ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındaǵı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2021 (№1)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№1

2021

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d., doc. **Ayımbetov M.** (Nókis)
t.i.d., prof. **Ballieva R.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Bekbergenova M.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
ps.i.k., doc. **Elmuratova A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
t.i.d., prof. **Xolikova R.** (Tashkent)
e.i.f.d. (PhD), doc. **Jabbarov K.** (Tashkent)
a/x.i.d., doc. **Jumamuratov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis)
p.i.d. (DSc), doc. **Kerwenov T.** (Nókis)
f.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)

p.i.d.(DSc), doc. **Qarlıbaeva G.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazılov A.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
p.i.k., doc**. Tajieva A**. (Nókis)
f.i.d.**Turdimov Sh.** (Tashkent)
ps.i.d. (DSc). **Utepbergenov M.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
ps.i.k., doc. **Sherimbetova Z.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k., docent. E.Xojaniyazov – ózbek tili boyınsha
PhD, doc. G.Kidirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar já11riyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- ***01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;***
- ***03.00.00 – biologiya ilimleri;***
- ***05.00.00 – texnika ilimleri;***
- ***07.00.00 – tariyx ilimleri;***
- ***10.00.00 – filologiya ilimleri;***
- ***11.00.00 – geografiya ilimleri;***
- ***13.00.00 – pedagogika ilimleri;***
- ***19.00.00 – psixologiya ilimleri.***

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

КӘМИЛ ИНСАН ТӘРБИЯСЫ – МИЛЛИЙ ИДЕЯНЫҢ БАСЛЫ МАҚСЕТИ

С.Абаев – *философия илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
М.А.Якубов – *философия илимлериниң кандидаты, доцент*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Е.К.Алламбергенов – *ассистент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жамият, маънавият, тарбия, халқ, комил инсон, шахс.
Ключевые слова: общество, духовность, воспитание, народ, разумный человек, личность.
Key words: society, spirituality, education, people, intelligent person, personality.

Кәмил инсан, оны қәлиплестириў идеясы адамзат цивилизациясының раўажланыўының барлық басқышларында ең әҳмийетли, актуал проблема болып келген. Өйткени, кәмилликти әрман етпеген, ҳәр тәреплеме жетилискен әўладты тәрбиялап камалға келтириў ҳаққында ойланбаған халық жоқ болса керек, егер, бар болса оның келешеги жоқ. Бундай халық ҳәм миллет өзин-өзи қурытады. Кәмил инсанды тәрбиялаў идеясы бизиң халқымыздың әзелден әдиўли нийети, оның руўхыятының баслы бөлеги болып келген.

Ҳәр бир адамды, әсиресе, жас әўладты ҳәр тәреплеме жетик инсанға айландырыў журтымыз ғәрезсизликке ерисип, демократиялық, пуқаралық жәмийет қурыў жолын таңлаған ҳәзирги жағдайымызда оғада әҳмийетке ийе болмақта. Өйткени, мәнаўий әлеми жарлы, келешекке исеними төмен адам жәмийетимиздиң алдында турған ўазыйпаларды дурыс ҳәм тез түрде шеше алмайды. Өзбекстанды уллы ҳәм раўажланған елге айландырыў ушын экономикалық, социаллық-сиясий ўазыйпаларды тек ғана ҳәзирги заман илимине, техникасына тийкарланып шын кеўли менен ҳадал, жемисли мийнет атқаратуғын адамлар ғана шеше алады. Бундай адам мәнаўий әлеми бай, ҳәртәреплеме билимли, әдеп-икрамлы, жетик инсан болыўы керек, сонда ғана бул қыйын ҳәм қурамалы ўазыйпаларды шеше алады. Мәнаўий-мәрипий бай инсан қанаатлық пенен, бар болған материаллық жағдайға шүкир етип жәмийет ҳәм халық ушын ҳадал мийнет етеди. Басқаша айтқанда, елимиздиң алдында турған уллы социал-экономикалық проблемаларды шешиўдиң ең баслы шәрти – бул мәнаўий, әдеп-икрамлылық жақтан жетилискен, ҳәзирги заман илим-билимин меңгерген, қәнигелиги бойынша көнлигиўлерге ийе инсанларды тәрбиялаў болып есапланады.

Кәмил инсан тәрбиясы ҳаққында Биринши Президентимиз Ислам Каримов өз пикирин төмендегише баянлаған еди: «… Перзентлеримизди еркин ҳәм кең пикирлеў уқыбына ийе болған, саналы жасайтуғын кәмил инсанлар етип камалға жеткериў – тәлим-тәрбия тараўының тийкарғы мақсети ҳәм ўазыйпасы болыўы лазым деп қабыл етиўимиз керек.

Тәлимди тәрбиядан, тәрбияны болса тәлимнен ажыратып болмайды… Бул ҳаққында пикир жүргизгенде, бизиң уллы бабаларымыз өз дәўиринде кәмил инсан ҳаққында пүтин бир әдеп-икрамлық өлшемлер топарын, заманагөй тилде айтқанда, Шығысқа тән әдеп-икрамлылық кодексин ислеп шыққанлығын еслеў орынлы деп билемен» [5:118].

Ҳәзирги дәўирде журтымыз тәғдирин, халқымыз келешегин белгилейтуғын тарийхый, стратегиялық, программалық ҳүжжет болған Президентимиз Шавкат Мирзиёев Пәрманы менен 2017-жыл 7-февральда қабыл етилген "2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес үстинликке ийе бағдары бойынша Ҳәрекетлер стратегиясы"ның социаллық салаға тийисли бөлиминде "Жасларға тийисли мәмлекет сиясатын жетилистириў" деп аталған статьяларда (5,6) жасларға байланыслы ўазыйпалар: физикалық жақтан саламат, руўхый ҳәм ақылы раўажланған, ғәрезсиз пикирлейтуғын, Ўатанға садық, қатаң турмыслық көзқарасқа ийе жасларды тәрбиялаў, демократиялық реформаларды тереңлестириў ҳәм пуқаралық жәмийетти раўажландырыў процесинде олардың социаллық жеделлигин арттырыў, орта арнаўлы, кәсип-өнер ҳәм жоқары тәлим мәкемелерин питкериўшилерди жумысқа орналастырыў ҳәм де жеке исбилерменлик саласына тартыў, жас әўладтың дөретиўшилик ҳәм интеллектуаллық қәбилетин қоллап-қуўатлаўды жүзеге шығарыў, балалар ҳәм жаслар ортасында саламат турмыс тәризин қәлиплестириў, оларды дене тәрбиясы ҳәм спортқа қатнастырыў, жасларды социаллық қорғаў, жас шаңарақлар ушын ылайықлы үй-жай ҳәм жәмийетлик-турмыслық шараятлар жаратыў, жасларға тийисли мәмлекетлик сиясатты әмелге асырыўда мәмлекетлик ҳәкимият ҳәм басқарыў органлары, тәлим мәкемелери, жаслар ҳәм басқа шөлкемлериниң нәтийжели искерлигин шөлкемлестириў белгиленген.

Ҳәрекетлер стратегиясы жаслар ҳәм оларға тийисли проблемаларды комплекс шешиўин ортаға қойған, олар ҳәзирги күнде орынланып атыр. Бул өз гезегинде жасларды кәмил инсан етип тәрбиялаўдың экономикалық, социаллық, мәнаўий-ағартыўшылық, руўхый-идеялық тийкарлары болып жүзеге шықпақта.

Кәмил инсанды қәлиплестириў проблемасы философиялық ҳәм жәмийетлик-сиясий ой-пикирдиң орайлық проблемасы болып келген. Бул мәселе барлық тарийхый дәўирлерде де уллы ойшыллардың дыққат орайында турған ең әҳмийетли машқалаға айланған. Мың жыллар даўамында дөретилген дәстанлар, нақыл-мақаллар, қосық ҳәм аңызлар, музыкалық дөретпелерде инсан, инсанлар арасындағы қатнасықлар, дослық, бирге ислесиў, сақыйлық, мийнетсүйгишлик усаған инсанлық пазыйлетлер ардақланады. Инсанлыққа туўры келмейтуғын қара нийетлилик, жаўызлық, уятсызлық, пәмсизлик қараланады. Инсанның ҳақыйқый перзентин қүдиретли зат деп мойынлаў кереклиги, оған шексиз ҳүрмет ҳәм әлпайымлық ылайық екенлиги қайта-қайта тастыйықланады. Адамзат тарийхында инсанның тәғдирине парықсыз қараған бирде-бир ойшыл болған емес. Буған зардуштийликтиң «Авесто» китабы, Әййемги Шығыс ҳәм Грецияның атақлы философ илимпазларының пикирлери ҳәм ерте орта ҳәм орта әсирлердеги түркий тиллес халықларға ортақ әдебий-мәдений жазба естеликлер дәлил бола алады. IX-XVIII әсирлерде жасаған Орайлық Азияның алымлары, ойшыл-уламалары ҳәм шайырлары инсанның мәниси, келешеги, бахыты, өмири, кәмил инсан тәрбиясы туўралы күтә баҳалы пикирлер айтқан. Хорезмий, Фарабий, Фирдаусий, Беруний, Ибн Сина, Омар Ҳайям, Юсуф Ҳас Ҳажиб, Ахмед Яссаўий, Бедил, Улуғбек, Алишер Наўайы, Бердақ Әжинияз ҳәм тағы басқа көплеген алым ҳәм шайырлардың шығармаларында бул мәселе терең ҳәм ҳәртәреплеме қойылды. Абу Наср Фарабий бул проблеманы изертлеўди баслап берген-лерден бири болып, ол инсанның бахытқа, жетикликке ерисиўи ҳаққындағы идеяны өз көзқарасларының орайына қойды. Фарабий «Пазыл адамлар қаласы» атлы китабында өз халқын бахытлылыққа баслаўшы қаланы

пазыл қала деп есаплайды. Пазыл инсан – бул жетик, кәмил инсан. Ҳақыйқый бахытқа ерисиў ушын өз ара жәрдем бериўди мақсет етип қойған адамлардың бирлеспеси болған қала – пазыйлетли – идеал қала, усындай жәмәәт – пазыйлетли, идеал жәмийет. Фарабий инсанларды өз ара жәрдемлесиўге шақырады, дүньяда бир пүтин инсан жәмәәтин дүзиў ҳаққында әрман етеди. Фарабийдиң пикиринше, камалатқа, жетикликке тек бир адамның өзи ерисе алмайды. Адамлар өз ара жәрдемлесип ғана кәмилликке ериседи, өзлеринде ең жақсы гөззал пазыйлетлерди сәўлелендиретуғын инсанлар жәмәәтин пайда етеди.

Фирдаўсий инсанды пүткил тиришиликтиң ең жетиги, ҳәр тәреплеме раўажланыўдың шыңы, барлық нәрселердиң дөретиўшиси деп биледи. «Инсаннан жақсылық, нур ҳәм раўшанлық шығады, инсансыз дүньяның өзи де жоқ», дейди ол «Шахнама»да.

Берунийдиң пикиринше, дүньяда инсанның тутқан орны, оның ығбалы мәселесине үлкен итибар менен қараған. Ол «Минералогия» атлы шығармасында адамды ҳайўаннан ажырататуғын нәрсе адамның саналы өмири, искерлиги екенлигин дурыс түсинеди. «Адамда саналы қүдирет болмағанда еди, – дейди Беруний, – оның аўҳалы ҳайўанлардан да төмен болар еди». Берунийдиң айтыўынша, инсандағы мақтаўға ылайық қәсийетлер басқаларға жақсылық ислеў, мәртлик, мүриўбет, нәписти тыя билиў, жағымлы кийиниў. Ол расгөйликти ҳәмме нәрседен жоқары қояды. «Ҳиндистан» атлы шығармасында натуўры хабар таратыўшыларды, арнаўлы түрде өтирик сөйлеўшилерди қаралайды. «Әййемги халықлардан қалған естеликлер» атлы шығармасында туўрылық, әдиллик, өзин сақлай билиў, инсап, кемтарлық, әлпайымлық, әдеп-икрам-ийбелилик, ақлы ҳәм туўры қәдемлик, ықтыятлылық, сақыйлық, мүлайымлық, билимлилик, ис билерменлик сыяқлылар ең жақсы инсанлық қәсийетлердиң қатарына киреди деп есаплайды. Бир бириниң изине түсиў, көре алмаўшылық, биреўлердиң бахытсызлығы есабынан болса да жоқары мәртебеге ийе болыў ушын ҳәрекет етиў, тек ғана өзин ойлаў, басқалар менен иси болмаслық - ең жаман қәсийетлер деп көрсетеди.

Абу Али ибн Сина, инсан - әлемниң тажы, ол даңқ ҳәм ҳүрметке толық ылайық, деп есаплаған. 20-25-жасларында-ақ илимпаз сыпатында даңқ шығарған, 57 жыл жасап 450 ден аслам мийнет жазған, өзиниң атын Медицина (мәдетсина) атамасында мәңгилестирип кеткен бабамыз Ибн Синаның өзи шын мәнисинде кәмил инсан десек болады.

Шайырлар султаны, уллы бабамыз Алишер Наўайының пикири бойынша, дүньяда инсаннан жоқары ҳеш нәрседе камалат жоқ, кәмил инсан - сөзи де пәк, өзи де пәк инсан! Ол ақыл ойы менен ҳәр қандай сораўды шеше алады, ең жоқары шыңларға шыға алады. «Кимниң халықтың ғамынан басқа қайғысы болса, сен ҳақыйқый адам болсаң, оны адам деме», дейди Наўайы. Соның менен бирге, «Қуяштайнур таратыўды қәлесең, кәмилликке умтыл» деген.

Қарақалпақ ойшыллары да инсанның жетиклиги мәселесине айрықша дыққат аўдарған, ўатансүйўши болыўға шақырған. Бердақ кәмил исанның белгилерин есаплап «ер болсаң елиңди бақла, елдиң берген дузын ақла», «адам баласында болсын ар-намыс», «ер жигитке намыс пенен ар керек», «киндиктен қан тамып туўған жер ушын, өлип кеткениңше хызмет еткен жақсырақ» деп жырлап, «ақылы кәмил, билими зор, илимли ел болмайды хор» [10:43] деп жуўмақ шығарған, Әжинияз «бул дүньяның - көрки адам баласы» деп, кәмил инсанды көклерге көтерип ардақлаған.

Ислам философиясында, анығырағы тәсәўўиф философиясында кәмил инсан – бул идеал, барлық дүньялық ҳәм иләҳий билимлерди ийелеген, руўхы Ҳақтың руўхы менен тутасқан, қәлби мийрим-шәпәәт сезимлери менен толған, пәкизе адам. Наўайының тили менен айтқанда, кәмил инсан сөзи де пәк, өзи де пәк инсан болады. Кәмил инсанлар жәмийеттиң тири ҳүжданы, олар басқаларға өрнек болады, басқалар оны көрип тәўбеге келеди. Олар басқа адамлардың руўхына қуўат, көзине нур бағышлайды. Суфизмде иләҳий пәклик ҳәм гөззаллық, исеним ҳәм ой-пикир бизди бәле-бәтерден сақлайды. Суфизмдеги кәмил инсан бул халықтың идеалы, әдебияттың идеалы еди. Суфизм бул идеалға өз жолы менен, яғный дин арқалы келди. Кәмил инсан мәселеси тәсәўўиф әдебиятында көп мәрте тилге алынып, ҳәр қыйлы талқылаўға ийе болып, ол ҳаққында көп шығармалар жазылған. Солардан Саил Абдул Карим Геланий ҳәм Азизитдин Насафийлердиң (XIII әсир) «Инсани камил» атлы шығармаларын айтып өтиў орынлы. Ҳаслында кәмил инсан түсиниги биринши мәртебе Шаиқы Кабир аты менен белгили болған Мухитдин Ибн ал-Арабий (1165-1240) тәрепинен айланысқа киргизилген. Ибн ал-Арабийдиң пикиринше, кәмил инсанның жердеги тымсалы ҳәзирети пайғамбарымыз – Мухаммед (салалаху уассаллам)дур. Ол затта ақыллылық, руўхый камалат, дүньялық ҳәм иләҳий билимлер жәмленген еди. Кәмил инсан машқаласы менен басқа да суфизм илиминиң ўәкиллери, соның ишинде, Орайлық Азиядағы суфийлик тарикатының атақлы ўәкиллери, әсиресе, Шайх Нажмиддин Кубра ҳәм суфий шайырлар кең түрде шуғылланған. Белгили илимпаз Нажмиддин Камиловтың пикиринше, кәмил инсан ҳаққындағы суфизмдеги идеяларды төмендегише жәмлестириў мүмкин:

– Кәмил инсан – инсанлардың ең жетилискени, ең ақыллысы ҳәм ең данасы.

– Кәмил инсан – Иллаҳ пенен адамлар арасындағы байланыстырыўшы, иләҳий көрсетпелерди қарапайым адамларға жеткериўши уллы ғамхоршы.

– Кәмил инсан – мәртебеде ақыллы қул (ақлый аввел)ге тең. Алла дәслеп кәмил инсанды жаратты, кейнинен ол себепли басқа тирилерди жаратты.

– Кәмил инсан – Тәңри тала жаратқан ең қүдиретли руўх.

– Кәмил инсан – инсанлар жәмийети ишинен жетилисип шығатуғын әдиўли адам. Ол әзелден мәртебеси анық болған руўх емес, керисинше әдеп-икрамлықмәнаўий пәклениў процесинде камалға жетискен.

– Кәмилликтиң ең жоқарғы белгиси ҳақ жолынан барып халыққа пайда келтириў болады. Адам өз сөзи, әмелий ислери, нийети менен адамларға қанша пайда келтирсе, жаманларды туўры жолға салса, ҳақ жолында пидә болса, соншелли кәмил болып есапланады [11:150-151].

Уллы ойшыл, алым ата-бабаларымыздың пикирлери ҳәм искерлиги бүгинги күнде кәмил инсанларды тәрбиялаўда бизге жол көрсетиўши идеялар болатуғыны сөзсиз.

Әлбетте, қәлеген адамды кәмил инсан деп айта алмаймыз. Өйткени, ҳәммеде терең ойлаў, ортаға қойылған мәселени өзинше еркин түрде шеше алыў уқыбы жоқ. Кәмил инсан қатарына, бәринен бурын, әдеп-икрамлылық санасы раўажланған адамды ҳәм жәмийет тәғдирине ҳүжданы менен ҳадал қарайтуғын, халықпәрўар ҳәм пидайы инсанды киритиў мүмкин.

Дана ойшылларымыздың ҳәм Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың пикирлеринен келип шыға отырып, жетик кәмил инсанды төмендегише тәрийиплеў мүмкин: Кәмил инсан – бул ақыллы, әдеп-икрамлы, мәдениятлы, физикалық жақтан шыныққан шахс. Ол кең ҳәм терең көзқарасқа ийе, жетик сиясий, ҳуқықый, миллетлер аралық қатнас, әдеп-икрамлылық, эстетикалық, экологиялық, физикалық, күнделикли турмыслық – қарым-қатнас ҳәм шаңарақлық мәдениятларға ийе болған, ҳәзирги заман билимлери ҳәм көнликпелери менен терең қуралланған, белгили бир қәнигеликтиң

маманы болған инсан болады. Сондай-ақ, кәмил инсан ғәрезсизлик руўхындағы ой-пикирге ҳәм миллий мақтаныш сезимине ийе болыўы, Өзбекстанымыздың уллы келешегине толық исениўи, оған ерисиў ушын жеделли қатнасыўы, сөздиң шын мәнисинде Ўатансүйиўши болыўы лазым. Мине, булар жетик бәркамал инсанның белгилери. Мәнаўий жетилискенликтиң өлшеми оның жүрис-турысында, турмыс тәризинде, басқаларға қатнасығында жүзеге шығады. Адамның жетиклик дәрежеси оннан ишки ҳәм сыртқы дүньясында, ақыллы, ой-пикири менен әмелий жумысларында, сөзи менен исиниң бирлигинде көринеди. Биринши Президентимиз Ислам Каримов «Раўажланыўдың тәғдирин мәнаўий жақтан жетик адамлар шешеди», дегенде ҳақыйқат гәпти айтқан еди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың бир қатар шығып сөйлеген сөзлеринде, оның пәрманы менен қабыл етилген ҳүжжетлерде кәмил инсан тәрбиясы мәселеси бүгинги күн талабына ылайық ҳәр тәреплеме тереӊ тийкарланған түрде шешилмекте, бул процести жетилистириўдиң жоллары ҳәм материаллық тийкарлары көрсетилмекте.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев Өзбекстан Республикасы Президентлик лаўазымына кирисиў салтанатлы мәресиминде-ақ бул саладағы өзиниң нийетлерин былай баянлаған еди: «Бүгинги күнде «Перзентлеримиз бизден көре күшли, билимли, дана ҳәм, әлбетте, бахытлы болыўы шәрт!» деген турмыслық шақырық ҳәр биримиздиң, ата-аналар ҳәм кең жәмийетшиликтиң санасынан ҳәм қәлбинен беккем орын ийелеген… Биз жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатты, ҳеш екиленбестен, қатаңлық пенен даўам еттиремиз. Тек ғана даўам еттирип қоймастан, бәлким, бул сиясатты ең әҳмийетли ўазыйпамыз сыпатында бүгин заман талап етип атырған жоқары дәрежеге көтеремиз.

Жасларымыздың еркин пикирлейтуғын, жоқары интеллектуаллық ҳәм руўхый потенциалға ийе болып дүнья жүзи көлеминде өз теңлеслерине ҳешқандай тараўда бос келмейтуғын инсанлар болып камалға келиўи, бахытлы болыўы ушын мәмлекетимиз ҳәм жәмийетимиздиң бар күш-имканиятларын жумсаймыз» [1].

Әлбетте, пүткил халқымыз, бәринен бурын, жасларымыз Президентимиздиң бул сөзлерин зор қуўаныш ҳәм исеним менен қарсы алды.

Кәмил инсанларды тәрбиялаў – бул, әлбетте, бәринен бурын жасларды руўхый ҳәм физикалық жақтан жетик етип камалға келтириўди аңлатады. Жаслар дегенде 14 жасқа толған ҳәм 30 жастан аспаған шахслар түсиниледи. Ҳәзир Өзбекстан халқының 55 пайызы 30 жасқа шекемги жаслар қурайды, олардың саны 18 миллионнан аслам. Соның ушын да халқымыздың бул қатламына тийисли мәмлекетлик сиясатты белгилеп алыў оғада зәрүр болып табылады.

Журтбасшымыз Шавкат Мирзиёев имзасы менен тастыйықланған 2016-жылы 14-сентябрьде Өзбекстан Республикасының 33-статьядан ибарат «Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты ҳаққында» Нызамы қабыл қылынды. Усы мүнәсибет пенен 1991-жылы 20-ноябрьде қабылланған жаслар сиясаты ҳаққындағы нызам өз күшин жоғалтты. Сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңеси тәрепинен де 2017-жыл 4-апрельде «Жасларға тийисли Мәмлекетлик сиясат ҳаққында» Қарақалпақстан Республикасы Нызамы қабыл етилди, ол да 33 статьядан турады.

Жаңа Нызамның 3-статьясында тийкарғы түсиниклерге анықлама берилген. Атап айтқанда, Нызамда «Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты – мәмлекет тәрепинен әмелге асырылатуғын ҳәм де жасларды социаллық жақтан қәлиплестириў ҳәм олардың интеллектуал, дөретиўшилик ҳәм басқа бағдарлардағы потенциалын жетилистириў ушын шараятлар жаратылыўын нәзерде тутатуғын социаллық-экономикалық, шөлкемлестириўшилик ҳәм ҳуқықый илажлар системасы» [6] деп көрсетилген.

«Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты ҳаққында» Нызамларда бул мәмлекетлик сиясаттың тийкарғы принциплери, тийкарғы бағдарлары, оны жүзеге шығарыўды әмелге асырыўшы уйымлар ҳәм мәкемелер, олардың ўәкалатлары, жасларды ҳуқықый ҳәм социаллық қорғаў кепилликлери анық ҳәм ашық-айдын белгиленген.

2017-жыл 30-июньде «Камалот» жаслар жәмийетлик ҳәрекетиниң IV Қурылтайы болып, онда Президентимиз Шавкат Мирзиёев кең түрде шығып сөйледи. Журтбасшымыз «Физикалық ҳәм руўхый жетик жаслар – ийгиликли мақсетлеримизге жетиўде таянышымыз ҳәм сүйенишимиз болады» деп аталған өз сөзинде «Жас әўладтың тәрбиясы барлық заманларда да әҳмийетли ҳәм тийкарғы итибарда болып келгени бәршеңизге белгили. Бирақ, биз жасап атырған XXI әсирде бул мәселе, шынында да, оғада әҳмийетли турмыслық мәселеге айланып бармақта.

«Тәрбия қанша жетик болса, халық сонша бахытлы жасайды» дейди данышпанлар. Тәрбияның жетик болыўы ушын болса, бул мәселеде бослықтың пайда болыўына улыўма жол қойыўға болмайды» [1].

Президентимиз сөзинде жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатты әмелге асырыўдың барысындағы машқалаларды, «Камалот» жаслар жәмийетлик ҳәрекетиниң жумысында кемшиликлерди ҳәртәреплеме анализлей отырып, «Камалот» жаслар жәмийетлик ҳәрекети негизинде Өзбекстан Жаслар Аўқамын шөлкемлестириўди усыныс етти, ол делегатлар тәрепинен қабыл етилди. Усы сөйлеген сөзи, көп өтпей-ақ 2017-жыл 5-июльде қабыл етилген «Жасларға тийисли мәмлекет сиясатының нәтийжелилигин арттырыў ҳәм Өзбекстан Жаслар Аўқамы искерлигин қоллап-қуўатлаў ҳаққында» Президент Пәрманы тийкарында 30-июнь күни мәмлекетимизде «Жаслар күни» деп жәрияланды, Өзбекстан жаслар аўқамын келешек әўладты ҳақыйқый жетик, кәмил инсанлар етип тәрбиялаўда орайлық орынларды ийелейтуғын, «Жаслар – келешек дөретиўшиси» ураны астында профессионал искерликти әмелге асырыўшы дүзилмеге айналдырыў, жаңа шөлкемниң материаллық-техникалық базасын беккемлеў, оның искерлигин заман талабына ылайық шөлкемлестириў, басқарыў аппаратының ролин ҳәм абырайын көтериў бойынша илажлар белгиленди.

Демократиялық, еркин, пуқаралық жәмийетти руўхый жақтан жетилискен, ийгиликли идеялары ҳәм турмыслық исеними болған инсанлар ғана қура алады. Сол ушын соңғы жыллары жаңа басқыштан-басқышқа көтерилип, жетилисип, жаңаланып атырған жәмийетимизде жаңаша ойлайтуғын әўладты тәрбиялаў, мәнаўий-ағартыўшылық ислерин жоқары дәрежеге көтериў арқалы ҳәр тәреплеме жетилискен кәмил инсанларды қәлиплестириўге айрықша итибар берилмекте.

Соңғы үш жылдың ишинде мектепке шекемги билимлендириў системасына айрықша дыққат аўдарылды, мектеп билимлендириўи 11 жыллық системаға өтти, 228 жаңадан мектеп қурылды, академиялық лицей ҳәм кәсип-өнер колледжлери оптималластырылды, мәмлекетлик емес билимлендириў хызмети де жолға қойылды.

Сондай-ақ, пүткиллей жаңа үлгидеги уллы алым, атақлы шайыр ҳәм жазыўшылар атындағы мектеплер, «Темурбеклер мектеби», Президент мектеплери ашылды. Президентимиздиң 2020-жылғы «Математика тараўындағы билимлендириўдиң сапасын арттырыў ҳәм илимий-изертлеўлерди раўажландырыў илажлары ҳаққында» қарарына муўапық ҳәр бир районда ҳәм қалада математика пәнин тереңлестирип оқытыўға

қәнигелестирилген мектеплерди басқышпа-басқыш шөлкемлестириў белгиленди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың басшылығында жоқарыда атап өтилген илажлардың әмелге асырылыўы, тәлим-тәрбия системасының пүткиллей реформа етилиўи, оның заман талапларына сай ҳәм дүньялық раўажланған еллердиң тәжирийбесин есапқа алып қайта қурылыўы жаңаша дүньяға көзқарасқа, билим ҳәм укыпларға ийе жаслар әўладын қәлиплестириў жолындағы табыслы дәслепки қәдемлер десек, дурыс болады.

Президент Шавкат Мирзиёев Олий Мәжилиске мүрәжатында жаслар тәрбиясына айрықша итибар қаратып, биз реформаларымыздың көлемин ҳәр тәреплеме жетик, заманагөй билим ҳәм өнеримизди пухта ийелеген, күш-ғайратлы, инталы жасларымызға сүйенемиз, деп айрықша атап көрсетти. «Биз, - деди Президентимиз, - өз алдымызға елимизде Үшинши Ренессанс тырнағын қурыўдай уллы мақсетти қойған екенбиз, оның ушын жаңа Хорезмийлер, Берунийлер, Ибн Синалар, Улығбеклер, Наўайы ҳәм Бабурларды тәрбиялап беретуғын орталық ҳәм шараятларды жаратыўымыз керек» [3]. Бул ушын бәринен бурын тәлим-тәрбияны раўажландырыўымыз, илим-пән ҳәм инновацияларды жетилистириўимиз, жасларға барлық имканиятларды жаратып бериўимиз ҳәм оларды қоллап-қуўатлаўымыз ҳәммемиз ушын үстинликке ийе ўазыйпа болыўы шәрт. Мине, сонда ғана халқымыздың бийбаҳа байлығы болған жаслар қүдиретли күшке айналады.

Усы мақсетте, деп атап көрсетти Журтбасшымыз – «Жаңа Өзбекстан – мектеп босағасынан, тәлим-тәрбия дизиминен басланады» деген идея тийкарында кең көлемли реформаларды әмелге асырамыз» [3].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ташкенттеги мәлимлеме-коммуникация технологиялары бағдарына байланыслы пәнлерди терең оқытыўға қәлиплестирилген Муҳаммед ал-Хоразмий атындағы мектептиң муғаллим ҳәм оқыўшылары менен ушырасыўда (2019-жыл 23-декабрь) былай деген еди: «Барлық жумысларымыз, реформаларымыз Өзбекстанның ертеңги күни ушын, бул келешектиң тийкары болса – Сиз, жаслар. Көзлериңизден көрип турман: Сизлер билимли, Ўатанымызға мүнәсип перзент болып жетисесиз. Бул ушын барлық шараятлар жаратып беремиз… Жаңа Өзбекстанды, әлбетте, жаслар менен бирге қурамыз».

Президентимиз Шавкат Мирзиёев Өзбекстан жаслар форумында сөйлеген сөзинде жасларға қарата илимли-билимли болыўды нәсият етип мына жалынлы сөзлер менен оларға мурәжат етти: «Илимди қәдирлең, илимге умтылың! Бир секунд ўақтыңыз да бийкар өтпесин! Жаслық – өмирдиң ең бийбаҳа дәўири. Илим ҳәм билим – отта жанбайтуғын, суўда батпайтуғын, ҳеш ким сизден тартып ала алмайтуғын байлық екенин ҳасла умытпаң!» [3].

Өзбекстанда үлкен үмит ҳәм жақсы нийет пенен әмелге асырылып атырған ислер нәтийжесинде пайда болып атырған ҳәзирги заман талапларына жуўап беретуғын жетик, кәмилликке умтылыўшы жаслар раўажланған мәмлекетлер қатарында туратуғын, келешеги уллы жаңа Өзбекстанды ҳәм оның қурамында жаңа Қарақалпақстанды қуратуғыны, Президентимиз ҳәм халқымыздың исенимин ақлайтуғыны сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Еркин ҳәм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт ҳәм уллы халқымыз бенен бирге қурамыз. / «Еркин Қарақалпастан», 17-декабрь, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М Физикалық ҳәм руўхый жетик жаслар ийгиликли мақсетимизге жетиўге таянышымыз ҳәм сүйенишимиз болады. /«Еркин Қарақалпақстан», 4-июль 2017.
3. Мирзиёев Ш.М Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси (29 декабрь 2020 йил). / «Еркин Қарақалпақстан», 30-декабрь 2020.
4. Мирзиёев Ш.М. Өзбекстан Республикасы Президентиниң Өзбекстан жаслары форумында шығып сөйлеген сөзи. / «Еркин Қарақалпақстан», 29-декабрь 2020.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008.
6. «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни. /«Халқ сўзи», 15 сентябрь 2016 йил.
7. «Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясат ҳаққында»ғы Қарақалпақстан Республикасы Нызамы. / «Еркин Қарақалпақстан», 11-апрель 2017.
8. Жаслар менен мәнзилли ҳәм системалы ислесиў бойынша әҳмийетли ўазыйпалар белгиленди. /«Еркин Қарақалпақстан», 16-январь 2021.
9. Егер, экономика – жәмийеттиң денеси болса, оның руўхы ҳәм жаны – мәнаўият болып табылады. / «Еркин Қарақалпақстан», 21-январь 2021.
10. Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
11. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. –Т.: «Ёзувчи», 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада комил инсон тушунчасининг моҳият-мазмуни, уни тарбиялашнинг жамият учун зарурат эканлиги сўз қилинади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев асарлари асосида юртимизда комил инсонни тарбиялаш борасида олиб борилаётган тадбирлар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные аспекты сущности содержания понятий «совершенный человек», показываются необходимость для общества такого человека. На основе трудов Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёева анализируется принимаемые различные меры по воспитанию совершенного человека в нашей стране.

SUMMARY

The article examines various aspects of the essence of the content of the concept of "ideal person", shows the need for such a person for society. Based on the works of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, various measures taken to educate a perfect person in our country are analyzed.

O'ZBEKISTONNING OLIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI EFL (INGLIZ TILI CHET TILI SIFATIDA) DARSLARIDA LOYIHAGA ASOSLANGAN TA'LIM (PBL)NI AMALGA OSHIRISHNING AFZALLIKLARI

U.K.Axmedova - *tayanch doktorant*

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: loyihaga asoslangan ta'lim, kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash, kreativlik, EFL auditoriyasi,texnologik yangiliklar.

Ключевые слова: проектное обучение, коммуникативная компетентность, критическое мышление, сотрудничество, творчество, аудитория английского языка как иностранного, технологические инновации.

Key words: project-based learning, communicative competence, critical thinking, collaboration, creativity, EFL audience, technological innovation.

Ingliz tili butun dunyoda keng qo'llaniladigan eng muhim xalqaro tilga aylandi. Bugungi davrda butunjahon aholisi bir-biri bilan muloqot qilish uchun ingliz tilini *lingua franca* sifatida ishlatishga harakat qilishmoqda. 21-

asrning insonlari o'zlarining professional hayotlarida oldinga siljishni xohlasalar, unda ingliz tili bu jarayonda muqarrar qadamdir. Demak, ingliz tilini yuqori darajada bilishga bo'lgan talab juda muhim bo'lib qoldi. Bu esa o'z navbatida ingliz tili o'qituvchilarining oldiga til o'qitishda yanada oson uslublarni ishlab chiqishni va sinab ko'rishni maqsad qilib qo'ymoqda. Bu o'rinda esa 21- asr ingliz tili o'qitish metodikasining eng samarali va dolzarb bo'lib borayotgan yondashuvlaridan biri Loyihaga asoslangan ta'lim(PBL) ni alohida ta'kidlab o'tishimiz juda muhim. Amaldagi tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, PBL an'anaviy ta'limdan ko'ra ko'proq samarali ekanligi va bu ingliz tilini tez orada, mukammal o'rganishga yordam berishini isbotlamoqda [5:56].

Ammo shuni alohida ta'kidlash joizki, kun o'tgan sayin yangi elektron qurilmalarning paydo bo'layotganligi va texnologiya yangiliklari talabalarning dars jarayonlariga bo'lgan qiziqishini o'g'irlab bormoqda. Bu esa o'z o'rnida talabalarni darslarga jalb qilish va uyga vazifa bajarish jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatyapti. Bunday holatda biz fidokor til o'rgatuvchi o'qituvchilar dars jarayonlariga samarali va qiziqarli uslublarni joriy qilishimiz, yangi-yangi uslublarni yaratishga harakat qilishimiz kerak. Ingliz tili o'qitish darslarida Loyiha ishlarini amalga oshirish talabalarga ma'lumotni tushunish, qo'llash va saqlashga yordam beradigan samarali usuldir. Loyiha ishlarini bajarish talabalarga juda katta motivatsiya bag'ishlaydi va o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi.

*"**O'quvchilarga hayotdagi muammolarni hal qilish bilan ishlashga chaqirilganda, butun dunyo sinfga aylanadi**"* [6:15]. Haqiqatdan ham talabalar o'z loyiha ishlarining taqdimotlariga tayyorlanish uchun Internet tarmoqlarida tadqiqotlar olib borayotganini, veb-saytlar va raqamli ommaviy axborot vositalarining taqdimotlarini rejalashtirishayotganini yoki biror yangilik yaratish bo'yicha guruhlar, o'zlarining tengdoshlarining hamkorlik va taqdimot qobiliyatlarini shiddat bilan rivojlanayotganini aynan loyiha ishlarini bajarayotgan jarayonda kuzatish mumkin. Bu jarayonda talabani hech kim til o'rgatishga majburlamaydi. Ular o'z-o'zidan tilni ixtiyoriy ravishda, ulkan zavqqa to'lib, do'stlari bilan hamkorlikda bir-birining xato kamchiliklarini to'g'rilagan holda o'rganishadi. Ushbu parametr va ushbu turdagi faoliyatlarning nomi va maqsadi bor. Bu Loyihaga asoslangan ta'lim deb ataladi va u talabalarni qiziqtirish va ularga o'zlarining ta'lim olishlari uchun an'anaviy sinflarda eshitilmagan yo'llar bilan javobgarlikni kuchaytirish uchun mo'ljallangan [6:89].

Bransford va Shteynning fikricha loyiha asosida o'qitish - bu talabalarni barqaror, hamkorlikda tergovga jalb qilish uchun keng qamrovli o'quv uslubidir**.** Oddiy qilib aytganda, loyiha asosida o'qitish - bu talabalar guruhi o'rtasidagi aloqani ta'minlaydigan va bu masalani talabalarning qalblariga yaqinlashish kabi bosqichma-bosqich natijalarni taqdim eta oladigan ishlarning bajarilishidir. Loyihalarni tayyorlash va tashkil qilish jarayonida talabalar ommaviy taqdimotning hayajonli daqiqalariga duch kelganda, odatda bir-birlarini rag'batlantiradilar va ma'naviy qo'llab-quvvatlaydilar.

Kollinz, Braun va Nyumanning fikriga ko'ra Loyiha asosida o'rganish - bu o'quvchilarga o'z muammolarini aniqlash va shakllantirishga imkon beradigan yondashuv. Ular qo'ygan maqsadlar atrof-muhit bilan o'zaro aloqalar paytida kutilmagan kashfiyotlarga ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi.

Loyihalar odatda bir necha bosqichlarni va bir necha kunni talab qiladi. Ba'zan bir necha kun va undan ko'proq, hatto bir semestrcha gacha vaqtni olishi mumkin. Loyihalar, shuningdek, kooperativ guruhli o'rganishni talab qiladi. Ular mahsulot yoki ishlashni ishlab chiqishga e'tiborni qaratishi mumkin va talabalardan tadqiqot olib borishni, muammolarni hal qilishni va ma'lumotlarni sintez qilishni talab qilishi mumkin. Garchi bugungi ingliz tilini o'qitish metodikasida loyihalar yangi kontseptsiya bo'lmasada, ushbu model bugungi kunda o'qituvchilar oldida turgan ko'plab vazifalarni haqiqiy baholashni qo'llash, yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini singdirish, hayot tanloviga rahbarlik qilish va o'quvchilarning shaxsiy qiziqishlariga mos tajribalar bilan ta'minlash uchun samarali dasturdir [1:32].

Tomas "Loyihaga asoslangan ta'lim" o'quv dasturiga tayanishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu o'qitish va o'rganish modeli; loyihalarni tayinlash orqali o'quvchilarga yo'naltirilgan ta'limni ta'kidlaydigan o'quv dasturini ishlab chiqish va o'qitish uslubidir. Loyihani amalga oshirayotgan talabalar o'zlarining qobiliyatlarini to'g'ri baholay olishlari, o'zlarini tekshirish va namoyish qilishlari, loyihaning xaritasini tuzish va uni amalga oshishini ko'rishdan kelib chiqadigan o'ziga ishonchni namoyon etishlari uchun juda muhimdir. Bundan tashqari talabalar loyiha ishlarini bajarish davomida boshqalar bilan ishlashdan quvonch olishadi, muhim bilim va tushunchalarga ega bo'lishdan faxrlanishadi, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish natijasida hosil bo'lgan ilhomlari bilan taqdimotlar qilishadi.

Loyiha ishlarini olib borishdagi jarayon qanday o'zi?

- *Loyiha - reja tuzish, jamoaviy ish va hamkorlik qilish, tizimli baholash, aks ettirish, mahsulot va namoyish qilishni sinab ko'rish va amalga oshirish;*
- *Bu vazifa natijasining namoyishi;*
- *Loyiha - bu talabalar jarayon bosqichlari, muhim jihatlari va vazifalari to'g'risida qaror qabul qiladigan ish;*
- *Turli xil til ko'nikmalarini birlashtirish kerakligi;*
- *Qobiliyat darajasi har xil bo'lgan talabalarning moslashishga qodir bo'lishi;*
- *Loyiha ba'zan yakka tartibda yakka o'zi amalga oshirish ham mumkin bo'lgan vazifa;*
- *Loyiha vazifasini bajarish uchun loyihalar til ko'nikmalarini yaxshilash bilan bir qatorda talabalarning hisobot berish ko'nikmalarini ham aks ettiradi .*

"Nima uchun loyiha ishlaridan foydalanish kerak?" degan savolga javob quyidagicha:

- ✓ *Loyiha ishlari odatda talabalarni, ayniqsa o'spirinlarni rag'batlantiradi;.*
- ✓ *Talabalar "**an'anaviy retsept**" bo'yicha ishlashdan ko'ra loyiha ishlarini bajarishdan zavqlanishadi;*
- ✓ *Loyiha uyatchang va o'zlashtirishi past o'quvchilarni guruhda katta ishlarni bajarishga undash usullaridan biridir [4:87].*
- ✓ *Loyiha ishlari CLIL (Tarkib va til bilan integratsiyalashgan o'rganish) bilan yaxshi bajariladi;*
- ✓ *Loyihalar o'rganishning samarali usuli hisoblanadi, chunki ular oddiy ishlardan ko'ra esda qoladi;*
- ✓ *Loyihalar talabalar hayoti bilan bog'liq bo'lgan muhim bog'lanishdir;*
- ✓ *Loyihalar tez rivojlanishni istagan o'quvchilarga tezlashtirish uchun imkoniyat yaratadi, talabalar kundalik topshiriqlarga qaraganda ko'proq va jiddiyroq e'tibor berishadi.*

Demak, xulosa o'rnida quyida ko'rib chiqishga arziydigan ba'zi bir fikrlarni keltirib o'tamiz:

• PBL talabalarning "yuqori darajadagi bilim qobiliyatlarini, kooperatsiya ko'nikmalarini, hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun qo'llanilishi mumkin va qo'llanilishi kerak.

• EFL darslarida PBL ushbu hayotiy ko'nikmalardan tashqari tilni (talaffuzi, so'z boyligi va grammatik tarkibiy qismlari bilan tinglash, gapirish, o'qish va yozish qobiliyatlarini) yaxshilashga yordam beradi. Haqiqiy til materiallaridan foydalanishga ruxsat beradi va aloqa qobiliyatini yaxshilaydi.

• PBL intizomga oid yondashuvni taqdim etadi, shu tufayli OTMda o'qiladigan mavzular shunchaki alohida predmetlar emas, balki hayotning turli sohalarida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun asosdir.

• PBL, samarali bo'lishi uchun, o'quv dasturining bir qismiga aylanishi kerak.

Albatta, PBLni maktabda ham, oliy o'quv yurtlarida ham amalga oshirish, uning samaradorligini o'lchash, turli talabalar yoshiga mos mavzularni tanlash va kamchiliklarini bartaraf etish yo'llarini izlashga yo'naltirilgan qo'shimcha tadqiqotlar zarur. An'anaviy ta'limga nisbatan PBL samaradorligini ham miqdoriy usullar bilan o'rganish kerak.

Adabiyotlar

1. Agustina, L. (2012). *Project-Based Learning*. Jurnal Linguistik Terapan. Retrieved on 31 October, 2014 from: http://jlt polinema.org/?tag=project-based-learning.
2. Beckett, G. H., & Slater, T. (2005). The project framework: A tool for language, content, and skills integration. *ELT journal*, 59(2), 108-116.
3. Markham, T. (2003). *Project-based Learning Handbook* [on line]. Buck Institute for Education . Available from:. Retrieved on April 4, 2015, from: http://www.bie.org
4. Rousová, V. (2008). Project-based Learning: Halloween Party. MA thesis. Brno (Czech Republic): Mazarikova University.
5. Simpson, J. (2011). Integrrating Project-Based Learning in an English Tourism Classroom in a Thai University. *Australian Catholic University ,Doctoral Thesis*. Sydney. –Austarlia:
6. Solomon, G. (2003). Project-Based Learning: a Primer. *Technology & Learning - The Resource for Education Technology*. Retrieved on April 14, 2015 from http://pennstate.swsd.wikispaces.net/file/view/PBL-Primer-www_techlearning_com.pdf
7. Thomas, J. W. (2000). *A Review of Research on Project Based Learning*. California: The Autodesk Foundation.
8. Jamol Jalolov (2012) Chet tili o'qitish metodikasi . – T.: O'qituvchi. 3-b
9. Ko'chkarova M.S., Mamayeva N.K., (2007) O'qitishning interaktiv uslublari va o'quv jarayonini boshqarish. Trenerlar tayyorlash bo'yicha o'quv metodik qo'llanma. –Toshkent: 64-b.

REZYUME

Ushbu maqola PBL (Loyihaga asoslangan ta'lim) ning nazariy asoslarini, PBLni amalga oshirishning afzalliklari va undan foydalanish orqali talabalar erishishi mumkin bo'lgan ko'plab til o'rganishdagi muvaffaqiyatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek PBL (Project-based Learning) ning respublikamizning Oliy ta'lim muassasalaridagi zamonaviy tatbiq etilishi, xususan, EFL (ingliz tili chet el tili) darslarida nafaqat ingliz tilini PBL orqali innovatsion egallashni ta'minlash, balki talabalarni XXI asr ko'nikmalari bo'lmish kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash va muammolarni hal qilish, ayniqsa, talabalardagi kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ushbu loyihaning keng tarqalayotganligini ham ko'rsatib beradi.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются теоретические основы ПОО (проектно-ориентированного обучения), преимущество его внедрения и успехи в изучении языка, которых студенты могут достичь благодаря его использованию. Кроме того, он охватывает современное внедрение ПОО (проектное обучение) в высших учебных заведениях нашей республики, в частности, в классах EFL (английский как иностранный), не только для обеспечения инновационного овладения английским через ПОО, но и для обеспечения учащихся с такими навыками 21 века, как коммуникативная компетентность, критическое мышление, работа в команде, решение проблем и особенно креативность, преобладают для развития языковых навыков у учащихся.

SUMMARY

This article covers the theoretical foundations of PBL (Project-based Learning), the benefits of implementing it and language learning successes that students can achieve through its use. Also, it covers of the modern implementation of PBL in Higher Education Institutions in our Republic, in particular, at EFL (English as a Foreign Language) classes, not only to ensure innovative acquisition of English through PBL, but also to provide students with 21st century skills, such as communicative competence, critical thinking, teamwork, problem solving and creativity are prevalent for the development of language skills of students.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МӘДЕНИЯТТЫҢ ТҮРЛЕРИ, ДҮЗИЛИСИ ҲӘМ МАЗМУНЫ ҲАҚҚЫНДА

Ө.Әлеуов – *педагогика илимлериниң докторы, профессор*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Э.А.Менлимуратова - *үлкен оқытыўшы*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: маданият, тамойил, жараён, миллатлараро алоқа, миллат, ҳодиса, бағрикенглик, эстетика, усул, тил.

Ключевые слова: культура, принцип, процесс, межнациональное общение, национальность, феномен, терпимость, эстетика, манера, язык.

Key words: culture, principle, process, interethnic communication, nation, phenomenon, tolerance, aesthetics, approach, language.

Социаллық ҳәм мәдений өзгерислер инсаният тарийхының ең үлкен бөлегин қурайды. Сондай-ақ, инсаният тарийхы субъектлериниң топары, мысалы ушын, миллетлер, толық қәлиплесип болған жәмәәт есапланбайды. Бул жәмәәтлер, ең дәслеп, мәдениятлар раўажланыўының ҳәм өз ара тәсириниң нәтийжеси саналады, ал, мәдений өзгешеликлердиң жаңа түрлери жаңа дәстүрлер сыяқлы бәрха үзликсиз миллетлер турмысының түрли дереклеринен келип шығады. Басқаша қылып айтқанда, мәденият улыўмалық түрде ҳәм миллетлераралық байланыс мәденияты, тийкарынан қатып қалған билим емес, бәлким, белгили бир динамизм арқалы сәўлеленген процессуал өзгешеликке ийе болып, ол жерде динамиканың кеңлиги миллетлераралық байланыстың тезлиги ҳәм үйлесими менен белгиленеди.

«Мәдeният» сөзи инсан тәрепинен жаратылып дүньяның рәң-бәреңлик дәрежелери ҳәм тараўлары менен байланыслы болған ҳәр түрли ўақыялар ҳәм ҳәдийселерди өз ишине алады. Соның ушын да, бәлким, мәдений көринислердиң рәң-бәреңлигин белгили бир анықламаға алып келиў нәтийжесиз. Қандай нәзер менен қарасақ та, бирде-бир жәмийет мәдениятсыз өмир сүре алмайтуғынын көремиз. Мәдeният болмаса, өз пикир ҳәм нийетлерин, ең қолайлы ҳәм анық түрде, оның жәрдеминде билдириў мүмкин болған, байланыс түри саналған тил де болмайды. Бәлким, өзлигин аңлаў да болмайды ҳәм буның ақыбетинде инсан ойлаў ҳәм пикир жүритиў имканиятларынан айырылады. Мәдeният – бул инсан дөретиўшилигиниң материаллық ҳәм руўхый дөретпелеринде, социаллық нормалар дизиминде, адамлардың тәбиятына, өзлерине ҳәм өз ара қатнасықларына болған мүнәсибетлердиң улыўмалығында сүўретленген турмысты шөлкемлестириўдиң ҳәм раўажландырыўдың өзине тән усылы есапланады.

Тарийхый тәжирийбелер көрсеткениндей, ҳәр қандай халық раўажланыў процесинде белгили дәрежеде өзге миллетлер менен байланыста болады. Миллетлераралық байланыслар – бул жәмийетлик ҳәм жеке байланыслар, түрли миллет ўәкиллериниң ҳәм материаллық, ҳәм руўхый қәдириятларын, олардың жәмийетлик искерлиги ҳәм күнделик турмысындағы көзқараслары, сезимлери, эмоциялары менен алмасыўды өз ишине алатуғын өз ара байланыслар. Миллетлер аралық өзара тәсир (түрлери, дүзилиси, мазмуны) оның этникалық, миллий идентификациялаўдың қайсы басқышына туўры келетуғынына байла

ныслы. Ол ҳеш қашан бир қәлипте қалмайды, бәрҳе раўажланыўда, динамикада болады.

Миллетлераралық өз ара тәсир миллетлераралық сәўбет ҳәм қатнасықлар түрлериндеги көриниске ийе. Бул түсиниклер бир-биринен парқланады. «Миллетлераралық сәўбет», өз гезегинде, «миллетлерара қатнасықлар»ды әмелге асырыў процеси болып есапланады. «Миллетлераралық қатнасықлар» мазмунды белгилейди, миллетлерара сәўбет болса олардың өмири даўамындағы түрли миллет адамларының арасындағы байланыс түри ҳәм усылы болып белгиленеди.

Пүткил байланыс орайында субъектлердиң өз ара байланысы, жәмийетлик дөретиўшилиги орын ийелеген. Оны белгилеўде ҳәм әмелге асырыўда миллетлерара сәўбет ҳәм қатнасықлар еки түрли болыўы мүмкин: туўрыдан-туўры ҳәм ортақластырылған. Туўрыдан-туўры байланыс бирдей кәрханалардағы, дәргайлардағы, бирдей ислеп шығарыў, билимлендириў ҳәм әскерий шөлкемлерде, шаңарақларда бирге ислесиўди, жеке байланысларды, пикир алмасыўды билдиреди. Ортақластырылған байланыс түрлерине келсек, олар, биринши нәўбетте, материаллық усылларды (товар алмасыўы, дөретиўшилик, мәдений қәдириятлар) ҳәм ғалаба хабар қуралларын (газета, телевидение, радио ҳәм басқаларды) өз ишине алады.

Егер, туўрыдан-туўры байланыс процесинде ҳәр миллет ўәкиллери байланыста болса, ортақластырылған байланыста ҳәм миллетлер ўәкиллери, ҳәм миллет социаллық-этникалық жәмәәтлер сыпатында, миллетлераралық сәўбетке зәрүрлик сезген халда, өз ара тәсир көрсетеди.

Заманагөй мәмлекетлер ҳәм олардың субъектлериниң социаллық аўҳалын көрсетиўши миллетлераралық қатнасықлар жағдайы тийисли орынларда жетискенлик дәрежесин белгилейди, ҳәм жәмийеттиң барлық тараўларының искерлигине тәсир көрсетеди. Ҳәр қандай көп миллетли жәмийет бир этникалық бирлеспе ағзаларының басқа бир этникалық бирлеспе яки топарлар ўәкиллерине қаратылған бир-бирине қарама-қарсы болған қатнас пенен белгиленеди. Бул, сөзсиз, миллетлераралық байланысларды қурамаластырыўшы жағдайлардың пайда болыўына алып келеди.

Басқа этникалық топарлардың ҳәр қандай мәдений жетискенлигин өзлестириў, қабыл етиў арқалы халық оны өзлериниң этникалық дәстүрлери, қызығыўшылықлары, арзыў-үмитлерине сәйкеслестиреди. Бундай өзлестириўдиң, яки еки тәреплеме алмасыўдың ҳақыйқый негизи, ҳәр бир халықтың мәдениятлара консенсусқа ерисиў ушын басланғыш белги сыпатында қолланылатуғын улыўмаинсаный қәдириятлардың бар екенлигинен дерек береди.

Миллетлераралық байланыс мәденияты тарийхый ҳәдийсе, тарийх дөретпеси болып, онда социаллық тәжирийбе жетискенликлери анықланады ҳәм усыныллады. Олар материаллық ҳәм руўхый мийнет өнимлеринде, социаллық нормалар ҳәм институтлар системасында әмелге асырылады. Миллетлераралық байланыс мәдениятын тек ғана материаллық ҳәм руўхый қәдириятлар топламы сыпатында емес, бәлким шахстың өзин өзи раўажландырыў ҳәм өзлигин аңлаў процеси сыпатында көрип шығыўға болады. Байланыс мәденияты - бул онда қатнасыўшы барлық адамлар ушын улыўма тең есапланатуғын анық қағыйдалар топламы.

Мәденияттың мақсети, талаплар ҳәм принциплерди сақлап, оларға бойсынып, миллетлераралық байланыс процесине унамлы тәсир көрсетип ғана қоймастан, сондай-ақ, адамларда, түрли миллет ўәкиллеринде бул нормаларды сақлап қалыў ҳәм оларға бойсыныўда ишки қанаатланыў сезимлериниң бар болыўы есапланады. Усы ўақытқа шекем «миллетлераралық байланыс мәденияты» феноменине бирдей көзқарас белгиленбеген. Демек, айырым авторлар миллетлераралық байланыс мәдениятында, тийкарынан, халықлар арасындағы қатнасықлардың әдеп-икрамлылық принциплерин көреди. Басқа авторлар, бул концепцияны өз ишине ийкемлилик, кеңпейиллик сезимлерин алатуғын миллетлераралық байланыс мәдениятының әмелиятын тар көринистеги халықаралық психологиялық көриниске келтиреди.

Ең әҳмийетли өзгешеликлер миллетлераралық байланыс мәдениятының дүзилисиндеги қарасларда көзге тасланады. Сондай етип, айырым авторлар миллетлераралық байланыс мәдениятының қурамындағы элементлер арасында буларды ажыратып көрсетеди: сиясый мәдений; халықлар арасындағы мийнет қатнасықлары мәденияты; әдеп-икрамлылық мәденияты; миллетлераралық байланыс мәденияты эстетикасы. Соның менен бирге, көпшилик авторлар дүзилиске болған қарасларында миллетлерара байланыс мәдениятының жеке сыпатларын есапқа алмайды.

Миллетлераралық байланыс мәдениятының сыртқы көриниси әдеп-икрамлылық мәденияты, ҳәрекетлер, даўыс интонациясы, жүз көриниси, тиллерди билиў ҳәм т.б. өзге миллет ўәкиллери менен байланыс жасаўда өзине тән унамлы потенциалды жоқары дәрежеде аңлап жетиўи зәрүр. Керисинше, өзге шәраятта өзге тил ўәкиллерин түсинбеў-бул психологилық шешимсиз жағдай болып, инсан өзин басқалардан пәс сезеди, өзи ҳәм әтирапындағылар арасында «жатласыў сызығын» жаратады. Миллетлераралық байланыс мәдениятының ишки тәрепи - бул шет ел ўәкиллери менен байланыстағы әдеп-икрамлылық пазыйлетлери есапланады [3].

Егер, миллетлераралық байланыс мәдениятының еки тәрепин салыстырсақ, байланыстың әдеп-икрамлылық тәрепи көбирек әҳмийетке ийе екенин көриўимизге болады. Бирақ, миллетлераралық байланыс мәдениятының ишки тәрепи, ишки бейимлилиги қатнасықларды орнатыўда шешиўши қәсийетке ийе болса да, миллетлерара байланыс мәдениятының сыртқы көринисине ийе болмаған шахс, өзиндеги ишки ҳәрекетке келтириўши күшлерди әмелге асыра алмайды. Сол себепли, инсанның миллетлераралық байланыс мәдениятының еки тәрепи де, ажыралмас ҳәм өз ара даўам етиўши байланыс саналады.

Тилекке қарсы, көплеген изертлеўлер эмоциональ жағдайлар (кеңпейиллик, уялшақлық, кирисимлилик, қәўетер, ашықлық ҳәм басқалар) менен байланыслы болған жеке өзгешеликлердиң консерватизмин дәлийллейди, себеби сезимлердиң мазмуны психиканың рационал элементлери менен салыстырғанда анағурлым консерватив есапланады.

«Миллетлераралық байланыс мәденияты» түсиниги, өзге миллет ўәкиллери менен туўрыдан-туўры ҳәм ортақластырылған байланыс процесинде, инсан дүньяқарасын, интернационалистлик, әдеп-икрамлылық пазыйлетлери ҳәм исенимлериниң пүтинлигин көрсетеди. Шахстың әдеп-икрамлылық ҳәм халықаралық дәрежеде раўажланыўының нәтийжеси сыпатында миллетлерара байланыс мәденияты еки социаллық функцияны әмелге асырады: а) өзге жағдайда өзин тутыў модели ҳәм оны баҳалаў көрсеткишлерин усынады; б) модельге сәйкес ҳәрекет етиў тилегин күшейттиреди. Бундай ўақытта, миллетлераралық байланыс мәдениятын жоқары дәрежеде ийелеўге ҳәрекет етип атырған адам төмендеги қәсийетлерге ийе болыўы шәрт.

- интернационал сана ийеси болыў, бирден-бир мәмлекетке тийисли болыў пикирин сезиў;
- өзге инсанлардың миллий қәдир-қымбатына, миллий мәдениятына, үрп-әдетлерине ҳәм дәстүрлерине ҳүрмет пенен қараў;
- псевдо-миллий түсиниклерден ўаз кешиў;
-миллетлераралық байланыс мәдениятының тәртиби ҳәм қағыйдаларын әмелде қоллаў ушын тәбийий зәрүрликке ийе болыў;

- миллетлераралық байланыста әдеп-икрамлылық қағыйдаларын билиў;

- адамды миллий стереотиптен тысқары баҳалаў қәбилетине ийе болыў;

-миллетлераралық байланыс тиллеринен пайдаланыў ушын билим ҳәм көнликпелерге ийе болыў.

Миллетлераралық байланыс мәдениятын раўажландырыў, ҳәзирги ўақытта, мәмлекетимиздиң бүгинги күндеги жағдайын ҳәм келешегин белгилейтуғын ең әҳмийетли машқалалардың бири.

Ҳәр бир миллет өзине тән тәкирарланбас мәдениятқа ҳәм бай тарийхқа ийе болып, өзине тән менталитет тасыўшысы болып есапланады. Өзге халықлардың мәденияты, жәмийеттеги миллий стереотиплери хаққындағы билимлердиң кемлиги инсанлар арасындағы айрықша жағдайлардың келип шығыўына себеп болады.

«Миллетлераралық байланыс мәденияты» -бул ҳәр қыйлы этникалық жәмәәт ўәкиллериниң миллетлераралық байланыслары ҳәм өз ара тәсиринде көзге түсетуғын, тез ҳәм қыйыншылықсыз бир-бирин түсиниў ҳәм келисимге келиў имканиятын жарататуғын арнаўлы билим ҳәм көнликпелер ҳәм оларға сәйкес келетуғын ҳәрекетлер жыйындысы [2].

Бул анықламаға тийкарланып, миллетлераралық байланыс мәденияты дегенде өзге миллет ўәкиллери менен байланыста нәзиклик, кеңпейиллик, ашықлық пенен сәўбет жүрите алыў қәбилетин түсинемиз. «Миллетлерара байланыс мәденияты» түсиниги жүристурыс нормаларының пүткил спектрин өз ишине алады, булар: нызам, әдеп-икрамлылық, динниң әдеплилик көрсетпелери [1].

Соны да айтып өтиў керек, миллетлераралық байланыс мәдениятын раўажландырыўда шахс тийкарғы рольди атқарады. Белгили болғанындай, ҳәр бир инсан өзге инсан, миллет, халық, өзге материаллық ҳәм руўхый мәдениятқа қаратылған, шахстың искерлик ҳәм қатнасының дәстүрин белгилейтуғын өзгешеликлерге, миллий, руўхый ҳәм әдеп-икрамлылық пазыйлетлерине, яғный, қәдриятлар бағдарына ийе.

Әдебиятлар

1. Хасанов Н.Н. Миллетлерара байланыс мәденияты хаққында. // Жәмийетлик-сиясый журнал. 1997. № 3. 232–237-б.

2. Крысько В.Г. Этническая психология: учебное пособие для студентов высших учеб. заведений, обучающихся по специальности 031000 – Педагогика и психология. 4-е изд., стер. -М.: Академия, 2008. –С.313.

3. Хайруллин Р.З. Формирование культуры межнационального общения и толерантности в молодежной среде. // Мир психологии. 2009. №3. -С. 85–93.

4. Интернет сайт: https://www.ncfu.ru/export/uploads/imported-from-dle/op/doclinks2017/Metod Kultura_mezh_nac_obchenia_220301_2017.pdf.

РЕЗЮМЕ

Мақолада миллатлараро мулоқотнинг шакллари, тузилиши, мазмуни, жамоат ва шахсий алоқалар, турли миллат вакилларининг ўзаро муносабатлари, ҳам моддий, ҳам маънавий қадриятларнинг алмашиши, уларнинг ижтимоий фаолият жараёнида ва кундалик ҳаётидаги қарашлари, ҳиссиётлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются формы, структура, содержание межнационального общение которые представляют собой общественные и личные контакты, взаимосвязи людей разных национальностей, обменивающихся как материальными и духовными ценностями, так и взглядами, чувствами, эмоциями в процессе их общественной деятельности и повседневной жизни.

SUMMARY

The article deals with the forms, content, structure of interethnic communication, which represents social and personal relations of various nations, more over it exchanches both material and spiritual heritages, and also with views, feelings, emotions in the process of social and every day life activities.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ТАРБИЯ ИШЛАРИНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

А.А.Бекимбетова – *педагогика фанлари номзоди, доцент*

Р.А.Ибраймова - *магистрант*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: педагогик технология, таълим, технологик йўналиш, усуллар, психологик тарбия.

Ключевые слова: педагогическая технология, образование, «технологическое» направление, методы, психологическое воспитание.

Key words: Pedagogical technologies, education, «technological» specialty, approaches, psychological education.

Бугунги кунда мактабгача таълим тизимидаги модернизация жараёни ушбу соҳада илғор технологияларни самарали қўллаш, тарбиячиларнинг инновацияларни чуқурроқ ўрганишини талаб қилмоқда. Бу муаммоларни ҳал этиш учун таълим ва тарбияни технологиялаштириш, технологик ёндашувни ўзимизга мос ҳолда қайта ишлаб чиқиш зарурлиги, ҳозирги кунгача шаклланиб келган таълим-тарбия соҳасидаги назарий ва амалий тажрибаларни мукаммал ўрганишни тақозо этади.

Педагогик технологиянинг таълимдаги амалий ҳамда ташкилий-услубий имкониятларини амалга оширишга йўналтирилганлиги, унинг аниқ воситалар ёрдамида ҳаётга татбиқ этилиши бутун жаҳон педагогларининг унга эътиборини кучайтирмоқда. Бу йўналишга турлича қарашлар мавжуд булиб, баъзи педагоглар педагогик технологияда таълимни табақалаштириш воситасини кўрмоқдалар, бошқалари ундан кам меҳнат сарфлаб юқори натижаларга эришиш имкониятлари, педагогик технологияда барча таълим олувчиларни олдиндан белгиланган билим, кўникма ва малакалар даражасига етказиш мумкинлиги қизиқтирмоқда. Таълимни "технологик" йўналишда қўришнинг умумий мезони унинг аниқ ва батафсил белгиланган мақсадга йўналтирилганлигидадир. Бу ҳолатда ҳар бир мақсадни амалга ошириш учун алоҳида қонуният, жараён, кетма-кетлик ва унга мос амаллар мажмуи мавжуд бўлиши асос сифатида олинади. "Педагогик технология" нинг воситавий йўналтирилганлиги унинг турли услублар асосида турли таълим тизимларини кўришдаги кенг имкониятларини белгилаб беради. Бунда таълимнинг ташкилий жиҳатлари олинади. "Педагогик технология" - таълим ва тарбиявий ишларнинг максадига мувофик тарзда сифатнинг самарадор булишига олдиндан кафолат бера олади.

Мактабгача тарбия муассасаларида тарбиявий ишларни амалга оширишнинг педагогик технологияси лойихалаштириш, амалга ошириш, назорат ва тахлил килиш каби харакат кетма-кетлигидан иборат. Бунда асосан педагогик максадни туғри белгилаш мухим хисобланади, бунда тарбиячи ва тарбияланувчи нимага эришишлари керак? деган саволга жавоб олиш зарур. Шунингдек, педагогик махорат (аник ишларни

утказиш, тарбиявий жараённи ташкил этиш, болаларни қизиқтириш, ижодий ишлаши учун турли метод ва техникалардан фойдаланиш), натижаларни назорат ва таҳлил қилиш, умумлаштириш (болалар нималарни ўргандилар?) жараёнларини туғри ташкил этиш зарур. Демак, тарбиявий ишлар технологияси – мактабгача таълим ташкилотлари шароитида қўйилган мақсадларни амалга оширишда ҳар бир аниқ тарбиявий ишни утказиш ва таҳлил қилиш учун қўлланиладиган услуб ва шакллар йиғиндисидан иборат. Тарбия жараёни тарбиявий ишнинг аниқ мазмуни ва шакли арқали амалга оширилади. Тарбиявий ишнинг таъсирчанлиги ва самарадорлиги – уларни тайёрлаш ва утказиш, тарбиячиларнинг укувчилар билан жамоавий фаолиятни ташкил қилиш тарбиявий ишлар технологияси тизимига боғлиқ бўлади. Демак, тарбиявий технологиялар – бу конструкция қилиш, мазмунни амалга ошириш, услуб, шакл, усул ва воситаларни, таъсир этиш йўлларини аниқлаштиришнинг методологик, ташкилий-услубий кўрсатмалар, қонун-қоидалар мажмуйи хисобланади. Тарбиявий ишлар одатда жамоавий ва ижодий ишлар сифатида, иш ва уйин, ижод ва ҳамкорлик, ҳаётий умид ва хурсандлик билан тулдирилган тарбия жараёни ташкил этилади. Тарбиявий ишлар фаол ва мажмуавий ёндашувлар орқали амалга оширилади. Фаолиятга оид ёндашувда тарбия йуналиши белгиланади, мажмуавий ёндашув унинг мазмунини белгилайди.

Мактабгача таълим ташкилотларида ўқув тарбия жараёнининг ҳар қандай қисми унинг лойиҳаланишига технологик жиҳатдан ёндашилганда педагогик технологиянинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқадиган унинг методикасига қўйиладиган талаблар, принциплар мавжуд. Педагогик технологиянинг принциплари:

- педагогик жараённи лойиҳалашда педагогик тизимнинг оптималлиги, мақбуллиги;
- таълим-тарбия натижасининг кафолатлиги;
- педагогик жараённинг бир бутунлиги ва таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги;
- ўқитувчи ва ўқувчи фаоллигининг уйғунлиги, тарбияланувчи фаолиятини ташкил қилиш;
- инсон ва техника ресурслари, оптимал воситаларни қўллаш;
- педагогик жараённи моделлаштириш кабилар.

Болаларнинг фаолиятини, борлиқни билиш йўлларини белгиловчи кўргазмали, амалий ва сўзли методлар қўлланилади. Мактабгача таълимда қўлланиладиган этиладиган кўргазмали методлар гуруҳига қуйидагилар: кузатиш, расмларни томоша қилиш, кинофильм ва диафильмларни намойиш қилиш, шунингдек, айрим ҳолларда мустақил методлари вазифасини бажарадиган баъзи усуллари: вазифа-намунаси, ҳаракат усулини кўрсатиш ва бошқалар киради.

Ўргатиш методлари - педагогикада қабул қилинган таърифга кўра қўйилган масалани ечиш учун танланган ягона йўл сифатида таърифланади. У машғулотдаги боланинг ва тарбиячининг бутун фаолиятини ўргатиш усуллари - айрим ёрдамчи восита бўлиб, машғулотдаги фаолиятнинг хусусиятини аниқламайди.

Мактабгача таълим муассасасида тарбиявий ишларнинг асосини ўйин ташкил этади ва бу ўйинлардан турли методлар ичида фойдаланиш мумкин. Мактабгача тарбия ёшидаги болалар билан олиб бориладиган ишда расмлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Расмлар асосан болаларнинг атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш учун ва тасвирий усулларини, воситаларини тушунтириш учун хизмат қилади. Педагог ва психологларнинг тадқикотлари шуни кўрсатадики, болалар расмни предмет тасвири сифатида тушуниб етадилар. Лекин расмдаги персонажларнинг ўртасидаги боғлиқликни, яъни ҳаракатларни тушуниш мактабгача ёш давриида юзага келади. Масалан: 2 ёшли бола расмдаги ҳайвонларни «турибди» дейди, 4-5 ёшлигиси эса «гапиряпти», «юряпти», «келяпти» ва хоказо дейди.

Шунингдек, мактабгача ёшдаги болалар билан оғзаки метод ва ўргатиш усулларидан самарали фойдаланиш зарур. Суҳбатнинг мақсади болалар хотирасидаги аввалги идрок қилинган образларни қайта эсга олиш ва машғулотга бўлган қизиқишини уйғотишдир. Болалар ўз тасавввурлари асосида ижод қиладиган машғулотларда суҳбатнинг роли каттадир. Суҳбат қисқа, мазмунли ва хис-хаяжонли бўлиши керак. Тарбиячи асосий диққатини машғулотда қилинадиган ишга қаратади. Болаларнинг мавзу бўйича ёки янги тасвирлаш усуллари хақидаги тасаввурларини аниқлаб олишдан аввал, суҳбат мобайнида ёки, суҳбатдан кейин тарбиячи керакли предмет ёки расмни кўрсатади. Топшириқни бошлашдан аввал эса, иш усулини болаларга кўрсатади.

Болалар боғчасида таълимнинг амалий методлари гуруҳига машқлар, ўйин методлари (дидактик ўйинларни қўшган ҳолда) элементар тажрибалар ва моделлаштириш киради. Бунда болаларнинг билиш фаолияти оғзаки мантиқий тафаккур билан ўзаро алоқадаги кўргазмали-ҳаракат ва кўргазмали-образли тафаккурга асосланади.

Машқлар - бу берилган мазмуннинг ақлий ва амалий ҳаракатларини бола томонидан кўп мароталаб такрорлашдир. Машқлар моҳиятан билимларни амалга татбиқ этилиши бўлиб, у билимларнинг ўргатувчи ва ривожлантирувчи аҳамиятини белгилайди: болалар машқлар ёрдамида турли ақлий усулларни эгаллайдилар, уларда ўқув ва амалий кўникма ҳамда малакалар шаклланади: ақлий ва амалий заминдаги билимлар бирмунча мустаҳкам ва онгли бўла боради. Натижада болаларнинг билиш қобилиятлари мустаҳкамланади.

Мактабгача таълим узлуксиз таълимнинг бошланғич қисми ҳисобланади. У боланинг соғлом ва ривожланган шахс бўлиб шаклланишини таъминлаб, ўқишга бўлган иштиёқини уйғотади, тизимли ўқитишга тайёрлаб боради. Шундай экан, бу тизим фаолиятини янада кучайтириш, мактабгача таълим ташкилотларида таълим-тарбия ишларини амалга ошириш учун ҳар томонлама қулай шарт-шароитлар яратиш, инновацияларни киритиш, давр талабига мос равишда технологиялаштириш, уларга мактабгача ёшдаги болаларни кенг жалб этиш ёш авлоднинг баркамол ва етук шахс бўлиб шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Адабиётлар

1. Азизхужаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик махорат. –Т.: 2003.
2. Ишмухаммедов Р. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар. –Тошкент: 2017. 368-б.
3. Bugatov V.M. Pedagogicheskie tainstva didakticheskix igr. Ucheb.-metodicheskoe posobie. 2-e izd. – M.: «Flinta», 2003.
4. Бекимбетова А.А. Тарбия ҳәм оны технологияластырыў.(Окыў-методикалык колланба). –Ташкент: 2019. 50-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача таълим тизимида тарбия ишлари, педагогик технологиялар, тарбиячи маҳорати, психологик ёндашув ва методлар кўрсатилиб ўтилган. Мактабгача таълим ташкилотларида болаларни тарбиялаш мақсадида бир катор методлар келтирилган. Тарбия жараёнини туғри ташкил этишда технологик ёндашувнинг педагогик асослари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны воспитательная работа, педагогические технологии, педагогическое мастерство, психологические подхо-

ды и методы в системе дошкольного образования. Также говорят об их психологическом воспитании и о том, как мы можем применить эти методы.

SUMMARY

The article describes educational work, pedagogical technologies, pedagogical skills, psychological approaches and methods in the system of preschool education. They also talk about their psychological upbringing and their applying methods.

ЎҚУВ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВ СИМУЛЯТОРЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

А.К.Бижанов - *ассистент ўқитувчи*

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: педагогик дастурий таъминот, ахборот-таълим ресурслари, компьютер технологиялари, симуляторлар.

Ключевые слова: обеспечение педагогической программы, информационно-образовательные ресурсы, компьютерные технологии, симуляторы.

Key words: pedagogical program support, information-educational resources, computer technologies, simulators.

Кириш. Таълим тизимидаги фаолият олиб бораётган профессор-ўқитувчилар тез суръатларда ривожланаётган ахборот технологиялари ва замонавий компьютерлар билан бирга интернет тизимидан ўқув жараёнида фойдаланишни билиши жуда ҳам катта аҳамиятга эга. Буни муваффақият билан амалга оширишнинг муҳим омилларидан бири таълим муассасаларида ўқитиладиган ўқув предметлари бўйича дастурий таъминотларни, яъни симуляторларни яратишдир.

Таълимни компьютерлаштириш муаммоси педагогика фанида тахминан ярим аср олдин пайдо бўлган замонавий йўналиш ҳисобланади. Унга бағишланган адабиётлар йилдан йилга жадал суръатлар билан кўпайиб бормоқда. Францияда 1987 йилда информатика бўйича янги миллий режа қабул қилинган ва режанинг асосий йўналиши юқори сифатли педагогик дастурий таъминотларни яратиш, бу муаммони илмий ҳал қилишнинг янги имкониятларини излаб топишдан иборат деб белгиланган. Шу жумладан, АҚШ, Англия, Германия, Япония, Канада, Австралия, Жанубий Корея, Россияда шу йўналишдаги психологик, педагогик, дидактик, услубий, техник ва технологик изланишлар кенг кўламда олиб борилмоқда [1].

Олий таълимнинг электрэнергетика йўналишларида ўқитиладиган мутахассислик фанларнинг электрон таълим муҳитини ташкил этадиган замонавий таълим манбаларини яратиш ва ундан фойдаланиш долзарб масалаларидан биридир.

Бугунги кунда электрон ахборот-таълим ресурсларини амалий дастурий воситалар ёрдамида тайёрлаш ва ундан ўқитиш жараёнида самарали фойдаланиш ҳар бир ўқитувчи учун муҳим вазифа ҳисобланади.

Олий таълим тизимида ўқитиладиган ўқув материалларини замонавий дастурий воситалар ёрдамида тайёрлаш ва ундан фойдаланиб ўқитишни ташкил этиш талабаларнинг имкониятларини кенгайтиради [2].

Замонавий педагогик дастурий воситаларга қатор илмий тадқиқотчилар томонидан таърифлар берилган. Жумладан, педагогик дастурий восита – бу муайян фан соҳаси ёки мавзуни у ёки бу ўқитиш технологиясидан фойдаланиб, фаолиятни ҳар хилда амалга оширишда шарт-шароит яратиб берадиган дастурий воситадир [3].

Педагогик дастурий воситалар – компьютер технологиялари ёрдамида ўқув жараёнига қўйилган мақсадга эришиш учун қисман ёки тўлиқ автоматлаштиришга мўлжалланган дидактик восита ҳисобланади [4].

Педагогик дастурий воситалар таркибига ўқув фани бўйича аниқ дидактик мақсадларга эришишга йўналтирилган дастурий маҳсулот яни симуляторни ишлаб чиқиш учун махсус дастурлар комплекси, техник ва методик таъминот, қўшимча ва ёрдамчи воситалар киради.

Таҳлил ва натижалар. Ўқув жарёнида ўқув симуляторларини қўллашнинг самардорлигин оширишнинг яна бир тури бу намойиш этувчи дастурлар ҳисобланади. Намойиш этувчи дастурлар – ўқув материалини кўргазмали тақдим этиш учун ҳамда ўрганилаётган қонуниятларни, объектларнинг ўзаро алоқасини виртуаллаштириш ва визуаллаштириш учун мўлжалланган. Визуаллаштириш – бу тасаввурлар тасвирларини кўринарли ҳолатда яратишдир, Виртуаллаштириш эса (лотинча virtualis-эҳтимол) – аниқ мавжуд бўлмаган маълум бир шароитларда содир бўлиши мумкинлиги ҳисобга олинган объектнинг кўринишини компьютерли ифодалаш бўлиб, бунда шу объектнинг барча қирралари ҳисобга олинади [5]. Ўқитишнинг саморадорлигин ошириш, ўрганилган материалларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш орқали малака ва кўникмалар шакллантириш учун мўлжалланган дастурлар булар тренажёрлар ҳисобланади. «Тренажёр» сўзи XX асрнинг охирида пайдо бўлган неологизм (грекчадан, янги сўз), маданият тараққиётининг бошланғич босқичида қўлланила бошланган тушунчанинг ўзида инсонни ўқитиш ва унда муайян кўникмаларни яратиш учун қурилма маъносини беради. Бу жараён «мен каби бажар» принципи бўйича амалга оширилади [4].

Электрон таълим муҳитини ҳосил қилувчи электрон ахборот-таълим ресурсини яратиш қуйидаги босқичлардан ташкил топади [6]:

- бошлаш жараёни;
- мақсадни аниқлаш;
- мундарижа тузиш, режалаштириш;
- дастурий маҳсулотни тайёрлаш;
- тайёрланган дастурий маҳсулотдан фойдаланиш ва самарадорликни аниқлаш.

Олий таълим электрэнергетика йўналишлари учун мутахассислик фанидан тайёрланган методик таъминотни, яъни симуляторни амалий ва лаборатория машғулотларининг самарадорлигини бир нечта кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилиш мумкин. Олиб борилган изланишлар самарадорлиги қуйидагича:

1. Талабаларнинг берилган топшириқларни бажаришига кўра;
2. Талабаларнинг берилган топшириқларни бажаришини ўрганганлиги;
3. Талабаларнинг берилган топшириқларни бажара олиш тезлиги каби мезонлар асосида ўрганилди.

Хулоса ва таклифлар. Таълимда самарадорликка эришганлик таълим сифати кўринишида намоён бўлади. Таълим сифати – таълим жараёни ва натижасининг, таълим қандай бўлиши, у қандай мақсадларга хизмат қилиши ҳақидаги жамиятта тарқалган тасаввурга унинг мос келиш даражасини ифодаловчи интеграл тавсифдир [7].

Олий таълимда ахборот-коммуникация технологияларидан таълим оладиган талабалар машғулотни самарали ўзлаштириб, мустақил ишлаш ва ижодий фаолият босқичига ўтганларида, ўқитувчининг берган янги ахборотлари билан чегараланмай, ўзлари бўш вақтларида мустақил равишда симуляторлардан фойдаланиб билимларини ошириб борадилар. Бу эса, уларнинг машғулот жараёнида ўқитувчи томонидан берилган топшириқларни тезгина, хатосиз бажаришларида намоён бўлишини кўришимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Мўминов Б.Б. Информатикадан амалий ва лаборатория машғулотлари учун педагогик дастурий таъминот

яратиш ва фойдаланиш методикаси. Педагогика фанлари буйича фалсафа фан.док.дис.13.00.02. –Бухоро: 2009.
2. Суропов Б.М. Электрон таълим муҳитида ахборот коммуникация технологиялари фанини ўқитишнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Педагогика фанлари буйича фалсафа фан.док.дис. 13.00.06. –Тошкент: 2019. 75- б.
3. Шкутина Л.А. Подготовка педагога профессионального обучения на основе интеграции педагогических информационных технологий: дис.док.пед.наук. 13.00.08. –Караганда: 2002. –С.390.
4. Понятие и классификация педагогическое программное средство. Понятие и классификация ППС. Технология создания мультимедийных приложений. Создание электронных учебных курсов. Технология разработки тестовых заданий. Электронные учебники. http://vunivere.ru/work6194.
5. Что такое визуализация и как она работает? http://constructors.ru sila-mysli/chto-takoe-vizualizaciya-i-kak-ona-rabotaet.html
6. Каюмова Н.А. Касб-хунар коллежларида «Ахборот технологиялари» фанидан ўқув машғулотларини ташкил этиш ва ўтказиш методикаси. Дис.пед.фан.ном. – Тошкент: 2008. 156-б.
7. Олий таълим. Луғат маълумотнома. /Академик С.С.Ғуломов таҳрири остида. -Тошкент: Молия, 2003. 216- б.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада олий таълимда ўқув жарёнида ўқув симуляторларини қўллаш орқали ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланадиган талабалар машғулотни самарали ўзлаштириб, мустақил ишлаш ва ижодий фаолият босқичига ўтганларида, ўқитувчининг берган янги ахборотлари билан чегараланмай, ўзлари бўш вақтларида мустақил равишда симуляторлардан фойдаланиб, билимларини ошириб бориши назарда тутилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема обучения студентов в ВУЗе с применением симуляторов в информационно-коммуникационной технологии, использование которых эффективно влияют на улучшение качества учебного процесса. При выполнении заданий студенты эффективно усваивают информацию, затем постепенно переходя к этапу самостоятельной работы, учащиеся уже сами умело используют симуляторы, которые действительно дают положительные результаты.

SUMMARY

This article assumes that the students who uses information and communication technologies in higher education through the use of training simulators in the educational process can effectively learn their lessons and enlarge their knowledge while moving to the stage of independent work and creative activity, not being limited to new information provided by the teacher.

ЎҚИТУВЧИЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ ХОРИЖДА ВА ЎЗБЕКИСТОНЛИК ОЛИМЛАР ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

А.Даўкеева – *педагогика фанлари буйича фалсафа доктори*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: педагогик фаолият, педагогик қобилият, дидактик қобилият, академик қобилият, перцептив қобилият, нутқий қобилият, ташкилотчилик қобилияти.
Ключевые слова: педагогическая деятельность, педагогические способности, дидактические способности, академические способности, перцептивные способности, говорящие, организаторские способности.
Key words: pedagogical activity, pedagogical ability, didactic ability, academic ability, perceptual ability, speaking ability, organizational ability.

Ўқитувчининг психологик хусусиятлари ва шахсий фазилатларини чуқур ўрганиш ишлари йигирманчи асрнинг 30-40 йилларидан кенг йўлга қўйила бошланди. Талаба шахсининг ривожланишида ўқитувчининг роли бениҳоят муҳимдир, чунки у таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси вазифасини бажаради. Ҳозирги шароитда ўқитувчининг ташкилотчилик қобилиятига нисбатан юксак талаб қўйилади, шу боисдан ижтимоий-тарихий тажрибаларнинг бойлиги эхтиёжлар кўламининг ортишига бевосита боғлиқ.

Йигирманчи асрнинг 70-80-йилларида педагогика ва психология фанларида ўқитувчининг касбий тайёргарлигига, лаёқатига, шунингдек, шахсий сифатларини шакллантириш масаласига оид тадқиқот ишларининг кўлами кескин равишда ортди. Ўқитувчининг характер хислатлари, педагогик қобилиятлари, куникма ва малакалари, унда тарбиячилик маҳоратини таркиб топтириш шартлари ўрганилмоқда. Кейинги пайтларда ўқитувчининг касбий сифатларини шакллантиришнинг механизмлари ва қонуниятларини кашф қиладиган махсус илмий изланишлар салмоғи тобора ортиб бормоқда. Касбий тайёргарликка оид тадқиқотларда ўқувчиларда ўқитувчилик касбига қизиқишнинг уйғониши, ўқитувчилик касбини танлашнинг мотивлари, ўқувчилар ва талабаларда педагогик йўналишни таркиб топтириш, тарбия жараёнининг илмий-назарий муаммолари, ўқитувчилик маҳоратини эгаллашнинг психологик манбалари, педагогик қобилиятларининг ривожланиш хусусиятлари, ўқитувчи билан ўқувчининг (талабаларнинг) ҳамкорлик фаолияти, педагогик мулоқотнинг психологик асослари очиб берилмоқда.

Бу соҳанинг йирик тадқиқотчилари қаторига И.В.Страхов, Н.В.Кузьмина, А.И.Щербаков, Ф.И.Гоноболин, В.А.Сластёнин, С.Р.Ражабов, М.О.Очилов, М.Г.Давлетшин, Р.З.Гайнутдинов ва бошқаларни киритиш мумкин. Рус психологи **И.В.Страхов** *«Педагогик такт психологияси»* номли асарида ўқитувчининг психологик одоби масаласини тадқиқ қилиб, олинган натижаларни умумлаштириб берган. Унинг фикрича, педагогик одобда асосий ўринни ўқувчига таъсир этишни мақсадга мувофиқ кузатиш, кундалик педагогик ҳолатларни ҳисобга олиш зарурлиги, ҳамкорлик фаолиятида ўқувчининг шахс хусусиятлари билан унинг имкониятларини эътиборга олишни эгаллайди. Бу асрда педагогик одобни (тактни) шакллантириш хусусиятлари ва унинг босқичлари туғрисида умумлашган мулоҳазаларга якун ясалади. Ана шу сабабдан **И.В.Страхов**нинг мазкур иши ўқитувчи шахсини тадқиқ қилишга бағишланган дадил илмий қадам ҳисобланади [1:273].

Рус олимаси **Н.В.Кузьмина** ўқитувчилик фаолиятида педагогик қобилиятларнинг роли ва уларни таркиб топтиришга оид қатор илмий тадқиқот ишларини олиб борган. Муаллиф шахсий тадқиқотларида педагогик қобилиятларни гностик (билишга оид), проектив (олдиндан режалаштиришга қаратилган), конструктив, ташкилий ва коммуникатив турларга ажратиб, уларнинг хар бирига чуқур психологик тасниф билдирилади, ҳар бир таркибий қисм тажриба материаллари билан мустаҳкамланади.

Н.В.Кузьмина педагогик қобилиятнинг муҳим аломатлари қаторига кузатувчанликни ҳам киритади, ўқитувчининг бу хислари ўқувчининг ички кечинмалари хис-туйғулари каби омилларни аниқлашга хизмат қилади. Бу нарса ўқувчининг фаолиятида юзага келадиган қийинчиликларни енгиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатларни илғашга имкон яратади, унда айрим ўзгаришни куриш ва таҳлил қилиш шарт-шароитлари туғилади. Ўқитувчида кузатувчанликнинг пайдо бўлиши натижасида у диагностик сифатни вужудга келтиради деб айтиб ўтган [2:118].

Рус психологи **А.И.Щербаков** фикрига кўра, педагогик фаолият - бу ўқитувчи олдига жиддий талаблар қўядиган мураккаб психологик актдир. Педагогик фаолият ўқитувчини чуқур ва пухта билимга, педагогик қобилиятга, мустахкам характерга, юксак маънавиятга эга бўлишини тақозо қилади.

А.И.Щербаков ўқитувчи шахси олтита касбий таркибий қисмдан иборат эканлигини таъкидлаб ўтади:

- ♦ Юксак савиядаги билим ва маданият
- ♦ Йўналишнинг аниқ ифодаланганлиги
- ♦ Юксак ахлоқий ҳисларнинг мавжудлиги
- ♦ Юқори даражада юзага келувчи фаоллик ва барқарор мустақиллик
- ♦ Қатьий ва силлиқ характер
- ♦ Педагогик қобилиятлар

А.И.Щербаков педагогик фаолиятда маҳорат жуда муҳим ўрин эгаллашини таъкидлаб, ўқитувчининг шахсий фазилатлари, унинг билимлари, амалий куникма ва малакалари ўзаро бирлашиб педагогик маҳоратни вужудга келтиради, дейди. Педагогик маҳоратнинг шаклланиши ўқитувчи шахсининг такомиллашиши жараёни билан боғлиқдир.

Рус психологи **Ф.Н.Гоноболин** педагогик қобилиятларни куйидаги турларга ажратиб урганишни таклиф қилади:

- ♦ Дидактик қобилиятлар
- ♦ Академик қобилиятлар
- ♦ Перцептив қобилиятлар
- ♦ Нутқ қобилиятлари
- ♦ Ташкилотчилик қобилияти
- ♦ Авторитар қобилиятлар
- ♦ Коммуникатив қобилиятлар
- ♦ Педагогик хаёл
- ♦ Диққатни тақсимлаш қобилияти.

Ф.Н.Гоноболин педагогик қобилиятларни таркиб топтириш босқичлари, хусусиятлари, хоссалари тўғрисида мукаммал маълумотлар беради. Таълим ва тарбия жараёнини такомиллаштиришда педагогик қобилиятларнинг роли тажриба материалларига асосланиб шарҳлаб берилади.

Шундай қилиб, кўпгина олимлар ўз асарларида ўқитувчининг муҳим фазилатлари мавжудлигини баён қилганлар. Энг асосий сифатларга кўйидагиларни киритиш мумкин: ўқитувчининг ҳар томонлама баркамол бўлиши, ўзининг юксак хислатлари, ҳис-туйғулари билан бошқа касбдаги кишилардан ажралиб туриши, ёшлар рухиятига осон кира олиш қобилияти, тараққиётда орқада қолганлар билан яккаҳол ишлаш ўқувчанлиги, ўқувчилар диққатини ўзига торта олиш сеҳри, ўз касби, фаолият ва болаларни севиши, таълимда хиссий билиш услубидан унумли фойдаланиш ўқуви, мустақил ишлаш малакасини ошириш қобилияти, психологик муомала ва одобга эга бўлиш қобилияти, психологик муомала ва одобга эга бўлиш кабилар. Шуни алоҳида таъкидлаб утиш керакки, улар томонидан таҳлил қилинган ўқитувчининг сифатлари то ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Демак, аждодларимизнинг ғоясини такомиллаштириш эвазига ҳозирги замон таълимини юксак босқичка кўтариш мумкин. Шу қотарда Марказий Осиё мутафаккирларининг бой илмий, маданий меросига асосланиб, Ўзбекистонлик педагог ва психолог олимлар ўқитувчилик касби, унинг ўзига хос хусусиятларини урганганлар ва урганишда давом этмоқдалар [3:43].

Йирик ўзбек олими **С.Р.Ражабов** бутун умр ва фаолиятини ўқитувчи шахсини тадқиқ қилишга, ўқитувчилар тайёрлашни такомиллаштиришга, булғуси муаллимларни шарқона тарбиялашга бағишлаганлар. Ўқитувчининг йирик сиймолар намунасида тарбиялаш аҳлоқий тарбия умумтарбиянинг етакчи бўғини эканлиги олимнинг асарлари моҳиятига сингиб кетгандир. С.Р.Ражабов ва унинг юзлаб шогирдларининг ишлари ҳам ўқитувчининг педагогик ва психологик хусусиятларига қаратилгандир.

Ўзбек олими **М.О.Очилов**нинг кўп йиллик тадқиқоти ичида ўқитувчи шахсини шакллантириш масаласи марказий уринни эгаллайди. Умуминсоний хислатлар ва миллий хусусиятларни чоғиштирган холда булғуси ўқитувчи шахсини таркиб топтириш ғояси муаллифнинг муҳим ютуғидир. Ўз тадқикотларида **М.О.Очилов** бевосита ҳалқ педагогикасига асосланиб, миллий тарбияни вужудга келтириш устида изчил илмий ишларни олиб борди.

Психолог **М.Г.Давлетшин** ва унинг шогирдлари томонидан ўқитувчи психологиясининг турли жабҳаларига қаратилган тадқиқотлар амалга оширилди. Ўқитувчилик касбига ўқувчиларни йўналтириш, ўқитувчилик касбини танлаш мотивлари, ўқитув ва тарбиялаш ишларини такомиллаштириш, ўқитувчининг профессиограммасига асосланиб, хусусий иҳтисосликнинг ўзига хос жиҳатларини кашф этиш, ўқитувчи тафаккури каби масалалар шулар жумласидандир [4:79].

Р.З.Гайнутдинов ўзбек мактаблари ўқитувчиларининг миллий характери, фаолиятнинг миллий ўзига хослиги ҳамда уларни диагностика қилиш имкониятлари, ривожлантириш йўл ва воситаларига йўналтирилган тадқиқот ишларини олиб борди. Айниқса, этнопсихологик хусусиятларни жаҳон психологияси ютуқлари билан чоғиштирган ҳолда ўқитувчи шахсини шакллантириш ғояси шарқона тарбияни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Биз мазкур муаммони ўрганишда куйидаги жабҳаларга диққатимизни қаратдик:

1) бўлғуси ўқитувчининг тафаккури,
2) талабаларни ўз-ўзини баҳолашга ўргатиш,
3) амалиётда ўқув фаолиятини ўзи бошкариш,
4) булғуси мутахассис акл-заковатини текшириш ва ривожлантириш,
5) ўқув мотивлари ва қизиқишларни бошқариш имкониятлари,
6) ўқитувчининг педагогик қобилиятлари ва бошқалар.

Шунингдек, ўқитувчи шахсини ўрганишда тестлардан фойдаланиш ва психологик тренингларни қўллаш муҳим ахамият касб этади.

Ўқитувчининг **педагогик қобилиятлари** таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

♦ Дидактик қобилият (осон йул билан мураккаб билимларни тингловчиларга тушунтириш укувчанлиги).

♦ Академик қобилият (барча фанлар юзасидан муайян билимга эга бўлишлик).

♦ Перцептив қобилият (қисқа дақиқаларда аудитория ҳолатини идрок қила олиш фазилати)

♦ Нутқий қобилият (ихчам, маъноли, охангдор, муайян ритм, темп, частотага эга бўлган нутқ, нутқнинг жарангдорлиги, унинг пауза, мантиқий урғуга риоя қилиши).

♦ Ташкилотчилик қобилияти (синф, гуруҳ ёки курсни уюштириш ва уни бошқариш истеъдоди).

♦ Обрўга (нуфузга) эга бўлишлик қобилияти (ўзининг шахсий хусусияти, билимдонлиги, ақлфаросатлилиги, мустаҳкам иродаси билан обрў орттириш укувчанлиги).

♦ Муомала ва мулоқот ўрната олиш қобилияти.

♦ Психологик ташхис (диагноз) қобилияти (инсоннинг келажагини оқилона тасаввур қилишдан иборат башорати).

♦ Диққатни тақсимлаш қобилияти (бир неча объектларга бир даврнинг ўзида ўз муносабатини билдириш укуви).

♦ Иймон-эътиқодга, фаол хаётий позицияга йўналтириш қобилияти.

♦ Ташаббусга, ижодга илхомлантириш қобилияти.

♦ Ақли донишлик қобилияти (билимдонлик)

♦ Конструктив қобилият (укув-тарбия ишларини режалаштириш ва натижасини олдиндан айтиш қобилияти).

♦ Гностик қобилият (тадқиқотга лаёқатлилик).

Ўқитувчилик фаолияти тарбиявий, таълимий ва муомалавий хусусият касб этиб, у «талаба-ўқитувчи», «ўқитувчи-талаба», «талаба-талаба» схемасига асосланади. Муомала таркибини биридан иккинчисига ўтиш натижасида ўзаро ҳамкорлик фаолияти вужудга келади.

Ўқитувчи шахсини ўрганиш учун тестлардан фойдаланиш мухим ахамиятга эга, чунончи:

- мақсадга эришув тестлари,
- интеллект тестлари,
- шахс тестлари,
- проектив тестлар,
- кўрув ва эшитув хотираси тестлари туркуми шулардан иборат.

Бундан ташқари, дунёга машхур мумтоз тестларни қўллаш хам кўзланган максадни амалга оширишга хизмат килади. Чунончи: ТАТ, Розенцвейг фрустрацион тести, Роршах тести, Кеттелл тести, Векслер ва Айзенкнинг тестлари шулар жумласидандир.

Шундай килиб, биз юқорида Ўзбекистонлик педагог ва психолог олимларнинг ўқитувчи психологиясига оид айрим қарашларини шарҳлаб ўтдик. Лекин бу ёндашув мукаммал таҳлилдан иборат деган ўнлаб хулосага келишдан йироқмиз. Чунки уларнинг ўнлаб мақолалари ва рисолалари устида тўла тўхталиш учун имконият етишмайди. Шунга қарамасдан, Республикамиз олимларининг бу сохадаги ишлари кўпгина мамлакатларда машхурдир.

Демак, юкорида билдирилган мулоҳазаларга асосланиб, Россиялик ва Ўзбекистонлик олимларнинг амалга оширган тадқиқот ишлари, уларнинг назарий ва амалий натижалари ўқитувчи психологиясининг ривожига муҳим улуш бўлиб қўшилади, деган хулосага келамиз.

Адабиётлар

1. Страхов И.В. Психологические основы педагогического такта. -М.: 1966. –С.273.
2. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. - Москва: «Высшая школа», 1990. –С. 118.
3. Давлетшин М.Г., Жалилова С.Х. "Олий мактабда таълим жараёнининг самарадорлигининг психологик томонлари". -Т.: ТДПУ, 2001.
4. Ғозиев Э.Ғ. «Олий мактаб психологияси». -Т.: «Ўқитувчи», 1997.

РЕЗЮМЕ

Хорижлик олимлар ўз асарларида ўқитувчининг муҳим фазилатлари мавжудлигини баён қилган бўлсалар, Ўзбекистонлик педагог ва психолог олимлар ўқитувчилик касби, унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганганлар ва ўрганишда давом этмоқдалар.

РЕЗЮМЕ

В то время как зарубежные учёные констатируют в своих работах наличие важных качеств учителя, узбекские педагоги и психологи изучали и продолжают изучать профессию учителя и её особенности.

SUMMARY

While foreign scholars state in their works the presence of important qualities of a teacher, Uzbek teachers and psychologists have studied and continue to study the teaching profession and its features.

БАСШЫЛАРДА ӘДАЛАТ ПАЗЫЙЛЕТИН ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎ ҲӘМ ОНЫҢ ЖОЛЛАРЫ

М.Т.Ережепов - *магистрант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: раҳбар, адолат, давлат, миллат, халқ.

Ключевые слова: лидер, справедливость, государство, нация, народ.

Key words: leader, justice, state, nation, people.

Дүньяда миллет, халық, мәмлекет көп, бирақ раўажланыў ҳәр қыйлы. Бир мәмлекетлер алдыда болса, айрымлары ҳәм арқада яғный төмен тәризде турмыс кеширип атыр. Мәмлекеттиң раўажланыўы бул тараўларға байланыслы, яғный экономикалық, сиясый, социаллық, мәдений салаларында алып барылып атырған басқарыў системасының туўры жолға қойылыўы жүдә әҳмийетли болып есапланады. Мәмлекет алдына қойған мақсетлерине ерисиў ушын мәмлекеттиң ҳәр бир тараўын басқарыўда әдалат орнатылса, басшылардың қәлбинде әдалат пазыйлети қәлиплескен болса, сол тараўда, сол жәмийетте, сол мәмлекетте раўажланыў болады.

Әдалат бул – социал-философиялық, руўхый ҳәм ҳуқуқый түсиник. Әдалаттың социал-философиялық тәрепи жәмийет ағзаларының ҳәр түрли қатнасықларындағы өз ара теңлигин нәзерде тутады. Руўхый тәрепи инсанлардың өз ара әдеп-икрамлылық қатнасығында бирдей қатнасықта болыўын, бир-бирин ҳүрмет етиўи, әдеп-икрамлылық қағыйдаларына әмел етиўди билдиреди. Әдалаттың ҳуқықый тәрепи нызамларға бойсыныўды, басқалардың ҳуқықларын ҳүрмет етиўин аңлатады. Әдалат - инсанлардың социал-сиясый санасында үлкен роль ойнады. Раўажланған мәмлекетте әдалат адамлардың демократик қағыйдалар тийкарында ис алып барыўын талап етеди, онда ҳәр бир адам өз мийнети, исбилерменлиги, ақыл-зейинлилиги есабынан тапқан мал-мүлки арқалы жасайды.

Әдалат, ҳуқуқ ҳәм нызам бир-бири менен үзликсиз байланыслы бунық айқын дәлили сыпатында ҳүрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың «Қонун устиворлиги ва инсон манфаатларин таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови» атлы китабында «Биз «Әдалат –нызам үстинлигинде» деген принцип тийкарында жәмийетимизде нызамға ҳүрмет, ҳуқуқбузарлыққа гүресиўшеңлик сезимин күшейтиўге қаратылған жумысларымызды тезлик пенен даўам еттиремиз» [1:11] деп келтирип өткен еди. Жәмийетте турақлылықты тәмийинлеў, халқтың разы болып жасаўында, әлбетте, адалат ҳәм нызам үстинлиги тәмийинлениўи керек. Нызам үстинлиги орнатылса, бул әдалаттың орнатылғанлығы есапланады. Қабыл етилип атырған нызамларға ҳүрмет руўхында болсақ, оларға әмел етсек ҳәр биримиз жәмийет ағзасы сыпатында әдалаттың қәлиплесиўине үлес қосқан боламыз, себеби нызамлар халқтың мәпин гөзлеп, олардың ертеңги күни мүнәсип турмыс шараятын ойлап қабыл етиледи.

Уллы бабамыз, Амир Темур өзиниң «Темур Түзиклери» китабында мәмлекетти басқарыўда «Енди мениң атақлы бахтлы перзентлерим ҳәм мәмлекетлерди басып алыўшы ақлықларыма жол-жорығым соннан ибарат, мен он еки нәрсени өзиме уран етип алып салтанат дәрежесине еристим. Усы он еки **түзүк** жәрдеминде мәмлекетимди қолымнан тутып, салтанатымды басқардым ҳәм салтанат тахтына гөззалық бердим. Олар ҳәм усы түзүкге әмел етсин. Мениң ҳәм өзлериниң мәмлекет салтанатларын абайлап асырасын» [2:30] деп атап өткен еди.

Бабамыздың мәмлекетти басқарыўда әдалаттың орны жүда әҳмийетли екенлиги халқымызға мийрас болып қалған ҳәр бир китабында қайта-қайта жазып қалдырған. Әдалатқа өзиниң «Темур түзүклер» китабында – әдалат ҳәм инсап пенен Таңримниң жаратқан бенделерин өзимнен разы кылдым. Гүналыға ҳәм, гүнасызға ҳәм реҳим менен, ҳақыйқатлық тәрептен ҳүким шығардым. Қайырқомлық ислерим менен инсанлардың кеўлинен орын алдым. Сиясат ҳәм инсап пенен әскерлеримди, халық үмит ҳәм қорқыныш арасында тутып

турдым. Пуқара ҳәм қол астымдағыларға реҳим еттим, әскерлеримге саўғалар бердим.

Залымнан жәбирленгенниң ҳақын алдым. Залым жеткерген материаллық ҳәм физикалық зыянларды сыпатлағанымнан кейин, оны шәриятқа муўапық екеўи ортасында додаладым ҳәм бир гүнакардың орнына басқасына азап бермедим.

Маған жаманлықлар етип, басымның төбесинде қылыш көтергенлер, жумысқа көп зыян жеткергенлерди де егер олар сыйынып тәўбе етип келсе, ҳүрметлеп, жаман қылмысларын есимнен шығардым. Мәртебелерин асырдым. Олар менен қатнасықта сондай жол туттым, егер ядында маған деген қорқыў болса, улыўма умытар еди» [2:31]. Басқарыўды бундай терең ислеп шығылған түзикте әдалат пенен инсаптың барлық ўақыт ажыралмас екенлиги, халқын разы етиўи, халқын тендей көриўи, кимдур гүнакар болса кимдур гүнасыз оларды жазаласам әдалат өлшемлери менен жазаладым, егер кимдур жаманлық ислесе, оны жаманлық пенен емес жақсылык пенен қайтардым бул инсанлардың қәлбин жақсылық булағы менен суўғарылыўы, бунда мәмлекеттиң әдалат тийкарында басқарылыўы, оның халық ушын, мәмлекет ушын, улыўма инсаният ушын ең уллы пазыйлет екенин айқын көрсетип берген.

Әдалат ҳаққында муқәддес динимизде де ибратлы қатарлар келтирилген. Әдалат ҳаққында «Мухаммед Пайғамбар мынадай деген: «Әдалатлық Алланын жердеги тәрезиси, ҳәр ким әдалатлы болса, онда ол тәрези оны бейишине баслайды. Ким әдалатлықтан алысласа, онда ол дузаққа түседи» [3:102].

Халқымызда әжайып, «Әдил бий халқы ушын шабады, Залым бай қалта ушын шабады» деген нақыл бар шынында да бул терең мазмунға ийе. Әдалатлы бий болса, ол халықты ойлайды, олардың жақсы турмыс шәраяты ушын гүреседи, халқтың жасын-үлкенин, кәмбағалын ҳәм байларын бирдей көрип, теңдей катнаста болады, залым байлар болса, ол тек ғана жеке өзиниң тамағын, өзиниң байлығын көбейтиўин ойлайды.

Жәҳәнде халық көп бирақ ҳәмме ушын әдалат пазыйлети теңдей. Әдалат гүреси ушын тарийхтан белгили қаншама урыслар болған, қаншама қаҳарманлар жоқары инсаный пазыйлет әдалат ушын жанын пидә еткен. Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти «И.А.Каримовтың айтқанындай: Халық ашаршылыққа шыдаўы мүмкин, лекин әдалатсызлыққа шыдай алмайды» [3:102] ҳақыйқатында да инсан әдалатсызлыққа шыдай алмайды, егер де әдалатсызлық жүз берсе өзимди тутып тура аламан деген адамда бундай ҳәдийсеге немқурайлылық пенен қарап турмайды. Өзиниң белгили дәрежеде мүнәсибетин билдиреди.

Сондай-ақ, «Ҳадисте: Ақыр заманда Қудайдың алдында байлаўлы қолы менен турмайтуғын ҳеш бир басқарыўшы болмайды. Оны өзиниң жеке әдалатлығы қутқарады, оның жеке әдалатсызлығы азаплайды» [3:102] деп көрсетилген.

Инсан белгили лаўазым ийеси болғаннан кейин, өзинде әдалат пазыйлетин еле де беккемлеў керек. Себеби, инсан өзи қәлеп яки қәлеместен онда менменлик яки басқалардан өзин үстин көриў гүзетиледи. Бундай ўақыялар унамсыз ақыбетлерди алып келеди.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда көрсетилип өтилген басқарыў жол-жорықлары ҳәм ҳикметли сөзлерди ҳәр бир басшы қәлбине сиңдире алса, оларды күнделикли жумыс барысында әмел етсе, қол астындағыларға әдалат пенен қатнаста болса, өзиниң жәмәәтине сөзсиз унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. «Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халк фаровонлигининг гарови». -Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. 11-б.
2. «Темур тузуклари». 31-б.
3. Базарбаев Ж., Дәўлетова Қ. Әдептаныў. –Нөкис: «Билим», 1994. 83-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада адолат тамойилларига асосланиб, давлат ва бошқа соҳаларни бошқарадиган раҳбарларнинг барча соҳалардаги ривожланиши ва бошқариш амалиётлари ўрганиб чиқилган. Давлат раҳбарининг қонун устуворлиги, юрт тараккиёти, халқ фаровонлиги ва инсон манфаатларини таъминлашда олиб бораётган ташаббуслари ҳақида фикрлар келтирилган. Шунингдек, "Темур тузуклари" китобидан кўплаб мисоллар келтирилиб, талкин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются развитие и методы управления во всех сферах, при этом лидеры управляют государством и другими секторами на основе принципов справедливости. Представлены мнения о верховенстве закона, развитии страны, благосостоянии людей. Также в статье рассматриваются много примеров из книги «Устав Темура».

SUMMARY

The article examines the development and management practices in all areas, with leaders running the state and other sectors based on the principles of justice. Opinions on the rule of law, the development of the country, and the well-being of people are presented. Also, the article discusses many examples from the book "Temur's Charter".

SHEBER PEDAGOG QANDAY BOLÍWÍ KEREK?

N.E.Ernazarov - *magistrant*

Áiinivaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar*:* professionallik daraja, intellektuallik, pedagogika, maxsus, individual, master-klass, texnologiya, mas'uliyat.

Ключевые слова: профессиональный уровень, интеллектуальность, педагогика, специальный, мастер-класс, технология, ответственность.

Key words: professional level, intelligence, pedagogy, special, individuality, master-class technology, responsibility.

Xızmet barısında hár qanday pedagogta erte me, kesh pe "Qalayınsha oqıwshılar húrmetleytuǵın, jaqsı kórip sıylaytuǵın pedagog bola alaman?» «Jaqsı nátiyjege, joqarı dárejege erisiwim ushın qanday qásiyetlerge iye bolıwım hám nelerdi ózlestiriwim kerek» degen sorawlar payda boladı. Bul sorawdıń sheshimin tabıw ustazlıq kásibin iyelewge shekem eń áhmiyetli mashqalalardıń biri.

Házirgi waqıtta elimizde hár qanday tarawda professional kadrlardı jetilistirip shıǵarıwǵa arnalǵan siyasat ustazlıq kásibin de shetlep ótken joq. Sebebi, oqıtıwshılıq kásibi zamanagóy dúnyadaǵı eń áhmiyetli kásiplerdin biri bolıp, insan hám ilim ortasındaǵı baylanıstı ornatıwshı, insaniyat civilizaciyasınıń keleshegi esaplanadı.

Oqıw procesin joqarı dárejede ámelge asırıwǵa baǵdarlana otırıp, jańa pedagogikalıq texnologiyalardı ózlestirgen mánáwiy hám ruwxiy baylıqlarǵa iye bolǵan qábiletli qánigelerdi jetilistirip shıǵarıw hám olardı tálim sistemasına qamtıp alıw bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı waziypasınıń biri bolıp kelmekte.

Solay eken, biz bul maqalamızda zamanımızdıń talabına say hár tárepleme rawajlanǵan professional pedagogtıń xızmet alıp barıwıń túrlishe kózqarastan hám hárqıylı jaǵdaylarda kórip shıǵıwdı maqul kórdik.

N.A.Neudaxina «Основы педагогического

мастерства» atlı miynetinde “Pedagogtıń jetiliskenliginiń 70-80 payızı onıń professionallıq sheberligine baylanıslı” [3:106] degen pikirdi bildirgen. Pedagogikalıq sheberliklerdi bolajaq pedagog talabalıq dáwirinen baslap-aq ózinde sińdire alǵan bolıp, bilim alıwǵa umtılıwshılıq, óz ústinde nátiyjeli jumıs islew, intelektuallıq hám aldıńǵı pedagogikalıq texnologiyalardan paydalana alıw kónlikpesi de bolıwı zárúr. Álbette, bul zárúrliklerdi toltıra alǵan óz qánigeliginiń mamanın professional dep ataymız. Usı orında professional oqıtıwshı qanday bolıwı kerek degen sorawǵa tómendegishe juwap izlep kóremiz. Menińshe, jańa pedegogikalıq texnologiyalardı ózlestirip turıwshı, etika hám estetikalıq nızamlılıqlarǵa juwap beriwshi, pedagogikalıq sheberlikke iye hám de olardan unamlı paydalanıwshı oqıtıwshı degen ataqqa ılayıq. Professional pedagog ol súwretshi, artist, jazıwshı, shayır hám barlıq waqıtta izleniwde júrgen talaba. Dóretiwshilik jolında júrip talaba, oqıtıwshı hám jámiyet úlgisi sıpatında ózligin jaratatuǵın insan. Sebebi, pedagogikalıq xızmet túrlishe reńde, formada, ólshemde tańlanıwı kerek bolǵan bólimlerden ibarat mozaykaǵa uqsaydı.

«Pedagogikalıq sheberlik» túsinigi «professionalizm» hám «klavikaciya» (tájiriybe) sózleri menen sinonim bolıp oqıtıwshınıń nátiyjeli xızmetin támiyinleytuǵın ulıwma bilimi, ámeliy kónlikpeleri, shaxstıń professionalıq sıpatlarınıń quramalı birlesiw sıpatların ańlatadı. **Professionalizm degen ne ? –** bul jámiyette bar bolǵan standartlar hám obyektiv talaparǵa juwap beretuǵın professionallıq xızmettiń psixologiyalıq sistemasın ózlestirgen dáreje.

Professional pedagogtıń xızmeti qanday bolıwı kerek? - Óz kásibine juwapkershilik penen qarap, oqıwshılar menen doslıq múnásibet ornatıp, olardıń bilim alıwı, dóretiwshilik xızmeti menen shuǵıllanıwı ushın qızıǵıwshılıǵın oyatıp, oqıtıw procesinde erkin pikirlewge hám juwmaǵında unamlı nátiyjege eristire alıw professional pedagogtıń xızmeti esaplanadi. Bul xızmetti tolıq atqarıwshı professional pedagog bir waqıttıń ózinde eki túrli qarama-qarsı sıpatlardan paydalana alıwı kerek bolǵan shaxs, bular álpayımlıq hám qattı qollıq, usi sıpatlardı óz ornında paydalanıw hám kombinaciyalaw oqıtıwshınıń sheberligine baylanıslı. Sheber pedagog jańa maǵlıwmatlar bazasın jańalap hám tájiriybesin tez pát penen rawajlandırıp baradı. Bul ózgerisler tálim mashqalalarıń sheshiwinde jaqsı nátiyje berip, pedagogtıń háreketinde, emociyasında hám kúndelikli xızmetinde kórinedi.

Oqıtıwshınıń nátiyjeli xızmet kórsetiwi ushın tiykarǵı shárt bul – oqıtıwshınıń mehri. Waqıt hám texnologiya ózgeredi, biraq oqıtıwshılar basqalar háwes etetin, oǵan elekleytuǵın, barlıq waqıtta járdemge keliwshi, adamlardıń isenim hám úmitin tıńlawǵa, olardı ilhamlandırıwǵa tayar bolǵan shaxs bolıp kelgen. Solay etip, pedagog ol oqıwshıları jaqsı kórip, saǵınıp kútetuǵın dana, sabırlı hám miyriban insan. Bunday pazıyletlerge iye oqıtıwshıǵa hámme jerde húrmet hám minnetdarshılıq penen múrájat etiledi, oǵan járdem beredi hám qádirlenedi. Menińshe, bul oqıtıwshınıń qádir qımbatı bolsa kerek. Bunday qádirli pedagog sabaqtı durıs shólkemlestirip, oqıwshılarda sabaqlıq materialdı ózlestiriwge qızıǵıwshılıq oyatıp, olardıń erkin pikirlewi hám dóretiwshilik qábiletiniń rawajlanıwına óz úlesin qosa aladı. A.S. Makarenkonıń pikirinshe “Oqıwshılar oqıtıwshınıń qattı qollıǵın, baqırıwrın, hátteki ayıplawların da keshiredi. Biraq, bilimsizligin keshirmeydi” [2:142]. Álbette, bilimsiz oqıtıwshı, oqıwshınıń keleshegine unamsız tásir tiygizedi. Sonlıqtan, oqıtıwshıdan pánin tereń biliw hám hár tárepleme zamanagóy talap dárejesinde bolıwı shárt. Hesh waqıtta oqıtıwshı óz qánigelin bilmesten joqarıda aytıp ótken qádirli insan bola almaydı. Oqıtıwshınıń óz qánigelik pánlerin tereń biliwi, xızmet etiw barısında jetiskenlilerge erisiwi múmkin, biraq bul jeterli emes. Ol obyektiv dúnya, ondaǵı hádiyselerge, proceslerge say bolǵan óz ara tásirler hám óz tásirin kórsetiwshi baylanıslar tiykarında oqıwshılarda ilimiy túsinikler menen dúnyaǵa kózqaras payda etetuǵın bilimlerge de iye bolıwı kerek. Máselen, anıq pánleri oqıtıwshısı jámiyetlik pánlerdi, jámiyetlik pánler oqıtıwshısı anıq pánlerdi bilgenligi sıyaqlı. Ilim ǵayratkeri bolıwı menen birge tómendegi ximetlerdi de atqarıwı kerek.

Arnawlı – joqarı dárejedegi professional xızmetke iye bolıw hám onnan keyingi kásiplik xızmetin rawajlandırıw xızmeti.

Jámiyetlik – birgelikte (toparlıq, kooperativ) xızmet etiw, birge islesiwde pedagogikalıq sáwbet ornata alıw, jámiyette juwapkershilikti seziniw.

Jeke – óz-ózin rawajlandırıw, jekeligin kórsete alıw hám deformaciyaǵa qarsı turıw xızmeti.

Individuallıq – kásiplik xızmet etiw sheńberinde óz-ózin ańlaw hám individuallıǵın rawajlandırıwshı usıllardı iyelew. Kásiplik dárejesiniń ósiwine tayar turıp óz-ózin qorǵaw, óz jumısına orınsız artıqsha júk júklemey hám artıqsha waqıt sarıplamastan danalıq penen shólkemlestire alıw.

Mámleketmizde júz berip atırǵan social-ekonomikalıq ózgerisler hám bilimlendiriw mákemelerin modernizaciyalaw pedagog xızmetkerlerdiń kásiplik xızmetine jańasha qatnastı talap etip, oqıtıwshınıń kásiplik bilimlendiriw sıpatın rawajlandırıwdıń tiykarǵı faktorın qáliplestiredi. Pedagogtıń zamanagoy qatnası, arnawlı pedagogikalıq tayarlıq hám keń bilimge iye bolıwınan tısqarı, bul bilimlerdi óz oqıwshılarınıń sanasına endire alıwı da kerek. Tilekke qarsı, bul is hámmeniń de qolınan kele bermeydi. M. I. Kalinin “Basqa adamlar júdá kóp nárseni biledi. Men qánigelik pánin jaqsı biletuǵın kóp insanlardı bilemen, eger siz bunday insanlardı oqıtıwshı etip tayınlasańız, ol óz pánin jaqsı túsindirip bere almaydı. Pándi tek jaqsı biliw emes, bálki, tınlawshılar tárepinen jaqsı qabıl etiliwi ushın da bayanlanıwı kerek” [1:258]. degen pikirdi bildiredi.

Házirgi ilim hám texnologiyalardıń progressiv rawajlanıw dáwirinde oqıwshılardıń ilimiy bazasın keńeyttiriw hám olardıń bilim alıw zárúriyatın tolıq qanaatlandırıw ushın oqıtıwshıdan arnawlı pedagogikalıq tayarlıqtı talap etedi. Bul arnawlı pedagogikalıq tayarlıq formaları tómendegishe:

- Seminar;
- Master-klass;
- Qánigeligin jetilistiriw kursları;
- Aralıqtan oqıtıw tálimi hám t.b.

Oqıtıwshınıń kásiplik xızmettegi hám jámiyettegi rolin tómendegi sxemada kórip shıǵamız:

Sózimizdi juwmaqlastıra kelip, biz sheber pedagogtan kúshli analizatorlıq qábilet, tájiriybe, baqlaw, boljaw, óz jumısın talqılay alıw hám juwmaq shıǵarıw qásiyetleriniń bar bolıwı kerekligin úyrenip shıqtıq. Sebebi, sheber pedagog óz kásibin súygen hám óz kásibine juwapkershiligin tolıq ańlaǵan shaxs sıpatında tanıladı. Pedagogtıń hár bir jańa tabısı hám jıllar dawamında toplanǵan tájiriybesi jańa bilim deregi esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Калинин М. Речь на совещании учителей-отличников городских и сельских школ, созванном редакцией «Учительской газеты». – О воспитании и обучении. – М.: 1957.
2. Макаренко А.С. О жизни деятельности [Сост. И.М. Рудаева, И.М. Турич]. - Москва: Педагогика, 1978.
3. Неудахина Н. А. Основы педагогического мастерства. Барнаул: Изд. «АГАУ», 2009

REZYUME

Maqolada o'qituvchining pedagogik ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyoji, o'quvchilar bilan pedagogik mahorat asosida muloqot qilish qobiliyati, o'qituvchining o'quvchilarga nisbatan do'stona munosabatini shakllantirish va ta'lim sifatini yaxshilash uchun sog'lom muhitni yaratish kabi masalalar ko'rib chiqiladi. Zamonaviy o'qituvchiga mos keladigan xususiyatlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются такие вопросы, как потребность учителя в педагогических навыках, умение общаться с учащимися на основе педагогического мастерства, формирование у учителя доброжелательного отношения к учащимся и создание здоровой среды для повышения качества образования. Приводятся характеристика, соответствующие современному учителю.

SUMMARY

The article deals with such issues as the teacher's needs in pedagogical skills, the ability to communicate with students on the basis of pedagogical skills, the formation of a teacher's friendly attitude towards students and the creation of a healthy environment for improving the quality of education. There is presented the characteristics corresponding to the modern teacher.

НЕМИС ТИЛИ САБАҒЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫЎДА АНА ТИЛИНИҢ ТӘСИРИ

Г.Б.Есбергенова – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: она тили, нутқ, таълим, мазмун, психологик ва педагогик тайёргарлик, услуб.

Ключевые слова: родной язык, речь, обучения, содержание, психологическая и педагогическая подготовленность, метод.

Key words: mother tongue, speech, education, content, psychological and pedagogical training, method.

Мәмлектимиздиң тәлим системасының барлық басқышларында шет тиллерин үзликсиз үйрениўди шөлкемлестириў тийкарында кең көлемли ислер әмелге асырылмақта.

Билимлендириў тараўында әмелге асырылып атырған реформалар шет тили оқытыўшыларына үлкен жуўапкершиликти жүклемекте.

Биринши Президентимиздиң 2012-жыл 10-декабрьдеги «Шет тиллерин үйрениў системасын және де жетилистириў илажлары ҳаққында» ғы қарары оқытыўшыларға келешегимиз болған жас әўладқа шет тиллерин және де тереңирек үйретиў, бир неше шет тиллерде еркин сөйлесе алатуғын қәнигелер таярлаў ўазыйпасын қойды.

Мен мақаламда мектеп оқыўшыларына немис тилин үйретиўде қандай интенсив методлардан жақсы пайдаланыўға болады ҳәм оны сабақ барысында оқыўшыларға қалай пайдаланамыз, яғный оқыўшыларды сабаққа усы методлар арқалы қалай қызықтырамыз деген сораўға жуўап табыўға урынып көремиз.

Бүгинги куни шет тили оқытыўшысы, ең биринши өз ана тилин, оның фонетикасы, грамматикасын терең билгенде оның менен шет тилин салыстырыў арқалы оқыўшыларға үйретеди.

Оқытыўшыларға койылатуғын тийкарғы талаплардан бири алдыңғы педтехнологиялар менен танысыў ҳәм сабақ процесинде қолланып, усы арқалы балаларды еркин пикирлеўге үйретиўден ибарат.

Ең биринши ҳәр бир оқытыўшы сабағының қызықлы, оқыўшыларға аңсат усыллар менен жеткерип бериў ушын, жаңа педтехнологияларды қолланыўда төмендегилерге итибар бериўи керек:

- оқыўшыларға таза темаға байланыслы қағыйда, таза сөзлердиң мәнисин ашып бериў;
- оқыўшыларға өтилген тема менен таза теманы байланыстырып, избе-изликте үйретиў;
- оқыўшылардың пикирлеў дәрежесин раўажландырып барыў;
- сабақ барысында ҳәр қыйлы ойынлар менен таза теманы беккемлеп, сабақтың қызықлы болыўына ерисиў;
- оқыўшылардың сабаққа қатнасын күшейтип, оларды өзине тартыў;

Демек, усыларды итибарға алсақ, келешегимиз болған жасларды еркин пикирлеўши, ҳәр тәреплеме жетик қәнигелерди жетилистиремиз.

Оқыўшыларға немис тилин үйретиўде төрт көнликпени раўажландырыў керек. Буларға сөйлеў, тыңлаў, жазыў ҳәм оқыў киреди. Оқыўшыларға немис тили сабағын оқытыўдың тийкарғы мақсети тил материаллары (фонетика, лексика, грамматика) нан пайдаланып, ҳәр қыйлы темаларда сөйлеў көнликпесин раўажландырыў болып есапланады.

Бүгинги күни ҳәр бир оқытыўшы өз пәниниң мазмунынан келип шығып, сабақ процесинде ҳәр қыйлы интерактив методлардан пайдаланбақта.

Немис тилин үйрениўде диалогтан пайдаланыў белгили әҳмийетке ийе. Оқыўшыларға сөйлеў көнликпесин үйретиўде диалоглар үлкен роль ойнайды. Диалогтағы репликалар бир сөз ямаса бир неше сөз бирикпелеринен болыўы мүмкин. Диалогқа үйретиўдиң системасы ҳәм структурасы төмендегише қурылады: дәслепки басқышта әпиўайы, аңсат репликалардан пайдаланыў, кейинги басқышта оларды дүзиў, ақырғы басқышта ҳәр қыйлы тема бойынша еркин сөйлесиў көнликпелерин қәлиплестириў. Мысалы, сабақ барысында оқыўшыларды еки, үш топарға бөлип, бүгинги таза теманы беккемлеў ушын кишкене диалоглар дүздирсек, оқыўшының ядта сақлаў қәбилети артады.

Әсиресе, баслаўыш классларда шет тили сабағынан туўры, анық ҳәм нәтийжеге ерисиў ушын бүгинги күнде оқытыўшы төмендегилерге итибар бериўи керек.

Бириншиден, педагогикалық технологиялардан

пайдаланыў арқалы оқыўшылардың билимге деген қызығыўшылығы артып барады.

Сондай-ақ, баслаўыш класс оқыўшылары тек ғана шет тилин үйренип қоймастан, олардың ойлаў, пикирлеў қәбилетлерин раўажландырыў ушын оқытыўшы оқыўшылардың физиологиалық раўажланыўын есапқа алып, ҳәр түрли дидактикалық ойынлар шөлкемлестирсе мақсетке муўапық болады.

Сөзди қалай үйрениў керек. Сөзди билиў қандай әҳмийетке ийе: 1. Сөзди дурыс айтыў керек. 2. Сөзди дурыс жазыў керек. 3. Сөздиң мәнисин билиў керек.

Сиз шет тили сөзлерин үйреткениңизде зат, қубылыс ямаса ис-ҳәрекетлер менен түсиндиретуғын болыўыңыз керек. Мысалы, сиз немис тилиндеги *der Apfel-алма* сөзин ядта сақлаў ушын көз алдыңа алманы келтир, ҳәм *der Apfel, der Apfel, der Apfel деп* үш мәрте тәкирарла. Сол арқалы сизиң *der Apfel* сөзиңиз алма менен байланыслы екенлигин билип аласыз. Айырым оқыўшыларымыз *der Apfel-алма, der Apfel-алма, der Apfel-алма* деп сөзди бир неше марте тәкирарлайды. Бул ядлаўдың қәте усылы. Бул усыл шет тилин үйрениўди енди баслап киятырған кишкене балалар ушын қолланылады.

Сөзлерди сүўрет пенен ядта сақлаў. Ақ қағазға реңли қәлемлер ямаса фломастер менен сүўрет салың ҳәм сүўреттиң әтирапына сол сүўреттиң мәнисин беретуғын немис тилиндеги сөздиң мәнисин жазың. Сүўрет бир тема бойынша уйлесимли салынған болыўы керек. Сүўретти көркемлеп салыўдың кереги жоқ. Бирақ, картинаға жазылған сөз таза ҳәм анық жазылған болыўы керек. Бул усыл балаға немис тилиндеги сөзлерди үйретиўге көп жәрдем береди.

Тилди қосық арқалы үйрениў усылы. Оқыўшылардың еситиў ҳәм сөйлеў қәбилетин раўажландырыў ушын немис тилиндеги қосықларды еситтириў мақсетке муўапық болады. Косықлардың текстлери қысқа гәплерден қуралған болып, қайта-қайта еситкеннен кейин есимизде тез сақланады. Косықларды үйрениў арқалы оқыўшылар сөзлерди дурыс айтыўды, дурыс пәт қойыўды үйренеди. Соның менен бирге, қосықтың аўдармасына қызығып, не ҳаққында екенлигине қызығады. Хәр бир грамматикалық темаға байланыслы қосықлар таңлаўға болады. Сабақта өтилген темамызға байланыслы қосықларды берип, темаға байланыслы сөзлерди түсирип қалдырып, сол сөзлерди оқыўшылардың өзлери изленип тапса, есте сақлаў қәбилети асады ҳәм сөзлик запасы көбейеди. Бизлер ҳәр биримиз телевизорда шет ел қосықларының текстин еситип, оны қәле, қәлеме ядлап аламыз. Оқыўшыларға қосықты тек еситип қоймастан, оның ишиндеги таныс емес сөзлерди сөзликтен таўып, ана тилине аўдарып ҳәм сол сөзлерди ядлаўды үйретиўимиз керек. Косықтың ишиндеги таза сөзлер, оқыўшының тил байлығын арттырып, грамматикалық материалларды беккемлейди.

Жаңа пед технологияларды пайдаланыў арқалы оқыўшылар тек шет тилин үйренип қоймастан, дослары менен еркин сөйлесип, қарым-қатнас қылыўды үйренеди.

Сондай-ақ, немис тили сабағында оқыўшыларға «Sprechen» ямаса «Ein Wort mehr» усылын қоллансақ, таза тема бойынша биз күткен нәтийжеге ерисемиз. Бул методта оқыўшылар өзлериниң сөз байлығы ямаса грамматикалық билиминен пайдаланады. Оқытыўшы тахтаға бүгинги таза теманы жазады.

Оқытыўшы - ***Meine Familie***

1.Оқыўшы -Meine Familie ist groß.

2. Оқыўшы - Meine Familie besteht aus 5 Personen.

3. Оқыўшы - Mein Vater ist Arbeiter.

4.Оқыўшы- Er ist 50. Jahre alt.

Бул методты оқыўшыларды еки топарға бөлип қоллансақ та болады. Усы теманың ишинен келип шығып, фейил сөзлерди атлық созлерге айландырсақ та болады. Мысалы: ***arbeitet*** - жумыс ислеў, ***der Arbeiter*** - жумысшы, ***studieren*** - оқыў, ***der Student*** - студент. Бундай мысалларды көплеп ушыратыўымызға болады. Сөзлердиң туўры жазылғанлығы, грамматикалық қәтелери оқытыўшы тәрепинен тексерилип, баҳаланып барылады. Ең жақсы нәтийже көрсеткен оқыўшылар, оқытыўшы тәрепинен өрнек қылып көрсетиледи ҳәм жақсы баҳа менен баҳаланады.

Усы сыяқлы методлардан көплеген мысаллар келтириўимиз мүмкин ҳәм оларды немис тили сабағында пайдалансақ болады.

Демек, оқытыўшы өз сабағында заманагөй педтехнологиялардан қаншелли көп ҳәм өз орнында пайдаланса, сонда ғана өзиниң мақсетине ериседи.

Әдебиятлар

1. Узбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПК-1875-сонли карори. / «Халқ сўзи», 11.12.2012, 240 (5660)-сон.

2. Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 8 майдаги «Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиклаш тўғрисида»ги 124-сонли карори. // Узбекистон Республикаси конун ҳужжатлари туплами, 2013 й., 20-сон, 251-модда.

3. Кенжабоев А. Педагогик технологиялар - дарс самарадорлигининг муҳим омили. - Т.: «Навруз», 2012.

4. Кенжабоев А., Кенжабоев Ж. Тарбия технологияси ва унинг долзарблиги. // «Замонавий таълим», 2015. № 4. 61-64-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада бугунги кунда хорижий тилларни ўкитишда педагогик технологияларнинг аҳамияти ва қўлланиши ҳақида фикр юритилган. Таълим жараёнида турли интерфаол усулларни қўллашда ўкитувчида мавжуд бўлиши керак бўлган компетенцияни шакллантириш бўйича тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы применения педагогических технологий в процессе преподавания иностранных языков. Авторами даны рекомендации по формированию компетенции учителя, которая необходима для применения им различных интерактивных методов в процессе обучения.

SUMMARY

In the article the gist of pedagogical technologies in educating the foreign languages in current elementary classes are discussed. As well, the interactive methods are recommended in the process of teaching and the due competencies of teachers.

MATEMATIKALÍQ HÁM KOMPYUTERLI MODELLESTIRIW TEXNOLOGIYASÍ BOYÍNSHA ILIMIY-METODIKALÍQ PIKIRLER

M.A.Eshanov - *texnika ilimleriniń kandidatı, docent*
B.Ámetov - *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
A.Muxiyatdinova – *oqıtıwshı*
Nókis qalası 19-mektep

Tayanch so'zlar: konseptual, stratifikatsiya, lokallashtirish, determinatsiya, aykanlik, tizim, unsur, parametr, xarakteristika (tafsif), detallashtirish, iyerarxiya.

Ключевые слова: концептуальный, стратификация, локализация, детерминация, аппроксимация, гипотеза, адекватность, система, элемент, параметр, характеристика, детализация, иерархия.

Key words: conceptual, stratification, localization, determination, approximation, hypothesis, adequacy, system, element, parameter, characteristic, detail, hierarchy.

Kompyuterli modellestiriw(KM) texnologiyası házirgi waqıtta xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarında qollanıladı, ásbap- úskeneler kompyuter arqalı basqarıladı, keńselerdiń hámmesi kompyuterlestirilgen, tálim sistemasında da informaciyalıq texnologiya tez pát penen rawajlanbaqta. Informaciyalastırıwdıń bunday rawajlanıw páti kompyuterli modellestiriw texnologiyasınıń izertleniwinde de hár qıylı pikirlerdiń payda bolıwına túrtki bolmaqta. KM texnologiyasında, tiykarınan, tómendegi jumıslar ámelge asırıladı: konceptual (abstrakt) modeldi dúziw; stratifikaciyalaw (detallastırıw); lokallastırıw; modeldiń strukturasın qáliplestiriw; fakt maǵlıwmatlardı toplaw; maǵlıwmatlardı determinlestiriw; bólistiriw nızamların tańlaw; funkciyalardı approkciymaciyalaw; gipotezalardı rawajlandırıw; matematikalıq modeldi dúziw; modellestiriw usılın tańlaw; modellestiriw quralın tańlaw; modeldiń adekvatlıǵın tekseriw; modeldi sazlaw; model menen tájiriybe ótkeriwdi jobalastırıw; modellestiriw nátiyjelerin analiz etiw; modeldi ámelde qollanıw [4-7]. Endi usılardıń hárbirine qısqasha toqtap ótemiz.

Konceptual modeldi jaratıw. Real procesti kóz aldımızǵa keltirgende ǵana konceptual modeldi dúziwge jol ashıladı [4,8,10]. Izertlewshiniń anıq bir koncepciyası bolmasa dúzilgen model qollanıwǵa jaramsız boladı yamasa nadurıs nátiyjege iye bolamız. Sonıń ushın izertlewshi qanday da bir múddet dawamında obyekt xarakteristikası boyınsha pikirlerin jámlew menen bánt boladı.

Eger modellestiriletuǵın obekt (sistema) quramalı bolsa, onda konceptual modeldi dúziwde bir topar izertlewshilerdiń usınısları esapqa alınadı, yaǵniy bunday jaǵdayda sistema ushın baslanǵısh izertlew jumısı júrgiziledi. Hárqanday sistema fizikalıq, ekonomikalıq, texnikalıq hám t.b. qásiyetlerge iye bolıwı múmkin. Sonlıqtan sistemanı izertlew hám onıń matematikalıq modelin tolıq dúziw ushın hárbir izertlewshi qánigeligi boyınsha ózleriniń konceptual modellerin usınıs etedi. Konceptual model sistemanıń quramın hám strukturasın, elementlerdiń qásiyetlerin, sebep hám nátiyjelerdiń baylanısların anıqlaydı. Konceptual model ádette táriyplew formasında bolıp, sistemanıń elementar funkciyaları haqqında informaciyalar beredi. Bunnan tısqarı elementar funkciyalar arasındaǵı óz ara tásir túri hám dárejesi anıqlanıp, tiykarǵı parametrler táriplenedi.

Stratifikaciya. Konceptual modeldi jaratıwdan keyingi qádem modeldi detallastırıw [2,3,10] bolıp tabıladı. Hár qanday sistema kópten -kóp elementler birligi bolıp tabıladı. Sistemanıń tiykarǵı qásiyetlerinen biri onıń kishi bóleklerge bóliniwi hám olardıń bir-biri menen tıǵız baylanısıwı bolıp tabıladı. Sol sebepli sistemalar elementler kompleksi formasında táriplenedi. Bul komplekste qandayda bir elementti modelden shıǵarıp taslaw sistemanıń tiykarǵı qásiyetiniń joǵalıwına alıp kelmewi kerek. Ekinshi tárepten sistemanıń hár bir bólegi jáne bir neshe elementlerge bólinedi. Nátiyjede, quramalı iyerarxiyalıq struktura payda boladı. Bunda hár bir buwında sistemanıń xarakteri, ózgeriwshiler, principler hám baylanıslar bar bolıp, bular járdeminde sistema háreketi táriyplenedi. Detallastırıw buwınları startlar dep, al buwınlardi ajıratıw bolsa stratifikaciya dep ataladı. Startlardı tańlaw modellestiriw maqsetine hám elementlerdiń qásiyetlerin aldınnan biliw dárejesine baylanıslı. Bazı bir sistema ushın hár qıylı startlar isletiliwi múmkin. Ádetde modelge detallastırıwdıń tek bir buwın elementleri isletiledi. Geypara jaǵdaylarda modelde hár qıylı start elementleri de qatnasıwı múmkin. Eger bazı bir elementlerde sistema qásiyetleri haqqında maǵlıwmatlar kem bolsa, yamasa olardı usınıs etiw qıyın bolsa, bunday jaǵdaylarda hár bir element ushın modelde tómengi starttan onıń detallastırılǵan usınısları kiritiliwi múmkin. Demek, tómengi buwın elementlerin de bóleklerge bólıw hám olardı aldınǵı start elementleriniń xarakteristikaları menen almastırıw múmkin. Yaǵniy stratifikaciyalangan konceptual modeldi dúziwde tómengi kórsetpeden paydalanıwǵa boladı. Modelge sistemanıń hámme parametrleri kiritiliwi kerek, birinshi náwbette bul parametrler modellestiriw procesinde varyaciyalaw menen izertlewshini qızıqtırıwshı (áhmiyetli) xarakteristikalarǵa iye hám sırtqı ortalıq penen baylanıslı bolıp, waqıt intervalında onı anıqlaw múmkinshiligi bar bolıwı kerek . Qalǵan parametrlerdi modelden shıǵarıwǵa boladı.

Detallastırıw. Hár qanday sistemanı islewdi zat, janılǵı yamasa informaciyanı ózgerttiriw procesin orınlaw hám t.b. kórinisinde sáwlelendiriw múmkin. Hár bir process elementar ámeller izbe-izliginen dúziledi. Hár bir elementar ámeldiń orınlanıwı anıq rezerv (resurs)- element penen támiyinlenedi. Sol sebepli modelde barlıq texnologiyalıq processlerdi orınlawshı hámme elementler qatnasıwı zárúr. Bunnan tısqarı modelge resurslardı basqarıw ushın hám ózgertirilip atırǵan obektlerdi saqlaw ushın zárúr bolǵan elementlerdi de kirgiziw múmkin. Bunday qaǵıydalardıń isletiliwi ushın elementar ámeller túsinigin anıqlaw talap etiledi [4] .

Lokallastırıw. Konceptual modeldi jaratıwdıń keyingi qádemi - lokallastırıw, yaǵnıy sırtqı ortalıqtı sırtqı tásirler generatorı formasında súwretlewden ibarat. Bunday generatorlar model quramına element sıpatında kiritiledi. Zárúr bolǵanda olar sistemanıń kirisiwinde dáslepki maǵlıwmatlar sıpatında qatnasadı. Bunnan tısqarı toltırıwshı obyektler, energiya generatorları, basqarıwshı hám unamsız tásir generatorları da ámelde qatnasadı. Unamsız tásir generatorları sistemanıń normal islew procesin buzadı. Sonlıqtan, sistemanıń shıǵısın qabıl etiwshi modelge kiritilmeydi.

Modeldiń strukturasın qáliplestiriw elementler arasındaǵı óz ara baylanıslardı kórsetiw menen tamamlanadı [10]. Baylanıs materiallıq hám informaciyalıq túrlerge bólinedi. Materiallıq baylanıslar ózgerttirilip atırǵan ónimdi múmkin bolsa bir elementten ekinshi elementke ótkeriw jolların sáwlelendiredi. Informaciyalı baylanıslar bolsa elementler arasındaǵı basqarıw hám ózgerisler haqqındaǵı informaciyalardı uzatıwdı támiyinleydi. Bulardı materiallıq hám informaciyalı baylanıslar sistemasında qanday da bir materiallıq baylanıs kanalı menen sáwlelendiriw shárt emes. Ápiwayı bir funkciyalı elementlerden ibarat sistemalarda informaciya baylanısları ámelde bolmawı da múmkin. Bunday sistemalarda islew procesin basqarıw onıń strukturası menen anıqlanadı, yaǵnıy olarda basqarıw

strukturalı basqarıw principi menen ámelge asırıladı. Bunday sistemalarǵa mısal sıpatında logika elementleri hám analog esaplaw mashinalardı keltiriw múmkin.

Quramalı, yaǵnıy kóp funkcional elementli sistemalarda basqarıw quralları (sheshiwshi elementler) hám uqsas ınformaciya baylanısları ámelde boladı. Basqarıw ushın, yaǵnıy qaysı element dáslepki obyektti qashan hám qay jerden alıw, ózgerisler ushın qanday operaciyanı orınlaw hám qayjerge uzatıw kerekligin talap etedi. Bunday sistemalardı programmalıq yamasa algoritmlik basqarıw principinde isleydi dep ataydı.

Fakt maǵlıwmatlardı toplaw. Konceptual modeldi jaratıwda obyekttiń hám sırtqı ortalıqtıń tásirleri sapa (funkcional) hám sanlı parametrleri anıqlanadı [10].

Sanlı parametrler ushın modellestiriwde dáslepki maǵlıwmatlar sıpatında paydalanıwshı parametrlerdiń anıq bahaların anıqlaw zárúr. Bul kóp miynet talap etiwshi hám juwapkershilikli basqısh. Bul modellestiriw nátiyjelerine kúshli tásir etedi. Bizge belgili, modellestiriw nátiyjeleriniń isenimliligi hám anıqlıǵı dáslepki maǵlıwmatlardı anıqlıǵına hám tolıqlıǵına baylanıslı. Konceptual modeldiń baslanǵısh basqıshlarında kóbinese modelge anıq kiretuǵın parametrler anıqlanadı. Bul parametrler boyınsha dáslepki maǵlıwmatlardı toplaw konceptual modeldi islep shıǵıw menen parallel alıp barıw múmkin. Konceptual modeldi anıqlastırıwda qalǵan parameter de tabıladı. Dáslepki maǵlıwmatlardı toplaw tómendegi sebeplerge baylanıslı quramalasadı. Birinshiden parametler mánisi tek determinli bolıp ǵana qalmay, bálki stoxastik xarakterge de ıye bolıwı múmkin. Ekinshiden, hámme parametrler stacionar bola bermeydi. Ásirese bul sırtqı ortalıq tásirine baylanıslı. Úshinshiden, kóplegen jaǵdaylarda sistema hárekette bolmaǵan (proektlestirilip, modernizaciyalanıp atırǵan) yamasa jańa sharayatlarda isley ushın modellestirilip atırǵan bolıwı múmkin. Parametrlerdiń úlken bólegi tábiyat tásirinde tosınnanlı shamalar bolıp tabıladı. Biraq ápiwayılastırıw maqsetinde olar determinlestiriledi. Buniń ushın olar juwıqlastırıladı yamasa model ushın ortasha mánisleri alınadı. Bul tiykarınan model ólshemlerin kemeytiw ushın paydalanıladı.

Bólistirilw nizamların tańlaw. Tosınnanlı parametrler ushın statistikalıq usılda qayta islew shólkemlestiriledi [1,3,4]. Qayta islew procesinde parametrdi qanday da bir teoriyalıq bólistiriliw nızamı menen súwretlew múmkinshiligi jaratıladı. Bundaǵı maqset sistemanıń tiykarǵı parametrlerin belgili bir bólistiriliw nizamlılıqları boyınsha anotomiyalıq modeldi jaratıw bolıp esaplanadı, imitaciyalıq modellestiriwde bolsa bólistiriliw nizamlılıǵın beriw hám statistikalıq xarakteristikaların keste kóriniste beriw nátiyjeli bolıp tabıladı. Bólistiriliw nizamıń tańlaw procedurası tómendegilerden ibárát: Parametrdi sanlı bahaları boyınsha salıstırǵanda chastotalar gistogramması - bólistiriliwdiń imperik tıǵızlıǵı dúziledi. Gistogramma iymek sızıq menen approksimaciyalanadi. Payda bolgan iymeklik hár qıylı teoriyalıq bólistiriliw nızamları tıǵızlıqları menen izbe-iz salıstırıladı. Salıstırıw nátiyjesinde qanday da bir mániste eń jaqsı bolǵan (ústpe-úst túsken) bólistiriliw nizamı saylanadı. Empirik bahaları boyınsha bul bólistiriw nızamı parametrleri bolıp esaplanadı. Keyininen teoriyalıq bólistiriliwdi jaqınlasıw dárejesi boyınsha sanlı bahalaydı. Máselen matematikalıq statistika usılı menen.

Funkciyalardı approkcimaciyalaw. Sistemanıń hár bir element ushın kiriw parametrleri menen shıǵıw xarakteristikaları arasındaǵı funkcional baylanısıw bar boladı. Geypara elementler ushın funkcional baylanısıw belgili boladı, al bazıları ushın onı sistemanıń xarakteristikasınan anıqlaw múmkin [4]. Biraq geypara elementler ushın parametrlerdi hár qıylı bahalarda shıǵıw nátiyjelerine qarap tájiriybege tiykarlanıp alıw múmkin. Bunday jaǵdaylarda funkcional baylanısıw xarakteri haqqında qanday da bir gipotezanı aldıǵa súriw múmkin, yaǵnıy onı belgili bir matematikalıq teńleme menen approkcimaciyalaw múmkin. Jıynalǵan tájiriybe maǵlıwmatları tiykarında eki hám onnan artıq ózgeriwshiler arasındaǵı matematikalıq baylanısıwlardı tabıw regressiya korrelyaciya hám dispercion analiz tiykarında ámelge asırıladı. Qanday da bir elementti xarakteristikalaw ushın teńleme kórinisin izertlewshi ózi anıqlaydı. Eger, ózgeriwshiler sanı ekew bolsa tájiriybe noqatların jaylastırıwǵa qaray grafiklerdi salıstırıw nátiyjeleri menen ápiwayı túrde anıqlanadı hám matematikalıq statistika usılı menen regressiya koefficientleri esaplanadı. Tańlap alınǵan konstantalar tájiriybe maǵlıwmatlarına eń jaqsı jaqınlasıwı kerek. Kóbinese, tájiriybe hám teoriyalıq iymek sızıqlardıń jaqınlasıwı eń kishi kvadratlar kriteriyası boyınsha bahalanadı.Tańlap alınǵan baylanıstıń tájiriybe menen sáykes keliwin anıqlawda korrelyaciyalıq analiz usıllarınan paydalanıladı. Korrelyaciya koefficenti 0 den 1 ge shekemgi aralıqta bolıp, eger korrelyaciya bar bolmasa 0 ge teń, al eger sızıqlar betlesse 1 ge teń boladı.

Gipotezalardı jetilistiriw. Keleshektegi sistemanıń jańa elementlerin sáwlelendiriwshi yamasa islew shártlerin anıqlawshı elementler parametrleri haqqında anıq maǵlıwmatlardı jiynaw múmkinshiligi bolmawi múmkin. Bunday parametrler ushın olardıń múmkin bolǵan bahaları boyınsha gipotezalar anıqlanadı [2]. Gipotezalardi ekspert qánigeler aldıǵa qoyganlıǵı úlken áhmiyetke iye. Sebebi, olar jaratılıp atırǵan sistemanı oyda jaqsı sawlelendire aladı, yamasa sistemaǵa tásir etip atırǵan sırtqı tásirlerdi jaqsı biledi. Bul maǵlıwmatlar jetiskenliklerge alıp keliwi, subyektivlik dárejesin ádewir kemeytiwi hám ámeliyatta keń qollanılatuǵın eksperimentlerdi bahalaw usıllarınan paydalanıw múmkin. Bunday jumıslardı orınlawda islep turǵan sistemalardı yamasa uqsaw sistemalardı izertlew nátiyjelerinde qosımsha maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı. Dáslepki maǵlıwmatlardı jıynaw, qayta islew olardı tómendegi klasslarǵa bóliw menen juwmaqlanadı: sırtqı hám ishki, ózgermeytuǵın hám ózgeriwshi, uzliksiz hám diskret, sızıqlı hám sızıqlı emes, stacionar hám stacionar bolmaǵan, determinlı hám statistikalıq. Modellestiriw procesinde variaciya etiw ushın sanlı ózgeriwshilerdiń bahaları ózgeriwi múmkin bolǵan shegaralar anıqlanadı hám disket ózgeriwshilerdiń qabıllaw múmkin bolǵan bahaları anıqlanadı.

Matematikalıq modeldi islep shıǵıw. Matematikalıq modeldi islep shıǵıwdan maqset: sistemanıń strukturasın hám islew procesin formallastırıw; sistemanı analitikalıq izertlew ushın onıń islew procesin táriplew bolıp esaplanadı [3]. Matematikalıq modellerdi jaratıwdıń ulıwma usılı joq. Sebebi, sistemalar hár qıylı túrlerge iye. Bazıbir sistemalar ushın formal sxemalar hám matematikalıq usıllar islep shıǵılǵan. Bul sxemalar járdeminde sistemalardıń islew procesin jazıw múmkin, geypara jaǵdaylarda analitikalıq nátiyjeleri qollanıwǵa boladı. Sistemalardıń formal quralları sıpatında belgili tillerdi hám imitaciyalıq modellestiriw usılların alıwǵa boladı. Bularǵa tómendegiler kiredi: Agregativ sistemalar; bólek - sızıqlı agregatlar; stoxastikalıq tarmaq; massalıq xizmet kórsetiw sisteması; úzliksiz determinlik sistemalar; avtomatlar.

Modellestiriw usılın tańlaw. Analitikalıq modeller. Sistemalarda matematikalıq modeldi qollanıw analitikalıq yamasa imitacioyalıq usıllar arqalı ámelge asıwı múmkin [1,2,10,]. Analiz etiwdiń analitikalıq usılları járdeminde modeldi tolıq izertlew múmkin. Bul geypara jaǵdaylarda optimallastırıwdıń matematikalıq usıllarınan paydalanıw imkániyatın beredi. Analitikalıq usıllardı paydalanıw ushın matematikalıq modeldi analitikalıq baylanıslar kórinisine keltiriw kerek. Bunda sistemanıń ishki hám sırtqı tásir parametrleri arasındaǵı baylanıs anıq analitikalıq kóriniste bolıwı kerek. Biraq bul júdá ápiwayı sistemalar ushın islep shıǵılıwı múmkin. Analitikalıq usıllardı quramalı sistemalarǵa paydalanganda kepillik hám anıqlıq tómen bolıwı múmkin. Sol sebepli analitikalıq usıllar baslanǵısh qopal

bahalaw procesinde isletiledi. Sebebi, bunda sistemanıń anıq modeli ushın informaciya jetispewshiligi bolıwı múmkin. Geypara quramalı máseleler analitikalıq usıllar menen sheshilmeydi. Bunday jaǵdaylarda sanlı usıllar qollanıladı.

Ádebiyatlar

1. Цвиркун А.Д., Акинфиев В.К., Филиппов В.А. Имитационное моделирование в задачах структуры сложных систем. [Текст]: оптимизационно-имитационный подход. Отв. Ред.В.Н.Бурков – М.: «Наука», 1985. (Ин-т проблем управления).
2. Ивахненко А.Г. Моделирование сложных систем по экспериментальным данным. -М.: Радио и связь. 1997.
3. Камилов М.М. Эргашев А.К.Математик моделлаштириш. ТАТУ. -Тошкент: 2007.
4. Математическое моделирование. Проблемы и результаты [Текст]: монография. Отв. Ред.изд. О.М.Белоцерковский, В.А.Гущин. -М.: «Наука», 2003.
5. Тихонова А.Н., Самарский А.А. Методы Математического моделирования и вычислительной диагностики. [Текст] : сб. трудов. /Под ред. – М.: МГУ, 1990.
6. Максимей И.В. Имитационное моделирование на ЭВМ [Текст]: Монография /И.В.Максимей. –М.: Радио и связь, 1988.
7. Моисеев Н.Н. Математика ставит эксперимент. -М.: «Наука», 1979.
8. Макарова Н.В., Волков В.Б. Информатика. Учебник для вузов. СМБ. –Питер: 2011.
9. Проблемы вычислительной математики (под редакцией А.Н.Тиханова), Издательство МГУ, 1980.
10. Эндрюса Дж., Маклоуна Р. Эксперимент. Модель. Теория. -Москва-Берлин: «Наука» 1982.

REZYUME

Maqolada kompyuter modellastirishi texnologiyasining dolzarbligi ham modellastirish jarayonida foydalaniladigan ilmiy-uslubiy qarashlar tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется актуальность технологии компьютерного моделирования и научно-методические концепции, используемые в процессе моделирования.

SUMMARY

This article is analyzed the relevance of computer modeling technologies and scientific methodological concepts used in the modeling system.

ЎҚУВЧИЛАРНИ АХБОРОТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР СОҲАСИДАГИ КАСБЛАРГА МАҚСАДЛИ ЙЎНАЛТИРИШ

Ф.Эшдавлатов - *ўқитувчи*

Қашқадарё вилояти педагог ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази

Таянч сўзлар: касбларга мақсадли йўналтириш, IT-парклар, ахборот-технологиялар, рақамли иқтисодиёт, халқаро тажриба, таълим амалиёти, халқаро меҳнат бозори.

Ключевые слова: профориентация, ИТ-парки, информационные технологии, цифровая экономика, международный опыт, образовательная практика, международный рынок труда.

Key words: career guidance, IT parks, information technology, digital economy, international experience, educational practice, international labor market.

Халқаро ҳамжамиятда ахборот технологияларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти ошиб бориши ҳар бир давлатнинг ушбу соҳада кадрларга булган эҳтиёжларининг ортишига олиб келди. Зеро, давлатнинг иқтисодий салоҳиятини ошириш ва қулай инвестицион муҳитни яратишнинг асосий воситаларидан бири ҳудудларда IT-паркларини шакллантиришдир. IT-парклар ривожланган давлатлар томонидан илғор технологияларни жорий этиш ҳамда хорижий капитални жалб қилиш имконини берадиган янги иқтисодий ривожланиш механизми сифатида қаралади.

Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек "Бугун «рақамли иқтисодиёт» деган тушунча дунёда энг долзарб масалага айланганини барчамиз кўриб турибмиз. Айни пайтда ахборот технологиялари соҳасида чуқур билим ва малакага эга бўлган, улардан унумли фойдалана оладиган замонавий мутахассислар миллий иқтисодиётимиз учун ниҳоятда зарур. Барчамиз бу масалани чуқур англаган ҳолда, шу мақсадга эришиш учун жиддий ҳаракат қилишимиз шарт. Бу ишга бугун киришмасак, эртага кеч бўлади". Шу нуқтаи назардан, иқтисодий ривожланиш борасида дунёда тобора ўз ўрнига эга бўлиб бораётган давлатимизда IT-парклар, ҳудудларнинг ривожланиш истиқболларидан келиб келиб чиқиб, энг муҳим вазифалар сифатида қуйидагилар эътироф этилади: иқтисодиётга инновацион IT технологияларни жалб қилиш, ҳудудларнинг замонавий инфраструктурасини шакллантириш, жалб қилинаётган инвестициялар ва амалга оширилаётган лойиҳалар орқали тараққиётдан ортда қолаётган ҳудудларда техник-технологик ривожланишни жадаллаштириш, аҳолининг бандлигини таъминлаш, биринчи навбатда, мактаб битирувчиларини IT технологиялари саҳосидаги касбларга йўналтириш, IT технологиялари соҳасида малакали кадрлар ва ўрта даражадаги мутахассисларни узлуксиз равишда тайёрлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги" фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги "Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим–тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги"ги ПФ-6108-сонли Фармонларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги "Таълим тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4884-сонли қарорларида мамлакат тараққиёти учун янги ташаббус ва ғоялар билан майдонга чиқиб, уларни амалга оширишга қодир бўлган, интеллектуал ва маънавий салоҳияти юксак янги авлод кадрларини тайёрлаш,таълим ташкилотлари битирувчилари замонавий касб эгалари бўлишлари учун уларда зарур кўникма ва билимларни шакллантириш, замонавий ахборот – технологияларини қўллаган ҳолда таълимни бошқаришни автоматлаштириш ва ҳар тамонлама таҳлил қилиб бориш тизимини яратиш, электрон ресурслар ва масофавий таълимни янада ривожлантириш, таълим олувчилар ўртасида IT-соҳасидаги касбларни оммалаштириш каби бир қатор вазифалар белгилаб берилди. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги

ПФ-5712-сонли “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да касбий таълим жараёнини ташкил этишда ахборот-коммуникация технологиялари соҳасига ҳамда халқаро бозорда талаб катта бўлган мутахассисликлар бўйича йирик тижорат ташкилотларини жалб қилиш, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида келажак касблар учун зарур бўладиган малакали битирувчиларни тайёрлашда илғор хорижий тажрибаларни ўрганган ҳолда умумтаълим муассасаларида информатика фанини ўқитиш дастурини қайта кўриб чиқишга йўналтирилган «IT-Nation» дастурини жорий этиш, кичик ёшдан ўқувчиларда ўқишга соғлом, кучли ва таъсирчан мотивацияни шакллантириш ҳамда касб танлаш, уларнинг касбий ўсишини мустақил режалаштириш, замонавий касбларни эгаллаш қобилиятини ривожлантиришнинг илмий-методик таъминотини ривожлантириш белгиланган.

Ушбу устувор вазифаларни амалга оширишда умумий ўрта таълим битирувчиларини рақамли иқтисодиётнинг ривожлантириш кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда ўқувчиларни ахборот-технологиялари соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш тизимини шакллантириш механизмларини такомиллаштириш ҳамда амалиётга татбиқ этиш заруриятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан илмий асослашда қуйидаги зиддиятлар ҳал этилиши зарур.

Жумладан:

Ўқувчиларни ахборот-технологиялари соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтиришда давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг стратегик мақсадларини инобатга олиб, ахборот-технологиялари соҳасидаги касбларга йўналтириш тизимининг ишлаб чиқилмаганлиги;

Педагог-психологлар ўқувчиларнинг ахборот-технологиялари соҳасидаги касбларга доир билимларини, касбий қизиқишлари, мойилликлари ҳисобга олинмаганлиги ҳамда ижтимоий эҳтиёж ва жамият талабларига мувофиқ равишда уларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтирилмаганлиги;

Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришда рақамли иқтисодиётнинг ривожлантириш кўрсаткичларига ҳамда меҳнат бозорида талаб юқори бўлган ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга йўналтирилмаганлиги;

Мамлакатимиз ҳудудларида ташкил этилаётган IT-паркларнинг имкониятлари, улар томонидан истиқболда соҳалар йўналишида мутахассисларга бўлган эҳтиёж ва талабларига асосий эътиборни қаратиш, рақамли иқтисодиётнинг ривожлантириш кўрсаткичлари асосида ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш тизимини амалиётга жорий этиш натижасида қуйидагиларга эришилади:

IT-паркларнинг истиқболдаги режалари асосида ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш халқаро тажрибалар асосида такомиллаштирилади;

ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш тизимини илмий асослаш ҳамда ишлаб чиқилган дастурий таъминотни амалиётга жорий этилади.

ривожланган давлатларнинг ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтиришдаги илғор халқаро тажрибаларни таълим амалиётига жорий этиш натижасида халқаро меҳнат бозори билан алақадорликни таъминлаш имкониятини яратади.

ўқувчиларини ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтиришдаги ижтимоий-иқтисодий,педагогик ва амалий асослари такомиллаштирилади;

рақамли иқтисодиётнинг ривожлантириш кўрсаткичлари асосида ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш тизимини илмий асосда йўлга қўйиш, тизимни амалга ошириш механизмнинг яратилиши ўқувчиларнинг бандлигини таъминлаш ва ишлаб чиқаришдаги кейинги фаолиятини мониторинг қилиш имконияти беради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, замонавий технологияларга асосланган рақамли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида юқори малакали дастурчи ва мутахассисларни тайёрлаш тизимини такомиллаштиради, умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасига бўлган қизиқишини янада оширади, ўқувчиларда замонавий рақамли технологиялар, дастурлаш асослари, электрон тижорат йўналишларини ўргатиш учун қулай шарт-шароит яратилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 1 октябрь — Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутки. 2020 йил 1 октябрь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги” фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ”Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим –тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги”ги ПФ-6108-сонли Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Таълим тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4884-сонли қарори.

5.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”даги Фармони.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқувчиларни ахборот-технологиялари соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш, мактаб битирувчиларининг бандлигини таъминлаш, ахборот-технологиялари соҳасида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожланишида муҳим омил эканлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется тот факт, что целевая ориентация студентов на профессии в области информационных технологий, трудоустройство выпускников школ, подготовка высококвалифицированных специалистов в области информационных технологий является важным фактором развития нашей экономики.

SUMMARY

The article analyzes the fact that the target orientation of students to professions in the field of information technology, employment of school graduates, training of highly qualified specialists in the field of information technology is an important factor in the development of our economy.

ҚУРАМАЛЫ СИСТЕМАДА ӨЗИН ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎШИ ФРАКТАЛЛАР: АДАМ, ТӘБИЯТ, ЖӘМИЙЕТ МЫСАЛЫНДА

Н.Р.Гайыпбаев - *магистрант*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: мураккаблик, тизим, мураккаб тизимлар, модда, тартибсизлик, тартиб, фрактал, ўхшашлик, синергетика.
Ключевые слова: сложность, система, сложные системы, элемент, хаос, порядок, фрактал, сходство, синергетика.
Key words: complexity, system, complex systems, element, chaos, order, fractal, similarity, synergetic.

Ҳәр бир нәрсе ҳәм ҳәдийсе өзгериўде ҳәм раўажланыўда болады. Раўажланған қурамалы нәрсе ҳәм ҳәдийсениң элементлери, бөлеклери жәрдеминде пүткил процести аңсат тәриплеўге умтылыўлар бар. Глобалласыў дәўириниң әҳмийетли мәселелери болып есапланған инсанның өмириниң мазмуны, тәбияттың жасаўы, жәмийеттиң раўажланыўын бир пүтинликте алып қараў турады. Ҳәзирги күнде дүньяның картинасы қурамаласқан формада болып, оны түсиндириў ушын қурамалылықты басшылыққа алыўшы методология жәрдеми керек болады. Қурамалылықты үйрениў ушын биз ең алды менен система түсинигин қолланған ҳалда анализлеў дурыс болады. Себеби, ҳәр қандай қубылыс ҳәм процести система деп қараў, оның структураласқан формасын, система элементлерин изертлеў қурамалы системаны билиўге жәрдем береди. Қурамалы система ашық, турақсыз, сызықлы емес система болып, ол сыртқы орталық пенен зат, энергия, информация алмасыўы менен белгиленеди.

Жоқарыда айтып өткен мысалларда өзин-өзи шөлкемлестириў қәсийетине ийе «синергетика»ға тийкарланғаны мәлим болып тур. Синергетика- жаңа методология. «Синергетика ҳәр бир процессти система деп қарайды: жабық ҳәм ашық системалар» [1:92]. Бул жаңа методологияның таяныш түсиниклери, нызамлықлары ҳәм категориялары бар болып, бул диалектиканың универсал раўажланыў нызамлылықларына сәйкес. Биракта айырмашылықларға ийе тәрепи менен парықлы түрде көп түрлиликти, хаос арқалы тәртипти келтирип шығарыў өзгешелигине ийе. Синергетика нызамлылықларынан орынлы пайдаланған изертлеўши заманагөй методология тийкарында жумыс алып барса, өзиниң илимий тараўында үлкен жетискенликлерге ерисиўи мүмкин [2:62-63]. «Синергетика арқалы бизлер қурамалы системаларды изертлеўде жәрдем беретуғын көплеген қарасларды билиў имканиятына ийе боламыз» [3:5].

Сол тийкарда илимниң тарийхый қәлиплескен тәжирийбесиндеги дүньяны билиўдиң ҳәр қыйлы усыллары, категориялық тийкарлары жәрдеминде изертлеў объектлердиң конкрет анықласыўын ҳәм сыпатланыўын көрсетип береди. Бул дәўирлердиң раўажланыўы, цивилизацияның қурамаласыў формаларын түсиндириўдеги көпир ўазыйпасын жаңадан қәлиплескен илимий түсиниклер, методлар, категориялардың актив искерлиги атқарады.

Бизди қоршаған әлемди бир тегис формадағы Евклид геометриясы жәрдеминде үйрениў мүмкин емес. Әлем қурамалы системадан ибарат. Қурамалы, тегис емес, тәртипсиз системаны үйрениўде бизге фрактал геометриясы жәрдемге келеди. Сол Фрактал геометриясының нызамлылықларын адам, тәбият, жәмийет улыўма бир пүтин қурамалы системаға қолланыў жәрдеминде оны түсиндиремиз. Бул қурамалы системаның элементлериндеги қәсийетлер пүткил системаның образын түсиндириўге ҳәрекет етеди. Демек, қурамалы системаны шешиўдиң, үйрениўдиң жоллары бар. Бул жолларды үйрениўде фрактал түсинигинен пайдаланамыз. Фрактал сөзи – латын тилинен алынған болып fractus – фрагментлерден дүзилген деген мәнини билдиреди. Илимге бул терминди Бенуа Мандельброт 1975-жылы өзине уқсас структураларды түсиндириў мақсетинде киргизген. «Фрактал өзиниң пүтинлигине уқсас болған бөлеклерден қуралған структура» [4:16]. «Фракталлар – өзине уқсас өзгешеликлерге ямаса масштаблы инвариантлыққа ийе болған обьектлер, қубылыстың ҳәр түрли масштабларда тәкирарланып ҳәрекетте көриниўи сыпатында сәўлеленеди» [5:202]. Демек, ҳәр қандай қурамалы, турақсыз системалар өзин-өзи шөлкемлестириў қәсийетине ийе болады. Бул шөлкемлестириў не нәрсе менен әмелге асыўы сол система ишиндеги киши элементлердиң орынлайтуғын функциясы пүтин масштабтағы қурамаласқан процестиң атқаратуғын ҳәрекетине сәйкеслиги менен белгиленеди. Фрактал сөзи рус тилинде «самоподобия – өз-өзине сәйкеслик» мәнисинен келип шығып, төмендеги «системаның өзине уқсас элементлери» атамасындағы анықламаны пайда етеди. Буған мысалы ретинде қәлеген қурамалы обьекттиң қәлеген бөлеги сол нәрсениң өзине уқсаслығы деп атасақ болады. Солай етип, фрактал геометрия дүньядағы тәртипсиз формаларды үйренеди ҳәм оларды қандай да бир тәртипке салады. Пүтин бир системадағы элемент ҳаққындағы билим, бизлерге улыўма система ҳаққындағы билимди береди. Системаның барлық элементлери системаға уқсас болады. Мысалы: Системаның өмирин үш стадияға бөлемиз басланғыш-а, орта-б, ақырғы-с (а___б___с). Адам өмири басланғыш туўылыў а точкасынан басланып, ақырғы өлиў с точкасы менен жуўмақланады. Орта б точкасы оның өмириниң қурамалы процесслерин қурайды. Инсан өмирин пүтин бир қурамалы система деп қараймыз, сол тийкарда және үш дәўирге бөлемиз, олар балалық, жаслық, қартайыў дәўирлери. Қартайыў дәўиринде инсан өзиниң системасында дәўирлердиң мазмунын алып жүриўши элементлер менен бирге жүреди. Онда балалық ямаса жаслық дәўирлериниң мазмунын ашып беретуғын дәрежедеги қандай да бир элементлер, мысалы искусство шығармалары, сол дәўирге тийисли фотография, музыка, кино ямаса умытылмас ўақыяларды биз элемент сыпатында көрип атырмыз, балалық дәўиринде түскен сүўрети оның балалығын еслетип турыўшы мазмунды алып жүреди, инсанның балалық ҳәм жаслық дәўирлерине қайтыўға көмеклеседи яғный фракталлар жәрдеминде өтмишке қайтады. Және көплеген мысалларды келтирсе болады инсан искерлигиндеги шығармалар қандай да улыўмалық система ҳаққында мазмунды алып жүреди, искусство шығармалары сол дәўир ҳаққында ойды шөлкемлестиреди. Дөретиўшилик шығармаларының тема атының өзи шығарманың мазмунын алып жүреди, яғный кишкене элемент мазмунды қәлиплестиреди. Инсанның қурамалы өмириниң мазмунын ашыўда элементлердиң орны әҳмийетли.

Тәбият мысалында фракталларды қолласақ, тәбияттағы қубылыслар таўдың бир бөлеги таўға уқсайды, теректиң шақасы терекке уқсайды, киши салмадағы суўдың ағысы үлкен дәрьяның ағысының мазмунын береди. Енди биз моделлестириў методынан пайдаланыўға мәжбүрмиз, қурамалы системаларды үйрениўде бизге жәрдемге келеди. Шынлыққа, билимге ерисиў ушын биз системаның киши моделлерин жаратыў ҳәм сол арқалы улыўма қурамалы системаның шөлкемлесиўин билиўге уқыплымыз. Мысалы глобус қурамалы жер шарының мазмунын, формасын береди. Бирақ фрактал менен моделдиң айырмашылығы бар болып, модел көширме сыпатында системадан бөлек өмир сүрсе, ал фрактал система ишинде өмир сүреди. Фрактал өзин-өзи раўажландырыў имканиятына ийе болса, модел белгиленген нызамлылыққа бойсынады. Және де

фрактал тәртипсиз, өзгериўшең қәсийетке ийе ал, модел тәртип ҳәм турақлы қәсийетлерди өзинде қәлиплестиреди.

Жәмийет тараўынан фракталларға мысалларды көплеп ушыратамыз. Шаңарақты жәмийеттиң элементи сыпатында алып қарасақ, жәмийет пүтин қурамалы система, шаңарақтағы процесслер жәмийеттиң мазмунын көрсетеди, мысалы шаңарақтағы экономикалық, социаллық, сиясий, руўхый тараў элементлери жәмийетте де өмир сүреди.

Бизиң алдымызда қурамалы системаны әпиўайы системадан парықлы түрде изертлеў, мысалы туўры сызықлы форма, қубылысларды емес ал, қурамалы, есаплап болмайтуғын, түсиндирип болмайтуғын процесслерди элементлер жәрдеминде шешиў турады. Кеңислик ҳәм ўақыт шеңберинде қурамалы система менен бир қатарда әпиўайы системада өмир сүреди. Қурамалы системаны үйренсек бизге әпиўайы система шәрт емес. Қурамалылықты системаның өзине уқсас элементлер жәрдеминде анализлеў қолайлықты келтирип шығарады. Және соны айтып өтиў керек ҳәр қандай системаның барлық элементлери фрактал функцияны орынламайды. Себеби фракталлар көбирек қурамалы системаларда роли артып барады. Системаны дүзиўши барлық элементлер фрактал қәсийетке ийе болса онда системаның мазмуны шекленеди, элементлердиң орны ҳәм роли артып барып система тарқалады.

Система менен элементлер структуралар жәрдеминде байланыс орнатады. Егер элементлер система көлемине тең болып қалса, система ыдырайды ҳәм басқарыў жойтылады. Сол ушында элементлер системаны қурап, форма менен мазмунды сәйкесликте услап турса, онда система узақ өмир сүриўине алып келеди.

Қурамалы системаны изертлеў, системаның өзине уқсас элементлери ҳаққында, фракталлар бойынша конкрет пикир билдирген алымлардан Бенуа Манделброт, И.Пригожин, Князева Е.Н., Курдюмов С.П., Каримов Б., Файзуллаев О., Д. Базаровлардың мийнетлеринен фактлер алынды.

Инсан қурамалыға қарағанда әпиўайы, аңсатты жақсы көреди. Бирақ бул зериктирерлик. Биз туўры сызықлы классикалық ойлаўды яғный детерминизм ойлаўды билемиз, енди ол дүнья ҳәм оның ҳәдийселерин түсиндириўге ҳәлсиз. Системадағы түсиниксизликти системаның элементи жәрдеминде улыўма қурамалы, түсиниксиз системаны түсиндиремиз. Қурамалы, тосыннан болған, қыйсықлықты, түсиниксизликти, бир тегис емесликти изертлеў қызығыўшылықты арттырады және үйрениўге түртки береди.

Улыўма қурамалы системада фракталлар бар болып, қурамалы система адам, тәбият, жәмийет бойынша билимге ийе болыў ушын системаның элементи системаның мазмунын ашып бериў қәсийетине ийе екенлиги ҳаққында улыўмалық түсиник берилди. Және ол тезис ҳәм мысаллар менен байытылды. Мысалы, тәбияттың элементи сыпатында адамды алып қарасақ, адамда қурамалы тәбияттың қәсийети, мазмуны қандай да өлшемлер тийкарында бериледи. Жаўын-қайғырыў, жылаў, қәҳәр-даўыл, күнниң жарқыраўы-кеўилдиң көтерилиўи ҳәм т.б минез-қулққа байланыслы ҳалатларды ушыратыўымызға болады. Система сыпатында теректи алып оның шақаларын, жапырақларын 3 өлшемли (узынлық, ени, бойы) геометрия менен есаплаў қыйыншылықларды келтирсе, фрактал геометрия менен оны анализлеў аңсат. Себеби, терек шақасын алып, ол терек туўралы мағлыўматты, теректиң моделин береди ҳәм кишкене моделди изертлеў бизди қыйыншылыққа ушыратпайды. Қурамалы системаны әпиўайы усыллар жәрдеминде изертлеўде қурамалы системаны толығы менен ашып бермейди. Мысалы, барлық нәрсени система деп алып қарасақ, оның элементлери барлық системаның мазмунын бермейди.

Пүтинниң бөлеги пүтинниң мазмунын алып жүрсе онда ол сондай қурамалы процесс, ишки жасырын энергияның бар екенлигин ҳәм оның жүзеге шығарылыўы шәртли екенлигин билиўимиз тийис.

Жуўмақлап айтқанда, қурамалы системаларды тосыннан жүз беретуғын ҳәдийселерди түсиндириўде, үйрениўде қыйыншылыққа ушыраймыз. Сол себепли системаның элементлерине әҳмийет берип қараў нәтийжесинде жаңа билимлерди қәлиплестиремиз. Қурамалы, тәртипсиз, хаос үстем сүрген системада фрактал қәсийетлерден пайдаланыў, яғный системаның өзине уқсас элементлерин үйрениў нәтийжесинде дүньяның процесслерин тәртипке салыўда, қурамалылықты шешиўде роль атқаратуғынлығын көриўимизге болады.

Әдебиятлар

1. Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. Ўзбекистон Республикаси ФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ. 2006, 92- б.
2. Каримов Б.Р. Синергетика ва эвристиканинг илмий билиш жараёнидаги ўрни. Синергетик парадигма: муаммо ва имкониятлар (илмий-назарий семинар материаллари). -Тошкент: 2013.
3. Пригожин И., Николис Г. Познание сложного. Введение. Серия "Синергетика: от прошлого к будущему". Перевод с английского. Изд.2. – М.: Изд Едиториал УРСС, 2003, -С. 5.
4. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. –Москва: Институт компьютерных исследований. 2002.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. –М.: УРСС, 2007. -С. 202.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инсон, табиат ва жамиятдаги мураккаб ҳодисаларни акс эттиришда замонавий фан доирасидаги синергетика методологиясининг фрактал усули ёрдамида унинг моҳияти тушунтирилган. Фанлар аро вужудга келган синергетиканинг ночизиқли, очиқ, ўзин-ўзи ташкил этувчи ҳолатлари анализланган. Синергетик усули ёрдамида ўзин ташкил этувчи тизимларнинг фрактал ҳосиятлари инсон борлиги, жамият ва табиат ҳодисалари мисолида кўрсатилган. Асосан фалсафа, тизимли анализ ва методология масалалари билан қизиқувчиларга тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье объясняется важность синергетической методологии в современной науке с использованием фрактального метода в отражении сложных явлений в человеке, природе и обществе. Анализируются нелинейные, открытые, самоорганизующиеся кейси междициплинарной синергетики. Фрактальные свойства самоорганизующихся систем с использованием синергетического метода показаны на примере человеческого существования, общества и природных явлений. В основном рекомендуется для тех, кто интересуется философией, систематическим анализом и методологией.

SUMMARY

The article explains the importance of synergetic methodology in modern science using the fractal method reflecting complex phenomena in man, nature and society. Nonlinear, open, self-organizing cases of interdisciplinary synergetic are analyzed. The fractal properties of self-organizing systems using the synergetic method are shown using the example of human existence, society and natural phenomena. Mainly recommended for those interested in philosophy, systematic analysis and methodology.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA YOZMA TILNI RIVOJLANTIRISH UCHUN KOMMUNIKATIV USULNI QO'LLASH

S.Habibnazarova – *assistent o'qituvchi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: boshqariladigan yozuv, qo'llanma asosida yozish, erkin yozish, mustahkamlash uchun yozuv, yozuvga tayyorgarlik, yozish faoliyati.

Ключевые слова: контролируемое письмо, управляемое письмо, свободное письмо, подкрепляющее письмо, подготовительное письмо, деятельностное письмо.

Key words: controlled writing, guided writing, free writing, reinforcement writing, preparation writing, activity writing.

Yozuv jamiyatda turli vazifalarni bajargan. Odatda madaniy bilimlarni uzatish, tarixiy faktlar yoki ilmiy ishlanmalar qaydlarini yuritish, qonunlarni kodlash va h.k. uchun ishlatiladi. Kundalik hayotda yozuvlar ma'lumot almashish (gazeta), o'yin-kulgi (komikslar, kompyuter o'yinlari), ijtimoiy aloqa uchun ishlatiladi. (elektron pochta xabarlari, SMS) va harakat uchun (telefon ma'lumotnomalari).

Yozayotganda aniqlik va ravonlikni farqlashimiz kerak. To'g'ri yozish, harflarni to'g'ri shakllantirish, tushunarli yozish, to'g'ri talaffuzdan foydalanish, maketlardan to'g'ri foydalanish va so'z boyligini tanlashni o'z ichiga oladi. Shuningdek, biz grammatikani to'g'ri ishlatishimiz, jumlalarni to'g'ri qo'shishimiz va paragraflardan to'g'ri foydalanishimiz kerak. Yuqorida aytib o'tganimizdek, biz yozganimizda xabarni etkazamiz. Xabarni etkazish quyidagilarni anglatadi: masalan: kimningdir tajribasini ifoda etish, salomlashish yoki taklifga javob berish.

Shuning uchun biz aniqlik va ravonlik ham yozma ravishda juda muhimligini ta'kidlashimiz mumkin va uni o'rgatish paytida biz ikkalasiga ham e'tibor qaratishimiz kerak.

Til o'qituvchisining maqsadi o'quvchilarga ravon, tushunarli, to'g'ri va mos yozma ingliz tilini rivojlantirishga imkon berishdir. Ammo bu ingliz tili o'qituvchilari uchun talabalar har xil darajada bo'lgan aralash qobiliyat sinflarida mashaqqatli ish.

G. Brouton fikriga ko'ra ingliz tili o'qituvchilari yozuvning uch bosqichidan foydalanishlari mumkin:1. boshqariladigan yozuv, 2. yozma qo'llanma, 3. erkin yozuv [1:27].

Boshqariladigan yozuv (Controlled writing)

Yakuniy mahsulot bo'lgan yozish mashqlarini farqlash oqilona lingvistik jihatdan o'qituvchi tomonidan belgilanadi va yakuniy mazmuni bo'lgan mashqlar aniqlanadi. Shunday qilib, nazorat ostida yozish orqali G. Broughton, masalan, o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan modelni eslatib turadigan yoki eslab qoladigan bo'sh joy bilan xatboshini to'ldirish kerak bo'lgan mashqlarni tushunadi.

Yozma qo'llanma (guided writing)

O'qituvchi vaziyatni ta'minlaydigan va yozma ishlarni tayyorlashda sinfga yordam beradigan matnni qo'llabquvvatlaydi. Ishning har bir qismi turlicha tilda ishlatiladi.

Erkin yozuv (free writing)

Erkin yozish orqali biz sarlavha berilgan va hamma narsa talabalar tomonidan bajariladigan yozuvni tushunamiz.

Bundan tashqari, G.Brouton yozish ko'nikmalarini o'qitishda muvaffaqiyat qozonish uchun o'quvchilar boshqariladigan yozuvdan boshlanishiga va boshqariladigan mashqlar bilan ishlashga ishonchlari ortib borganlarida, ko'proq boshqariladigan yozuv mashqlari mavjud bo'lishiga ishonch hosil qilish kerak, deb ta'kidlaydi [1:30].

Ingliz tili o'qituvchilari bilishi kerak bo'lgan yana bir jihat - bu funktsional uslub yoki ro'yxatdan o'tish. Shuning uchun, o'qituvchilar, agar ular muvaffaqiyatli bo'lishni istasalar, talabalar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan konvensiyalar va uslublarni tanlashlari kerak. Ammo o'quvchilarga tilni ishlatishda talab qilinadigan katta sezgirlik o'qishdan kelib chiqqan holda ongsiz ravishda rivojlanadi.

Yozish mahoratini o'rgatishda o'qituvchi muhim omil hisoblanadi. O'quvchilarga topshiriq berishdan oldin o'qituvchi ushbu topshiriq talabalar ehtiyojiga mos keladimi yoki yo'qmi, vazifa talabalar darajasida, vazifa ularning darajasidan sal yuqoriroq ekanligini tekshirishi kerak.

Yozma ish bilan shug'ullanishda G.Brouton o'qituvchiga vazifani quyidagi usullarda baholashni taklif qiladi (ushbu strategiyalar o'qituvchiga darsni tashkil qilishda yordam beradi va har qanday kombinatsiyada ishlatilishi mumkin):

a) ishlab chiqariladigan yozma materialning uzunligini cheklash;

b) topshiriq uchun sinfga tayyorgarlik hajmini oshirish;

c) yozma ishning yakuniy shakli bo'yicha ko'rsatma berish, masalan rasmli ko'rsatmalar yoki xotira buyrug'i bilan;

d) o'quvchilarni haqiqiy yozish jarayonida hamkorlik qilishga undash;

e) qoralama bosqichi va yakuniy ishni yozish o'rtasida o'zaro tekshirishga ruxsat berish;

f) yozish vazifasining o'zi murakkabligini cheklash;

g) topshiriqni sekin yoki tez bajarilishini talab qilish [1:32].

O'quv uchun yozishda talabalar asosan grammatikani va tilning so'z boyligini o'rganish uchun yozadilar.

Keyinchalik J.Harmer yozishni o'rganish uchun quyidagilarga ajratadi:

1. mustahkamlovchi yozuv
2. tayyorgarlik yozuv
3. faoliyatli yozuv

1. Mustahkamlash uchun yozuv (Reinforcement writing)

Bu o'quvchilarga grammatikadan foydalanib jumla yozishni so'raladigan oddiy shakli, yaqinda o'rgangan, tilning yaqinda yo'naltirilgan jihatlariga amal qilish uchun paragraflar yoki uzunroq kompozitsiyalar yozish. Talabalardan, shuningdek, o'tmishda sodir bo'lgan voqealar haqida hikoya yozishni (o'tgan zamonlarda mashq qilish) yoki taniqli kishining xarakteri va fizikaviy ta'rifi lug'atidan foydalangan holda tavsifini yozishni so'rashlari mumkin. Ushbu bosqichning maqsadi talabalarga yaxshi o'rgangan yangi tillarini mashq qilish va eslab qolish imkoniyatini berishdir. Ushbu mashqlarni yozish harakati ularni yangi lug'at yoki grammatika haqida o'ylashga majbur qiladi.

2. Yozishga tayyorlanish (Preparation writing)

Ikkinchi tilni o'rganayotganda, ba'zida boshqa ishlarga tayyorgarlik sifatida yozuvdan foydaliroq bo'ladi. J.Harmer, masalan, o'quvchilarga muhokamani tayyorlashni so'raganda, yozuvga tayyorlanishini taklif qiladi. Gaplarni yozish "o'quvchilarga bir zumda ravon fikrlar bilan chiqish o'rniga fikrlarni o'ylash uchun vaqt beradi, bu ko'pchilik, ayniqsa quyi pog'onalarda qiyin va noqulay" [2:33]. Xarmer foydalanishni taklif qiladigan yana bir usul bu o'quvchilarning argumentlarini tayyorlash uchun guruhlarda suhbatlashishdir. Talabalar muhokama paytida foydalanishi mumkin bo'lgan yozuvlarni yozib olishlari samarali bo'ladi. Bu erda biz aralash qobiliyat sinflarida yozishni o'rgatishning yaxshi usuli ekanligini ta'kidlashimiz mumkin. Yozishga tayyorgarlik gapirishga unchalik ishonmaydigan zaif yoki uyatchan talabalar uchun muhim yordam bo'lishi mumkin.

3. Yozish faoliyati (Activity writing)

Yozma nutq amaliyoti, tez ijro etish yoki so'zlash kabi boshqa narsalarga qaratilgan mashqlarda qo'llaniladi. Mashlarni yozish, o'quvchilar o'zlarining suhbatlarini sahnalashtirishdan oldin yozishni so'ragan mashqlar bilan ishlatiladi. Talabalar suhbatni sahnalashtirishdan oldin ularni rejalashtirish va yozish uchun foydalidir. Boshqa turlari - bu anketa turi. Talabalar guruhlari anketani tuzadilar, so'ngra ular o'zlarining hamkasblariga tayyorlagan savollarini berib, sinf atrofida aylanadilar. Ular javoblarni yozadilar va keyinchalik talabalar o'zlari aniqlagan narsalar haqida xabar

berishadi. Mashni yozishdan maqsad o'quvchilarga boshqa mashg'ulotlarni bajarishda yordam berish uchun yozuvlardan foydalanishdir, ammo "o'quvchilar ushbu ishlarni bajarish uchun yozishni bilishlari kerak, ammo mashg'ulotlar o'quvchilarga yozishni o'rgatmaydi" [2:33].

O'quvchilarga o'z yozuvlarini takomillashtirishda yoki yaxshi yozuvchi bo'lishlarida yordam berishda o'qituvchi juda muhim rol o'ynaydi. U sinfga tilni olib keladi, o'quvchilar tiqilib qolganda ularni qo'llab-quvvatlaydi yoki ularni baholaydi.

O'qituvchilarning vazifalari qatoriga J. Xarmer qo'shadi:

Namoyish: Talabalar yozish faoliyatiga jalb qilinganida, ular yozish qoidalari va janr cheklovlari to'g'risida xabardor bo'lishlari kerak. O'qituvchining vazifasi bu xususiyatlarni ularning e'tiboriga jalb qilishdir.

Rag'batlantirish va qo'zg'atish: Ba'zan talabalar yozish paytida tiqilib qolishadi va qanday boshlashni yoki davom ettirishni bilishmaydi. Keyinchalik, o'qituvchining vazifasi o'quvchilarga yordam berish, rag'batlantirish yoki rag'batlantirish va yozish yoqimli faoliyat bo'lishi mumkinligiga ishontirishdir. Talabalar nima qilishni bilmay qolishganda, talabalar uzoq vaqt o'ylashlari uchun emas, balki ular uchun takliflar tayyorlash yaxshidir. Talabalarni qanday qilib jalb qilishning bir necha yo'li mavjud. Ulardan biri o'quvchilarga mashg'ulotni yozishni boshlash uchun zarur bo'lgan bir nechta so'zlarni berishdir. Vaqti-vaqti bilan o'qituvchi o'quvchilarga mashg'ulotlarni boshlash uchun zarur bo'lgan bir nechta so'zlarni berib yuborishi mumkin.

Qo'llab-quvvatlash: qo'llab-quvvatlash o'qituvchining eng muhim vazifalaridan biridir. Talabalar juda ko'p yordam va ishonchga muhtoj, shuning uchun o'qituvchilar talabalar sinfda yozayotganda ularni qo'llab-quvvatlashlari va muammolarni engishda talabalarga yordam berishga tayyor bo'lishlari kerak.

Javob berish: J. Xarmer javob berish orqali talabalarning yozma ishlarining tuzilishi va mazmuniga munosabat bildirishini tushunadi. O'qituvchilar takomillashtirish bo'yicha takliflar berishadi, lekin ishni baholamaydilar yoki baholamaydilar. Maqsad o'quvchilarga ularning qay darajada o'qiyotganliklarini aytib berishdir. O'qituvchi, shuningdek, o'quvchilarning tildan foydalanishiga oid taklif va mulohazalarini bildirishi mumkin. O'qituvchi ularning asarlarini o'qishni qanchalik qadrlashi va o'quvchilar bilan muloqotga kirishishi bilan javob berishi mumkin. O'qituvchi, shuningdek, o'quvchilarni bir-birining ishiga qarashga va o'z yozuvlarini yaxshilash bo'yicha maslahat yoki takliflarni so'rashga undashi mumkin.

Baholash va tuzatish: Ko'p o'qituvchilar o'z o'quvchilarini baholash eng mashaqqatli ish deb aytishadi. Talabalarni baholashda ko'plab vaziyatlar mavjud. Barcha talabalar hozirgi kunga qadar qanday ishlashlarini, nimani yaxshilash kerakligini va qanday standartga erishganlarini bilishni istaydilar. Sinovlarni baholashda o'qituvchi nima yaxshi yozilganligi va qaerda xatolarga yo'l qo'yilganligini ko'rsatadi. O'qituvchi belgilangan ishni qaytarib berganda, talabadan ajratilgan xatolarni ko'rib chiqishi va ularni to'g'rilashga harakat qilishi kerak.

Mulohaza ham bu erda juda muhimdir. O'qituvchi tuzatganda, u aslida bir nechta rollarni o'ynaydi [3:109] talabalar o'qituvchini imtihonchi deb bilishadi, aslida o'qituvchi auditoriya rolini o'ynaydi (g'oyalarga javob beradi), u yordamchi vazifasini bajara oladi (o'quvchilarga yozishda yordam beradi), manba (mavjud bo'lganda mavjud talabalar ma'lumotga muhtoj), baholovchi (o'quvchilar shu paytgacha qanchalik yaxshi ishlashganligini aytishadi) va muharrir (talabalarning yozganlarini tanlash va o'zgartirishga yordam beradi).

O'qituvchining xato tuzatish usuli ham muhimdir. Jeremy Harmer xato tuzatish yondashuvining etti usulini taklif qiladi [2:34]:

1. Tanlab tuzatish (Selective correction)

Tanlab tuzatish o'qituvchi hamma narsani to'g'irlashi shart emasligini anglatadi. O'qituvchi faqat tinish belgilarini, fe'lning zamonlarini, grammatikasini tuzatishi yoki tegishli rasmiyatchilik darajasidan foydalanishga, to'g'ri xatboshilaridan foydalanishga va hokazolarga e'tiborni qaratishi mumkin. Yozishdan oldin talabalarga o'qituvchi ushbu yondashuvdan foydalanishini aytib berish muhimdir.

2. Belgilash o'lchovidan foydalanish (Using marking scales)

Ushbu yondashuv g'oyasi har bir toifadagi o'qituvchi talabalar uchun 10 dan baho tanlaydi (f.ex: grammatika, so'z boyligi yoki fe'l zamonlari). Xatolar alomatlari bilan ushbu o'lchov o'quvchilarni yaxshilanishi kerak bo'lgan sohaga e'tiborini qaratishga yordam beradi.

3. Tuzatish belgilaridan foydalanish (Using correction symbols)

Ko'p o'qituvchilar tuzatish belgilaridan foydalanadilar. Ushbu uslubning afzalligi shundaki, u o'quvchilarni yo'l qo'ygan xatolari haqida o'ylashga undaydi, aslida o'quvchilar xatolarni o'zlari tuzatadilar.

4. Qayta tuzatish (Reformulation)

Bu o'qituvchi o'quvchilarga to'g'ri yozishni ko'rsatishi mumkin bo'lgan usul. O'qituvchi noto'g'ri jumla yoki qismlarni qanday yozishini ko'rsatib beradi. Keyin talaba o'z variantini o'qituvchining varianti bilan taqqoslashi mumkin.

5. Talabalarni lug'at yoki grammatikaga yo'naltirish **(**Referring students to a dictionary or a grammar book)

Xatoga yo'l qo'yilganda, o'qituvchi talabadan, borib, muammoni grammatika kitobidan yoki lug'atdan ko'rib chiqishini so'rashi mumkin. O'quvchilarni lug'atlar yoki grammatik kitoblardan foydalanishga yo'naltirishning afzalligi shundaki, bu o'quvchilarni ma'lumotni maqsadga muvofiq ravishda ko'rib chiqishga undaydi. Talabalar ularni tuzatishda o'rganadilar.

6. Mendan so'rang yondashuvi (Ask me)

Vaqti-vaqti bilan xatoni qog'ozda tushuntirish qiyin. Bunday holda o'qituvchi talabalardan yuzma-yuz muloqotlardagi muammo haqida gaplashishini so'rashi mumkin.

7. Tuzatishni o'rgatish (Remedial teaching)

Tuzatishni o'rgatishning maqsadi o'quvchilar tomonidan eng ko'p uchraydigan xatolar bilan shug'ullanishdir. Bunday holda, o'qituvchi talabalar tomonidan eng ko'p uchraydigan xatolarga ishora qilganda va talabalardan xatolarni tuzatishni so'raganda tuzatish samarali bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, yozuvni o'rganish qiyin mahoratdir. Biz o'quvchidan imloni to'g'ri yozishni va tinish belgilarini ham to'g'ri ishlatishni kutamiz. O'qishni iloji boricha osonlashtirish va o'qituvchilarni muvaffaqiyatli, ishonchli va talabalarni yozishga tayyor qilish uchun o'qituvchi quyidagilarni ta'minlash kerak: axborot - bu o'quvchilarga o'qituvchi nimani talab qilayotganini aniq va mantiqiy ko'rsatmalar berishini va mavzu tafsilotlarini aniq ko'rsatishini anglatadi; til - agar talabalarga biron bir aniq til kerak bo'lsa, ularga mashg'ulotdan oldin berilishi kerak, g'oyalar - o'qituvchilar o'quvchilar qanday boshlashni yoki davom ettirishni bilmayotganlarida yordam beradigan g'oyalarni taklif qilishlari kerak. "Yaxshi yozuv o'qituvchisining mahoratlaridan biri bu alohida talabalarni haddan tashqari tafsilotlari bilan siqib chiqmasdan takliflarni chiqara olishdir." [2:63].

Adabiyotlar

1. Broughton, Geoffrey., Brumfit, Christopher., Flavell, Roger., Hill, Peter., Pincas, Anita. Teaching English as a Foreign Language. London: Rutledge, 1980.
2. Harmer, Jeremy. How to Teach Writing.Harlow: Longman, 2004.
3. Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. London: Longman, 1991.

REZYUME

Maqola ingliz tilini o'qitishning yozma nutq strategiyasi haqida. Yozma nutq to'rtta til qobiliyatlaridan biridir: o'qish, yozish, gapirish va tinglash. Yozma nutq unumli mahorat deb qaraladi, demak u tilni qabul qilish o'rniga ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Maqolada yozuvning asosiy bosqichlari, tuzatishning etti usuli va o'qituvchilarning vazifalari berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются письменные стратегии в обучении английскому языку. Письмо - одно из четырех языковых навыков: чтение, письмо, устная речь и аудирование. Письмо считается продуктивным навыком, оно предполагает создание языка, а не его получение. Приведены основные этапы письма, семь способов исправления ошибок в письме и задания учителя.

SUMMARY

The given article deals with the writing strategies in teaching English. Writing is one of the four language skills: reading, writing, speaking and listening. Writing is considered to be productive skill that means, it involves producing language rather than receiving it. There are given main stages of writing, seven ways of correction and teachers' tasks.

O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLARI MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISH

G'.H.Hamroyev - *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Sh.Murodova – *o'qituvchi*
Toshkent shahri, Yunusobod tumani 240-maktab

Tayanch so'zlar: matn, o'qish savodxonligi, nutqiy ko'nikmalar, savol va topshiriqlar, muallif maqsadi, matn mazmuni.
Ключевые слова: текст, читательская грамотность, речевые навыки, вопросы и задания, цель автора, содержание текста.
Key words: text, literary background, spoken interaction skills, questions and tasks, author purpose, text context.

Ta'lim tizimidagi asosiy muammolardan biri – bu o'quvchilarning badiiy asar mutolaasiga ishtiyoqsizligidir. Buning bir nechta o'ziga xos sabablari bor, albatta. Shulardan biri, asosiysi, o'qish savodxonligining pastligi, matnni tahlil qilaolmaslik natijasida ma'no tushunarsiz bo'lib, qiziqish so'nib qolmoqda. Bu o'rinda adabiyot o'qituvchilarining tahlilga no'noqligi ham natijaga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. "Shu kungacha hech kim boshlang'ich sinflarda va undan keyingi bosqichlarda o'qiyotgan o'quvchilarga qaysi sinfda nimani o'qitish maqsadga muvoffiqligini ilmiy nuqtai-nazardan asoslab bergan emas" [1:13].

Zero, mamlakatimiz rahbari ham "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va g'ayratini safarbar etamiz" [2:57], – deya ta'kidlashi ona tili va adabiyot ta'limi oldiga o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda erkin hamda ravon ifodalay oladigan, teran fikrlovchi ijodiy tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifani qo'ymoqda.

Ta'lim mazmuni sirasida o'quvchilarga taqdim etilayotgan bilimlar ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondira olishi, ularni ijodkorlikka, bunyodkorlikka undashi lozim [6:17]. Shu ma'noda, o'qituvchi, avvalo, ijodi o'rganilayotgan adibning yoki bo'lmasa, shoirning yashagan davri va o'shapaytdagi millat, jamiyat hayoti bilan bog'liq bo'lgan jiddiy muammolarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Masalan, Maqsud Shayxzoda, O'tkir Hoshimov, Said Ahmad ijodini o'rganar ekanmiz, ularda ma'rifatchilik g'oyalari targ'ibini ko'rmaymiz. Nega? Chunki, ular ikkinchi jahon urushi davrida yashab ijod qilgan. Shuning uchun ularning asarlarida urushning asoratlari, bu davrdagi insonlar turmushi ochib berilgan. Yoki G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor kabilarning ijodini tahlil qilishda ular yashagan davrni his etishingiz kerak bo'ladi. Negaki, "O'g'ri", "Mening o'g'rigina bolam" hikoyalari bejizga yozilmagan. Yoki "Bemor" hikoyasini esga oling! Bularda umumiylik borligini esdan chiqarmaslik lozim.

Endi "Uloqda" hikoyasiga kelamiz. Birinchidan, Abdulla Qodiriy kim? U qaysi davrda yashagan? Uning maslakdoshlari kimlar edi. Adib yashagan davrning katta muammosi nimalardan iborat bo'lgan? Zamondoshlari ijodida qaysi mavzu ko'proq qalamga olingan?

Mana shu savollarga javob topishimiz bilan biz tahlil qilmoqchi bo'lgan asar mazmuni oydinlasha boshlaydi. Keling, Qodiriyning "Uloqda" hikoyasini tahlil qilamiz.

Hikoya nomlanishidan boshlab to yakunigacha uloq voqeasi tasvirini beradi. O'quvchi bir qaraganda milliy qadriyatlarimizdan biri ko'pkarini yorqin, real ifodalab beribdi, deb o'ylaydi. Asar tuzilishi, nazariyasidan xabardor o'quvchi, o'qituvchi xursandchilk bilan qayg'uni bir paytda yonma-yon tasvirlash maqsadi bo'lgan degan xulosaga keladi. To'g'ri, asarni o'qib, undan qanday zavq olish, qanday xulosa chiqarish o'quvchining ixtiyorida, ammo ijodkorning maqsadini, g'oyasini anglash eng muhim masala hisoblanadi.

O'quvchi, to'g'rirog'i, o'qituvchi Qodiriyning jadid adabiyot vakili ekanini hech qachon unutmasligi lozim. Uning safdoshlari Cho'lpon, Fitrat, Avloniy kabilar. Millat fidoiylarining birdan-bir maqsadi xalqni ilm-ma'rifatli qilish ekanligini asar tahlilida nazarda tutish lozim. Shu o'rinda maslakdoshlarining ijodiga ham mavzuni bog'lash lozim. Masalan, Avloniyning mashhur "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida "Tarbiya zamoni" fasli bor. Unda tarbiyani kimlar qilur, degan nihoyatda og'ir savolga ijodkorning o'zi javob beradi:

– Onalarmi, desak.

– Qaysi onalarni aytursiz?! Sochi paxmoq, qo'li to'qmoq onalarni ayturmisiz?! Ular o'zlarida yo'q tarbiyani qaydan berurlar?

– Xay, otalar-chi, desak.

– Qaysi otalarni aytursiz?! Karnaychi, surnaychi, to'ychi, bazmchi, do'mbirachi, uloqchi otalarni ayturmisiz?! Ular ilm uchun bir tiyin ham sarflashni istamaydi. Shular tarbiyalaydimi, degan ayanchli javoblarni beradi [3:18].

Endi "Uloqda" hikoyasiga qaytamiz adib mobodo xalqning qadimiy ko'pkari marosimini maqtamoqchi bo'lgan bo'lsa, umri shu ish bilan o'tgan Esonboyni otga bostirib o'ldirmagan bo'lardi. Bilaks, unda zarbof to'n kiydirib, bir ot yoki, bir qo'chqor hadya qilgan bo'lardi.

Avloniy ham uloqchi otalarni qoralaydi, jumladan, Qodiriy ham bu bilan uloqni ma'lum ma'noda yoqlamayapti. U o'z hikoyasi orqali 12 -13 yashar ya'ni, mukka tushib kitob o'qishi lozim bo'lgan bolalarning o'z vaqtlarini behuda narsalarga sarflayotganini uloq fojeasi orqali ko'rsatib bermoqda. Esonboy ham shu bolalar kabi bir umr otning ortidan yurgan. Adib o'z o'quvchilariga, millat bolalariga umrni behudaga sarflamay ilm-ma'rifatga, madaniy turmushga intilib yashash zarurligini so'z san'ati orgali ifodalab bergan. Shu o'rinda Qodiriyning maslakdoshi Hamzaning "Dardiga darmon istamas" she'riga ham to'xtalish lozim.

Unda shoir shunday deydi:

O'zga ellar hikmat topib, uchsalar suyi samo
Bizni ellar loqal yer uzra davron istamas. [4:27].

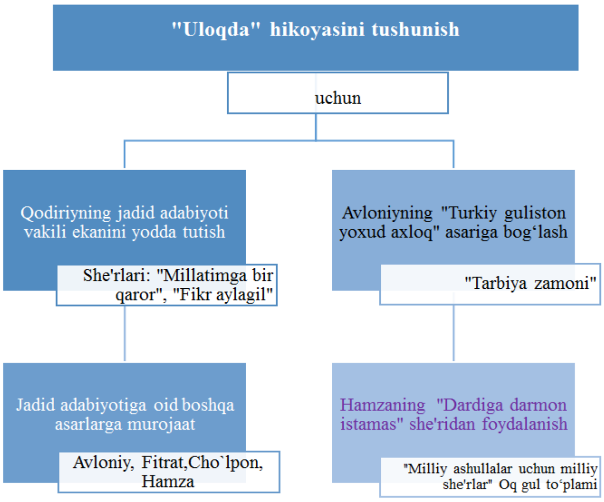

Ko‘rib turibmizki, jadidlar o‘z yelkalariga millatni uyg‘otish, ilm- ma’rifatga chaqirishdek buyuk bir mas’uliyatni olib yurgan bir paytda uloq o‘yin, xo‘roz urishtirish, it urushtirish kabi ko‘ngilni xushlash uchun bo‘ladigan ishlarni targ‘ib qilishi haqiqatdan ancha uzoqdir.

Amalda bugungi kunda aksariyat mashg‘ulotlarda matn ustida ishlaganda o‘quvchilarga beriladigan savollarning mazmuni talab darajasida emas, aniqrog‘i hayot uchun ahamiyatsiz:

1. Abdulla Qodiriy nechta roman yozgan?
2. Nechanchi yilda nashr qilingan?
3. Nechanchi yilda hibsga olingan? kabi tarjimai holiga doir;
4. Hikoyada nechta bola qatnashgan?
5. Uloqqa kim biya minib kelgan?
6. Kimning akasi chavandoz edi?
7. Uloqning yoshi nechada edi kabilar.

Matn mazmuniga doir savollar berishda ta’lim oluvchilarning qiziqishlari, yosh xususiyati, mashg‘ulotning foydalilik jihati inobatga olinsa, o‘quvchida ishtiyoq paydo bo‘ladi, badiiy-estetik ozuqa oladi.

Agar biz savollar mazmunini o‘zgartirsak-chi?

-Abdulla Qodiriy qanday oilada ulg‘aygan?
-U o‘zbek adabiyotiga qanday hissa qo‘shgan?
-U haqida kimlar asar yozgan?

Hikoya mazmuniga doir savollar quyidagicha bo‘lsa:

-Nega asar shunday nomlangan?
-Voqealar hayotiymi, yoki to‘qima? Nima deb o‘ylaysiz?
-Turg‘un kim? Uloq so‘zining ma’nosini ayting.
-Uloq xalq orasida yana qanday nomlanadi?
-Uloqning bugungi kunimizdagi ahamiyati qanday?
-Siz otlarga qiziqasizmi?
-Kim chavandoz bo‘lmoqchi?
-Chavandozlik kasbmi yoki hobbimi?
-Siz tengi bolalarning asosiy qiladigan ishi nima?
-Esonboy tirik qolishi mumkin edimi?
-Qodiriy o‘z hikoyasi orqali nima demoqchi? [5:10-11].

Badiiy matnlarga beriladigan savol va topshiriqlar darsning saviyasini belgilaydi. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ona tili va adabiyot darslari ko‘proq matn tahlili bilan o‘tadi, ammo o‘quvchilarning har qanday matndan o‘ziga kerakli ma’lumot, yoki xulosani chiqarib olishni eplay olmasligi bu borada yangicha yondashuv kerakligini taqozo qilmoqda. Mazkur masala alohida tadqiqotni talab qiladi. Ona tili va adabiyot darslarida o‘quvchilarda o‘qish savodxonligini jadal rivojlantiruvchi noan’anaviy topshiriqlar tizimi – PISA topshiriqlari ishlab chiqilishi kerak.

Adabiyotlar

1. Баркамол авлод орзуси. -Т .:“Шарк”, 1999. 13-б.
2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. -Т.: «Ўзбекистон», 2016. 14-б.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. -T.: «O‘qituvchi», 1998. 34-b.
4. Rahmon Qo‘chqor va boshq. Adabiyot 5-sinf o‘quvchilari uchun darslik. –T.: «O‘zbekiston», 2015. 27-b.
5. Hamroyev G‘., Palvanova N. Adabiy o‘qish yoki mutolaa zavqi. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. -T.: «Bayoz», 2018. 172-b.
6. Йўлдошева Д. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари. –Т.: “Фан”, 2006. 145- б.

REZYUME

Maqolada matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishga doir o‘quv materiallaridan, jumladan, matn tahliliga mo‘ljallangan savol va topshiriqlardan foydalanish metodikasi haqida fikr yuritiladi. Barcha savollar o‘quvchini fikrlashga undashi, matn mazmunini anglashga yo‘naltirishi nazarda tutilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика использования учебных материалов по развитию читательской грамотности у учащихся посредством работы над текстом, в том числе вопросы и задания для анализа текста. Предполагается, что все вопросы побуждают читателя к размышлению, направляют на осмысление содержания текста.

SUMMARY

The article discusses the method of using educational materials for the development of reading literacy among students through work on the text, including questions and tasks for the text analysis. It is assumed that all questions encourage the reader to think, direct to comprehend the content of the text.

BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDA FIZIKADAN MÁSELELER SHESHIWDIŃ HÁR TÚRLILIGI

I.J.Jaksimuratov- *stajyor izleniwshi*
Ózbekstan Ilimler Akademiyası yadro fizikası institutı
A.E.Otarbaev- *assistent oqıtıwshı*
D.G.Hajibaev- *stajyor oqıtıwshı*
Z.J.Jaksimuratova- *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
R.SH.Kadirov-*oqıtıwshı*
Nókis qalalıq XBB №48 sanlı mámleketlik qánigelestirilgen ulıwma bilim beriw mektebi

Tayanch sózlar: matnli, tajribali, jadvalli, tenglama, vaqt, balantlik, tezlik, harakat, tasnif, politexnika, erkin tushish.
Ключевые слова: текстовый, экспериментальный, графический, уравнение, время, высота, скорость, движение, классификация, политехникум, свободное падение.
Key words: textual, experimental, graphic, equation, time, height, velocity, traffic, classification, polytechnic, free fall.

Oqıw procesinde ulıwma logikalıq juwmaqlar shıǵarıw, matematikalıq ámeller orınlaw, fizika páninde ornatılǵan nızamlılıqlarǵa tiykarlanǵan eksperiment járdeminde sheshiletuǵın kishi másele, ádette, fizikalıq másele dep

ataladı. Basqasha aytqanda, belgili maqsetti kózlep pikir júritiw másele sheshiwden ibarat esaplanadı. Metodikalıq hám oqıw qollanbalarda bolsa belgili maqset ushın tańlap alınǵan fizikalıq hádiselerdi úyreniw túsiniklerin qáliplestiriw, oqıwshılardıń fizikalıq kózqarasın rawajlandırıw hám olarǵa alǵan bilimlerin ámelde qollanıwı ushın oqıwshıǵa bilim beriwdi maqset etip alǵan shınıǵıwlar másele dep ataladı.

Másele sheshiw talabalarǵa politexnikalıq bilim beriwde úlken áhmiyetke iye. Fizikadan máseleler sheshiwdıń tárbiyalıq áhmiyeti salmaqlı bolıp, yaǵnıy máseleler sheshiw arqalı oqıwshılarǵa jańa progressiv ideya hám dúnyaqaraslardıń payda bolıwına erisiw, olardıń itibarın pán hám texnikanıń jetiskenliklerinin tiyisli máselelerine qaratıw múmkin [1].

Fizikadan máseleler sheshiwdiń áhmiyeti úlken yaǵnıy olar: ótilgen materialdı anıq, sanalı, teren túsiniwge járdem beredi; oqıwshılar bilimin arıttıradı, pikirlew qabiletin ósiredi; teoriyanı ámeliyatqa engiziw pán hám texnika arasındaǵı baylanıstı ornatadı; ótilgen materialdı tákirarlawda eń jaqsı metod esaplanadı; oqıwshılar bilim hám kónlikpelerin qadaǵalawǵa járdem beredi.

Másele sheshiw-fizika oqıtıw procesiniń ajıralmas quramlı bólegi esaplanadı, sebebi ol fizikalıq túsiniklerdi qáliplestiriw hám bayıtıw, oqıwshılarda fizikadan pikirlewdi hám bilimlerdi ámelde qollanıw kónlikpelerin rawajlandırıw imkanın beredi. Fizika páni máselelerinen tómendegi jaǵdaylar ushın paydalanıladı:

a) Mashqalanı ilgeri qoyıw hám mashqalalı halattı jaratıw;
b) Ámeliy kónlikpelerin rawajlandırıw;
c) Taza maǵlıwmatlardı beriw;
d) Bilimlerdiń teren hám bekkemligin tekseriw;
e) Materialdı bekkemlew, ulıwmalastırıw hám tákirarlaw;
f) Politexnikalıq principti ámelge asırıw;
g) Oqıwshılardıń dóretiwshilik qabiletin rawajlandırıw hám t.b.

Máslele shártiniń ańlatılıw usılı boyınsha fizikalıq máseleler tórt tiykarǵı túrge bólinedi: tekstli, eksperimental, grafikalıq hám súwretli máseleler. Olardıń hár biri óz náwbetinde muǵdarlıq hám sıpatlı bolıp bólinedi.

Muǵdarlıq máselelerde qoyılǵan sorawǵa esaplawlarsız juwap tabıwǵa bolmaydı. Muǵdarlıq máselelerdi qıyınlıq dárejesine qarap ápiwayı hám quramalı máselelerge ajıratıladı.

Muǵdarlıq máselelerdi sheshiwde hár túrli algebralıq, geometriyalıq, grafikalıq usıllardan paydalanıladı. Máseleni algebralıq usılda sheshiwde teńlemelerden, grafikalıq usılda bolsa grafiklerden paydalanıladı. Muǵdarlıq másele sıpatında M.S.Cedrik avtorlıǵındaǵı "Ulıwma fizika kursınan máseleler toplamınıń mexanika bólimindegi 1.32-sanlı másele alındı. Bul toplam pedagogika institutı talabalarınıń fizika páninen teoriyalıq bilimlerin ózlestiriwri hám olardı ámeliy shınıǵıwlarda qollap biliwri ulıwma bilimlendiriw mektepleri hám orta arnawlı ALler ushın fizika páni oqıtıwshıların tayarlaw sıpatın jaqsılawshı dereklerden biri esaplanadı. Toplamdaǵı máseleni sheshiwde eki túrli usıldı qarastıramız.

Másele shárti (Cedrik 1.32). Baslanǵısh 19,6 m/s tezlik penen vertikal ráwishte tómenge taslanǵan dene aqırǵı sekund dawamında pútin joldıń 1/4 bólegin basıp ótti. Deneniń túsiw waqıtı hám aqırǵı tezligin tabıń. Dene qanday biyiklikten taslanǵan? ($g=9{,}8$ m/s^2) [2].

Másele sheshiliwiniń I-usılı. Bul usılda tiykarınan sheshimge alıp keletuǵın jol etip máseleniń shártinde aytılǵan *t* sekundta basıp ótilgen jol h_t dan *t-1* sekundta basıp ótilgen jol h_{t-1} dı alamız (1-súwret).

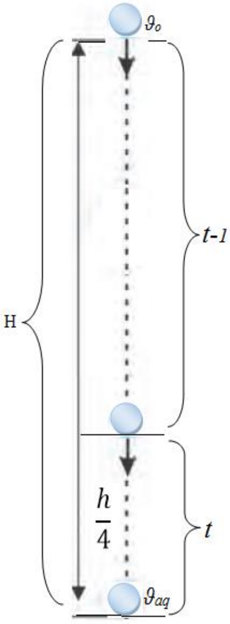

1-súwret. Deneniń waqıtqa baylanıslı qozǵalısı.

Yaǵnıy

$$h = h_t - h_{t-1} \to \vartheta_0 t + \frac{gt^2}{2} - \vartheta_0 (t-1) - \frac{g(t-1)^2}{2} = ... = h = \vartheta_0 + \frac{g}{2}(2t-1)$$

ekenligi kelip shıǵadı. $h = \vartheta_0 + \frac{g}{2}(2t-1)$ (1) formulanı másele shártinde berilgen mánisler tiykarında jazǵanımızda másele shártinde berilgen baslanǵısh tezlik san mánisi jaǵınan erkin túsiw tezleniwiniń eki eselengenligine $\vartheta_0 = 2g$ (2) teńliginde itibarǵa alıp jazamız. Yaǵnıy $\frac{1}{4}h = 2g + \frac{g}{2}(2t-1)$ (3) kórinisine keledi. Algebralıq ámellerdi izbe-izlikte orınlasaq $h = 8g + 2g(2t-1) \to h = 2g(4+2t-1) \to$ $h = 2g(2t+3)$ (4) teńleme kelip shıǵadı. $h = \vartheta_0 t + \frac{gt^2}{2}$ formulanı (2) shártti itibarǵa alıp jazıp alǵanımızda $h = 2gt + 0{,}5gt^2$ (5) kórinisine keledi. Kelip shıqqan *h*-biyiklikke baylanıslı (1) hám (5) eki túrli teńlemeni ózara teńlegenimizde $2g(2t+3) = 2gt + 0{,}5gt^2 \to 0{,}5gt^2 - 2gt - 6g = 0$ ekenligi kelip shıǵadı hám bul teńlemeni $0{,}5g$ ge qısqartsaq, biz ushın tanıs bolǵan $t^2 - 4t - 12 = 0$ (6) túrindegi keltirilgen kvadrat teńlemege iye bolamız. Keltirilgen kvadrat teńlemeniń sheshimin tapqanımızda, másele shártinde soralıp atırǵan túsiw waqtı $t = 6sekund$ kelip shıǵadı. Keyin tabılǵan deneniń túsiw waqtın (5) formulaǵa qoyıp $h = 2g \times 6 + 0{,}5g \times 36 = 30g$ másele shártinde soralıp atırǵan deneniń $h = 294metr$ biyiklikten túskenligin bilip alamız. Tezlik

$\vartheta=\sqrt{\vartheta_0^2+2gh}$ (7) formulasına (2) shártti hám esaplap tabılǵan biyiklik mánislerin qoyıp jazamız $\vartheta=\sqrt{4g^2+2g\times 30g}=\sqrt{64g^2}=8g$. Kelip shıqqan teńlemeden másele shártinde soralıp atırǵan deneniń $\vartheta=78.4\frac{m}{s}$ aqırǵı tezlikte jetip kelginligin anıqlaymız.

Másele sheshiliwiniń II-usılı. Bul usılda bolsa deneniń háreketin 2-súwrette kórsetilgenindey, eki bólimge bólip, olar ushın biyiklikke baylanıslı formulalardı sistema túrinde jazıp alamız.

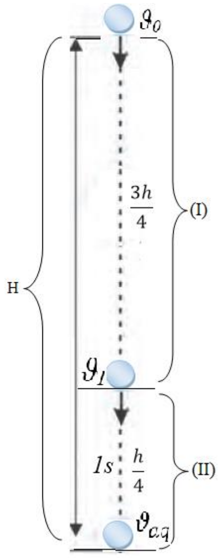

2-súwret. Deneniń I hám II bólim jaǵdayındaǵı qozǵalısı.

$$\begin{cases}\frac{3h}{4}=\frac{\vartheta_I^{\ 2}-\vartheta_0^2}{2g} & (I)\\ \frac{h}{4}=\vartheta_I t+\frac{gt^2}{2} & (II)\end{cases}$$

(I) hám (II) formulalardı ózara qatnas túrinde esaplasaq $3=\frac{\vartheta_I^{\ 2}-\vartheta_0^2}{2g(\vartheta_I t+\frac{gt^2}{2})}$ hám másele shártinde aytılǵanınday aqırǵı sekund túsinigin aqırǵı 1 sekund dep qabıl etilse teńleme $3=\frac{\vartheta_I^{\ 2}-(2g)^2}{2\vartheta_I g+g^2}$ kórinisine keledi. Teńlemedegi g-erkin túsiw tezleniwi mánisin qoyıp ápiwayılastırılsa $\vartheta_I^{\ 2}-58{,}8\vartheta_I-672{,}28=0$ (III) túrindegi keltirilgen kvadrat teńleme kelip shıǵadı. (III) keltirilgen kvadrat teńlemeni sheship súwrette kórsetilgen birinshi bólim ushın aqırǵı tezlik $\vartheta_I=68.6\frac{m}{s}$ mánisine iye bolamız. Bul tezlik mánisin (I) formulaǵa qoyıp másele shártinde soralıp atırǵan deneniń $h=294metr$ biyiklikten túskenligin bilip alamız. Deneniń neshe metr biyiklikten túskenligin bilip alǵan halda $h=\frac{\vartheta_{aq}^{\ 2}-\vartheta_0^2}{2g}$ (IV) formulası arqalı másele shártinde soralıp atırǵan deneniń $\vartheta_{aq}=78.4\frac{m}{s}$ aqırǵı tezlikte jetip kelginligin anıqlaymız. Al, endi (II) formulanı deneniń háreketi dawamındaǵı túsiw waqtı ushın túrlendirip jazǵanımızda $h=\vartheta_0 t_t+\frac{gt_t^{\ 2}}{2}$ (V) formulası kelip shıǵadı. Biz esaplap alǵan biyiklik hám másele shártinde berilgen baslanǵısh tezlik mánislerin qoyıw arqalı tabılıwı kerek bolǵan deneniń túsiw waqtı $t_t=6sekund$ kelip shıǵadı [3].

Kórip ótkenimizdey, eki usıldada shıǵarılǵan nátiyjeler salıstırılǵanda birdey juwap kelip shıqtı. Joqarıda kórsetip ótilgen pikirler talabalardıń keleshektegi pedagogikalıq jumısları ushın kónlikpe yamasa tájiribe toplap barıwına az bolsa da úles qosadı. Másele kóp qırlı kóz qarasta bolıp, bolajaq oqıtıwshı talabalardıń pedagogikalıq sheberligi joqarılay beriwine óziniń unamlı tásirin tiygizedi.

Ádebiyatlar

1. Mirzaxmedov B., G'ofurov N., Ibragimov B., Djuraev M., Karlibaeva G., Sagatova G. "Fizika o'qitish metodikasi" I-qism o'quv qo'llanma. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasi 2010.
2. Цедрик М.С. Сборник задач по курсу общей физики Учеб.пособие. -М.: «Просвещение» 1989.
3. Dusmuratov M.B. Fizika o'quv qo'llanma. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasi 2016.

REZYUME

Ushbu maqolada fizika fanidan masalalar tasnifi va ularni yechich usullari haqida ma'lumotlar berilgan. Bir masalaning echilishining har xil usillari ko`rsatilib berilgan. Masalalar echishning ahamiyati va yosh izlanuvchilarga kerakli tomonlar haqida so`z boradi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация о классификациях и решениях задач из курса физики. Показаны разные способы решения одной и той же проблемы. Также говорится о важности решения проблем и его пользе для молодых исследователей.

SUMMARY

This article provides information on classifications and problem solutions from a physics course. Different ways of solving the same problem are shown. They talk about the importance of problem solving and its benefits for young researchers.

«INTELLEKT-XARITA» - FIZIKA VA ASTRONOMIYA BO‘YICHA TALABALAR FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH VA FAOLLASHTIRISH VOSITASI SIFATIDA

G.E.Karlibaeva – *pedagogika fanlari doktori*
K.Embergenova – *assistent o‘qituvchi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: intellect-xarita, intellekt xarita tuzilmasi, talabalar, fizika, astronomiya.
Ключевые слова: интеллект-карта, структура интеллект-карты, студенты, физика, астрономия.
Key words: mind-map, structure of mind map, students, physics, astronomy.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ko‘zda tutilgan masalalarni amalga oshirish maqsadida ta’lim muassasalarida amaliy mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish, shuningdek, nazariya bilan amaliyotni bog‘liq holda olib borish maqsadlariga alohida e`tibor qaratilmoqda. Talaba aynan amaliyot orqali mustaqil fikrlashga, izlanishga, mavzuga ijodiy yondashib tahlil etishga, xulosa chiqarishga, o‘z -o‘zini va guruhni baholashga o‘rganadi. Bu jarayonda pedagogdan yuksak kasbiy mahorat va salohiyat talab qilinadi [1].

XXI asr - ulkan ma’lumotlar oqimi va doimiy ravishda o‘zgarib turadigan axborot muhitida insonni hayotga moslashtirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu muammoni hal qilishda zamonaviy ta’lim muhim o‘rin egallaydi, uning maqsadi barcha bosqichlarda talabalarning axborot kompetentsiyasini oshirish bo‘lishi kerak.

Talabalarni umumiy fizika va astronomiya kurslari bo‘yicha metodik ishlanmalar yaratishga jalb qilish, talabalarning o‘rganilayotgan fanlarga qiziqishini uyg‘otishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, pedagogika mutaxassisliklari talabalariga taalluqlidir, chunki bu ularga nafaqat fizika va astronomiyani o‘rganishda, balki pedagogik mahoratni egallashda ham jiddiy yordam beradi.

Ma’lumki, talabalarning fizika va astronomiya bo‘yicha metodik ishlanmalar yaratishi, bu sohadagi bilimlarini chuqur tizimlashtirishga, o‘rganilayotgan fizik va astronomik hodisalarning mohiyatini chuqur anglashga, bilimdagi bo‘shliqlarni yo‘q qilishga yordam beradi, chunki bu nafaqat darsliklar va konspektlarni, balki qo‘shimcha adabiyotlarni ham o‘rganish zaruratini beradi. Talabalar o‘zlashtirishida bir qator qiyinchiliklarga duch keladigan muhim mavzularni ajratib olish, ularga zarur bo‘ladigan nazariy va amaliy ma’lumotlar tizimi, hamda o‘zlashtirishda muammo tug‘diradigan vaziyatlarning sabablarini o‘rganish, ularni bartaraf etish choralarini izlash o‘qituvchining asosiy vazifasidir.

Kasbiy vazifalarni samarali bajarish, kasbiy va shaxsiy rivojlanish uchun talabalar axborot madaniyatiga ega bo‘lishi, ma’lumotlarni tahlil qilishi va baholashi kerak. Ta’lim jarayonini jadallashtirishning samarali vositalaridan biri, bu o‘quv va ilmiy ma’lumotlarning grafik taqdimoti. Ushbu maqolada ma’lumotlarni taqdim etishning grafik usullaridan biri, ya’ni «intellekt-xarita»lari usuli ko‘rib chiqilgan.

Intellekt-xaritalar usuli deganda mavzu bo‘yicha ko‘p sonli ma’lumot materiallarini ko‘rib chiqish va qayta ishlash hamda uni idrok etish va keyinchalik ko‘paytirish uchun qulay bo‘lgan vizual-grafik shaklda taqdim etish orqali o‘rganish tushuniladi [2:196].

Intellekt-xaritasi usuli assotsiativ-vizual fikrlashni rivojlantirishga, o‘quv jarayonida ma’lumotni yodlash va o‘zlashtirish texnikasiga, asosiy funktsiyalarni amalga oshirish orqali ma’lumotlarni qayta ishlash qobiliyatiga ega bo‘lish: idrok etish, tahlil qilish, saqlash, chiqarish va boshqarish.

Shuni ta’kidlash mumkinki, taklif etilayotgan o‘qitish usuli o‘quv jarayonining samaradorligini bir necha bor oshiradi, qisqa va uzoq muddatli xotirani oshiradi, ijodiy motivatsiyani oshiradi, miyani nutq-mantiqdan yaxlit, intuitiv-obrazli fikrlashga o‘tkazadi.

Agar o‘quv yili davomida ushbu yondashuv ko‘p marta qo‘llanilsa, talabalarda «Umumiy fizika» va «Umumiy astronomiya» fanlari bo‘yicha o‘quv va amaliy muammolarni hal qilishning barqaror mahorati shakllanadi.

Intellekt-xaritasi tuzilishini yaratish tamoyillari va qoidalari nisbatan sodda, ular:

- intellekt-xaritasi «yozilgan» emas, balki «chizilgan» bo‘ladi;
- o‘rganish obıekti markaziy tasvirda taqdim etilgan;
- xarita har doim markaziy tasvir - ob'ekt, g‘oya atrofida quriladi;
- diqqat yoki o‘rganish ob'ekti bilan bog’liq asosiy mavzular markaziy tasvirdan novdalar shaklida ajralib chiqadi;
- silliq chiziqlar shaklini olgan novdalar ko’rsatiladi va kalit so‘zlar yoki tasvirlar bilan izohlanadi;
- novdalar ma’lum ma’lumotlarni olib boruvchi bog‘langan tugun tizimini tashkil qiladi [3:46].

Intellekt-xaritalarni yaratish usuli va jarayoni «Umumiy fizika» va «Umumiy astronomiya» fanlarini o‘qitishni ijodiy va hayajonli qiladi, chunki intellekt xaritasi standart referatlar, jadvallar yoki konspekt yozishlar ko‘rinishida ma’lumotlarni taqdim etishning chiziqli shakliga nisbatan bir qator afzalliklarga ega:

- asosiy g‘oyani varaqning o‘rtasiga jonli grafik tasvir shaklida joylashtirsa, uni ajratib ko‘rsatish osonroq;
- diqqat tasodifiy ma’lumotlarga emas, balki muhim masalalarga qaratilgan;
- har bir g‘oyaning nisbiy ahamiyati yaqqol ko‘rinib turadi (muhimroq g‘oyalar markazga yaqinroq, ahamiyatsizlari esa - atrofda);
- ko‘p rangli va ko‘p o‘lchovli taqdimoti tufayli ma’lumotlar tezroq va samaraliroq yodda qoladi;
- xaritaning tuzilmaviy xususiyati uni yangi ma’lumotlar bilan to‘ldirishni osonlashtiradi (qo‘shimchalar va boshqalarni o‘chirmasdan va hakozolar);
- xarita chegaralarining yo‘qligi evristikani rivojlantiradi.

Ta’lim jarayonida intellekt-xaritalari yordamida og‘zaki nutqqa tayyorgarlik ko‘rish mumkin; bajarilgan ishlar natijalari to‘g‘risida hisobot; nazoratning turli shakllariga (seminar, kollokvium va boshqalar); referat yozish; turli xil ta’lim tadbirlarini rejalashtirish va boshqalar.

Intellekt-xaritasi usuli quyidagilarga imkon beradi:

- talabalarning shaxsiyatini chuqur o‘rganish, ularning bilim va hissiy qiyinchiliklarining sabablarini aniqlash;
- o‘quv jarayonida talabalar bilan yuz beradigan kognitiv va shaxsiy o‘zgarishlar monitoringini olib borish;
- bilim va hissiy qiyinchiliklarni tuzatish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- talabalarning kreativligini rivojlantirish;
- intellekt-xaritalarini tuzish bo‘yicha guruh bilan ishlash faoliyati jarayonida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish;
- axborotni idrok etish, qayta ishlash va almashish bilan bog‘liq ko‘nikmalarni shakllantirish (konspektalar yozish, ma’ruzalar tayyorlash, tezislar yozish va h.);
- talabalarning barcha tur xotiralarini (qisqa muddatli, uzoq muddatli, semantik, obrazli va h.) takomillashtirish;
- tashkiliy va faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirish.

Shunday qilib, o‘quv jarayonida intellekt-xaritalar uslubidan foydalanish talabalarning bilim faoliyatini shakllantirish, faollashtirish va rivojlantirishga imkon beradi, ularning jismoniy va astronomik hodisalarni grafik tasvirlash qobiliyatini uyg‘otishga yordam beradi.

Shu bilan birga, talabaning shaxsiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, dunyoning fizik manzarasini idrok etadi, uning xotirasi, ijodkorligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini kuchaytiradi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. //Баркамол авлод–Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: “Шарқ”, 1997.
2. Бьюзен Т. и Б. Супермышление. / Т. и Б. Бьюзен; пер. с. англ. Е.А. Самсонов 4-е изд. –Мн.: «Попурри», 2007. –С. 304.
3. Латипов Н. Основы интеллектуального тренинга. Минута на размышления. СПб. –Питер: 2015. –С.336.

REZYUME

Maqolada ma’lumotlarni taqdim etishning grafik usullaridan biri, ya’ni, «intellekt-xarita» usuli haqida so‘z yuritilgan, intellekt xarita tuzilmasi tamoyillari va qoidalari, ushbu uslubni ta’lim jarayonida qo‘llashning xususiyatlari va afzalliklari taklif qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен один из графических методов представления информации, а именно метод «интеллектуальная карта», предложены принципы и правила построения структуры интеллект-карты, особенности и преимущества применения данного метода в учебном процессе.

SUMMARY

The article discusses one of the graphical methods of presenting information, namely the technique of "mind map", proposed the principles and rules for constructing the structure of mind-map, features and advantages of using this method in the educational process.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ҒОЯВИЙ ТАРБИЯ ИШЛАРИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ МОДЕЛЛАРИ

Қ.А.Қадиров - *ёшлар билан ишлаш бўйича проректор*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: миллий ғоя ва мафкура, таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, ёшлар тарбияси, функция, принцип, педагогик соҳа.

Ключевые слова: национальная идея и идеология, образование и обучение, духовность и просвещение, воспитание молодёжи, функция, принцип, педагогический сектор.

Key words: national idea and ideology, education and training, spirituality and enlightenment, youth education, function, principle, pedagogical sector.

Бугун давлатимиз **Янги Ўзбекистон - «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» тамойили асосида тараққиётнинг янги 3-ренессанс даврига қадам қўймоқда.** Бундай шароитда мамлакатимизда ёшлар тарбиясини замонавий асосда, яъни бугунги куннинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб ташкил қилиш, амалга оширилаётган ишларни танқидий кўз билан баҳолаб, мавжуд муаммоларни бартараф этиш, шунингдек, мазкур соҳага инновацион фикрлаш орқали янги механизмларни жорий қилиб, янги босқичга кўтариш вақти келганлигинини даврнинг ўзи тақозо қилмоқда.

Айни маънода, ўрганишларимиз ва изланишларимиз самараси ўлароқ, талабаларни миллий ғоя руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий ишларни модернизациялаш моделининг асосий таркибий қисмлари хусусида тўхталамиз. Ушбу моделда маънавий-маърифий ишларнинг ташкилий фаолият модели таркибий қисмларнинг (мақсадли, таркибий-йўналтирилганлик, ижтимоий-маданий, функционал-маданий, инфотейнмент, коррекция ва диагностик), маънавий-ахлоқий маданиятни шакллантириш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ифода этадиган қиймат-семантик таркибий қисми сифатида тушунилади.

Мақсад: талабаларни миллий ғоянинг мақсад вазифалари, қадриятлар ва идеаллари билан таништириш, уларда Узлуксиз маънавий тарбия Концепцияси билан белгиланган терминал ва инструментал компетенцияларни шакллантиришдан иборатдир.

Бунда қуйидагилар ташкилий моделнинг вазифалари этиб белгиланди:

1. Шахсий қадриятларнинг ривожланиши, умуминсоний қадриятлар ва маданий, маънавий-ахлоқий қадриятлар тизимини ривожлантириш;
2. Замонавий ёшларнинг ижобий йўналтирилган дунёқарашини аклантириш, шахснинг ўзини ўзи ривожлантиришига ҳисса қўшиш;
3. Шахснинг ахлоқий, интеллектуал ва ижодий салоҳиятини амалга ошириш орқали ғоявий, когнитив-ижодий, ижодий, ижтимоий-маданий, ижтимоий аҳамиятга эга фаолиятга жалб қилиш шароитида шакллантириш.
4. Турли хил ижтимоий роллар билан боғлиқ маънавий-маърифий алоқалар маконини яратиш, ташаббускорликни рағбатлантириш орқали ижодий қобилиятларни ривожлантириш, ижодий ўзини ўзи англаш, шахснинг ички дунёсини ўзгартиришга тайёрликни шакллантириш ва атрофдаги воқеликка таъсир қилиш учун жавобгарлик;
5. Талаба ёшларнинг маънавий-ахлоқий шаклланишини изчил ва ҳар томонлама уйғун таркибий қисмлардан ташкил топган, маданий-ҳордиқ чиқариш ва маънавий-маърифий тадбирларнинг яхлит тизимини яратиш;
6. Ёшларнинг ижтимоий аҳамиятли маънавий-ахлоқий эҳтиёжлари ва манфаатларини қондиришдан иборатдир.

Ташкилий моделни амалга оширишдан кутилаётган натижалар сифатида:

1. Ёшларнинг шаклланган қадрият йўналишларида амалга оширилган маънавий-ахлоқий онг, хатти-ҳаракатлар, табиий дунёга, одамлар дунёсига муносабатларидаги ўзгаришлар;
2. Миллий ғоянинг Янги Ўзбекистонни ривожлантиришдаги ижтимоий ва шахсий мазмунини очиб бериш;
3. Талабаларнинг миллий ва дунё маданиятининг асосий қадриятларини ўзлаштириши, онгни ривожлантириш, ҳаётнинг мазмуни ва унинг ўрнини онгли равишда қидириш, ирода, ҳиссиёт ва ҳиссиётларни бошқариш кўникмаларини шакллантириш;
4. Ёшларни санъат, ижтимоий фаоллик, ижодий фаолият билан таништириш, кундалик ҳаётда унинг хаёлий ҳиссий соҳасини ривожлантириш, эҳтиёжлар, интеллектуал, ҳиссий-иродали ва мотивацион соҳаларни ривожлантириш орқали атроф-муҳит билан уйғунлик;
5. Узлуксиз маънавий тарбияда белгиланган таянч фазилатларни, коммуникатив хусусиятларни ва шахсий, шахслараро психологик қулайликни яратиш орқали маънавий-ахлоқий маданиятнинг асосий категорияларини жадал ривожлантириш;
6. Ахлоқ ва маънавий қадриятларнинг юқори принципларига мувофиқ хулқ-атвор мотивларини шакллантириш;
7. Касбий маънавий фазилатлар ва қобилиятларни шакллантиришга ёрдам берадиган мураккаб ахлоқий

муаммоларни ҳал қилишда ёшлар томонидан ўзлаштирилиши.

“Талабаларни миллий ғоя руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий ишларни модернизациялаш модели” мазмунидан келиб чиқиб, унинг ўзига хос функцияларини аниқлаш зарур. Бунда:

- йўналтирувчи ахлоқий функция - унга мувофиқ ушбу модел маънавий-ахлоқий тарбияни режалаштириш учун тизимли мезон бўлиб, уни кузатиш, ёшларнинг маънавий-ахлоқий маданияти даражасини ҳар томонлама ташхис қилиш ва таҳлил қилиш тартибини ишлаб чиқади;

- амалга оширувчи функция - унга мувофиқ ушбу ташкилий-фаолият модели ташкилий-дидактик асос ва маънавий-ахлоқий тарбия жараёнини амалий амалга оширишга хизмат қилади;

- интеграцион функция - бунга мувофиқ ушбу модель ижтимоий маънавий, маданий муҳитнинг маънавий-ахлоқий потенциалини рўёбга чиқариш жараёнида ҳал қилувчи омил ҳисобланади.

Талабаларни миллий ғоя руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий ишларни модернизациялаш модели учун характерли бўлган асосий тамойиллар сифатида эса:

- Ўз-ўзини англаш принципи - ҳар бир иштирокчида уларнинг интеллектуал, коммуникатив, бадиий ва жисмоний қобилиятларини актуаллаштириш лозим. Ёшларнинг табиий ва ижтимоий ютуқларини намоён этиш ва ривожлантириш истагини уйғотиш муҳимдир. Принцип инсонга ўз потенциалини очишга, ижодий қобилиятларни ривожлантиришга имкон беради, бу охир-оқибат маънавий-ахлоқий маданиятнинг сифатини белгилайди. Маданий ҳордиқ чиқариш жараёни одамга нафақат асосий эҳтиёжларни шакллантиришга, балки келажакда уларни касбий фаолиятида ва шахсий ҳаётида ривожлантиришга имкон беради, у шахсга унинг мавжудлигининг маъносини очиб бериш учун асос яратади.

- Индивидуалликни очиб бериш принципи - шахснинг шахсиятини шакллантириш учун шарт-шароит яратиш маданий ҳордиқ чиқариш фаолиятининг асосий вазифаси бўлиб, нафақат унинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, балки уларнинг ҳар жиҳатдан ҳар томонлама ривожланишига кўмаклашиш керак. Ҳар бир иштирокчи ўзи бўлиб, ўз имиджини топиши керак. Индивидуаллик шахсга маънавий-ахлоқий принципларнинг асосий тоифаларида ўзларининг шаклланган позициялари ва дунёқарашига эга бўлиш имконини беради. Бундан ташқари, "мен-концепция"нинг шаклланиши иштирокчиларнинг маданий ҳордиқ чиқариш фаолиятида жамиятда шахсиятни ривожлантириш учун асос бўлган коммуникатив маданиятни ўзида мужассам этишига ёрдам беради.

- Субъективлик принципи - индивидуаллик фақат субъектив кучларга эга бўлган ва улардан фаолият, алоқа ва муносабатларни қуришда моҳирона фойдаланадиган шахсга хосдир. Ўзаро таъсирнинг субъектив характери маънавий-ахлоқий маданиятни шакллантириш жараёнида устун бўлиши лозим. Субъективлик, шунингдек, фаолият ва алоқада амалга ошириладиган ахлоқий фазилатларнинг ривожланишини ҳам назарда тутади. Бундан ташқари, биз ўрганаётган жараён доирасида субъективликни ривожлантиришда энг муҳим нарса бу - шахснинг субъектив позициясини шакллантиришдир.

- Танлаш принципи - танловсиз, индивидуаллик ва субъективликни ривожлантириш, иштирокчининг қобилиятларини ўзини намоён қилиш мумкин эмас. Иштирокчининг доимий танлов шароитида яшаши, ривожланиши ва ҳаётнинг мақсади, мазмуни, шакллари ва усулларини танлашда субъектив кучларга эга бўлиши педагогик жиҳатдан тавсия этилади. Танлов принципи ҳақиқатдан хабардор бўлиш, маънавий-ахлоқий вазиятларни таҳлил қилиш, ҳаётдан ўхшашлик ва хулосалар чиқариш имконини беради. Ушбу тамойил инсонга интеллектуал ва ахлоқий ривожланиш имконини беради .

- Ижодкорлик ва муваффақият принципи - индивидуал ва жамоавий ижодий фаолият бизга ёшларнинг ўзига хос хусусиятларини ва ноёб ижодий гуруҳни аниқлаш ва ривожлантиришга имкон беради. Ижодкорлик туфайли иштирокчи ўз қобилиятларини очиб беради, шахсиятининг кучли томонларини билиб олади. Фаолиятнинг муайян турида муваффақиятга эришиш ижобий "I-концепция"ни шакллантиришга ҳисса қўшади , иштирокчини ўзини "мен"ни такомиллаштириш ва ўзини ўзи қуришни давом эттиришга ундайди. Ижодкорлик принципи иштирокчиларга шахснинг маънавий шаклланишини таъминлайдиган ижодий имкониятларни амалга оширишга имкон беради. Бундан ташқари, иштирокчилар ўзларининг истеъдодларини ва янги ва номаълум кимсага бўлган истакларини намойиш этишлари мумкин ва бу фақат ахлоқий шахс учун мумкин.

- Ишонч ва қўллаб-қувватлаш принципи - шахсни мажбурий шакллантириш педагогикасига хос бўлган алоқа раҳбарининг табиати билан соцентристик йўналтирилганлик ва авторитаризм мафкураси ва амалиётини қатъиян рад этишдир. Босим ва ёшларнинг турли тадбирларда мажбурий иштирок этишидан воз кечиш лозим. Педагогик фаолият арсеналини инсонпарвар шахсга йўналтирилган ижтимоий-маданий технологиялар билан бойитиш муҳимдир. Бирор кишига ишониш, унга ишониш, ўзини ўзи англаш ва ўзини тасдиқлашга бўлган интилишларини қўллаб-қувватлаш ортиқча талабчанлик ва ҳаддан ташқари назорат ўрнини эгаллаши керак. Ташқи таъсирлар эмас, балки ички мотивация маънавий-ахлоқий маданиятни шакллантириш муваффақиятини белгилайди.

Шахсга йўналтирилган ёндашув принципи - шахсга йўналтирилган ёндашув шахснинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантиришнинг муваффақиятини таъминлайди, унга ривожланиш имкониятларидан турли йўналишларда - маданий, ижодий, маънавий, ижтимоий ва ҳоказоларда фойдаланишга имкон беради. Бундан ташқари, шахсга йўналтирилган ёндашув одамларга асосий маънавий-ахлоқий қадриятларни ўзлаштиришга имкон берадиган ўзгарувчан маданий ва дам олиш технологияларини тақдим этишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Хулоса ўрнида алоҳида таъкидлаймизки, Олий таълим муассасаларида тарбиявий ишларни модернизациялаш мамлакатимизда фаол тадбиркорлик ва инновацион технологиялар қўллаб-қувватланаётган, илм, маърифат, рақамли иқтисодиёт ривожлантирилаётган жараёнлар билан уйғун бўлишини тақозо қилади. Мана шундай янги тарихий вазиятда педагогик-психологик илмий лойиҳалар асосида талаба ёшларда “Узлуксиз маънавий тарбия Концепцияси”да белгилаб берилган ижтимоий компенцияларни ривожлантириш, салбий характер сифатлар профилактикасини илмий педагогик асосга қуриш модернизациянинг муҳим шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Респупликаси Давлат Мустақиллигининг 29 йиллиги маросимидаги нутқи. -Тошкент: 31 август, 2020 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрь куни «Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1069-сонли Қарори.
3. Қуронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Пед.фан.док. . дисс. – Т.: 1998. 316-б.
4. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Т.: "O'zbekiston", 2008. 80-б.
5. Махмутов Г.И. Олий педагогик таълим тизимида талабаларни маънавий шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик хусусиятлари: Пед.фан.номз. ...ёзилган автореферати. –Т.: 2004. 22-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола янги Ўзбекистон шароитида олий таълим тизимида ғоявий тарбия модернизациясига қаратилган, унинг замонавий турлари, усуллари ва уларни қўллаш, ривожлантириш ҳамда унда самарадорликка эришиш масалаларига бағишланади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современным видам, методам и их применению, развитию и эффективности в модернизации идеологического образования в системе высшего образования в новом Узбекистане.

SUMMARY

This article is devoted to modern types, methods and their application, development and effectiveness in the modernization of ideological education in the higher education system in the new Uzbekistan.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХОРИЖИЙ ТИЛ СИФАТИДА ЎРГАНИЛИШИ ЖАРАЁНЛАРИ

Б.Х.Қораева - *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Москва давлат лингвистика университети

Таянч сўзлар: иккинчи чет тили, ўзбек тили, нутқ маданияти, сўз бойлиги, тил ўқитиш методикаси, нутқий фаолият, нутқий малака, маданиятлараро мулоқот, касбий мулоқот амалиёти.
Ключевые слова: второй иностранный язык, узбекский язык, культура речи, словарный запас, методика преподавания языка, речевая деятельность, речевые навыки, межкультурная коммуникация, практика речевой коммуникации.
Key words: second foreign language, Uzbek language, culture of speech, stock of words, method of teaching language, vocal activity, speech skills, intercultural communication, practice of the speech communication.

Олий таълим тизимида иккинчи чет тилини ўрганиш анъанаси собиқ Совет Иттифоқи республикаларида йигирманчи асрнинг 50-60-йилларидаёқ бошланган. Чет тилларини ўрганиш бўйича ўқув дастурлари олий таълим муассасаларининг ўқув режаларига киритилиб, тилларнинг иккинчи чет тил сифатида ўрганилиши мақомига эга бўлган. XX асрнинг охирига келиб СССР нинг тарқалиб кетиши ва бу катта ҳудудда янги мустақил давлатларнинг ташкил топганлиги, бу давлатлар ўртасида янги сиёсий-иқтисодий ва маданий, дўстлик алоқаларининг ўрнатилишига олиб келди. Жумладан, МДҲ ташкилотининг ташкил этилиши бу борадаги илк қадамлардан бири бўлди. Шу асосда 2002 йилда Москва давлат лингвистика университетида МДҲ аъзолари бўлган давлатлар тиллари ва маданиятини ўрганиш бўйича Таянч ташкилотнинг ташкил этилиши Россия Федерациясида тил ўрганиш тизимида янги бир даврни очиб берди.

Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳалардаги долзарб ўзгаришлар "Чет тили" фанининг ўқитилиши, чет тилларини ўқитишнинг мақсад, вазифалари ва бу жараённи ташкил қилишнинг мазмунини қайтадан кўриб чиқишни тақозо этади. Ҳозирги даврга келиб, Москва давлат лингвистика университетида арман, озарбайжон, қирғиз, қозоқ, украин, румин, тожик, ўзбек тиллари ўрганилади. Университетда бу тилларнинг ўрганилиши бу борада янгича ёндашувларнинг зарурлиги, янги ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув-методик қўлланмаларнинг яратилишига катта имконият яратиб берди. Тиллар бўйича ўқув дарсликлари, ўқув-услубий мажмуалари,ўқув қўлланмалари, тестлар тўпламлари, ўқитувчилар учун услубий тавсиялар ишлаб чиқилди.Университетда ўзбек тили бошқа тилларга нисбатан кейинроқ, яъни 2010 йилдан ўрганила бошланди. Шу давр ичида, "Узбекский язык для стран СНГ" дарслиги (2012 йил, Москва,"Рема"), ўқув дастурлари,тест мажмуалари яратилди [4].

Ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиш россиялик талабаларга ўзбек тили ва маданияти, ўзбек халқининг бой маданий мероси ва тарихи, ўзбек давлатчилиги тарихи ҳамда унинг ўзига хос жиҳатлари билан танишишга, шунингдек, бугунги ўзбек ёшларининг ҳаёти билан яқиндан танишишга имкон беради.

Одатда олий ўқув юртларида бирор чет тилини иккинчи чет тили сифатида ўқитиш жараёнида биринчи чет тилини ўқитишга доир дастурларга таянилади, улардан андаза сифатида фойдаланилади. Ваҳоланки, иккинчи чет тилини ўқитиш дастурлари реал вазиятлардан келиб чиққан ҳолатда тузилиши зарур. Масалан, давлат буюртмаси ёки алоҳида олинган мақсадли лойиҳаларда мутахассис тайёрлаш учун зарур бўлган назарий ва амалий билимларни бериш учун дастурларни яратиш лозим бўлади. Айтиш мумкинки, ҳозирги даврда иккинчи чет тилини ўрганиш борасида етарлича самарадор тизимни ишлаб чиқиш ва уни янада такомиллаштириш талаб қилинмоқда. Ўқитувчилар биринчи чет тилини ўрганиш жараёнидаги лексик-грамматик материаллардан, айниқса, мамлакатшуносликка доир манбалардан унумли фойдаланишлари зарур бўлади.

Талабалар эса иккинчи чет тилини ўрганиш жараёнида биринчи чет тилини ўрганиш давомида эгаллаган ўз тажрибаларидан фойдаланиш имконига эга бўладилар. Иккинчи чет тилини ўрганиш талабаларга биринчи чет тилини ўрганиш жараёнида ўрганган сўз бойлиги, грамматик конструкциялар, тил ўрганиш билан боғлиқ умумий қоидалар, билим, малака ва кўникмаларини эслаш ва улардан фойдаланиш имкониятини беради. Талабанинг тил сезгиси, тил тажрибаси, сўз заҳираси нафақат ўз она тилида ёки биринчи чет тилини ўрганишда ёрдам беради, балки иккинчи чет тилига доир билимларни эгаллашига ҳам ижобий таъсир этади, талаба тезкорлик билан энг аввало сўзларни, кейин эса тушунчалар, терминлар, қоидаларни ўзлаштиришга киришади.

Нутқий фаолиятнинг асосий турлари бўйича тажрибага эга бўлган талаба маданиятлараро мулоқот кўникмаларини юқори даражада эгаллаши мумкин бўлади. Шундай бир далилни келтириш мумкин, " тил ўрганиш жараёнининг ҳар бир салоҳиятли иштирокчиси қанча кўп тилларни билса, халқаро ҳамжамиятга кириб бориши осонлашади, у ёки бу халқнинг миллий ва маданий ўзига хос жиҳатларини тушуна олади, шундагина жаҳон меҳнат бозори кооперациясида ҳаётда муносиб ўринни эгаллаш мумкин бўлади [1: 70].

Тилга доир қоидаларни ўзлаштириш биринчи навбатда зарур, шунга қарамасдан кейинги пайтларда

бутун дунё тил ўрганиш тажрибасида, педагогик жарёнда маданиятлараро мулоқотга кириша олиш лаёқатини шакллантириш олдинга қараб ривожланиб бормоқда. Чунки, халқлар, миллатлар ва маданиятлараро муносабатларнинг кундан кунга ривожланиб бораётганилиги ёшлар олдига бошқа маданиятларга нисбатан ҳурмат, эътибор, бағрикенглик тушунчаларини сингдириш масалалари кун тартибига чиқиб бормоқда. Шу сабабли ҳам миллатлараро мулоқот масалаларига бутун дунё микёсида эътибор кучайиб бормоқда.

Миллатлараро мулоқот жараёнида фаол иштирок этиш талабаларни ўз нутқий фаолиятларини шакллантиришга ундайди. Сўз захираси, бошқа миллат маданияти, тарихидан хабардор бўлиш мулоқот жараёнида ўз фикрини эркин баён қилишга имконият яратади. Шундай тажрибалардан бири ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганишда “Иккинчи чет тили бўйича касбий мулоқот амалиёти” фанининг ўқитилиши бу борада катта ёрдам беради. Халқаро муносабатлар ва ижтимоий-сиёсий фанлар факультетида олиб бориладиган машғулотлар талабаларнинг ўрганилаётган тил бўйича билимларини янада кенгайтиради ва нутқий мулоқотга киришиш жараёнини тезлаштиради. Ўқув жараёнида бу фаннинг ўқитилиш мазмунида мамлакатшуносликка доир билимларга ва шу мамлакатда асосий бўлган тилнинг ўзига хос жиҳатлари, шу тилда сўзловчилар нутқидаги эквивалетнтсиз лексика, исмлар, мақоллар, маталлар, фразеологизмлар, турғун бирикмалар, мамлакатда мавжуд бўлган этикет, яъни муомала маданиятидаги ўзгаришлар, мулоқот маданиятининг ўзига хос жиҳатларига кўпроқ эътибор берилади. Агар шундай ўқув дастурларидан бирини таҳлил қилсак, фикримиз исботини кўриш мумкин.

Кундалик турмуш тарзи, оддий сўзлашув мулоқотидан ташқари юқорида санаб ўтилган ҳар бир соҳа ва йўналишлар бўйича янги сўзларни ёд олиш ва билимларни эгаллаш талабанинг нафақат сўз бойлигини оширади, билим доирасини кенгайтиради, балки унинг нутқий мулоқотга кириша олиш лаёқатини янада оширади, нутқий фаолиятини янада тезлаштиради.

Иккинчи чет тилини ўқитиш жараёнида ўқитишнинг мақсади, вазифаларини бир-биридан фарқлаш зарур. Ўқитишнинг мақсадлари умумтаълим, амалий, тарбиявий бўлиши мумкин. “Методические рекомендации по преподаванию иностранных языков в общеобразовательных учреждениях города Москвы” услубий қўлланмасида ўқитишнинг ривожлантириш мақсадини ҳам киритадилар [3:17]. Ўқитишнинг ривожлантириш мақсади талабаланинг тилга доир қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, ўқитувчи фаолиятининг муҳим томонларидан бири саналади.

Ўқитишнинг вазифалари эса – ўқитиш мақсадларининг машғулотлар жараёнида маълум бир босқичларга, машғулотлар шартларига йўналтирилганлигининг акс эттирилишидир. Ҳар бир мақсадни амалга оширишда вазифаларни белгилаш мумкин. Масалан, амалий мақсадлар тил ҳақида, тили ўрганилаётган мамлакат ҳаётига доир билимлар, мамлакат тарихи, маданияти, унинг турли соҳалардаги ютуқлари билан танишишга ва бу борадаги билимларни янада чуқурлаштиради. Шунингдек, ҳар бир тил ўрганувчининг бу тил ва тили ўрганилаётган мамлакат ҳақидаги ўз тасаввурларини кенгайтиришга ёрдам беради.

Иккинчи чет тилини ўргатиш биринчи чет тилига қараганда кўпроқ маданиятлараро мулоқотга киришиш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Бу яна танланган тил билан танишиш жараёнида уни янги предмет сифатида қабул қиладилар. Салоҳият нуқтаи назаридан улар мактаб ўқувчиларига нисбатан анча юқори даражада бўладилар, шунинг учун ҳам иккинчи чет тилини ўрганишга алоҳида бир қизиқиш билан қарайдилар.

Бундан ташқари биринчи чет тилини ўрганиш жараёнида улар бошқа маданият билан танишган бўладилар,шунинг учун ҳам маданиятлараро мулоқотга киришиш ҳақида тушунчага эга бўладилар. Энди эса уларда ўз она тиллари, биринчи чет тили ва иккинчи чет тили доирасида уч тилни қиёслаш, тиллар орқали тили ўрганилаётган мамлакатлар маданияти билан ҳам танишиш ва маданиятлараро мулоқотга кириша олиш лаёқати янада фаоллашади.

Иккинчи чет тили бўйича адабиётларни танлашда, махсус адабиётлар бўлмаган ҳолатларда эса дарслик ва ўқув қўлланмаларини ёзишда қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

1) биринчи чет тилини ўрганиш тажрибасидан келиб чиққан ҳолда бу дарслик тил ўрганиш тажрибасини қай даражада фаоллаштиради;

2) ушбу ўқув материаллари талабанинг янги тил ва маданиятни ўрганишга бўлган қизиқишларининг янада ошишига ёрдам беради;

3) бу дарслик ва ўқув қўлланмалари талабанинг биринчи чет тилини ўрганиш жараёнида эгаллаган маданиятлараро мулоқотга доир билимларига қай даражада мос келади;

4) танланган дарслик ва ўқув қўлланмаларида матнлар, топшириқлар ва машқларнинг мазмуни тиллар ва маданиятларни қиёслашга имкон бера олишини эътиборга олиш.

Ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиш жараёнида унинг ўзига хос томонлари, қийинчиликлари борлигини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади:

- яъни, асосий ўқув материалидан ташқари у ёки бу топшириқларни бажара олиш;
- луғат ва маълумотномалар билан ишлай олиш;
- чет тилида қўшимча адабиётлар билан ишлай олиш;
- жадваллар, статистик маълумотлар ва иллюстратив материаллар билан ишлай олиш;
- берилган топшириқларни бажара олиш, уларга ижодий ёндашиш;
- мустақил равишда бадиий адабиётлар билан танишиш ва ОАВ манбалари билан ишлай олиш;
- ўз диққатини тўплаган ҳолда мустақил ишлай олиш.

Қиёслаш, таҳлил қилиш ва фикрларни умумлаштириш талабага ўзбек тили грамматикасига оид материални эгаллашида катта ёрдам беради. Ўзбек тилини чет тили сифатида ўрганиш махсус яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмаларининг танқислиги ҳолатида “Узбекский язык для стран СНГ” дарслиги ва ўқув-методик мажмуаларининг(УМК) борлиги бу жараёндаги қийинчиликларни енгишда самарали манба бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя.- М.: АРКТИ-ГЛОССА, 2000.
2. Методические рекомендации по преподаванию иностранных языков в общеобразовательных учреждениях города Москвы. Учебное пособие. –Москва: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2013.
3. Узбекский язык для стран СНГ.Учебник. –Москва: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2012.

4. Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш масалалари. “XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журнали. – Тошкент: № 2, 2017.
5. Подберезская Ю. А. Лексические нормы в методике преподавания культуры русской речи студентам-иностранцам. Lingua mobilis № 4 (37), 2012. -С. 158.
6. Стрельчук Е.Н. Лингвометодические основы обучения иностранных учащихся культуре русской письменной речи на этапе довузовской подготовки : автореф. дис. … канд. пед. наук. –Москва: 2008.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоланинг мазмун-моҳияти, мақсади ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиш муаммоларига ва бу жараённинг ўзига хос мураккабликларига бағишланади. Мақолада Россия Федерациясининг олий таълим муассасаларида ўзбек тилини иккинчи чет тили сифатида ўргатилиши билан боғлиқ ўқув дастурлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

Суть и значение данной статьи посвящается проблемам изучения узбекского языка как второго иностранного, также о специфических сложностях данного процесса. В статье анализируется учебные программы изучения узбекского языка как второго иностранного в высших учебных заведениях Российской Федерации.

SUMMARY

Essence and the meaning of this article is dedicated to the problems of learning the Uzbek language as a second language, and also about specific difficulties of this process. Educational programs (curriculum) of learning uzbek language are analyzed in the article as a second foreign language in high educational institutions of the Russian Federation.

ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК КОМПЕТЕНТЛИК БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ МУҲИМ КОМПОНЕНТИ СИФАТИДА

З.К.Курбаниязова - *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълимга компетентли ёндашув, ижтимоий-педагогик компетентлик, акмеограмма, профессиограмма.
Ключевые слова: компетентностный подход к образованию, социально-педагогическая компетентность, акмеограмма, профессиограмма.
Key words: competence-based approach to education, socio-pedagogical competence, acmeogramm, professiogramm.

Жадал суръатлар билан одимлаб бораётган глобаллашув жараёни, давлат ва жамиятнинг ривожланиши илм фан, техника ва технологиялар соҳасида эришилган ютуқлар, олий таълим тизимида фаолият юритаётган илмий кадрлар салоҳияти, уларнинг келажак истиқболлари, ижодкорлиги ва ташуббускорлиги билан боғлиқлигини ижтимоий ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда. Бугунги кунда, айниқса, таълим соҳасида ёшларимизнинг замонавий таълим олиши, миллий-маънавий қадриятларимизни чуқур ўрганиши, турли соҳаларда илмий татқиқот ишларини олиб бориши, жаҳон тажрибаларини ўрганиши, хорижий илғор тажрибаларни амалиётга татбиқ этиши, замонавий илм ва техниканинг чўққиларига эришиши учун тўлиқ шароитлар яратилди. Бўлғуси педагогларнинг инновацион салоҳиятга эга бўлиши, тез ўзгарувчан шароитларга нисбатан мослашувчан бўлишини замоннинг ўзи талаб этмоқда. Шу боис ҳам олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларнинг ижтимоий-педагогик компетентлигини замон талабларига жавоб бера оладиган даражада ривожлантириш, таълимни тубдан ислоҳ қилиш, мазкур тизимни янги сифат босқичига кўтаришнинг муҳим шартларидан биридир.

Сўнгги йилларда таълим тизими, шу жумладан, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Таълим тўғрисида”ги Қонунида таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари сифатида таълим соҳасида камситишларга йўл қўйилмаслиги, таълим олишга доир тенг имкониятларнинг таъминланиши, таълим ва тарбияга миллий ҳамда умуминсоний қадриятларнинг сингдирилганлиги, таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик хусусияти [1] кабилар белгилаб берилган.

Шунингдек, мазкур Қонуннинг 46-моддасида педагогларнинг ижтимоий-касбий компетентлиги муаммосининг долзарблигини аниқ кўрсатиш имконини берадиган педагог ходимларнинг қуйидаги мажбуриятлари ҳам кўрсатиб ўтилган:

таълим-тарбия жараёни иштирокчиларининг шаъни, қадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини ҳурмат қилиши;

ўқув машғулотларини сифатли ўтказиши; ахборот-коммуникация технологияларидан, ўқитиш ва тарбиянинг илғор ҳамда инновацион шакллари ва усулларидан фойдаланиши;

таълим олувчиларнинг психологик ва ўзига хос хусусиятларини, жисмоний ва руҳий саломатлигини, физиологик ривожланишини ҳисобга олиши, жисмоний, ақлий, сенсор (сезги) ёки руҳий нуқсонлари бўлган шахсларни ўқитиш учун шарт-шароитлар яратилишига эътибор қаратиши;

вояга етмаган таълим олувчилар билан таълим-тарбия ишларини уларнинг ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари билан ҳамкорликда олиб бориши [1] ва ҳ.к.

Айниқса, “Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да бўлажак ўқитувчиларни ижтимоий-педагогик фаолиятга тайёрлаш билан боғлиқ бўлган қатор муҳим йўналишлар белгилаб берилган. Замонавий шароитда компетенциявий илмий ёндашув касбий-педагогик таълимнинг замонавий талабларига жавоб берувчи инновацион тавсифга эга бўлиб, янги авлод фуқароларини шакллантиришда тарбиянинг ролини оширишга хизмат қилади. Компетенциявий ёндашувни амалга оширишнинг моҳияти таълимни модернизациялашда (таълим ва тарбиянинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати), унинг сифат жиҳатидан ўзгариши, таълим-тарбиянинг устувор йўналиши сифатида янги инсоний қадриятлар тизимини яратишда яққол намоён бўлади.

Сўнгги пайтларда таълим жараёни натижаларини тобора кўпроқ “компетентлик” тушунчаси билан боғлаб келишмоқда. Замонавий таълим амалиётида компетентлилик *таълим қадрияти, мақсади, натижаси* каби учта ҳолатда намоён бўлмоқда. Чунки компетентлилик, *биринчидан,* таълимнинг интеллектуал ва кўникмали таркибий қисмларини ўзида бирлаштиради; *иккинчидан,* компетентлилик тушунчаси “натижадан” шаклланадиган таълим мазмунини талқин қилиш ғоясини ўз ичига олади; *учинчидан*, компетентлик интегратив табиатга эгадир [3]. Ўқитувчи учун касбий фаолият бу педагогик фаолиятдир, бу эса илмий адабиётларда келтирилган “педагогик компетентлик” категорияси билан боғлиқ.

Aila Paaso ва Kati Korento касбий компетентликни ривожлантиришнинг муҳим жиҳатлари сифатида амалий иш тажрибаси; касбий билим ва кўникмалари ҳамда мутахассиснинг ўз-ўзини шахсий ва касбий

ривожлантириб боришга йўналтирилган узлуксиз таълими билан боғлиқ ҳолда тавсифлайди [5:12]. Индонезиялик олим Adnan Hakim эса “касбий компетентлик – бу бирор кишининг маълум бир фаолият турини бажара олишидаги билими, дунёқараши, малака ва кўникмаларига асосланган иш талабларига мувофиқ қобилиятидир” [4] деб изоҳлайди.

Касбий компетентлик, педагогнинг касбий компетентлиги бўйича тадқиқотлар олиб борган Германиялик олимлар J.Baumert, M.Kunter, W.Blum, U.Klusmann, S.Krauss ва M.Neubrandлар педагогнинг касбий компетентлигини зарурий касбий билим, кўникма ва касбий этика бирлиги сифатида баҳолаб, унинг асосий компонентлари сифатида ижтимоий таҳлил, педагогик вазиятлар диагностикаси, рефлексия ва касбий ҳаракатларни эътироф этишган [6].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, педагогнинг касбий компетентлиги унинг тегишли фан соҳаси ва тарбия борасида махсус илмий-назарий билимларга шунингдек, белгиланган вазифаларни самарали ҳал эта олиш лаёқатига эга бўлиши; махсус касбий этика асосида таълим олувчиларнинг қизиқишларидан келиб чиқадиган аниқ педагогик вазиятларни самарали ечимини топиши; юқорида келтирилган касбий вазифаларни амалга оширишдаги ҳар бир педагогик ҳатти-ҳаракати учун ҳар бир шахс олдидаги масъулият ва жавобгарликни ҳис этиши билан белгиланади.

Ўтказилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, педагогларга қўйиладиган талаблар тўплами сифатида профессиограммадан фойдаланиш қулай, аммо фақат операционал компетентликларни тавсифлашда мақсадга мувофиқ бўлади. Шу сабабли, идеал педагог моделини ўрганишга бўлган профессиографик ёндашув бугунги кунда етарли эмас. Шунинг учун бугунги кунда акмеографик тадқиқотлар натижалари ҳисобланган акмеограммани тузишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Акмеограмма – акмеографик ёндашувнинг асосий методи ва у прогрессив ривожланишга ҳамда биринчи навбатда шахснинг профессионализми ва конкрет меҳнат субъектлари фаолиятининг тараққиётига имкон берадиган талаблар, шароит ва омиллар тизимини намоён этади. Акмеограмма доимо индивидуал бўлади, расмий равишда у самарали фаолият кўрсата-ётган субъектнинг индивидуал “кесими”ни, унинг имкониятлари ва истиқболларини, ўрнини қоплайдиган ва акси бўлган хусусиятларини ўзида мужассам этади [7]. Акмеограмма – профессиограмма ва психограммага нисбатан умумлаштирувчи категория бўлиб ҳисобланади.

Бўлажак педагоглар – бу ижтимоий-педагогик компетентликка эга бўлиши зарур бўлган мутахассислар тоифаси бўлиб, унинг шаклланиши ОТМда таълим олишининг дастлабки йилларидан бошланиши керак. Баъзи олимларнинг фикрига кўра таълимга компетенциявий ёндашув таълим натижаларининг операционал, кўникмага асосланган жиҳатига эътиборни кучайтиради. Миллий психологик-педагогик фанларда эса эътибор асосан, таълимнинг мазмунли, шахс билан боғлиқ таркибий қисмларига қаратилган. Бизнинг фикримизча, таълимда компетенциявий ёндашувни қўллашнинг афзаллиги шундаки, ўқитиш мазмуни, унинг ташкилий-методик жиҳатлари сезиларли даражада бойийди, таълим шахснинг самарали ҳаётга тайёрлиги ва қобилиятини ривожлантиради.

Шундай қилиб, бўлажак ўқитувчи учун ижтимоий-педагогик компетентлиликнинг муҳимлигини таъкидлаган ҳолда, ушбу сифатнинг ривожланиши унинг ўзгарувчан ижтимоий-иқтисодий шароитларга мослашишига, мазкур ўзгаришларга ўз вақтида ва педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ жавоб беришга тайёрлигига ижобий таъсир кўрсатади, деган хулосага келдик. Дунёқарашни кенгайтириш, дунё, қадриятли муносабатлар тизими, мустақил билим олиш учун мотивация, ўз касбига қизиқишига яхлит бир нуқтаи назарни шакллантиришга имкон беради. Бунда ўқитувчиларнинг касбий педагогик функцияларини ривожлантиришда сифат ўзгаришлари содир бўлиб, улар ижтимоий-педагогик фаолият асосида ётадиган ахлоқий қадриятларни амалга ошириш; ўқувчиларга педагогик ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш; ижтимоийлашув жараёнида болага яқиндан ёрдам бериш, таълим жараёнининг барча субъектлари ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришга йўналтирилганлиги (ўқитувчилар, ота-оналар, ўқувчилар); индивидуал ва гуруҳий фарқларни ҳурмат қилишда яққол намоён бўлади. Қоидага мувофиқ, бундай ўқитувчилар ўқувчиларнинг ижтимоий ва шахсий ривожланиши учун шароит яратиб, ижтимоий адолатни таъминлашга интилишади, шахсий ва касбий одоб-ахлоқнинг юқори стандартларига интилишади.

Ижтимоий-педагогик компетентлик бўлажак мутахассисни жамият, ижтимоий-маданий муҳит билан таништиришнинг зарурий қисми бўлиб, ўтмиш меросга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, воқеликни ижодий идрок этиш ва ўзгартира олиш қобилятини шакллантиради. У инсоннинг ижтимоий тажрибаси, истиқболда ўз-ўзини ривожлантиришга интилиши, менталлиги билан белгиланиб, дунёқараш ва хатти-ҳаракатларнинг мустаҳкам асосларини ўзида мужассам этади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. (23.09.2020). // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон.)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон.
3. Баскаев Р.М. О тенденциях изменений в образовании и переходе к компетентностному подходу // Инновации в образовании. – М.: 2007. №1. – С.10-15
4. Adnan Hakim. Contribution of Competence Teacher (Pedagogical, Personality, Professional Competence and Social) On the Performance of Learning // The International Journal Of Engineering And Science (IJES) || Volume || 4 || Issue || 2 || Pages || PP.01-12|| 2015
5. Aila Paaso & Kati Korento. OSAAVA OPETTAJA 2010–2020. Toisen asteen ammatillisen koulutuksen opetushenkilöstön osaaminen. – Tampereen yliopistopaino Oy - Juvenes Print, Tampere 2010. – P.224.
6. Baumert, J., Kunter, M., Blum, W., Klusmann, U., Krauss, S. & Neubrand, M. (2011). Professionelle Kompetenz von Lehrkräften, kognitiv aktivierender Unterricht und die mathematische Kompetenz von Schülerinnen und Schülern (COACTIV) – Ein Forschungsprogramm. In M. Kunter, J. Baumert, W. Blum, U. Klusmann, S. Krauss, & M. Neubrand (Hrsg.). Professionelle Kompetenz von Lehrkräften. Ergebnisse des Forschungsprogramms COACTIV (S. 7-25). Münster: Waxmann
7. Салиев А.Ш. Ёшларнинг интилувчанлигини аниқлашда акмеограмманинг аҳамияти // Ёшларнинг акмеологик қарашларини шакллантиришда соғлом турмуш тарзининг ўрни: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари (2008 йил, 30 май). – Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ” институти нашриёти, 2008. 227-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бўлажак ўқитувчиларда ижтимоий-педагогик компетенцияларни ривожлантириш, акмеограмма билан касбий компетентликнинг ўзаро боғлиқлиги масалаларига оид илмий таҳлиллар ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье отражён научный анализ развития социально-педагогичкских компетенций будущих учителей, взаимосвязь между акмеограммой и профессиональной компетенцией.

SUMMARY

The article reflects the scientific analysis of the development of socio-pedagogical competencies in future teachers, the relationship between professional acme and professional competence.

УДК 378

КРЕДИТ-МОДУЛЬ ТИЗИМИДА ТАҲСИЛ ОЛАЁТГАН ТЕХНИКАВИЙ ЙЎНАЛИШ ТАЛАБАЛАРИ УЧУН ФАН ДАСТУРИНИ ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ш.М.Мухаммедов – *мустақил тадқиқотчи*

Бухоро давлат университети ҳузуридаги педагог кадрларни кайта таййорлаш ва уларнинг малакасини ошириш минтақавий маркази

Таянч сўзлар: кредит-модуль, таълим тизими, таълим стандартлари, фан дастурлари, машғулот соатлари, мустақил таълим, кредитлар сони, масофавий таълим, таълим платформаси.

Ключевые слова: кредит-модуль, система образования, образовательные стандарты, программы дисциплин, объём обучения, самостоятельное обучение, количество кредитов, дистанционное обучение, платформа обучения.

Key words: Credit module, education system, educational standards, discipline programs, study volume, self-study, number of credits, distance learning, training platform.

Кириш. Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини жаҳон андозаларига мос ривожлантириш, замон ва дунё талабларига жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлаш ҳозирги даврнинг энг долзарб вазифаларидан биридир. Шуни инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ- 5847-сон фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги Фармонида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 31 декабрдаги “Олий таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 824-сонли қарори қабул қилинди.Ушбу қарорда 2020-2021 ўқув йилидан бошлаб Республика олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини босқичма-босқич кредит-модуль тизимига ўтказиш тартиби жорий қилиниши кўрсатилган. Шу билан бирга ОТМ ларида кредит-модулга ўтиш тўғрисидаги низом ҳам тасдиқланган. Қарорда кредит-модуль тизимига доир ҳужжатларни ишлаб чиқиш вазифаси ҳам қўйилган. Низом 9 боб 46 моддадан иборатдир. Қарорнинг биринчи иловасида ОТМ ларида ўқув жараёнига кредит-модуль тизимига босқичма-босқич жорий этиш схемаси келтирилган [2]. Шу схемага асосан 1-босқичда ОТМ янги ўқув йили бошлангунча ўқув режвси ва фан дастурларини жаҳон стандартларига мослаштириш, ҳар бир фанга кредитларни тақсимлаш, фанлар каталогини шакллантириш ва эълон қилиш вазифаси қўйилган. Шунга асосан бизлар қуйида технология фани ўқитувчиларини тайёрлашда ўқитиладиган “Материалшунослик” фанини дастурини кредит-модуль тизимида тайёрлаш схемаси тўғрисида тўхталамиз.

Асосий қисм. Кредит-модуль тизимида ўқув режадаги ҳар бир фанни ўқитишга ҳозирланаётган ўқитувчи даставвал ўзининг фан дастурига эга бўлиши тавсия этилади. Фан дастури бу фаннинг “йўл харитаси” бўлиб, у талабага фан ҳақидаги асосий маълумотларни беради. Фан дастури шакли ва таркиби турлича бўлиши мумкин лекин у энг камида қуйидаги бўлимларни қамраб олиши керак:фаннинг тавсифи, фаннинг максади,мавзулар рўйхати, таълим технологиялари, баҳолаш мезонлари , адабиётлар. Фан дастурида фаннинг нима ҳақида эканлиги, мақсадлари, семестр давомида ўтиладиган мавзулар рўйхати, фойдаланиладиган материаллар, адабиётлар рўйхати, баҳолаш услуб ва мезонлари қамраб олинган. Бундан ташқари унда, ўқитувчининг контакт маълумотлари, ўқитувчи билан ҳафталик консултация вақти, академик мулоқот ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. ECTS кредит – модуль тизими асосида яратилган материалшунослик фани дастурига қуйидагини мисол қилиб келтиришимиз мумкин [4].

Университетлар ва педагогика институтларида 5112100-технологик таълим йўналишида ўрта умумтаълим мактабларининг технология фани ўқитувчилари тайёрланади. Бу йўналишнинг 2020 йил 18 августда тасдиқланган ўқув режасига асосан талабалар бакалавр даражасини олиш учун 3 йил таҳсил оладилар. Шу талабалар 1 курс 1-семестрида ўқув режасидаги 2.06.блокда “Материалшунослик” фанини ўзлаштирадилар. Фанга 180 соат ажратилган. Бунинг 90 соати аудитория соатлари 90 соати мустақил таълимга тўғри келади. Аудитория соатлари 40 соат маъруза, 30 соат амалий машғулот, 20 соат лаборатория ишларига тақсимланган. Юқорида айтиб ўтилган схемага асосан материалшунослик фанининг ишчи дастури муаллифлар томонидан тайёрланди. Фанга ҳафталик 6 соат вақт ажратилган бўлиб 1 семестрда 6 кредитни ташкил қилади.

Жадвал кўринишида қуйидагича ёзиш мумкин

<table>
<tr><td colspan="2">Фан/ модуль коди
Mat M 2006</td><td>Ўқув йили
2020-2021</td><td>Семестр 1</td><td colspan="2">ECTS-кредитлар 6</td></tr>
<tr><td colspan="2">Фан/ модуль тури
Мажбурий</td><td colspan="2">Таълим тили
Ўзбек/рус</td><td colspan="2">Ҳафталик дарс соатлари 6</td></tr>
<tr><td rowspan="2">1</td><td>Фаннинг номи</td><td colspan="2">Аудитория машғулот-лари (соат)</td><td>Мустақил таълим (соат)</td><td>Жами юклама (соат)</td></tr>
<tr><td>Материал-шунослик</td><td colspan="2">90</td><td>90</td><td>180</td></tr>
</table>

Материалшунослик фанинг тавсифи: фанни ўқитишдан мақсад-талабаларга материалшунослик ва конструкцион материаллар бўйича билимларнинг назарий асосларини, металл ва металмас материалларнинг тузилиши, уларнинг хоссалари, қотишмалар назарияси, қора ва рангли металлар, нометал материаллар, ҳамда металларни термик ва кимёвий термик ишлов бериш, металларни занглашини олдини олиш, конструкцион материалларни ишлаб чиқариш усуллари, уларнинг хоссаларини яхшилаш ҳамда деталлар тайёрлаш тўғрисида, металларни пайвандлаш, кесиш ва кавшарлаш, кесиб ишлаш асослари, металмас материаллар ва улардан деталлар тайёрлаш технологиясига оид материаллар билан танишиб уларни амалиётга тадбиқ этиш кўникмасини ҳосил қилишдан иборат.

Фаннинг мақсади: талабаларга металл ва металмас материалларнинг тузилиши, уларнинг хоссалари, қотишмалар назарияси, қора ва рангли металлар,

нометал материаллар, хамда металларшнг термик ва кимёвий термик ишлов бериш, металларнинг занглашини олдини олиш, конструкцион материалларни ишлаб чиқариш усуллари, уларнинг хоссаларини яхшилаш ҳамда деталлар тайёрлаш тўғрисида асосий тушунчалар бериш,ўрганилган билимлардан технология фанини ўқитишда фойдаланишни ўргатиш.

Материалшунослик фанидан мавзулар рўйхати: Бу рўйхатда маърузалар бўйича 20 та мавзу, амалий машғулотлар бўйича 15 та мавзу, лаборатория ишлари бўйича 10 та мавзу, мустақил таълим бўйича 25 та мавзу киритилади. Масалан маъруза машғулотларида 1-мавзу: Материалшунослик ва конструкцион материаллар фанининг предмети ва вазифалари. Материалшунослик ва конструкцион материаллар фанининг ривожланиши ва технологик таълимдаги ўрни.Ўзбекистонда халқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисидаги давлат режаларида янги конструкцион материалларини ишлаб чиқариш, мавжуд усулларни такомиллаштириш учун белгиланган тадбирлар. Материалшунослик ва конструкцион материалларнинг техникавий ва илмий фанлар, технологик ва политехник таълим билан боғлиқлиги...

Амалий машғулотлардан 1-мавзу: Темир цементит ҳолат диограммаси. Fe-Fe3C ҳолат диограммасини ташкил этувчи структуралар билан танишиш ва қотишмаларнинг совитиш ҳамда қиздириш эгри чизиқларини қуриш орқали фазалар ўзгаришини таҳлил қилишни ўрганиш...

Лаборатория иши: 1-мавзу: Металларнинг кристалланиш жараёнини ўрганиш. Тузнинг (қўрғошин, нитрий, калий, биҳромат, ош тузининг) туйинган эритмаси олиниб, шиша пластинкага бир неча томчи томизилиб, микраскопда тузнинг кристалланиши кузатилади. Уларнинг шакли дафтарга чизилади ва ўрганилади.

Материалшунослик фанидан баҳолаш мезонлари: Кредитларни олиш учун талабалар: фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштириш, таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш, ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳода юритиш ва жорий, оралиқ назорат шаклларида берилган вазифалар ва топшириқларни бажариш, якуний назорат бўйича ёзма ишни топшириш керак бўлади

Талабалар билимини баҳолаш Кириш назорати. Бу назорат тури модулга кириш мақсадида анкета- сўровномаси шаклида ўтказилади. Бунда талабаларга фаннинг келажакдаги талабалар билан фаолиятида тутган ўрни, аҳамияти, фан мазмуни, фанни ўқитиш усулларига оид сўровлар ўтказилади, талабаларнинг фанни ўрганиш учун зарур бўлган дастлабки билимлари аниқланади, таклиф ва тавсиялар олинади. Ушбу сўровлар натижаси чуқур ўрганилиб фанни ўқитишни ташкил қилиш жараёнида зарур ўзгартиришлар киритилади [5].

Оралиқ назоратлар. Оралиқ назоратлар семестр давомида 2 марта ўқув машғулотлари давомида ўтказилади ва 1-10 ва 11-20 модуллар бўйича талабаларнинг бажарган ишлари ёзма шаклда жамланиб таҳлил қилиб баҳоланади.

Жами 15 та амалий (ва 10 та лаборатория машғулотининг ҳар бўйича ўзлаштириш натижалари 5 баллик тизимда баҳоланади ва жами 95 балл тўпланади, талабанинг дарслардаги фаоллиги ва иштирокига умумий 5 балл қўйилади. Умумий ҳисобда оралиқ назорат топшириқлари 100 баллик тизимда баҳоланади.Бухоро давлат университетида таълимнинг кредит тизими тўғрисида низомнинг 8-иловасида баҳоларни конвертация қилиш келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2018 йил 9-августдаги 19-2018-сонли буйруғига илова қилинган "Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш баҳолаш тизими тўғрисидаги низом"га мувофиқ оралиқ назоратда фан бўйича етарли балл тўплаган талабалар якуний назоратга қўйилади.

Якуний назорат (чиқиш назорати).

Якуний назорат тақдимот (ёки ҳамкорликдаги тақдимот) шаклида ўтказилади. Талабанинг якуний назоратдаги ўзлаштириши 100 баллик тизимда баҳоланади унинг баҳолаш кўрсаткичи аниқланади. Якуний назорат баҳоси фан бўйича ўзлаштириш кўрсаткичини белгилайди

Ўқитувчи фаннинг ўқиш натижалари сифатида соҳавий муаммоларни таҳлил қилиш, жамоада ишлаш, тақдимот қилиш каби кўникмаларни қайд этган ҳолда, семестр давомида дарсларни фақат маъруза шаклида ўтказса ва семестр сўнгида талабаларни фақат тест шаклида имтиҳон қилса, бунда ўқиш натижалари, ўқиш юкламалари ва имтиҳон тури ўртасидаги номутаносибликни кузатиш мумкин. Чунки, талабада соҳавий муаммоларни таҳлил қилиш кўникмаси маъруза ёки семинар шаклидаги дарсларда шаклланмайди. Талабаларда соҳавий муаммоларни таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш учун ўқитувчи улар билан мунтазам шундай турдаги машғулотларни ўтказиши зарур [2].

Таълим беришнинг интерфаол усуллари талабада мустақил ўқиш, танқидий фикрлаш, ўз билимларини муаммоларга қўллаш, мунозарага кириш, жамоада ишлаш каби кўникмаларни шаклланиши мумкин. Таълим фанларини ўрганиш учун модулли дастурларнинг бир қисми сифатида деярли ҳар қандай модул бўлиши мумкин. Уларнинг сони, қоида тариқасида, турли фанларнинг мавзу майдонларини тавсифловчи дидактик контент ҳажмига, шунингдек унинг алоҳида модулларга ажратилишига қараб белгиланади. Ўқув-услубий жиҳатдан турли фанларни ўрганиш дастурлари доирасида модулларнинг сони бир ёки бир неча ўқув даврига бўлинади [7].

Хулоса. Фан дастурини яратиш мураккаб жараён эмас. Лекин у ўқитувчини ўқув йили бошида бироз мулоҳазага чорлайди: у ўқитувчини семестр давомида ўз фани бўйича қилмоқчи бўлган ишларини олдиндан аниқ режалаштириб олишга, фан мавзуларини аҳамиятига қараб саралаб олишга ундайди. Талабаларни кўпроқ билим олишга, мустақил ишлашга, иктисодий ҳисоб-китоб қилишга ва вактни тўғри тақсимлашга ўргатади. Шунингдек талаба ўзининг жамият олдидаги маъсулятини ҳис қилади. Энг муҳими фан ҳақидаги маълумотлар талабаларга семестр бошида тақдим этилиши керак бўлади.

Адабиётлар

1. Каххаров С. К.,Рахматов И.И.,Мухамедов.Ш.М. Особенности построения образовательного процесса на основе модульных технологий обучения в Узбекистане. // Вестник науки и образования. №18(96).Ч.2.сентябрь 2020. –С. 33-36.

2. Рахматов И.И., Мухамедов.Ш.М. Олий таълимда кредит модул тизимидан фойдаланишнинг илмий асослари.Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотлари. Илмий назарий журнал, 6-сон. 2020. 85-89-б.

3. Рахматов И.И., Мухамедов.Ш.М. Организация системы модульно-кредитного обучения в техническом ВУЗе. «Инновацион ғоялар, ишланмалар амалиётга: муаммолар ва ечимлар» мавзусида масофавий онлайн Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Андижон: 2020. 27-28 май. 122-125-б.

4. Ўринов В. “Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларида ECTS кредит-модуль тизими”. Асосий тушунчалар ва қоидалар. 10 август 2020.

5. Усмонов Б.Ш. Хабибуллаев Р.А. “Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш”. Ўқув қўлланма. –Тошкент: 2020.

6. Мухамедов Ш. “Таълимнинг кредит-модуль тизимини Ўзбекистон олий таълимида қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари”. ҚарДУ хабарлари. 2020 № 4. 183-186-б.

7. Mazhidovich M.S. (2020). The modern educational process based on credit module learning technologies. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (12), Part III, 78-84.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳозирги таълим тизимининг долзарб вазифаларидан бири таълимни жаҳон андозаларига мослаштириш ҳақида фикр юритилган. Таълим тизимига Европа стандартлари асосида кредит-модуль тизимини жорий қилиш йўллари баён қилинган. Олий таълимда кредит-модуль тизимини технология фани ўқитувчиларини тайёрлашда қўлланиладиган методлар шу жумладан техникавий фан Материалшунослик дастурини тузиш кетма-кетлиги келтирилган. Фан дастурини тузишда унинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олинган. Кредит-модуль тизимини олий таълимда қўллашнинг афзалликлари ҳам баён қилинган ҳамда тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается, что одной из актуальных задач существующей системы образования является приведение образования в соответствие с мировыми стандартами. Описаны пути внедрения кредитно-модульной системы в систему образования на основе европейских стандартов. Методики, применяемые при подготовке учителей технологий по кредитно-модульной системе в высшей школе, в том числе последовательность разработки программы материаловедения. При создании научной программы учитывались её особенности. Также описаны преимущества кредитно-модульной системы в высшем образовании и даны рекомендации.

SUMMARY

The article considers that one of the urgent tasks of the existing education system is to bring education in line with world standards. The ways of introducing a credit-modular system into the education system based on European standards are described. Methods used in the training of technology teachers according to the credit-modular system in higher education, including the sequence of developing a materials science program. When creating a scientific program, its features were taken into account. The advantages of the credit-modular system in higher education are also described and recommendations are given.

ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН УМУМТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ УЗЛУКСИЗ РИВОЖЛАНТИРИШ

Ҳ.С.Оғаев – *мустақил тадқиқотчи*
Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: модернизациялаштирилган таълим, илмий-методик тайёргарлик, таълим мазмуни, инновацион фаолият, технократик ёндашув, касбий маҳорат, педагогик фаолият.

Ключевые слова: модернизированное образование, научно-методическая подготовка, содержание образования, инновационная деятельность, технократический подход, профессиональные навыки, педагогическая деятельность.

Key words: modernized education, scientific and methodological training, educational content, innovative activity, technocratic approach, professional skills, pedagogical activity.

Жамиятнинг маънавий-маданий, иқтисодий ҳаёти ва меҳнат бозорининг тараққиёт талабларига мос равишда ривожланиб бориши, жамият тараққиётнинг жадаллашуви, ахборот муҳитининг глобаллашуви, таълим-тарбия тизимини замон талаблари асосида модернизация қилиш, ёшларни жисмоний ва маънавий соғлом инсонлар қилиб тарбиялаш, педагог ходимларнинг касбий маҳоратини такомиллаштиришни талаб этмоқда.

Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек “Ҳаммамизга аёнки, тараққиётнинг тамал тоши ҳам, мамлакатни қудратли, миллатни буюк қиладиган куч ҳам бу – илм-фан, таълим ва тарбиядир. Эртанги кунимиз, Ватанимизнинг ёруғ истиқболи, биринчи навбатда, таълим тизими ва фарзандларимизга бераётган тарбиямиз билан чамбарчас боғлиқ”. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда мамлакатимизда халқ таълим тизимидаги ислоҳотлар дунё даражасига интилар экан, ўқитувчиларимиз ҳам ривожланган мамлакатларда эътироф этилган таълим меъёрлари даражасига эга бўлишлари лозим. Маълумки, халқаро тажрибада ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш механизмлари такомиллашиб бормоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари Финляндия, Франция, Буюк Британия, Германия, АҚШ, Жанубий Корея, Япония, Хитой каби давлатларда ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш инновацион ёндашувлар асосида амалга ошириб келинмоқда. Шу нуқтаи назардан, ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришнинг мақсади, мазмуни, методлари ва унинг натижаларини қайтадан кўриб чиқишни тақоза қилади.

Ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш технологиялари асосида фан ва ишлаб чиқаришнинг замон талабларига жавоб берувчи янги таълим парадигмаларини яратиш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратларини оширишнинг замонавий шаклларидан амалда фойдаланиш, масофавий таълимнинг илмий асосларини такомиллаштириш, ўқув материалларини ўзлаштиришга бўлган мотивацияни ошириш, ўқитувчиларни замон талаблари асосида касбий маҳорати ва фаолият самарадорлиги мунтазам ошириб боришни талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947 сонли Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ”Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим – тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги”ги ПФ-6108-сонли Фармонларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Таълим тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4884-сонли қарорларида бир қатор вазифалар белгилаб берилди. Ушбу устивор вазифаларни амалга оширишда ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришни такомиллаштириш ҳамда амалиётга татбиқ этишни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан илмий асослашда қуйидаги вазифаларни ҳал этилиши зарур деб ҳисоблаймиз:

- модернизациялаштирилган таълим шароитида ўқитувчиларнинг касбий, илмий-методик тайёргарлиги

таълим мазмуни ва унинг методик таъминотидан орқада қолаётганлиги;

- ижтимоий-гуманитар фанлари ўқитувчиларида касбий-ижодий, ғоявий-сиёсий қарашларида ва инновацион фаолиятида технократик ёндашувнинг устунлиги;

- ихтисослаштирилган умумтаълим муассасаларида дарс берадиган ўқитувчиларнинг илмий-назарий, касбий ҳамда методик жиҳатдан тайёргарлигини узлуксиз ривожлантиришнинг такомиллаштирилмаганлиги;

- ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг замонавий педагогик ва ахборот технологиялардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қиладиган билим, кўникма ва малакаларни мунтазам янгилаш ҳамда таълим жараёнини иннновациялашнинг электрон платформаси яратилмаганлиги кабилар.

Модернизациялаштирилган таълим шароитида ўқув-тарбия жараёнини педагогик инновациялар асосида бошқариш, уларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришга асосий эътиборни қаратишни даврнинг ўзи тақазо этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни таълим амалиётида қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришнинг мотивацион, информацион факторлари, инновацион фаолият, тадқиқотчилик, мустақил изланиш, ўқув вазиятларини лойиҳалаштира олиш, моделлаштириш, барқарорлаштириш фаолиятлари асосида такомиллаштириш;

ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришда методик хизмат кўрсатишнинг оптимал педагогик шарт-шароитлар, халқаро тажрибалар, инновацион фаолиятга йўналтирилган таълим устуворлиги ҳамда замонавий ахборот технологиялари асосида инновацион касбий фаолиятга йуналтириш;

ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий фаолиятини узлуксиз ривожлантирувчи ва ўз-ўзини назорат қилиш ҳамда педагогик жараённи бошқариш мезонлари прогнозлаш, таҳлил, мустақил таълим, ахборот таълим ресурслари, педагогик диагностика асосида инновацион ўқув жараёнини автоматлаштиришнинг электрон платформасини яратиш;

ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантиришда инновацион таълим жараёнини прогнозлаш, режалаштириш, масофадан ўқиш, педагогик маҳорати ва баҳолаш каби касбий инновацион фаолият самарадорлигини назорат қилиш технологиясини ишлаб чиқиш.

Хулоса қилиб айтганда, ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш, уларнинг касб маҳоратини, педагогик-психологик ва методик тайёргарлигини замон талаблари асосида ташкил этиш имкониятини яратади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги” фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ”Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим–тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги”ги ПФ-6108-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Таълим тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4884-сонли қарори.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратларини оширишнинг замонавий шакллари, ўқитувчиларнинг касбий маҳорати ва фаолият самарадорлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы непрерывного развития профессиональной компетентности учителей в специализированных общеобразовательных учреждениях, современные формы повышения квалификации учителей, профессиональные навыки учителей и эффективность их деятельности.

SUMMARY

The article analyzes the issues of continuous development of professional competence of teachers in specialized educational institutions, modern forms of professional development of teachers, professional skills of teachers and the effectiveness of their activities.

ТАЛАБАЛАРНИНГ УМУМКАСБИЙ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Н.Орынбетов – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: масофавий таълим, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, вебинар, электрон маъруза, телеанжуман, интернет тармоғи, электрон кутубхона, тъютор- консултант.

Ключевые слова: дистанционное обучение, современные информационные и коммуникационные технологии, вебинары, электронные лекции, телеконференции, Интернет, электронная библиотека, тьютор-консультант.

Key words: distance education, modern information and communication technologies, webinars, electronic lectures, teleconferences, Internet, electronic library, tutor-consultant.

Жаҳонда юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизими, уларга бўлган жамият талаби таълимнинг техник воситалари ҳамда замонавий ахборот ва педагогик технологиялари имкониятларидан таълим жараёнида фойдаланиш асосида доимий ривожланиб бормоқда. Айниқса, технологик таълимни такомиллаштириш асосида талабаларнинг умумкасбий фанлари бўйича касбий тайёргарлигини такомиллаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, STEAM (фан, технология, инжиниринг, санъат, математика) усулига асосланган ўқитиш тизимига талабаларни мақсадли тайёрлашга катта эътибор қаратилмоқда. Маълумки, ҳозирги кунги таълимда рақобатбардош кадрлар тайёрлаш жараёни бевосита ўқув фаолиятини ҳам замон талабига мослашни талаб этаётган ўқув жараёни замонавий педагогик ва ахборот технологиялари билан олиб борилаяпдики, бу эса ўқитиш сифатининг тубдан ўзгаришига замин яратаяпти. Технология таълими йўналишида замонавий кадрларни тайёрлаш кўп жиҳатдан умумкасбий фанлари ўқитувчиларига боғлиқдир. Таълим жараёнида касбий кўникма ва малакалар тизими яратилади, талабалар керакли ишлаб чиқариш тажрибасига, касбий махоратга эга бўладилар.

Таълимни замонавий ахборот-коммуникация технологиялари билан таъминлаш икки босқичда олиб борилмоқда: компьютер саводхонлигини ошириш ва таълим жараёнида компьютердан фойдаланиш. Биринчи босқичда маълум бир натижаларга эришилган, иккинчи босқичда эса бажарилган ишларнинг қониқарсиз эканлигини кўрамиз: амалиётда ўргатувчи дастурлар деярли мавжуд эмас; дастурий воситаларни яратишга мутахассислар кенг жалб қилинмаган; дастур воситалари ва улардан фойдаланиш технологиясидан ўқитувчилар деярли хабардор эмас; дастурий воситаларни яратиш технологияси ҳозиргача психологик, педагогик, дидактик, услубий жиҳатдан кенг жорий этилмаган, илмий асосланмаган, талабаларнинг реал билиш имкониятларига мослаштирилмаган. Демак, иккинчи босқичга эътиборни сезиларли даражада кучайтириш ҳозирги замон талабига жавоб берадиган дастурий воситаларни яратиш замон талабидир.

Таълимнинг замонавий ахборот-коммуникация технологиялари билан таъминланиш жараёнини энди орқага қайтариш ёки тўхтатиш мумкин эмас. Таълимда компьютерлаштиришни тўхтатиб бўлмайди, таълимда компьютерни қўллаш керак - деб ёзган эди Е.И.Машбиц [2:22-23].

Таълим жараёнида замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш самарадорлиги фақат техника воситаларидан фойдаланилганлиги билан белгиланмасдан, уларга мос дастурий воситаларнинг фойдаланилганлигига ҳам бевосита боғлиқ эканлигини барча англаб етмоғи лозим.

Ўқитиш жараёнларини рақамли технологияларда индивидуаллаштириш, масофавий таълимни такомиллаштириш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларида масофавий таълим дастурларини ташкил этиш, вебинар, “blended learning” технологияларини амалиётга тарғиб этиш, маъруза ва амалий машғулотларни онлайн кузатиш ва ўзлаштириш имконини берувчи, шунингдек уларни электрон ахборот сақловчиларга юкловчи “E-minbar” платформасини амалиётга жорий этиш лозим [1].

Масофавий таълим (distant education) – ахборот технологиясидан фойдаланган ҳолда масофадан туриб таълим мухити ёрдамида ўқув ахборотларининг алмашинишни таъминлайдиган ва ўқув жараёнини олиб бориш ҳамда бошқариш тизимини амалга оширадиган билим ва кўникмаларни эгаллаш жараёни.

Масофавий ўқитиш - ўрганаётган материалнинг асосий ҳажмини ўқувчиларга етказиш, ўқув жараёнида талаба ва ўқитувчининг интерфаол мулоқоти, талабаларга ўрганаётган материалларни ўзлаштириш бўйича мустақил ишлаш, шунингдек, уларнинг ўқиш мобайнида олган билим ва кўникмаларини бахолашга имконият берадиган ахборот технологиялари йиғиндиси.

Масофавий ўқитишда - ўқув жараёнига тегишли бўлган барча компонентлар (мақсад, мазмун, ташкилий шакл, метод, ўқитиш воситалари ва ҳоказо), Интернет-технологияси буйича махсус воситалар ва бошқалар билан амалга ошириладиган ва интерфаолликни назоратга олган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро масофадан туриб алоқа қилиши.

Масофавий ўқитишнинг асосий мақсади: тингловчилар қаерда яшашларидан қатъий назар жаҳондаги ихтиёрий таълим муассасасида ўқиш имкониятини яратиш, таълим муассасаларидаги профессор-ўқитувчиларнинг салоҳиятларидан фойдаланган ҳолда таълим сифатини ошириш ва ўқувчиларга узлуксиз таълим олишни таъминлаш ва таълимнинг турли шаклларини бир-бирига яқинлаштиришдан иборат.

Масофавий таълимнинг анъанавий таълим шаклидан фарқи, унинг эгилувчанлигига боғлиқ равишда юқори ҳаракатчанлиги, тингловчиларнинг мустақил ишлаш имкониятининг катталиги, ўқув - услубий таъминотнинг ранг-баранг шаклдалигида бўлиб, улар тингловчиларнинг қаерда яшашларидан қатъий назар таълим жараёни самарадорлигини кўтаришга имкон беради.

Масофавий ўқитиш тизимига қуйидагиларни киритиш мумкин: дастлабки ташкилий ишлар (анъанавий тартибда ўтказиш ҳам мумкин). Бу ўз ичига гуруҳни шакллантириш, тингловчилар билан танишиш, уларнинг бошланғич билимларини аниқлаш учун мўлжалланган (кириш) тестларини ўтказиш, кириш дарсларини ташкил этиш, ўқиш учун зарур бўлган ўқув манбаларини тавсия қилиш ва бошқа ташкилий масалаларни ўз ичига олади;

тингловчиларга электрон маъруза ва қўлланмаларни узатиш;

тингловчиларнинг тьютор-консультант билан ёзишмаси;

профессор - ўқитувчиларнинг тингловчилар билан ёзишмаси.

Бу ўз ичига электрон почта орқали маслаҳатлар, телеанжуманлар кўринишидаги семинарлар, электрон тестдан ўтказиш, тингловчиларнинг Интернет тармоғи орқали мустақил ишлашлари, аудио-видео қўлланмалар билан мустақил ишлаши, эксперт тизимларидаги билимлар омборини эсда сақлаб қолишларини ўз ичига олади;

тингловчиларни мустақил ишлаши;

жорий назоратлар (имтиҳон);

битирув ишлари (реферат)ни тайёрлаш ва ҳимоя қилиш;

тингловчиларга диплом ёки сертификатларни тақдим этиш;

турли кўринишдаги телеанжуман (масалан, курс буйича, ўқув муассасаси бўйича ёки глобал тармоқли) лар [3].

Масофавий ўқитиш тизимининг ҳаракатчанлик хусусияти ўқув аудиторияларини ташкиллаштириш ва назорат қилиш, ўқув - методик қўлланма ва электрон кутубхоналарнинг жамғармаларини, компьютер тармоқларининг глобал ва маҳаллий ҳисоблаш ашёларидан фойдаланиш, тьютор - консультант ва ўқитувчиларни тайёрлаш каби таълим ашёларидан самарали фойдаланишни режалаштиришда муаммолар келтириб чиқаради.

Масофавий ўқитишни ташкил этиш асосий тамойилларлари:

ихтиёрий ёшдаги ўқувчиларнинг гуруҳи таълим олиш имкониятига эга эканлиги, яъни вақт ва фазода эгилувчанлиги:

юқори сифатли ўқув материалларини танлаш мумкинлиги;

ўқитиш жараёнини юқори даражадаги ошкоралик ва самарадорликда ўтказиш мумкинлигидан иборат.

Масофавий ўқитиш педагогик жиҳатдан:

ўзига хос йўналиши сифатида қаралиши;

ўқитиш ва ўқишни индивидуал ва дифференциал ёндошувнинг мавжудлиги;

ўқувчининг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш мумкинлиги;

ўқувчиларнинг ўқишга мотивациясини кучайтириш, олган билимларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;

фанлараро узвийлик таъминланиши;

муаммоли ўқитиш усулларидан фойдаланилиши;

замонавий ўқитиш усуллари билан бойитилиши;

гуруҳли ва яккама-якка усуллардан изчиллик билан фойдаланиш мумкинлик хусусиятларига эга [4].

Масофавий ўқитиш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фуқоролик ҳуқуқларини тенглаштириш, танлаш, шунингдек, ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқларини беради. Таълим тизимининг бугунги вазифаси тингловчиларни тўлиб тошган ахборот – таълим мухити шароитида бемалол фаолият кўрсата олишга ўргатишдан иборатдир. Бунинг учун уларга узлуксиз равишда мустақил ишлаш учун шароит яратиб бериш керак. Масофавий таълимда иштирок этаётган ўқитувчидан маълум билим ва кўникмаларни эгаллаганликларни талаб қилади. Ушбу билим ва кўникмаларни қўйидаги тўрт қисмга ажратиш мумкин:

ўқитувчининг таълимда янги ахборот технологиялари соҳасидаги умумий билим ва кўникмалари;

ўқитувчиларнинг Интернет технологиялари соҳасидаги махсус билим ва кўникмалари;

ўқитувчиларнинг педагогика ва психология соҳасидаги умумий билим ва кўникмалари;

ўқитувчиларнинг янги ахборот технологиялари соҳасидаги умумий билим ва кўникмалари [5].

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда масофавий таълимни ташкил этиш ва уни ўтказиш борасида Республикамизда бир қанча ишлар олиб борилмоқда. Масофавий таълимда фойдаланиш учун барча профессор-ўқитувчилар томонидан яратилган қўлланмалар ва дарсликларнинг электрон вариантлари, электрон ўқув қўлланмалар ва дарсликлар яратилди ва уларни такомиллаштириш мақсадида ишлар олиб борилмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш» ПФ-5847-сонли фармони.
2. Орынбетов Н.Т. Меҳнат таълими йўналиши талабаларининг электротехника, радиотехника ва электроника бўйича касбий тайёргарлигини такомиллаштириш. Автореф. пед. фан. фалс. док....дисс (PhD). -Нукус: 2019.
3. Рахимов О. Д ва бошқалар. Масофавий таълимнинг дидактик таъминоти. -Қарши: 2012.
4. Omonov H.T va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -Toshkent: 2009.
5. Миҳриддинова М.Т. Масофавий ўқитиш асослари. -Тошкент: 2011.

РЕЗЮМЕ

Масофавий таълим жараёнида мустақил билим олиш бўйича электрон дарсликларни яратиш ва уларни амалда қўллаш виртуал дарс жараёнини ташкил этиш муҳим долзарб вазифа ҳисобланади. Ўқув жараёнида қўллаш учун мўлжалланган электрон ресурслар ўқув жараёнини бошқариш, билим беришда ўқувчининг ишини осонлаштириши ва энг асосий билимларни назорат қилиш-баҳолашни тез ва ҳаққоний амалга оширишга имкон беради. Бу тавсияларнинг асосий мақсади ахборот технологияларининг қўлланилиши ўқитишнинг ушбу соҳадаги малака ва кўникмаларини ривожлантиришдан иборат.

РЕЗЮМЕ

Создание и внедрение электронных учебников по самостоятельному обучению в процессе дистанционного обучения является жизненно важной задачей. Ресурсы электронного обучения используются для управления процессом обучения, для облегчения работы учащегося в обучении, а также для мониторинга и оценки базовых знаний. Основной целью этих концепций является использование информационных технологий в развитии навыков и умений в области преподавания.

SUMMARY

Establishing and implementing electronic textbooks on independent learning in the process of distance learning is a vital task. E-learning resources are used to manage the learning process, to facilitate the student’s work in teaching, and to monitor and evaluate basic knowledge. The main purpose of these tecniques is to develop knowledge and skills in this field of teaching.

ДИСКУРС ПРАГМАТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Н.Н.Очилова - *ўқитувчи*

Самарқанд ветеринария медицина институти

Таянч сўзлар: интеллектуал, эмоционал, прагматика, коммуникатив, модал, адресат, оптатив, ассоциатив, диалоглашув, лисоний, имплицит, объектив.

Ключевые слова: интеллектуальный, эмоциональный, прагматика, коммуникатив, модальный, адресат, оптатив, ассоциативный, диалог, языковой, имплицит, объективный.

Key words: intellectual, emotional, pragmatics, communicative, modality, addressee, optative, associative, dialogical, language unit, implicit, objective.

Фан тилининг ўзига хослиги, унинг кўлами кенглиги, лисоний жиҳатдан мукаммал қурилишга эгалиги барчага маълум. Илмий битиклар ҳеч қачон олам манзарасининг бевосита, тўғридан–тўғри акси ёки сурати сифатида қабул қилинмаслиги керак. Улар тадқиқотчининг лисоний–тафаккур фаолияти маҳсулоти бўлиб, бу маҳсулотда инсоннинг воқеликка субъектив муносабати, унинг ўй-фикрлари, ғоявий–руҳий ҳолатлари ўз аксини топади. Энг муҳими, илмий асар муаллифи, худди бошқа ижодкорлар каби, ўз тингловчисига таъсир ўтказиш мақсадини кўзлайди ва бу таъсир фақат интеллектуал маънода бўлмасдан, балки эмоционал хусусиятга ҳам эга.

Илмий услуб ҳам ўз прагматикасига эга эканлигини ҳеч ким инкор қилмайди. Коммуникатив ҳодисалар қаторига кирадиган ҳар қандай тузилмага прагматик мазмун хослиги қачонлардир эътироф этилган [1, 2].

Маълумки, матннинг ўқувчисига кўрсатилаётган таъсири икки йўналишда кечади. Биринчисида, таъсир манбаси илмий матннинг мазмун–мундарижаси бўлса, иккинчисида, эса–қўлланилаётган лисоний бирликлардир. Биринчи ҳолатда ўқувчи мазмунни қабул қилиш, тушунишга олдиндан тайёр. Охиргисида ўқувчи таъсир воситасини матн таркибидан изламайди, ҳатто унинг мавжудлигини сезмасдан ҳам қолиши мумкин. Бундай таъсир ва лисоний воситаларнинг қўлланиши муаллиф режалаштирган прагматик мўлжал билан боғлиқ.

Прагматик мўлжал тушунчаси тилшунослар томонидан турлича талқин қилиинб келинмоқда. Шундай талқинлардан энг маъқулини В.А.Наернинг мақоласидан топиш мумкин: “матннинг прагматик мўлжалини ахборот узатувчининг онгли равишда уни қабул қилувчига таъсир қилишга йўналтирилган мақсадини матнда воқеланишини тушуниш лозим” [6]. Ушбу мўлжалнинг лисоний модаллашуви ўқувчининг онги, интеллектида акс топади ва олам манзараси ҳақидаги тасаввурида ўзгаришлар юзага келади, ижтимоий қадриятлар баҳоси бошқача кўриниш олади [2].

Прагматик мазмуннинг коммуникатив мақсад доирасида шаклланишини эътироф этаётиб, илмий матнларнинг прагматик мақоми уларнинг қайси жанрга тегишли бўлиши билан боғлиқлигини унутмаслик керак. Матннинг ўқувчига таъсир кўрсатиш даражаси унда информативлик ва баҳо бўлаклари қай даражада мослашувини акс эттиради. Бинобарин, мунозарали мақоланинг тажриба натижалари оддий равишда баён этилаётган ёки кузатилган фактлар қайд этилаётган матнларнинг прагматик қиймати бир хил бўла олмайди.

Адресатга таъсир ўтказиш уни маълум қилинаётган хабар, ахборотга ишонтириш йўли билан амалга

оширилади. Олимлар, одатда, ишонтириш мақсадини амалга оширишнинг қуйидаги нолисоний усулларини санаб ўтадилар: баён қилинаётган фикрнинг мантиқлилиги, изчиллиги, асослилиги, суҳбатдошга таъсир кучини олдиндан белгилаб олиш кабилар [8]. Бироқ прагматик самарага, санаб ўтилганлардан ташқари, лисоний воситалар ҳам нутқий амаллар ёрдамида ҳам эришилади.

Маълумки, таъсир кўрсатишнинг энг ёрқин кўринишларидан бири – хоҳиш ёки истак билдиришдир. Хоҳиш, истак, одатда, оптатитив ва буйруқ шаклидаги нутқий қурилмалар воситасида билдирилади. Масалан, I call upon those who are interested in this problem to take up making of the models in the field of biosynthesis of organic phosphorus compound (BRM, p. 654) нутқий тузилмасида call upon феъли ундош директиви маъносини беради.

Худди илмий матндан олинган I should like to raise a protest against reference to virus particles as molecules (BRM, p.352) гапи таркибидаги I should like синтактик тузилмаси истак маъносида бўлиш билан бир қаторда, илмий баҳс вазиятларида риоя қилиниши лозим бўлган этикет қоидаси талабини қондириш учун хизмат қилмоқда.

Ундаш–буйруқ мазмуни имплицит тарзда, яъни тагмаъноли ҳам ифодаланиши кузатилади ва бу вазифани кўпинча сўроқ шаклидаги тузилмалар бажаради. Қиёсланг:

Would Prof. Jackendoff comment on it? Сўроғи илтимос нутқий акти вазифасини бажарса, навбатдаги Is it not possible to explain the higher amount of the 40 S subunit in sell sap by a preferential detachment of this sun unit from membrane bound ribosomes? (BRM, 567) саволи воситасида эса, ўрганилаётган объектни изоҳлаш мақсади кузатилади.

Ундаш ҳаракати буйруқ беришдан ташқари, илтимос, маслаҳат бериш, хоҳиш билдириш каби босқичлардан иборат бўлади. Улардан қайси бирининг амалга ошиши қандай луғавий, синтактик воситалар фаоллашуви билан боғлиқ. Жумладан, The latter result should be interpreted with caution (BRM, p. 219) нутқий тузилмасида қатъий тавсия берилаётгани сезилиб турибди.

Шу асарнинг кейинги саҳифаларида учрайдиган It seems to me that we should take measures so that richness of knowledge which has been assembled in this room may be accessible to wide circles of scientists (BRM, p. 655) тузилмасида бўлажак ҳаракатни бажариш мажбурияти маъноси should модал феъли хизматида ифодаланмоқда. Шунингдек, night феъли ва сўроқ шакллари буйруқнинг мулойимлашишига туртки бермоқда.

Е.А.Зверева кузатганидек, should бирлиги илмий мулоқотда "олимларнинг муҳокама қилинаётган масалага нисбатан бирон бир ҳаракат бажаришга ундаш" мақсадида қўлланади [4].

Олиманинг фикрича, ought сўзловчининг қаътий, талабини ифодалайди: I suggest that we ought to give deeper consideration to the question (BRM, p. 653).

Ўз навбатида, could be модал бирлиги иштирокида тузилган гапнинг прагматик мазмунида буйруқдан кўра кўпроқ истак оҳанги устуворлашади: I suggest that the consideration of the nature of protests could be continued (BRM, p. 655).

Инглиз тили тизимида буйруқ оҳангини заифлаштириш вазифасини бажарувчи луғавий ва морфосинтактик бирликларнинг турли гуруҳлари мавжуд. Булар қаторига, жумладан, қуйидагилар киради: It is not without interest to note; I think; I believe, rather, probably, it is most likely, it is clear that, etc.

Шунинг билан биргаликда, тингловчининг фикрига қатъият ила таъсир ўтказишнинг лисоний воситалари ҳам алоҳида гуруҳни ҳосил қилади. Жумладан, сифатнинг ортирма даража шакли ва риторик сўроқ бундай вазифани бажаришга қодир: There is not the slightest reason to suppose…. Only by this method I think we can prove the identity of proteins (BRM, p. 72).

Директив нутқий актлари синфига кирадиган тузилмаларнинг оҳанги юмшоқлашиш ва қатъийлашуви ҳолатларининг ҳар иккаласида бир хилдаги прагматик мақсад, яъни илмий ишда баён қилинаётган фикр–мулоҳазаларнинг ишончли равишда тақдим этиш кўзланади. Ушбу мақсадга етишишнинг муҳим омили–матнни тушуниш ва тўғри қабул қилишдир.

Матн мазмунини тушуниш учун терминологик сўз ва ибораларни билиш, уларнинг қўлланиш қоидаларидан хабардор бўлиш етарли эмас. Мазмунни тўғри англаш ўқувчининг билим захираси, матн луғавий таркибининг ассоциатив алоқалари каби қатор ҳодисалар билан боғлиқ. Бошқалар интеллектига таъсир ўтказишни режалаштираётган муаллиф аввало мазмунни ўзи ҳис этишга ва бу борада ўқувчи билан "ҳамкорлик" қилиш имкониятларини топишга ҳаракат қилади. Стилистика ва нутқ маданияти соҳаларида кўп бора муҳокама қилинган ушбу муаммо лисоний мулоқот самарасини белгиловчи мезонларни шакллантириш учун аҳамиятлидир. "Мулоқот самараси" тушунчаси "устуворлик тамойили" ва "адресат омили" каби прагматика соҳасида қўлланишда бўлган тушунчалар билан ҳамоҳанг. Бизнингча, илмий матн прагматикаси йўналишидаги тадқиқотларнинг инсон фаолиятини тавсифловчи тамойиллар кўламида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир [7, 9, 10].

Илмий иш муаллифи адресатнинг таъсирланиш даражасини олдиндан кўра билгани маъқул. Зеро бу унга нутқий фаолиятни таёрлаш ва бажаришга қўл келади ҳамда мулоқотнинг ўзаро кечиши, диалоглиги таъминланади. Бунинг амалга ошиши учун тилнинг функционал–стилистик имкони фаоллашади. "Илмий ахборот ифодалашга мойил ҳамда ўқувчининг диққатини матннинг муҳим қисмларига тортувчи восита ва усуллар узоқ давр давомида шаклланиб бориб, тажрибада синалиб боради" [5].

Олиб борилган тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, прагматика илмий матннинг ажралмас хусусиятидир, зеро илмий асар муаллифи матннинг ўқувчи томонидан талаб даражасида идрок этилишини хоҳлайди, бундай прагматик мўлжал режалаштирилмаса, илмий коммуникациянинг моҳияти ҳам йўқолади. Бундан ташқари, агарда экспрессивликни коммуникациянинг ихчам ва кўркам бажарилиш намунаси сифатида талқин қиладиган бўлсак, унда ифода воситаларининг прагматик восита эканлигини эътироф этишга мажбурмиз. Экспрессивлик, аслини олганда, худди прагматика каби диалогик белгилар билан чатишиб кетади.

Шу сабаб, экспрессивликни шакллантирувчи воситалар бир пайтнинг ўзида нутқий тузилманинг прагматик имкониятларини кенгайтиради ҳамда илмий асар тагмазмунидаги яширин диалоглашувни акс эттиради. Диалоглашув мақсади лисоний воқеланишда матн тузилишида қатнашувчи барча лисоний бирликлар прагматик мазмун яратувчиларига айланади. Ёзма матннинг адресати "кўринмас", имплицит характерга эга эканлиги туфайли диалогик вазифасига ишора қилувчи махсус ифода воситалари шаклланади. Илмий матн учун бу жуда муҳим, чунки уларнинг мавжудлиги матнни коммуникатив мақсадга, муаллиф режасига мос равишда тушунишга кўмак беради.

М.Ҳакимов таъкидлаганидек, "Илмий услуб матни ижодий иш сифатида индивидуал шахс маҳсули экан, албатта, унда ҳам хусусий муносабат ва уни юзага чиқарувчи лексик бирликлар мавжуд бўлади. Тадқиқотчи тасаввури билан боғлиқ равишда юзага

чиқувчи инкор ёки тасдиқ йўналишидаги айрим ишонч, қизиқиш, ажабланиш, кескин ҳайратланиш каби ҳолатларнинг тил воситалари асосида ифодаланиши матнда хусусий муносабатни ҳосил қилади" [10].

Таҳлил қилинган бирликлар матннинг диалогик хусусияти кўрсаткичлари бўлиш билан бир қаторда, прагматик вазифа воқеаланишида иштирок этадилар. Илмий матн муаллифи доимо ўқувчини назардан четда қолдирмаслиги лисоний мулоқотнинг муқаддас қонуниятларидандир. "Диалогик, экспрессивлик ва прагматик хусусиятларнинг узвий боғлиқлиги илмий матннинг илмий прагматика воқеаланишига туртки берувчи энг муҳим кўрсаткичларидандир" [5]. Бу эса, оқибатда, экспрессивликнинг илмий услубда вазифавий жиҳатдан етакчилик қилиши мумкинлигидан дарак беради. Илмий матн прагматикаси нечук яширин бўлмасин, унинг ўқувчига таъсир қуввати камаймайди. Аксинча, айнан яширин ифода матнга объективлик характерини бериб, баён қилинаётган илмий хулосага ўқувчини ишонтириш имкониятини оширади.

Адабиётлар

1. BRM – Biochemistry of Ribosomes and Messenger // RNA. – Berlin: 1998. Cummings L. Pragmatics. A Multidisciplinary Perspective. – Edinburgh: EUP, 2005. –P.336.

2. Segerdahl P. Language Use: A Philosophical Investigation into the Basic Notions of Pragmatics. – Suffolk: Macmillian Press, 1996.

3. Ашурова Д.У. Производное слово в сфере коммуникативной теории языка. – Т.: «Фан», 1991. –С. 98.

4. Зверева Е.А. Об объективном и субъективном употреблении модальных глаголов. // Лингвистические исследования научной речи. – М.: «Наука», 1979.

5. Кожина М.Н. Диалогичность как категориальный признак письменного научного текста. // Стилистика научного текста. – Пермь: Изд-во Прем. у-та, 1998. -С. 124-195.

6. Наер В.Л. Прагматика научных текстов. // Функциональные стили. Лингво- методические аспекты. – М.: «Наука», 1984. – С. 14-25.

7. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. – Челябинск: «ЧИК», 2018.

8. Славгородская Л.В. Синтаксис устной научной полемики в немецком языке. // Чтение. Перевод. Устная речь. – Л.: «Наука», 1977.

9. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – Винница: 2006. –С.138.

10. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвисткаси асослари. -Т.: Akademnashr, 2013. 176-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада илмий матннинг асосий индикаторларининг диалогик, ифодали ва прагматик ўзига хосликларининг ажралмас боғлиқлиги тадқиқ қилинган, жумладан, илмий прагматиканинг реализациясига асос бўлиши белгилар таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется неразрывная взаимосвязь диалогических, выразительных и прагматических черт, важнейших показателей научного текста, способствующих реализации научного прагматизма.

SUMMARY

The article examines the inextricable relationship of dialogical, expressive and pragmatic features, the most important indicators of a scientific text that contribute to the implementation of scientific pragmatism.

ЖАН ҲАЛАТТАҒЫ ҚУС ҲӘМ ҚЫЗ ТӘҒДИРЛЕРИ ҮНЛЕСЛИГИ, ЯМАСА ЖАС ӨСПИРИМ ҚЫЗДЫҢ ӨМИРГЕ ҚАЙТЫЎЫНА СЕБЕПШИ БОЛҒАН «ҚУСЛАР ҚАЙТҚАН КҮН» ҚЫССАСЫНЫҢ КӨРКЕМ-ТӘРБИЯЛЫҚ ТӘСИРИ

А.Пазылов - *педагогика илимлериниң кандидаты, доцент*

З.Ильясова – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: китоб, китоб ўқиш маданияти, гурриң, повесть, дарслик билан ўқув қулланмаларининг мазмуни, мустақил китоб ўқиш, шакллантириш усуллари, бадий асарлар.

Ключевые слова: книга, культура чтения, рассказ, повесть, содержание учебника, самостоятельное чтение, методы формирования, художественные произведения.

Key words: book, reading culture, story, narration, textbook content, independent reading, methods of formation, works of art.

Ҳақыйқатын айтыўымыз керек, бир ўақытлары китапқа болған қатнас халықтың көз алдында төменлеп кетти. Китап дүканлары изли-изинен жабыла баслады. Балалар шайырлары ҳәм жазыўшылары өз китапларын пул төлеп баспадан шығарып, өзлери сатыўға мәжбүр болды. Китаптың өзине түсер баҳасы әдеўир дәрежеде қымбат болып, оны балаларына сатып алып бериўге көпшилик ата-аналардың қурбы жетпеди. Китапты оқыған менен оқымағанның арасындағы парықты аңлап билетуғынлар азшылықты курады…

Ҳүрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтиң басламасы менен китап өнимлерине болған талап қайтадан өз қәддине келе баслады. Китап оқыйтуғын оқыўшы жаслар хошаметленди. Оларға автомобиллер саўғаға берилди. Нәтийжеде, мектеп оқыўшылары қайтадан китап оқыўға қуныкты. Усыған муўапық баспаханаларда да китап өнимлерин, әсиресе балаларға арналған китап өнимлерин басып шығарыў ислерине айрықша кеўил бөлине баслады. Буның айқын мысалы ретинде «Қарақалпақстан» баспасынан 2014-2019-жыллар аралығында мектеп оқыўшыларына арналған 237,89 баспа табақ көлеминдеги, 46500 дана китап 42 атамада бастырылып шығарылғанлығын көрсетип өтиўимиз мүмкин (1-таблицаны қараңыз). Бул шығармалардың отыз бири жергиликли авторлар тәрепинен таярланған.

1-таблица

Қ/т	Жыл	Неше атамада шығарылған	Улыўма көлеми	Тиражы
1	2014	1	11,75	2500
2	2015	2	9,75	1000
3	2016	16	40,50	14300
4	2017	6	37,0	5100
5	2018	7	38,64	6400
6	2019	10	100,25	17200
Жәми		42	237,89	46500

Жақында Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты К.Алламбергеновтың балаларға арналған «Қуслар қайтқан күн» атлы шығармасы Ташкенттеги «Ziyo nashr» баспасы (К.Алламбергенов. Қуслар қайтқан күн. Ташкент «Ziyo nashr» баспасы, 2020.120 б.) арқалы жарық көрип, мектеп оқыўшыларының үй китапханасын толықтырыўға кең мүмкиншиликлер жаратып берди. Жазыўшының балаларға арналған бул топламына оның XX әсирдиң 70-жылларында жазылған повести менен бир қатар гүрриңлери киргизилген. Жазыўшы өз

шығармаларында балаларға тән болған нәзик тил ҳәм ой-пикир кеширмелерде инсан ҳәм тәбият машқалаларын оғада үлкен шеберлик пенен ашып бериўге ерискен.

Итибарлы тәрепи сонда, жазыўшының бул топламға киргизилген «Қуслар қайтқан күн» повести менен айырым гүрриңлери өзбек, қазақ, ноғай ҳәм рус тиллериндеги басылымларда да жарық көрген. Соның менен бирге, республикамыздағы үзликсиз билимлендириў системасы буўынларының «Қарақалпақ әдебияты» пәни бойынша дүзилген сабақлық пенен оқыў қолланбаларының мазмунларына да енгизилген.

Педагогика илимлериниң докторы Т.Утебаевтың еске түсириўи бойынша бул китап, авариядан соң аўыр аўҳалға түсип қалып, емлеўханада үш-төрт күн есине келе алмаған пайтахтымыздағы 31-санлы улыўма билим бериў мектебиниң оқыўшысы Наргиза Генжебаева есине келген ўақытта әкеси Теңел бақсыдан китап әкелип бериўди соранған. «Қандай китап» деген әкесиниң сораўына «Қуслар қайтқан күн» деп жуўап берген. Усы эпизодтың өзинен-ақ жазыўшы К.Алламбергеновтың бул китабының мектеп оқыўшылары тәрепинен жыллы жүзлилик пенен күтип алынғанлығын, ҳәттеки, емлеўханада аўыр аҳўалда жатырған оқыўшы қыздың да усы китапты бир оқып шығыў әрманы болғанлығын мақтаныш ҳәм қанаатланыўшылық пенен тилге алсақ арзыйды…

Жазыўшының бул шығармасы үш бөлимнен ибарат. Оның биринши бөлимине «Қуслар қайтқан күн» повести, екинши бөлимине он еки гүрриңи ҳәм үшинши бөлимине еки новелласы жайластырылған.

«Қуслар қайтқан күн» повестинде Парахаттың балалық жыллары, оның сезимталлығы, ҳәрекетшеңлиги, ойлаған ислерин әмелге асырыўға умтылыўшаңлығы, балалық қыял етиўи, ойлаўы, сезиўи, өзин сынап көриўи, қызығыўшылықлары, еликлеўшиликлери ҳәм басқа да психологиялық өзгешеликлери сөз етиледи.

Повесть Парахаттың әкеси жумыстан келемен дегенше тайын болған жуўери қырманды қорықлап турыўдан басланады. Усы қырманды қорыў ўақтында сырттан қараған адамға аңсаттай түйилген менен оның қыйыншылықларын сезинеди. Қырманға қарап умтылып турған ғарғалар оның ашыўын келтиреди. Бақырып та көреди, кесек атып та көреди, бәрибир ғарғалар қайтып келе береди. Ақыр соңында өзи бир атып көриўди ойлап жүрген, үйде дүт басып илиўли турған мылтықты алып, ғарғалардың топарына қарап турып шүрппени басады. Соңында өзиниң қулап түскенин, мылтығының жерде шаңға былғанып жатырғанлығын, қырманның үстинде бир қара ғарғаның сәррийип атырғанлығын көреди.

Парахаттың әкеси аўырып қалған күнлердиң биринде үйине Шегир мерген деген әкесиниң жорасы келип атқан қырғаўылынан биреўин «сорпа қылып бериў ушын» таслап кетеди. Әкесиниң «бес-алты ай усындай қустың етин жесем жазылып кетпес пе екенмен» деген сөзине бола, өзиниң мылтықты бурын бир мәрте атып көргенлигин нәзерде тутып Парахат аң аўлаўға шығып көреди. Шегир мерген менен де қула дүзде ушырасады. Мерген оған қус атыўдың өзине тән өзгешеликлерин үйретиўге ҳәрекет етеди.

Повестьте кишкенелерди ерксиз өзине тартатуғын «жасыл қорықшылар»дың ис-ҳәрекетлери кең түрде сәўлелендириледи. Олар қандай да бир атлы мергенниң тоғайдағы қусларды атып жүргенлигин сезеди, биледи, бирақ, оны дусластыра алмайды. Оның үстине, оның жанына және бир баланың да қосылғанлығынан хабары бар. Олар ара-тура жыйналысып тоғайға, ҳайўанат дүньясына зиян жеткериўшилерди қалай қолға түсириўдиң жолларын ойластырады. Изертлеў ислерин жүргизеди. Баланың оқыйтуғын мектебин анықлаўға ҳәрекет жасайды. Бақлаў жумысларын алып барады. Мектеп басшылары менен де ойласық қурады. Көрген-билгенлери ҳаққында мағлыўматларды берип турады. Бундай көринистеги сүўретлеўлер мектеп оқыўшыларын да сөзсиз ана тәбиятты қорғаўға болған ықласты, умтылыўды күшейтеди.

Шығармада Парахаттың балалық дәўириндеги психологиясы балаларға тән әдетлер бойынша гейде унамлы, гейде унамсыз тәреплерге аўып, қубылмалы формада өз сәўлелениўин табады. Баланың қус атыўға болған қызығыўшылығының басымлығы сонщелли, ол Шегир мергенниң қус атыўдағы шеберликлерин өзлестирип аламан деген ой менен оның жанына бир айға шамалас ўақыт ерип жүреди. Усы жүргенинде ол, қырғаўылды қалай шақырыў, мылтықты қалай атыў, жасыл қорықшыларға қалайынша изди билдирмеў, тоғайдың ана мушы менен мына мушына не ушын орын алмастырып турыў зәрүрликлери ҳаққындағы мағлыўматларды алыў мүмкиншилигине ийе болады.

Деген менен, баладағы жасыл тоғайзарлыққа, ондағы жәниўарларға, әсиресе, қусларға болған сүйиспеншилиги мылтық атыўға болған қумарлығынан ўаз кешиўге мәжбүрлейди. Оған жараланған қырғаўылдың өлгенин көриўи, әкесиниң өз балалығы ҳаққында айтып берген гүрриңи күшли тәсир етеди. Түни менен уйықлай алмай шығады.

Әкесиниң айтқан гәплериндеги «О бийшара қуслар!... Сизлер ушып баратырсызлар. Бәлким келерсиз, бәлким келмессиз. Бирақ, сизлерден өтинерим – сәл егелениң, кейниңизге бир қарап кетиң!?

Өтинемен, меннен түңилмең, адам деген аттан түңилмең! Жер бетинде Адамнан уллы, оннан қудиретли жанзат жоқ! Бәршесинен оның жүреги, нийети, ақылы уллы! Ен баслысы – оның кеўил сарайы, нийети, ақылы дүзиў болыўы керек! Сонда Адам өзи ойлап тапқан сум қуралды өзи жоқ та ете алады!!!» деген сөзлер оның ядынан шықпайды.

Ертеңине аў мылтығын алып шыққанында да бул гәплерди өз қәлбинде писиреди. Бул гәплерди өзи ядынан шығарып атырғандай сезинеди. Нәтийжеде, мылтығын ийнинен жулып алып, көлдиң ортасына қарай ылақтырып жибериўге де ериседи. Бала мылтықтың суў түбине кеткенине қыйналмайды. Оны қайтадан суў түбинен таўып алыў қыялына да келмейди. Керисинше, онда усы сум қуралдан қутылғанына қанаатланыўшылық ҳәм бахтыярлық сезимлери ояныл, баланың жүрегин шексиз қуўанышқа бөлейди.

Шығарма да келтирилген гүрриңлердиң де өз алдына тәрбиялық тәсирлери басым. Әсиресе, «Дәслепки бес» гүрриңи барқулла төмен баҳа алып жүрген оқыўшылардың жүреклерин елжиретеди, өзлериниңде «бес» баҳасын алыўға болған ҳәўесин, қызығыўшылығын арттырады. Оқыўға болған талпынысты раўажландырады.

«Және бәҳәр келди» гүрриңинде рогатка менен шымшық атыўға әдетлене баслаған Бахыт Кәраматдийиннен үлги алып қусларға уя соғады. Дәслепки соққан уясына сол жылы қуслар келмегенине өзин айыплы сезинеди. Себеби, ол рогатка менен сары шымшықты атып өлтирген еди. Бирақ, келеси жылдағы бәҳәрде соққан уясына қус келеди. Палапанлайды да. Нәтийжеде, Бахыт та уяларды көбейтиў тилеги пайда болады ҳәм уяларды көбейтиўге ериседи.

Жазыўшының «Сағыныш» атлы гүрриңинде кемпир апалардың мийнеткешлиги, олардың өз ўақытларын босқа өткермеўге болған умтылыслары, ақлықларына, ул-қызларына болған сағынышлары, оларды рети менен көрип турмаса кеўиллериниң кеншимейтуғынлығы ҳаққында сөз етиледи. Деген менен, Асанның кемпир апасының абайсызда зейнине тийип алғанлығы, кемпир апасының үй бетине қайтып сол жақта қайтыс болғанлығы, келеси жылы Асанның кемпир апасын сағынғанлығы, оның өкинишлери ҳаққындағы

сүўретлеўлер мектеп оқыўшыларында үлкенлерди ҳүрметлеўге болған ҳәўести оятады.

«Қутлыаяқ», «Қус ҳаққында ертек», «Еки тайыншақ», «Сары сыйыр, қасқырлар және кишкене Бердибай ҳаққында бир ўақыя» атамасындағы шағын гүрриңлер мектеп оқыўшыларының ана тәбият пенен жәниўарларға болған сүйиспеншилигин арттырыўға өз үлесин қосады

Сондай-ақ, жазыўшының «Ҳақыйқатлық фантастикасы», «Ала сыйыр» гүрриңлери менен «Жер монологи», «Күшик ҳәм бала» атлы новеллалары да өзиниң тәрбиялық әҳмийетлериниң басымлығы менен көзге тасланады.

Жуўмақлап айтқанда, жазыўшы Кеңесбай Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» атлы шығармасынан орын алған повесть, гүрриңлер ҳәм новеллалар мектеп оқыўшыларының жас ҳәм психологиялық өзгешеликлерине сәйкес жазылған шығармалардан есапланады. Бул китапты оқыған мектеп оқыўшыларында сөзсиз ана тәбиятқа, жанлы-жанўарларға, қусларға, үй ҳайўанларына болған меҳир-муҳаббат сөзсиз артып барады. Деген менен, ҳәзирги ўақытта көпшилик мектеп оқыўшыларының латын графикасында оқыйтуғынлығын есапқа алған ҳалда китап латын графикасында қайтадан бастырылып шығарылса, китап оқыўшылардың санының анағурлым дәрежеде артыўына да себепши болар еди дегимиз келеди.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада ўқувчиларнинг китобхонликка бўлган қизиқишини орттиришда болалар шоирлари ва ёзувчилари асарларининг роли ҳақидаги фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается труды и произведения детских поэтов и писателей для формирования читательского интереса у учащихся.

SUMMARY

This article examines the works and works of children's poets and writers to form readers' interest in students.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНИҢ ТИЙКАРҒЫ ДЕРЕКЛЕРИ СЫПАТЫНДА

Т.А.Пазылов - *таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: оғзаки адабиёт, Қорақалпоқ фольклори, ижодиёт, фольклористик асар, урф-одат, этнопедагогика, тарбия, достон, эртак.

Ключевые слова: устная литература, каракалпакский фольклор, творчество, фольклорное творчество, традиция, этнопедагогика, воспитание, эпос, сказка.

Key words: oral literature, Karakalpak folklore, creativity, folklore, tradition, ethnopedagogy, education, epic, fairy tale.

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейинги жыллар ишинде өзбек ҳәм қарақалпақ халықлары жәмийетлик-сиясый, экономикалық ҳәм мәдений тараўларда айрықша жетискенликлерге еристи. Өз тарийхына жаңаша көзқараста қатнас жасады. Совет дәўиринде қадаған етилген, уллы бабаларымыздың қалдырған оғада бай мәдений ҳәм руўхый мийрасларын қунт пенен үйрениўге мүмкиншиликлер жаратылды. Өткендеги қол жетпес уллы педагогикалық идеялар, тәрбия ҳәм тәлим бериўге байланыслы болған турмыслық тәжирийбелер, уллы ой-пикир ийелериниң ҳүрметин орнына қойыў ислери жанландырылды. Миллий педагогикамыз бенен миллий тәрбиямыздың жәмийетлик әҳмийети оғада артты. Жас қәнигелерди заман талабына ылайық таярлап шығарыўға болған талап қатаң күшейди. Себеби, ғәрезсизлигимиздиң дәслепки күнлеринен баслап-ақ ата-бабаларымыз тәрепинен көп әсирлер даўамында жаратылған, оғада үлкен, бийбаҳа руўхый ҳәм мәдений мийрасларын тиклеў мәселеси мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилген, әҳмийетли ўазыйпалардың қатарынан орын алған еди. Биз руўхый қәдириятларды тиклеўди миллий өзлигимизди аңлаўдың «…өсиўинен, халықтың руўхый булақларына, оның тийкарына қайтыўдан ибарат өзгеше, табийғый қубылыс деп есаплаймыз» [1:133]. Соның ушында миллий педагогикамызды буннан былайда раўажландырыўға имканиятлар есиги ашылды.

Педагогика пәни бойынша түсиндирме сөзликте көрсетилиўинше «Миллий педагогика - …жүдә әййемги тарийхқа ийе болып, оның дәслепки тамырлары «Авесто»ға, Орхон-Енисей битиклерине, Селунгур мәдениятына барып тақалады. «Авесто»дағы «жақсы пикир – жақсы сөз – жақсы әмел» туўралы адамларға кеўил нурын бериў ҳаққындагы көзқараслар жазба миллий педагогикалық көзқараслардың дәслепки үлгилери болып, жетик инсанды қәлиплестириўге қаратылған» [2:227]. Сонлықтан да, миллий педагогика тәлим-тәрбия процеси арқалы баркамал әўлад тәрбиясын әмелге асырыў ислеринде қолланылатуғын бийбаҳа байлығымыз саналады.

Миллий педагогикада адамзат баласының тәлим ҳәм тәрбия мәселелерине байланыслы болған, ата-бабаларымыз тәрепинен әсирлер даўамында жыйналған өмирлик тәжирийбелери, олардың узақты гөзлеп, көрегенлик пенен айтып кеткен салмақлы ой-пикирлери, ақыл-нәсиятлары, әўладтан-әўладқа аўызеки түрде жеткерилиў жолы менен ҳақыйқый халық даналығына айланған. Халық даналығы – халқымыздың көркем аўызеки дөретпелери тийкарында қәлиплескен.

Тарийхый дереклерге қарағанда адамлардағы сөйлеў қуралы болған тилдиң қәлиплесиўи менен халық аўыз еки көркем дөретпелериниң әййемги түр ҳәм жанрлары жүзеге келе баслаған. «Инсанға тән болған көркем ойлаўдың түрли формаларын өз ишине алған бул дөретиўшилик үлгилери… бизге шекем жетип келмеген, деген менен олардың излери, айырым бөлимлери халықтың жасаў ҳәм турмыс тәрзи менен байланыслы болған ҳәр қыйлы сәўлелендириў ҳәм көзқарасларында, халықтың үрп-әдет, дәстүрлери, мәресимлери, байрамларының қурамында, айырым жазба дереклерде, кейинги дәўирлерде жазып алынған фольклорлық шығармаларда қалдық ҳалынша сақланып қалған» [3:374]. Соның ушын да халық аўызеки дөретиўшилиги тийкарында қәлиплескен қарақалпақ фольклоры халықтың көркемлик пенен дөреткен әпсаналарын, раўаятларын, лапгөйлик сөзлерин, анекдотларын, мақалларын, жумбақларын, ертеклерин, дәстанларын, қосықларын, ойынларын ҳәм тағы басқаларды өз ишине қамтыйды.

Қарақалпақ халқы фольклорды жыйнаў ҳәм халыққа жеткерип бериў ислеринде алдыңғы қатарлардан орын алады десек қәтелеспеймиз. Себеби, ҳәзирге шекем қарақалпақ фольклорының 100 томлық материаллары баспадан шығып үлгерди.

Қарақалпақ фольклортаныўшыларынан Қ.Мақсетов ҳәм А.Тәжимуратовлар «Фольклор өзиниң өзгешелиги бойынша философия, педагогика ҳәм искусствоның басқа түрлери менен байланысқан. Әсиресе ол халықтың тарийхы, этнографиясы менен жүдә жақыннан жантасады» [4:9], «Фольклор халықтың руўхый байлығы сыпатында оның мәдeният тарийхында үлкен роль тутады. Мәденияттың раўажланыўында ең әҳмийетли дереклерден саналады» [4:11] деп көрсетиўлери арқалы фольклордың халқымыз ушын, қала берсе келешек әўладларымыз ушын миллий бийбаҳа тарийхый байлық екенлигин атап өтеди.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин халық аўзынан жыйнаў ислери XIX әсирдиң екинши ярымынан баслап қолға алына баслағанлығы бизге мәлим. Бундай ибратлы иске қарақалпақстанлы белгили филолог илимпазлардан: Н.Дәўқараев, М.Нурмухамедов, Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетов, Ә.Тәжимуратов, К.Алламбергенов, Ә.Алымов ҳәм басқалар өзлериниң ылайықлы үлеслерин қосты. Халық аўзынан жазып алынған материаллар бойынша филологиялық бағдарда диссертациялық жумысларын орынлады, монографияларын халыққа инәм етти.

Деген менен оғада үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе болған қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин педагогикалық бағдарда изертлеў жумыслары жүдә әстелик пенен алып барылды. Фольклорлық материалларға педагогикалық көзқарастан баҳа бериў ислери Ж.Базарбаев [5], Ө.Әлеўов [6]лар тәрепинен әмелге асырылды. А.Тлегенов[6], халық дәстанлары материалларына педагогикалық көзқарастан таллаў жасаў арқалы диссертациялық жумысларын орынлады. Бир қатар халық дәстанларындағы тәлим-тәрбия мәселелери бойынша А.Пазылов өз мийнетин жәриялады [8].

Ҳәр тәреплеме жетик инсанды тәрбиялаў мәселелериниң унамлы шешилиўинде, халық аўызеки дөретпелериндеги педагогикалық тәжирийбелерди үйренип шығыў, олардың жетискенликлерин өмирлик тәжирийбеге, тәлим-тәрбия ислерине енгизиўдиң әҳмийети жүда уллы екенлигин жоқары баҳалаған илимпаз Ә.Тәжимуратов республикамызда бириншилерден болып «Қарақалпақ халық педагогикасы» (1996) атлы мийнетин халыққа усынды. Академик Ж.Базарбаевтың басшылығында «Қарақалпақ этнопедагогикасы» (2010) жарық көриў шарапатына миясар болды.

Бүгинги күнде жасларды оқытыў ҳәм тәрбиялаўда оқытыў теориясы менен әмелиятының бизиң күнимизге дейин қалай жетип келгенлигин билмей турып, жасларды тәрбиялаўды илимий түрде шөлкемлестирип болмайтуғынлығы хешкимге де сыр емес. Солай екен, келешегимиз болған жасларды тәрбиялаўда халқымыздың үрп-әдет дәстүрлерин, ата-бабаларымыздан бизге мийрас болып киятырған аўызеки дөретпелерин, тарийхый тәрбиялық әҳмийетке ийе тәжирийбелерин үйренип шығыў, олардың жетискенликлерин тәлим-тәрбия ислеринде пайдаланыўды жолға қойыў, бүгинги күнниң баслы машқалаларына айланып үлгерди. Себеби, жер жүзинде еки мыңнан асламырақ миллетлер, халықлар, қәўимлер бар болатуғын болса, «…олардың ҳәр қәйсысының дәстүрлери, үрп-әдетлери болып, олардың ҳәр бирин есапқа алмаў, халықтың намысына тийиўге алып келеди» [9:28]..

Миллий педагогикамызда халқымыздың бала туўылғаннан баслап ақыл-ойын пәкизе етип қәлиплестириўди ойлағанлығы, ҳәййиў айтыў менен бала сезимин оятып, кейин ойлаў, сөйлеўин раўажландырыў ушын ҳәр қыйлы усыллар қолланғанлығы ҳаққында мағлыўматлар бериледи. Тәрбия бесиктен, ананың ҳәййиўинен басланады. Ананың бар мийримин қосып айтқан ҳәййиўин еситкен балада да ата-анаға, пүткил барлыққа деген мийримлилик, адамгершилик сезимлери қәлиплесип барады.

Халқымыз қолланған миллий тәрбия үлгилеринде ең дәслеп баланың тилин раўажландырыў ушын жаңылтпашларды қолланыўды мақсетке муўапық деп есаплайды. Себеби, «жаңылтпаш баланың тилиниң мүки болмаўы ушын ҳәм өз қәдирин билиў, ой қыялының өсиўине тәсир ететуғын халықтың педагогикалық ҳәм методикалық усылы болып есапланған» [10:53].

Қарақалпақ фольклорының жанрлары саналған нақыл-мақаллар, дәстанлар, ертеклер жасларға тәлим-тәрбия бериўдиң ең әййемги педагогикалық қуралы сыпатында қолланылған. Олар жүдә бай тәрбиялық әҳмийетке ийе болып, онда бала тәрбиясы мәселелери айрықша орын ийелейди. Фольклортаныўшылардан Қ.Мақсетов ҳәм А.Тәжимуратовлар көрсетип өткениндей, «Нақыллардың ҳәр қыйлы темада жақсы менен жаманды, ақ пенен қараны айырғандай, ертеклерде де әжайып ҳәдийселерди, хайўанның қылықларын, адам турмысын сүўретлеў арқалы әдил истиң жеңетуғынлығы баянланып отырылады. Сондай-ақ, халық дәстанларында көтерилген машқаланың бирлиги ең дәслеп сыртқы жаўларға қарсы гүрес, елдиң ғәрезсизлигин сақлаў, шын мухаббатты ардақлаў қусаған ең уллы қәсийетлер менен бериледи» [11:67]. Жоқарыдағы пикирлерге тийкарлана отырып биз нақыл-мақалларды адамзаттың ой-өрисиниң қәлиплесиўинде, тил байлығының раўажланыўында, өз-ара қарым қатнасларында қолланылатуғын ең зәрүрли тәрбия қуралы сыпатында баҳалаўды мақул деп есаплаймыз.

Қарақалпақ халық дәстанлары болса өзиниң эпиўайылығы ҳәм адамды өзине ерксиз тартып туратуғынлығы менен балаларды сыйқырлы әлемге алып кирип, олардың дүньяқарасын кеңейтиўге имканият жаратып береди. Әсиресе, олардың мазмунындағы жоқары инсаныйлық, мийнет сүйгишлик, ўатанға деген мехир- мухаббаттың артыўы, әдалатлылық ҳәм басқа да сезимлер жасларымызды әдеп–икрамлылыққа тәрбиялаўдағы тийкарғы қурал саналады.

Халық қосықлары ҳәмме ўақыт халқымызға жолдас болып киятырған руўхый ҳәм мәдений байлықларының бири. Ол халқымыздың арзыў-әрманларын өз ишине қамтыйды. Җәмийеттиң, социаллық турмыстың раўажланыўы ҳәм адам ой-өрисиниң байыўы менен халық қосықларының да мазмуны кем-кемнен байытылды ҳәм раўажландырылды. Халық қосықлары адамлардағы эстетикалық сезимлерди раўажландырып келди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ фольклорлық шығармаларының ҳәр түрли жанрлары келешек әўладтың тәлим ҳәм тәрбиясы мәселелери менен шуғылланыўшы педагогика илиминиң тийкарғы дереклери саналады. Сонлықтан да, бул дереклерден келешегимиз болған жаслардың тәлим ҳәм тәрбия ислеринде орынлы түрде пайдалана билиў сөзсиз өзиниң унамлы нәтийжесин береди.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. «Өзбекстан XXI әсир босағасында:қәўипсизликке қәўиплер, турақлылық шәртлери ҳәм раўажланыў кепилликлери ». –Нөкис «Қарақалпақстан», 1998, 328-б.

2. Хасанбаев Ж., Туракулов Х., Хайдаров М., Хасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изохли лугат. -Т.: «Фан ва технология», 2009, 672-б.

3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-том, 374-б.
4. Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. –Н.: «Қарақалпақстан», 1979.
5. Базарбаев Ж. Өзликти аңлаў-мәнаўият өзеги. –Нөкис: «Илим», 2016. 160-б.
6. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. –Нөкис: «Билим», 1963, 504-б.
7. Тлегенов А. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов. (на метериалах дастан «Алпамыш». Автореф дисс на соис уч степ конд пед наук. –Ташкент: 1998.
8. Пазылов А. «Әдеп-икрам тәрбиясы» (Қарақалпақ халық дәстанлары мысалында). –Нөкис: «Билим», 1993.
9. Базарбаев Ж. Әдеп философиясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010, 208-б.
10. Базарбаев Ж., Пазылов А., Алымов Ә., Кназбаев О. Қарақалпақ этнопедагогикасы. –Нөкис: «Билим», 2010.
11. Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. –Н.: «Қарақалпақстан», 1979.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ фольклоридаги бизга мерос болган талим тарбиявий фикрлардан фойдаланиш имкониятлари хақида суз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности использования образовательных идей, унаследованных нами от каракалпакского фольклора.

SUMMARY

The article discusses the possibilities of using educational ideas inherited by us from the Karakalpak folklore.

ZAMANAGÓY SPORTTA JAS SPORTSHÍLARDÍ TAŃLAW MASHQALALARÍ

M.B.Ramazanov – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filialı

Tayanch so`zlar: sport, tanlash, sportchi tayyorligi, jismoniy mashq, natija, bosqichli tayyorgarlik, rivojlanish, usul.
Ключевые слова: спорт, отбор, тренировка спортсмена, тренировка, результат, пошаговая тренировка, развитие, метод.
Key words: sport, selection, athlete training, training, result, staged training, development, method.

Sportta orınbasarlardı tayarlawda keleshek jas sportshılardıń tańlaw tártibi áhmiyetli rol oynaydı. Sportta joqarı nátiyjelerdi kórsetiw ushın sportshıda joqarı dárejede rawajlanǵan ayrıqsha morfologiyalıq kórsetkishler, ájayip fizikalıq hám ruwxiy qábiletler kompleksi bolıwı kerek.

Sportta tańlaw bul, qaysı bir sport túrinde joqarı nátiyjege erise alatuǵın qabiletli, talantlı, adamlardı tabıw procesi. V.P.Fillinniń pikirinshe, pedagogikalıq, sociallıq, ruwxıy, tábiyiy-biologiyalıq izertlew (ilimiy tekseriw) metodlarıń óz ishine alatuǵın shólkemlesken metodikalıq ilajlardıń kompleks tártibi túsiniledi, sonıń tiykarında aırım bir sport túrinde qánigelesiw ushın balalardıń qábiletleri anıqlanadı [5:201].

Sportta tańlaw kóp basqıshlı, kóp jıllıq process bolıp sportta tayarlıqtıń barlıq basqıshlarında ámelge asırıladı. Ol sportshılardıń qábiletlerin hár tárepleme úyreniwge tiykarlanıp sol qábiletlerdiń payda bolıwı ushın jaqsı sharayat jaratıwǵa qaratıladı.

Sportta tańlaw úsh basqıshta ámelge asırıladı:

Dáslepki – bunda balanıń morfofunkcional hám ruwxıy ózgesheliklerin esapqa alǵan halda durıs sport túrin tańlaw wazıypasın sheshedi.

Aralıq- bul 2-3 shınıǵıw basqıshlarında shuǵıllanıwshılarda sport nátiyjesin qánigelestiriw qábiletin anıqlaw wázıypasın sheshedi.

Juwmaqlawshı – xalıqaralıq kólemdegi nátiyjelerge tańlaw máselelerin sheshedi [1:223].

Kóp jıllıq tayarlıqtıń birinshi basqıshında tańlawdıń wázıypası – balanı sportqa baǵdarlaw ushın bir sport túrin tańlap alıwǵa járdem beriwden ibarat.

Balanıń keleshektegi jeńislerin anıqlaytuǵın faktor, sport penen shuǵıllanıwdı qaysı jastan baslaw kerekligi menen belgilenedi. Usı faktor kópshilik shet el hám jergilikli ilimpazlardıń izertlewlerinde hár qıylı nátiyje kórsetip alımlar ortasında tartıs hám qarsı pikirlerdi keltirip shıǵarmaqta. Olar balalardı sportqa erte alıp keliw kerekpe yaki kesh alıp kelgen maqul ma, qaysi biri jaqsı nátiyje beredi degen pikirler menen ortaǵa shıqpaqta.

Jáhánniń kóplegen elleriniń sport mekteplerinde jaqsı nátiyjeler sporttıń tabiyiy túrde jasartıw tendenciyası menen belgilenbekte. Bul jaǵday, balalar hám jas óspirimler sport mektepleriniń sabaqlarında, jarıslarında, jasi úlken sportshılar ushın túrli shegaralar kirgiziwde óz sáwleleniwin kórsetpekte. Tájiriybeniń kórsetiwinshe bunday jaqınlasıw qolaysız aqıbetlerge alıp keledi. Usınday awhalǵa bir neshe márte qánigeler dıqqat awdarǵan (V.M.Chudin, Platonov, Saxkovskiy) olar tabiyiy "jasartıw" sport tańlawı kóp jıllıq tayarlawdıń nızamlarınıń buzılıwına alıp kelgenin kórsetedi.

Máselen, V.M.Chudin sport penen shuǵıllanıwdı baslaǵan jası, tek ǵana 19% ǵana belgilengen jasqa (balalar jas óspirimler sport mektebiniń sabaǵında keltirilgen) durıs keletuǵınıń kórsetip ótken. Sporttıń kóp túrlerinde jeńimpaz sportshılardıń shınıǵıwlardı baslaǵan jası belgilengen jastan 3,5 jasqa artıq bolıp bólinedi [3:144].

Házirgi waqıtta dúnyanıń túrli mámleketlerinde 3-5 jaslı balalardı hátteki gódeklerdi júziwge úyretiwge umıtılıw bar. Geybir balalar sport mektepleriniń shınıǵıwlarına balalar baqshalarınan qatnastırılmaqta.

N.J.Bulgakovtıń baqlawlarına qaraǵanda 11-12 hám 16-17 jastaǵı balalardıń morfologiyalıq hám fiziologiyalıq kórsetkishlerinde baylanıslılıq bar [2:82].

Biraq, bul degeni balalardı jaslayınan sportqa erte tartıw degendi bildirmeydi. Sebebi, jas sportshılardıń hár tárepleme fizikalıq jaqtan rawajlanıwınıń haqıyqıy dárejesi kórsetkishleri keltirilgeni menen sáykes, balalar hám óspirimler sport mekteplerine tańlaw ushın turaqlı kriteriya bolmaydı. Óytkeni, hár túrli jaǵdaylarda jeńiske erisiw ózgeshelikleri jıynaǵı menen anıqlanadı hám hátte qolaysız tásir kórsetiwshi máselen, júziw nátiyjelerine jaman tásir tiygiziwshi sıpatlar basqa sıpatlardıń anaǵurlım rawajlanǵanlıǵı menen kompencaciyalanadı.

Hár bir sport túrine tán shuǵıllanıwdı baslawdı aqılǵa salıw waqtı anıqlanadı. Bul, óz gezeginde, tańlaw hám baǵdarlaw qatarına óziniń tásirin tiygizedi. (1-tablica) Baslanǵısh tayarlaw toparlarında balalardı qabıl etiwdiń jas shegaraları [2:84].

Sport túri	Jası	Sport túri	Jası
Júziw	7-8	Basketbol	10-11
Tennis	8-9	Voleybol	10-11
Akrobatika	8-9	Futbol	10-11
Figuralı ushıw	7-8	Gandbol	10-11
Kórkem gimnastika	7-8	Qılıshpazlıq	10-11
Sport gimnastikası (er balalar)	8-9	Baydarkada eskek esiw	11-12
Sport gimnastikası (qız balalar)	8-9	Kanoeda eskek esiw	11-12
Badminton	9-10	Jeńil atletika	11-12
Biatlon	9-10	Boks	12-13
Lija jarısı	9-10	Velosport	12-13
Akademiyalıq eskek esiw	10-11	Awır atletika	13-14

Bunnan kórinip tur, yaǵnıy keltirilgen usınıslar túrli sport túri menen shuǵıllanıwdı baslaw boyınsha maǵlıwmatlarǵa sáykes keledi.

Usıllardan kelip shıqqan jaǵdayda balalardı shınıǵıwǵa 6-7 jasınan qatnastırıwda sport mektebiniń basshıları tómendegilerdi kózde tutıwı kerek:

Birinshiden, sportqa uqıplıǵın aldınnan anıqlaw, maǵlıwmatlardıń isenimli bolıwın kemeytedi.

Ekinshiden, zamanagoy sport túrleri ózgeshelikleri sportshı organizmine sonday joqarı talaplar qoymaqta, bunıń nátiyjesinde sport penen shuǵıllanıwdı erte baslaǵan balalar sporttan erte ketip qalmaqta. Haqıyqatında da baqlawlardıń kórsetiwine qaraǵanda, shınıǵıwlardı 6-8 jastan baslaǵan balalar kóp jaǵdayda sporttan 15-27 jasta yaǵnıy joqarı nátiyjelerge jetisiw ushın eń bir aqılıy jasqa jetken waqtında shıǵıp ketpekte [3:144].

Bul sorawlar boyınsha arnawlı tájiriybeler ótkerilmegen, biraq belgili maǵlıwmatlardıń kórsetiwinshe 4-6 jaslı balalar menen sport jumısın shólkemlestiriw nátiyjesiz juwmaqlanbaqta hám hátteki, balalardıń sportta rawajlanıwǵa erisiwge zıyanın tiygizbekte. Ámeliyattıń kórsetiwine qaraǵanda, joqarı nátiyjelerge erisiw maqsetinde sportqa balalardı qatnastırıwdı 2-2,5 jıl erte baslaǵannan kóre, belgilengen jas shegaralarında baslaw, hátte keshirek baslaǵan nátiyjeli bolmaqta [2:168].

Balalar hám jas óspirimler sport mektebine qabıl etiw ushın tańlawdıń zárúrlik shárti, balalardı dáslep sporttıń túri haqqındaǵı oylandırıwshı májbúriy shınıǵıwlardı kesh ótkeriwde. Bunday shınıǵıwlar 30 sabaqtan kem bolıwı maqsetke muwapıq keledi. Bul usıl balalarǵa bir tárepten turmısta kerek bolatuǵın kónlikpeler berse, basqa tárepten balalardıń keleshegin baqlaw juwmaǵın arttıradı. Ǵalabalıq oqıtıw bolmasa, sport túrleri boyınsha uqıplılıqqa iye balalardı tańlaw qıyın boladı, balanı juwırıwǵa yaki velosiped aydawǵa ıqlası ba rma degen sorawǵa juwap tabılmaydı. Sonlıqtan, baqlaw waqtında-aq joqarı nátiyjeler sportta jeńiske erisiwdi támiynleytuǵın sapa hám uqıpqa kewil bóliw zárúr, waqtınsha xarakterge iye bolǵan úyretiw waqtında kózge túsiwi múmkin bolǵan belgilerdi tańlaw waqtı sıpatında qollawǵa bolmaydı.

Kópshilik izertlewshilerdiń pikirine qaraǵanda 11-13 jaslı balalardıń 15-20 % fizikalıq rawajlanıwı erte boladı. Olar óz qatarlarınan boyı hám salmaǵı, bulshıq etleri háreketi kórsetkishleri bálentligi, ásirese, sport texnikalarınıń jaqsı ózlestiriwinen ústin bolıp keledı. Eger, bul faktler joqarı bolmasa da normal rawajlanıp atırǵan balalarǵa salıstırǵanda 2-4 % rawajlanıwı tómen balalarǵa salıstırǵanda 4-8% bıraq trenirovka kólemi hám nátiyjeler sezireli dárejede kórsetkishke iye boladı [2:96].

Sonı tastıyıqlap ótiwimiz kerek, baslanǵısh tańlawda (jasartıw) tendenciyasına qarap jol tutıw nátiyjesi azlıq etedi. Tiykarınan, ol turaqlı emes trenirovka nátiyjesine baylanıslı hám tańlaw procesinde ekinshi bolıp esaplanadı. Baslanǵısh tańlawda geyde bilimi jeterli bolmaǵan trenerler maqullaytuǵın sport túrine sáykes bolmaǵan sınawlar ótkeriw ulıwma payda bermeydi hám sportshınıń keleshektegi kriteryası bola almaydı. Máselen, belgili shanǵıshı G.Kulyakova sport penen shuǵıllanıwdı 20 jasta baslaǵan, konkiyde júriw boyınsha olimpiya oyınları chempioni G.Stepanskaya 17 jasında, velosport boyınsha belgili sportshılar N.Gorelev, V Komenskiy, A.Shukanovlar 17-18 jastan baslaǵan [4:43].

Balalardı belgili bir sport túrine qatnastırıw haqqındaǵı qarar bir yaki eki belgi boyınsha emes, balkim barlıq kriteryalardıń jıynaǵınıń bahası boyınsha qabıl etiliwi kerek. Kóp jıllıq tayarlıqtıń usı quramında quramlıq jaqınlasıwdıń ayrıqsha áhmiyeti sonda, sport nátiyjesi bul jerde jas sportshılardıń bolajaq keleshegi haqqında derlik hesh qanday maǵlıwmat bermeydi.

Ádebiyatlar

1. Kerimov F.A “Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati”. –Toshkent: O’ZDJTI 2007. 330-b.
2. Кожухова Н.Н., Рыжкова Л.А., Борисова М.М. "Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста: Схемы и таблицы". - М.: 2003. –С.192.
3. Глазирина Л.Д. “Физическая культура дошкольникам” программа и програмные требования. -М.: 2001. –С. 144.
4. Гусков С.И., Дектярева Е.И. “О физическом воспитании дошкольников в зарубежных странах”. // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 1996. №3. -С.43-49.
5. Саломов Р.С. “Спорт машғулотининг назарий асослари”. -Т.: 2007. 235-б.

REZYUME

Maqolada sportda yosh, iste’dodli sportchilarni tanlash, kasbga yo’naltirish masalalariga e’tibor qaratiladi. Sportchini tanlash tushunchasi, tanlash bosqichlari va vazifalari ko’rib chiqiladi. Sportda yoshartirish tendensiyasi haqida ma’lumotlar beriladi.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена отбору и ориентации юных талантливых спортсменов в спорте. Также обсуждается концепция отбора спортсмена, этапы отбора и задачи. Информация о тенденции омоложения в спорте.

SUMMARY

The article is devoted to the selection and orientation of young talented athletes in sports. It will be discussed the concept of athlete selection, stages of selection and tasks. Information on the trend towards rejuvenation in sports.

ФИЗИКА ТАЪЛИМИДА ТИЗИМЛИ ЁНДАШУВ УСУЛИНИ ҚЎЛЛАШ САМАРАДОРЛИГИ

Д.С.Рўзиева - *катта ўқитувчи*

Бухоро муҳандислик - технология институти

Таянч сўзлар: тизимли ёндашув, тизим тамойиллари, касбий компетенция, моделлаштириш, ахборотлаштирилган муҳит.

Ключевые слова: системный подход, системные принципы, профессиональная компетентность, моделирование, информационная среда .

Key words: system approach, system principles, professional competence, modeling, information environment.

Таълим тизими жараёнлари юқори даражада ривожланган Буюк Британия,Франция, Германия, АҚШ, Исроил, Япония, Жанубий Корея, Хитой Халқ Республикаси ва бошқа ривожланган давлатлар таълим тизимида физика таълими ишлаб чиқаришнинг асосий бўғини ҳисобланиб, жаҳон меҳнат бозорига малакали мутахассислар тайёрлашнинг муҳим босқичлари ва ташкил этувчиларидан бири деб қаралади. Ривожланган мамлакатларнинг University of Technology Malaysia (Малайзия), Harvard University (АҚШ) каби етакчи университетларида таълим олувчиларни замонавий ишлаб чиқариш муҳитига мослаштириш, шу билан бир қаторда, глобаллашув шароитида халқаро таълим интеграцияси имкониятларидан фойдаланиш билан боғлиқ касбий муаммоларни замонавий материалларни мукаммаллаштириш асосида ҳал қилишга катта аҳамият қаратилмоқда. Бўлажак муҳандисларнинг касбий компетенцияларини шакллантиришда аниқ ва табиий фанлар тизими асос бўлиб хизмат қилиши долзарб ҳисобланади.

2020 йил 29 декабрь Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномасида илм-фан ,технологияларнинг та-раққий этишида физика фанининг салмоқли ўрни ҳақида қуйидагича фикрларни таъкидлади :

”Агар,тарихга назар ташлайдиган бўлсак , дунёдаги деярли барча кашфиёт ва технологияларни яратишда физика фани фундаментал асос бўлганини кў-рамиз. Ҳақиқатан ҳам ,физика қонуниятларини чуқур эгалламасдан туриб машинасозлик, электротехника, Ай-Ти,сув ва энергияни тежайдиган технологиялар каби бугун замон талаб қилаётган соҳаларда натижага эришиб бўлмайди”.

Дарҳақиқат,физика таълимини яхши ўзлаштирган битирувчилар ишлаб чиқариш ва таълим соҳасининг барча тармоқларида: хусусий, илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик базаларининг янада ривожланишида юқори қийматли рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқарилишида “драйвер” роли-ни бажаради.

Олий Таълим Муассасалари таълим самарадорлигини ошириш ва рақобатбардош кадрларни тайёрлашнинг энг муҳим омилларидан яна бири – мазкур жараёнга замонавий инновацион технологиялар ва виртуал таълим технологияларини тадбиқ этиш ҳисобланади. Бу жараённинг мазкур технологиялар ва уларнинг талабларига мувофиқ ташкил этилиши физика фани ўқитувчиларининг инновацион технологиялар моҳиятидан қанчалик хабардор эканлиги билан бевосита боғлиқ. Техника олий ўқув юртларида муҳандисларни касбий фаолиятга тайёрлаш жараёнида талабаларнинг ўқув-тадқиқот фаолияти билан боғлиқ касбий йўналтирганлик масалаларини ечиш, касбий фаолиятда лаборатория ускуналари билан ишлаш малака ва кўникмаларига эга бўлиш, топшириқлар тизимини амалга ошириш методикасига қаратилган тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Тизимли ёндашув умумий физикани оптимал якуний натижалар билан ўқитиш, уни ўрганишда талабаларнинг мустақиллигини ривожлантириш, физи-кавий билимларни касб-ҳунар таълимига етказиш, ўқитиш усуллари, шакллари ва воситаларини дидактик ва психологик жиҳатдан асослашдан иборат.Тизим тушунчаси ҳозирги замон фалсафасида ҳам фан - техника ва амалий фаолиятда ҳам муҳим роль ўйнайди.Тизимли ёндашув билиш жараёнининг универсал воситасидир, ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга тизим сифатида қараш мумкин,гарчи илмий таҳлилнинг ҳар қандай объектида бунга зарурат бўлмаса ҳам. Тизимли метод мураккаб динамик бутунликларни билиш ва яратишда тенги йўқ методдир.1972 йилдаёқ файласуфлар “ўрганилаётган объектларга тизимли – структурали ёндашув ҳозирги вақтда умумилмий та-мойил мақомига эга бўлиб бормоқда: барча махсус фанларда уларнинг ривожланганлик даражаси ва ички эҳтиёжларидан келиб чиқиб тизимли ёнда-шувдан фойдаланади. Фан ривожланишининг замонавий босқичида тизимли ёндашувнинг назарий ишланмалари ва ундан метод сифатида фойдаланиш кенг қамровли тушунча.”Система” сўзи юнончада “тузиш” маъносини англатади. Буюмлар аморф қисмларга бўлинмаган нарса бўлиб, яқиндан қаралганда эса бўлакларга бўлиш мумкин бўлган қисмлардан тузилганлигини акс этувчи оддий тажрибадан иборат эканлигини ифодалайди [1:38]. Фанда тизимли ёндашувнинг замонавий ролини аниқлаб беришнинг асосларидан бири маълумот миқдорининг жадал ўсиши –информацион портлаш бўлади. Маълумот миқдорининг ўсиши ва уни ўзлаштиришдаги имкониятларнинг чегаралан-ганлиги ўртасидаги зиддиятларни енгиб ўтишга билимнинг тизимли қайта ташкил этилиши ёрдамида эришиш мумкин. Илмий билишда таҳлилий ён-дашув илмий фаолият методи сифатида ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бироқ ,аналитик материал етарли даражада тўпланган билим соҳаларида уни интеграциялаш ва тизимлаштиришга эҳтиёж туғилади ва бу анализ ва синтезни органик ҳамоҳангликдаги тизимли ёндашув асосидагина муваффақиятли амалга оширилади. Турли билим соҳалари замонавий олимларнинг тизимли ёндашувга интилишларига унинг бутунликни чексиз кўпаювчи қисмларининг механик йиғиндисига олиб келиши эмас, балки унинг бутунликларини моделлаштириш қобилиятига эгалиги сабаб бўлади [2:326]. Шу тарзда тизимли ёндашувни фан ривожланишининг замонавий босқичида билишда интегратив тенденцияларнинг кучайиши натижаси деб ҳисоблаш мумкин. Тизимли ёндашувнинг моҳияти нимада ва бу методнинг самаралилиги нима билан шаклланади. Рус файласуфи ва системологи В.Н.Сагатовский шундай ёзади: ”Объектнинг ҳаммасидан кўра сиғимли ва тежамли таърифи уни тизим сифатида фараз қилгандагина амалга ошади”.

Тизимли билимлар–объектни бутун ҳолатда эмас, балки унинг аниқ объектнинг тизимли тавсифларига мос равишдаги “кесимини билиш натижаси” бў-либ ҳисобланади. Тизим-объект, мақсадга эришиш учун зарур ва етарли бўл-ган вазифаларни амалга ошириш, уни бир-бири билан мақсадга мувофиқ тарзда жойлашган элементлар мажмуаси билан таъминланади. Элементички тизимнинг дастлабки бирлиги, функционал қисми бўлиб, тизимни қуриш ва вазифаларини бажариш учун зарур бўлган хусусияти инобатга олинади. Тизимли ёндашув 2 жиҳатга эга: билишга йўналтирилган (тавсифий) ва конструктив (тизимларни) яратишда фойдаланадиган. Тавсифий ёндашувда тизимнинг ташқи хусусиятлари унинг мақсадга мувофиқ хусусиятлари шунингдек вазифалар мақсадга эришиш усули сифатида унинг ички тузилиши таркиби ва структураси орқали тушунтирилади. Интеграция–бу ривожланиш жараёндир,унинг натижасида элементларнинг бир-бирига ўзаро боғлиқлиги асосида тизим ичида бир бутунликка ва яхлитликка эришилади. Тизимли ёндашув- бу фанда мураккаб ташкиллашган объектларни шакллантириш услубларини ишлаб чиқариш вазифасини бажарувчи назарий-методологик йўналишдир. Тизимлилик тамойили шуни англатадики,тизим ва уни ташкил этувчи қисмларнинг ўзаро ҳатти-ҳаракатлари қонуниятлари асосида ўрганилган объектив воқелик,жараёнлари интеграл хусусиятлари ва қонуниятларга эга бўлган мустаҳкам бирлик ва бутунликни пайдо қила-ди.Тизимли таҳлил босқичлари : объектни уни ташкил этувчи элементларга ажратиш,боғлиқлик иерархиясини аниқлаш, асосий омилларни (сабаб, функция-меъёр) ажратиш, объектни моделлаштириш. Тизимли ёндашувда: 1. Концепция шакллантирилади,асосий тушунчалар ажратиб олинади,улар асосида сабабийлик, функционал ,структуравий бошқа боғлиқликларга шартлаб берувчи омиллар аниқланади. 2. Тадқиқ этилаётган объектнинг структуравий компонентлари ажратиб олинади. 3.Ресурсларнинг мавжудлиги, ички алоқадорлик аниқланади.

Умумий физикани ўқитишда асосий нарса билимларни ёдлаш эмас, балки уларни чуқур ўзлаштиришдир. Талабалар нафақат физик назарияни билиш-лари, балки фикрлашлари, излашлари ва ушбу билимларнинг қўлланили-шини топишлари керак. Замонавий техника ва технологияларнинг ривож-ланиш даражаси физика курсларида ўрганилаётган турли хил ҳодисалар ва жараёнларга нисбатан тобора жиддий талабларни қўймоқда [3:62]. Физика - бу экспериментал фан, ҳал қилувчи физик экспериментлар умумий

физика бўйича кўплаб бўлимларнинг тақдимоти асосида ётади. Техник воситалар ўқувчиларнинг ўқув материалига нисбатан маълум бир ҳиссий муносабатини яратади, ўрганилаётган мавзуга қизиқишни уйғотади. Компьютердан фойдаланган ҳолда, ўқитиш тизими таълим жараёнини ҳар-хил, кўп ўзгарувчан ахборот таъминоти билан ажралиб туради. Талабалар физик тизимни тавсифловчи параметрларнинг исталган қийматларини киритиш имкониятини қўлга киритадилар, шу билан физик экспериментларни ўтказадилар, уларни ўқув жараёнида амалга ошириш қийин . Жараён ижодий хусусиятга эга бўлиб, физикани ўрганишдан махсус фанларга осон ўтишни таъминлайди. Бунинг учун, ўқитувчилар томонидан ишлаб чиқилган ва назарий курснинг энг муҳим мавзулари ҳамда амалий ва лаборатория машғулотлари материалларини ўрганишда синовдан ўтган дастурлардан фойдаланилади. Физикадаги янги кашфиётлар ва ғоялар инновацион технологияларнинг асосига айланди ва улар техниканинг турли соҳаларида кенг қўлланил-моқда. Бугунги кунда тизимли ёндашув масаласини ҳал этиш муҳим назарий аҳамиятга эга бўлиши билан бир қаторда уни амалиётга қўллашга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Таълим самарадорлигини ошириш мақсадида тизимли ёндашув усулидан фойдаланиш тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, у нафақат таълим-тарбия жараёнини тадқиқот қилиш усули, айни вақтда, уни такомиллаштириш усули сифатида ҳам қўлланилмоқда. Лекин, ҳозирги вақтда тизимли ёндашув усули, юқорида таҳлил қилинган даражада бизнинг педагогларимиз фаолиятида таълим-тарбия жараёнини модернизациялашда фаол қўлланиладиган турли шаклдаги методлар сифатида аниқлаштирилгани йўқ. Бир қатор тараққий этган мамлакатларнинг педагогик тадқиқотларида тизимли ёндашув соҳасидаги илмий изланишлар асосан таълим муассасалари ва педагог ходимлар фаолиятини намоён бўлишини асословчи ўзига хос шарт-шароитларнинг меъёрий кўрсаткичлари билан якунига етказилган. Аниқлаштирилган тизимли ёндашув усули, педагоглар учун таълим муассасаларини такомиллаштиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, моделлаштириш жараён сифатида таълим назариясида ва амалиётида тизимли ёндашувни жорий қилишнинг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Бугунги кунда тизимли ёндашув масаласини ҳал этиш муҳим назарий аҳамиятга эга бўлиши билан бир қаторда уни амалиётга қўллашга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Таълим самарадорлигини оши-риш мақсадида тизимли ёндашув усулидан фойдаланиш тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, у нафақат таълим-тарбия жараёнини тадқиқот қилиш усули, айни вақтда, уни такомиллаштириш усули сифатида ҳам қўлланилмоқда. Лекин, ҳозирги вақтда тизимли ёндашув усули, юқорида таҳлил қилинган даражада бизнинг педагогларимиз фаолиятида таълим-тарбия жараёнини модернизациялашда фаол қўлланиладиган турли шаклдаги методлар сифатида аниқлаштирилгани йўқ. Бир қатор тараққий этган мамлакатларнинг педагогик тадқиқотларида тизимли ёндашув соҳасидаги илмий изланишлар асосан таълим муассасалари ва педагог ходимлар фаолиятини намоён бўлишини асословчи ўзига хос шарт-шароитларнинг меъёрий кўрсаткичлари билан якунига етказилган. Аниқлаштирилган тизимли ёндашув усули, таълим тизими ходимлари учун таълим муассасаларини такомиллаштиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, моделлаштириш жараён сифатида таълим назариясида ва амалиётида тизимли ёндашувни жорий қилишнинг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Тизимли ёндашув асосида моделлар тузиш тамойиллари хилма-хил бўлиб, улар орасида тизимли ёндашувни амалга оширишни ифода этувчи қуйидаги уч хилини кўрсатиш мумкин:

1. Ижтимоий-педагогик даражада кенг қўлланилиши мумкин бўлган кўп омилли модел бўлиб, у таълим муассасаларини ислоҳ қилишда инобатга олиниши зарур бўлган турли даражадаги таркибий қисмлардан иборат;

2. Кибернетик модель қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: киритиш, чиқариш, жараён, тескари алоқа, муҳит ва бошқалар.

3. Босқичли модель. Бу турдаги моделларда бир нечта босқич мужассамлаш-ган бўлиб, керакли бўлган натижани олиш учун изчил равишда барча босқичларни босиб ўтиш шартдир.

Кибернетик модель асосида техника йўналишидаги олий таълим муассасаларида физика фанини ўқитиш жараёнига тизимли ёндашув усулини қўллаш технологияси ишлаб чиқилди.Бу ишлаб чиқилган технология қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

-мавжуд бўлган ўқув-услубий ишланмалар орасида техника йўналишидаги олий таълим муассасаларида физика фанини ўқитишда такомиллаштирилган ишларни таҳлил қилиш ва уларнинг ютуқларидан тизимли ёндашув усулида фойдаланиш;

-техник соҳа йўналишлари ўқув режасидаги физика фани бўйича билимлар ва маълумотлар омборини тузиш ва улардан физика фанини ўқитишда фойдаланиш технологиясини ишлаб чиқиш;

-физика фанларини ўқитишнинг ахборотлаш-тирилган ўқув муҳитини яра-тиш;

-физика фанини ўқитишда ахборотлаштирилган таълим муҳитининг талабаларда шаклланадиган мутахассислик бўйича касбий хислатларга таъсирини аниқлаш ва башорат қилиш;

-ишлаб чиқилган тизимий ёндашув усулидан физиканинг ёруғлик ҳоди-саларига доир мавзуларини ўқитишда фойдаланишга услубий тавсиялар бериш.

Техника йўналишидаги олий таълимда физика ва мутахассислик фанларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлаш орқали талабаларнинг фанларни самарали ўзлаштиришига эришиш мумкин. Шунингдек, ахборот технологияларни таълим жараёнига жорий қилиш билан бирга, тизимли ёндашув асосида ўқитиш - ўқув мақсадларига кафолатли эришишни таъминлайди. Биз томондан ўтказилган дастлабки изланишлар шуни кўрсатдики, ахборот технологияларидан фойдаланиб, физикани тизимли ёндашув асосида ўқитиш, талабаларнинг билим олиш имкониятларини ошириш, уларнинг мустақил ишлаш қобилиятларини ва амалий кўникмаларини ўрганиш даражаларини ривожлан-тиришда ижобий самара беради.

Адабиётлар

1. Леске М., Редлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о поняти-ях: Пер.с нем. –М.: 1987.
2. Клековкин Г.А. Преемственность в обучении. в поисках теоретических оснований. – Самара: 2000. –С.328.
3. Каталог программных средств учебного назначения. Фонд алгоритмов и программ НИИВО. вып. -М.: 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада техника йўналишидаги олий таълим муассасаларида физикани ўқитишда тизимли ёндашув усулини ташкил қилиш имкониятлари ва самарадорлиги ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся представление о возможностях и эффективности организации системного метода подхода к преподаванию физики в высших учебных заведениях технической направленности.

SUMMARY

The article gives an idea of the possibilities and effectiveness of the organization of a systematic method of teaching physics in Higher Educational Institutions of technical orientation.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ РАҲБАРЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК ЖАМОАДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ СТРАТЕГИЯЛАРИ

А.Н.Саидов – *бош мутахассис*
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси

Таянч сўзлар: педагогик жамоа, раҳбар, умумтаълим мактаби, рақобат, стратегия, самарали бошқарув, компетентлик, ҳамкорлик стратегияси, қўллаб-қувватлаш стратегияси, авторитаризм.

Ключевые слова: педагогический коллектив, лидер, средняя школа, конкуренция, стратегия, эффективное управление, компетентность, стратегия сотрудничества, стратегия поддержки, авторитаризм.

Key words: teaching staff, leader, secondary school, competition, strategy, effective management, competence, cooperation strategy, support strategy, authoritarianism.

Умумтаълим мактабларидаги педагогик жамоа ўртасидаги зиддиятлар таълим сифатига салбий таъсир кўрсатадиган омиллардан ҳисобланади. Умумтаълим мактаблари раҳбарларининг мазкур низоли ҳолатларга тайёргарлиги, низоларни амалда бошқариши, уларни тахмин қилиши ва енгиб ўтиши, энг яхши усулларини топа олиши муҳим.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясида [1] “халқ таълимини бошқаришда стратегик режалаштиришнинг замонавий шаклларини яратиш, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар, соҳада халқаро тажрибадан келиб чиқиб илғор ютуқлардан фойдаланиш амалиётини кенгайтириш” каби йўналишлар белгиланган.

Кузатишларимиз натижасида таълим қонунчилигида қабул қилинган қонун ва меъёрий ҳужжатлар муайян муаммоларни ҳал қилсада, зиддиятли вазиятларда кўпинча самарасиз бўлиб, ҳар хил қарама-қаршиликларни ўз ичига олишга қодир эмас, деган хулосага келдик.

Педагогик низолар бўйича мутахассис И.А.Курочкина[2]*нинг фикрича, п*едагогик зиддият – пайдо бўладиган ва бошқариладиган ҳодиса ҳисобланади. Психологик нуқтаи назардан қарама-қаршиликнинг ривожланиши ва ҳал этилиши шахсиятни ривожлантиришнинг ўзига хос шакли, чунки унда эскилари ўзгариб, янги шахсий муносабатлар шаклланади [2:37].

А.А.Бизяева[3]нинг фикрича эса, раҳбар жамоадаги зиддиятли вазиятда ҳолатни ўрганади, таҳлил қилади, тажриба ва маҳоратига таянган ҳолда иш кўради. У зиддиятни ҳал қилиш усулини танлаши, вазиятни холисона баҳолаши энг муҳими низоларни авж олдиришга эмас, балки уни мос стратегиялар ёрдамида ҳал қилиши зарур.

Ҳар қандай педагогик жамоадаги зиддиятларни бартараф этиш учун раҳбар олдида “рақобат”, “имтиёз”, “чекиниш”, “муросага келиш”, “ҳамкорлик” каби стратегиялар мавжуд. Мазкур стратегияларни педагогик амалиётда қўлланилиши нуқтаи назаридан кўриб чиқамиз.

1. Рақобат –педагогик нуқтаи назардан низоли вазиятдан чиқишнинг энг кам танланган шакли. Қоида тариқасида, бу рақибларни шахсий манфаатларга йўналтиришни ўз ичига олади. Бундай вазиятда зиддиятли томонлар муҳим манбаларга эга бўлади. Куч, қонун кучи, алоқалар, жамоадаги ваколат ва бошқалар шулар сирасига киради. Ташқи салбийлик билан ушбу стратегияни, масалан, умумий сабабни қарама-қарши шахснинг тажовузларидан ҳимоя қилиш зарур бўлганда, масалан, мактаб жамоасининг кўплаб аъзолари азият чекадиган бўлса, педагогик жиҳатдан оқланиши мумкин. Кўриб чиқилаётган стратегия, агар ўқувчилардан бири ўзини бошқаларга қарши қўйиши ва қийин топшириқларни бажаришдан бош тортиши, ўз ишини бошқаларга юклашга интилиши каби ҳолатларда ҳам самарали бўлиши мумкин. Зиддиятдаги рақобат стратегияси савол беришни ўз ичига олади “Ким ғалаба қозонади?”, унинг ортида куч, авторитаризм ва рақиблардан бирининг муқаррар психологик жароҳати, эҳтимол мағлубият турибди.

2. Педагогик зиддиятни ҳал қилишнинг навбатдаги стратегик ёндашуви – чекиниш (қочиш) – биз аллақачон кўриб чиққан рақобат стратегиясининг ўзига хос “алтер-эго”си сифатида тақдим этилиши мумкин. Бу можароларнинг ўзаро таъсиридан қочиш истаги билан ажралиб туради. Чекиниш стратегиясида на ўзининг ва на рақибнинг манфаатларига эътибор берилмайди. Бу психологик вақт бомбасининг бир тури, чунки бундай стратегия билан қоида тариқасида, можаронинг аҳамиятини субъектив баҳолаш ҳақиқий зиддиятга мос келмайди. Бу эса можаронинг такрорланишига олиб келиши мумкин. Агар муаммо ҳақиқатан ҳам аҳамиятсиз бўлса ёки низо мавзуси унинг нотўғри эканлигини тушунса (масалан, интизомли ва масъулиятли талаба дарсга кечикса ва ўқитувчи бу алоҳида ҳолат эканлигига амин бўлса) ушбу стратегиядан фойдаланиши мантиқан тўғри келади).

3. Имтиёз – унинг остида, рақиблардан бири бошқасининг шахсий манфаатларига кам эътибор бериш билан ажралиб турадиган шахсий хусусиятларидан фойдаланиб, ўз мақсадига эришади. Бошқача қилиб айтганда, киши рақибнинг манфаати учун шахсий манфаатларини қурбон қилади. Ушбу стратегиядан фойдаланиш можарони ҳал қилиш учун шарт-шароитлар етилмаган ҳолларда оқланади. Бундай ҳолда, бу вақтинчалик “сулҳ”га олиб келади ва зиддиятли вазиятни конструктив ҳал этиш йўлидаги муҳим босқич ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтилган “рақобат”, “қочиш” ва “имтиёзлар” жуда машҳур ижтимоий-психологик стратегиялар бўлиб, кўпинча ўқитиш амалиётида учрайди. Бироқ, ўрнатилган гуманистик парадигма шароитида можароларни ҳал қилишда энг самарали ва ресурсли стратегик ёндашувлар раҳбар учун “муроса” ва “ҳамкорлик” бўлиши зарур.

4. Албатта, муросага келиш – бу можароларни ҳал қилишнинг ижобий педагогик қўллаб-қувватланадиган стратегиясидир. Бироқ, бу келишмовчилик билан зиддиятли томонларнинг манфаатлари мувозанати билан тавсифланганига қарамай, ҳар иккала томоннинг эҳтиёжлари тўлиқ қондирилмайди, бу эса янги кескинликни ривожланишига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

5. Шу нуқтаи назардан, зиддиятли вазиятда шерикликка асосланган ҳамкорлик стратегияси ҳозирги кунда энг маданий, шу жумладан таълим муҳитида изчил ҳисобланади. Унинг самарадорлиги кафолати

ҳам ўз манфаатларига, ҳам рақиб манфаатларига юқори даражада эътибор қаратилишида. Ушбу стратегия нафақат манфаатлар мувозанатига, балки шахслараро муносабатларнинг қийматини тан олишга ҳам асосланган. *В.И.Журавлев*[4]*нинг фикрича, ҳ*амкорлик стратегияси зиддиятнинг принципиал янги ечимини биргаликда қидиришни назарда тутади, бунда низо сабаблари ва мавзуси йўқ қилинади. Ҳамкорлик орқали педагогик можарони енгиб чиқиш стратегияси ҳар доим қарама-қарши рақиблар ўртасидаги алоқа шериклик форматини бирлаштирган келишувга асосланган бўлади.

Таъкидлаш керакки, ҳамкорлик стратегиясининг тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, зиддиятли вазиятнинг ёш иштирокчиси, биринчи навбатда ўқувчи, бола масъулиятни ўз зиммасига олишдир. Шунингдек, ушбу вазиятда ўқувчи учун катта ёшдаги ўқитувчи билан бўлган тажриба қийин ҳаётий вазиятни енгишда муҳим аҳамиятга эга, бу ўз-ўзидан ривожланиш, ижтимоийлашув ва шахсни шакллантиришга ердам беради.

Д.Ш.Темиров[5]нинг фикрича, замонавий умумтаълим тизимида инсонпарварлик ва демократлаштириш тамойилини тасдиқлаш нуқтаи назаридан маъмурият, ўқитувчи, ота-она зиддиятларнинг пайдо бўлиши ва уни самарали бартараф этишга жавобгар бўлишлари лозим. Ўқитувчилар ва ота-оналар одатда низолар, зиддиятли педагогик тўқнашувларга самарали таъсир ўтказиш имкониятини йўқотиш сабабли салбий муносабатда бўлишади. Ўқитувчилар кўпинча ўқувчи билан алоқа қилмасдан, унга таъсир ўтказадилар. Айни пайтда зиддиятни бошқаришда ўзаро таъсир ўтказиш зарур ҳисобланади [5:55].

Р.Х.Джураев ва С.Т.Турғуновлар[6]га кўра, раҳбарларнинг конфликтологик қобилиятсизлиги низоларнинг олдини олиш ва уларни бошқариш имконияти йўқлигидан намоён бўлади. Педагогик фаолиятда низони муваффақиятли ҳал қилишдан кўра уни олдини олиш осонроқдир. Ҳар бир ўқитувчи раҳбар мактабдаги низоларнинг олдини олиш ва юзага келган тақдирда уларни самарали бошқариш учун маълум билим ва кўникмаларга эга бўлиши керак [6:117].

Умумтаълим мактабларининг раҳбарлари педагогик жамоадаги зиддиятларни бартараф этишда қуйидагиларни билиши мақсадга мувофиқдир:

– жамоанинг индивидуал хусусиятларини билиш ва ҳисобга олиш; тарбиявий жамоанинг психоэмоционал ҳолатини диққат билан кузатиб бориш, низодан олдинги вазиятнинг дастлабки аломатларини кўра билиш;

– зиддиятларсиз алоқа тамойилларини амалга ошириш (ҳукмларсиз мулоқот қилиш – бошқаларга “ёрлиқ”ларни осмаслик ва уларнинг ўзига “ёрлиқ” қўйилишига йўл қўймаслик; ўзи ва ўзга билан алоқада манипуляцияни олдини олиш);

– кескинлик юзага келган тақдирда, педагогик жамоа низоларни келтириб чиқарадиган хатти-ҳаракатларининг ҳақиқий сабабларини аниқлаш керак. Зиддиятли вазият кўламини, унинг ижобий ва салбий томонларини баҳолаш ва самарали бошқариш учун низо ривожланишининг прогнозини тузиш ва ундан чиқишнинг мақбул стратегиясини танлаш;

– зиддиятлашганлар ўртасида оғзаки нотўғри мақсадга йўналтирилган эркинликка йўл қўймаслик (ҳайқириқлар, ўзаро танбеҳлар, таҳдидлар ва бошқалар), акс ҳолда низоли вазият очиқ қарама-қаршиликка айланиши муқаррар;

– раҳбар вазиятни назорат қилиши керак, унинг вазифаси низолашганлар ўртасида таъсирчан муносабатлардан фойдаланиб муаммони тадбирли ечимига ўтказиш;

– ҳар қандай ҳолатда ҳам зиддиятли томонлар билан ўзаро муносабатда бўлиш (унга педагогик ва психологик ёрдам бериш).

М.М.Рибакова [7] педагог низоли вазиятни қуйидаги алгоритм асосида ҳал қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

– вазият тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш, асосий ва унга ҳамроҳ бўлган қарама-қаршиликларни аниқлаш, таълим мақсадини белгилаш, вазифалар иерархиясини, ҳаракатлар кетма-кетлигини аниқлаш;

– педагог - ўқувчи, оила - ўқувчи, ўқувчи - синф жамоаси ўртасидаги ўзаро муносабатларни таҳлил қилиш асосида юзага келиши мумкин бўлган оқибатларни ҳисобга олган ҳолда вазиятни ҳал этиш воситалари ва усулларини аниқлаш;

– ўқувчилар, ота-оналар, вазиятнинг бошқа иштирокчиларининг мумкин бўлган жавобларини ҳисобга олган ҳолда, педагогик таъсир кучини режалаштириш;

– натижаларни таҳлил қилиш: - педагогик таъсир натижаларини тузатиш; - ўқитувчининг ўзини ўзи қадрлаши, низони самарали ҳал қилиш учун унинг маънавий ва ақлий кучларини сафарбар қилиш [7:98].

Психологик ва педагогик адабиётларда таълим муҳитидаги зиддият кўпинча қўзғалган, қўзғатилган, бошқариладиган, режалаштирилган, уюштирилган, прогноз қилинган деб тавсифланади. Уларга сингдирилган ҳаракат мотиви ушбу ҳодисани бошқариш зарурлигини, педагогик жараённинг барча субъектларида зарур бўлган “зиддиятга қарши” ваколатни шакллантириш талабидан далолат беради.

Шундай қилиб, низоларни самарали ҳал қилишга тайёрликни шакллантириш, бир томондан, раҳбарнинг мураккаб фаолияти билан, бошқа томондан, бу жараёнга низо иштирокчиларининг барчасининг иштироки билан боғлиқдир, уларнинг ота-оналари, ҳамкасблари ёки мактаб маъмурияти. Унинг барча иштирокчиларисиз ўзаро алоқасиз низоларни бошқариш мумкин эмас.

Хулоса қилиб айтганда, ҳақиқий ҳаёт ва педагогик амалиёт жуда хилма-хил бўлиб, баъзида мазкур стратегиялар умумтаълим мактабларида педагогик жамоадаги зиддиятларни ҳал қилиш жараёнида самара бермаслиги мумкин. Мазкур ҳолатлар, умумтаълим мактаблари раҳбарлари таълим жараёнининг ҳар бир субъектига нисбатан яхлит муносабатда бўлишини назарда тутади. Шунинг учун умумтаълим мактаблари директорларининг бошқарув маҳорати, бошқарув методларини тўғри танлаш кўникмаларини таркиб топтириш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси” тўғрисидаги ПФ–5712-сонли Фармони. https://lex.uz
2. Курочкина И.А. Педагогическая конфликтология: учеб. пособие / И.А.Курочкина, О.Н.Шахматова. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.- пед. ун-та, 2013. –С. 229.
3. Бизяева А.А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя: автореф. дис.... канд. психол. н. СПб: -Питер: 1993. –С 24.
4. Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии: учебник. –М.: Рос. пед. агентство, 1995. –С. 58.
5. Темиров Д.Ш. Педагогик жамоани бошқариш тизимининг концептуал асослари. // Халқ таълими. –Т.: 2016. №2. 54-58-б.
6. Джураев Р.Х., Турғунов С.Т. Таълим менежменти: Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Ворис”, 2006, 264-б.

7. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе: книга для учителя. –М.: «Просвещение», 2007. -С.127.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада умумтаълим мактабларидаги педагогик жамоа ўртасидаги зиддиятларни самарали бартараф этишнинг стратегияларига тўхталиб ўтилган. Шунингдек, педагогик жамоада вужудга келадиган зиддиятларни бартараф этиш учун раҳбарларда керак бўлган билим ва кўникмалар тизими баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются стратегии эффективного устранения конфликтов между педагогическим коллективом в общеобразовательных школах. Также описывается система знаний и навыков, необходимых руководителям для преодоления конфликтов, возникающих в педагогическом коллективе.

SUMMARY

This article discusses strategies for the effective elimination of conflicts between the teaching staff in secondary schools. It also describes the system of knowledge and skills necessary for leaders to overcome conflicts that arise in the teaching community.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОДГОТОВКИ И ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ – ФУТБОЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ СДАЧИ ПРОГРАММЫ В ГОДИЧНОМ ЦИКЛЕ

Т.Ш.Сейтмуратов – *ассистент преподаватель*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: тренировка-машғулоти жараёни, талабалар тайёргарлиги, спорт-тренировка машғулотлари, тана оғирлиги, жисмоний ривожланиш.

Ключевые слова: тренировочный процесс, подготовка студентов, спортивные тренировки, масса тела, физическое развитие.

Key words: training process, preparation of students, sports training, body weight, physical development.

Футбол является основным спортивным направлений в физической культуре и в спорте. Потому, подготовка и планирование подготовки молодых спортсменов и студентов футболистов является основной направлений кафедры физической культуры высших учебных заведений.

Известно, что планирование – одно из важнейших условий, обеспечивающих непрерывный рост достижений в процессе тренировки. Базируется оно на общих привычках и методах принятых в системе спортивной тренировки и является интегрированной функцией управления, определяющей не только содержание подготовки, но и систему управления этим процессом [1:113].

Основная задача планирования – определение целей, задач и программы подготовки команды по футболу студентов группы спортивного совершенствования, особенно в условиях неблагоприятных факторов внешней среды.

В нашей исследований определены благоприятные месяцы для использования средств предельно к высокой интенсивности (сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь, январь, февраль, март, апрель, май) и условия высокой эффективности. А внешней среды в летнее время (июнь, июль, август), где рекомендуется проводить подготовку в условиях спортивно-оздоровительного лагеря.

К тому же нами были проведены множество методик в исследований нашего объекта. Например: в среднем масса тела составляет x=66,7$\pm$10 кг. Разброс V=60%, а значимость высокие R=20, больше среднего значения по данным массы тела имеет 22 студента (55%). В длине тело среднее значение составляет x=175$\pm$3,5 см, наибольшее значение имеет один сантиметр – 182 см., наименьшее – 168 см. Являясь высокий ранг влияние R=22 в одной из характеристик телосложение ИМТ выявлен в среднем показатель x=21,7$\pm$1,1 кг/м^2, что соответствует норме.

В общей физической подготовленности студенты показывают следующие результаты. В беге на 100 м., в среднем показатель x=12,82$\pm$26см. К высоким ранее влияние R=21 из них 55% пробегают эту дистанцию по времени больше среднего результата. В беге на 300 м. равно R=22. Один из студентов показал результат - 12 минут 0,2 сек, а слабый – 13 минут 0,9 сек, в среднем x=12,4 сек (таблица 4.).

Если сравнить с тестами утверждённые федерацией футбола 12 студентов показали слабые результаты.

В тоже время следует отметить, что параметры футболистам разработаны для футболистов высокой квалификации, а для студентов отделения спортивного совершенствования по футболу они не разработаны.

Оценками параметров физического развития студентов были выявлений следующие результаты:

Одним из направлений по улучшению здоровья студенческой молодёжи является оценка её показателя.

В течении 2018 -2019 учебного года проведены антропологические измерения (длина и масса тела, окружность грудной клетки и др.). 17 юношей, которые относятся к основной группе здоровья (ОМГ). Юноши были отобраны среди юношей в возрасте 17-20-лет каракалпакской национальности родившихся и проживающих постоянно в регионе, обучающиеся в Каракалпакском государственном университете.

Рассчитаны показатели, характеризующие физическое развитие; индекс массы тела (ИМТ) = 0,74 х ОЖ – 1,241 х ОШ + 0,528. Среднее и значение индекса массы тела у студентов составил 21,7$\pm$1,1 кг/м^{2}с колебаниями 21 кг/м^2– 27 кг/м^2. С индексом 26 и более выявлено 5 студентов с оценкой ожирение, что составляет 31,3%, а 58,7% имеют (18,5 – 25 норма) нормальное телосложение. Требуется совершенствование учебно- тренировочного процесса с учётом – дифференциального подхода. В показателях жировой массы 1%, в среднем определено 14,7%, что говорит о недостатке её количества, что в свою очередь говорит о недостаточном количестве запаса энергии.

Необходимо отметить, что по окончании педагогического эксперимента данные физического развития был для того, чтобы можно было изучить влияние элементов футбола на здоровье футболистов.

Увеличилась масса тела в среднем (x=70,8) и индекс массы тела составил x=23,9 (норма), тем не менее выявился недостаток в жировой массе тела (14.7) в то время остальная масса тела составили x=72,0 кг (норма). (таблица 3.2).

Таблица 3.1.

Результаты оценки интегральной подготовленности студентов экспериментальной группы до эксперимента

№	Ф.И.О.	7х50	Бег 3000м	Удар с дальней дистанции	Бег 30м	Бег 100м	Масса тела	Длина тела	ИМТ
1	А.А.	1,04	12,8	42	4,44	12,38	67	1,80	20,6
2	М.М.	1,05	12,9	48	4,24	12,50	72	1,72	24,9
3	М.Б.	1,01	12,6	40	4,34	13,02	70	1,80	21,64
4	У.М.	1,07	12,15	36	4,38	13,06	68	1,78	22,8
5	А.Р.	1,06	12,10	34	4,50	12,25	66	1,77	22,8
6	К.Ж.	1,02	12,20	42	4,36	12,45	72	1,82	22,2
7	У.А.	1,06	13,01	46	4,29	13,09	64	1,76	22,1
8	С.И.	1,08	13,05	50	4,45	12,06	75	1,78	25,9
9	Н.К.	1,05	12,45	43	4,36	13,06	63	1,72	21,8
10	И.С.	1,06	12,38	39	4,45	12,23	60	1,81	18,5
11	М.Н.	1,04	12,55	44	4,45	12,45	63	1,74	21,8
12	У.А.	1,05	12,28	47	4,56	12,14	60	1,70	20,7
13	О.Н.	1,04	13,09	37	4,67	12,34	62	1,71	24,2
14	Ю.С.	1,03	12,15	39	4,45	12,25	68	1,68	26,5
15	К.П.	1,08	12,06	43	4,76	12,54	60	1,72	20,7
16	К.Ш.	1,02	12,02	48	4,76	12,04	68	1,74	23,5
17	А.А.	1,01	12,14	52	4,54	12,02	66	1,76	22,8
18	Т.Т.	1,04	12,23	49	4,76	12,06	70	1,78	21,9
19	А.М.	1,01	12,13	45	4,32	12,10	64	1,74	28,9
20	А.К.	1,04	12,25	42	4,65	12,12	67	1,75	23,1
X	Средне-ариф.	1,07	12,72	43,35	4,5	12,82	66,7	1,8	22,8
δ	Средне-квад	0,0	40,7	9,3	0.2	0,6	4.0	0,0	21,7
V %	Коэф.вариации	2,1	2,9	26,3	3,5	3,0	6	2	1,1
tст	Распр студента	24,4%	2,6%	0,7%	6,7%	2,6%	0,5%	16,5%	1,9
R	Ранг влияния	10	11	10	5	21	20	9,2	9

Таблица 4.1.

Результаты и оценка физического развития студентов группы спортивного совершенствования по футболу по окончании эксперимента

№	Ф.И.О.	Игровая функция	Длина тела (см)	Масса тела (кг)	Индекс массы тела (кг/м^2)		Жировая масса тела		Активная масса тела
					кг	оценка	кг	оценка	
1	А-Ам	вратарь	188	74	23	норма	15,4	норма	93,5
2	А–Д.р.	защитник	182	85	26	ожирение	29,6	Превышение	72,9
3	А-Ру	защитник	174	65	23	норма	13	недост	93,8
4	Ж-Аз	защитник	172	62	21	норма	8,9	недост	32,2
5	М-Рул	защитник	182	74	23	норма	18,6	норма	35,6
6	Ш-Нн	защитник	174	78	24	норма	22,1	недост	47,4
7	К-Шер	Полузащитник	181	70	22	норма	10	недост	63,7
8	Р-Ок	Полузащитник	167	69	27	ожирение	14,1	недост	49,9
9	Р-Аск	Полузащитник	182	83	26	ожирение	14,2	недост	93,3
10	Я-Сож	Полузащитник	170	70	24	норма	14,1	недост	87,6
11	Ж-Дон	Полузащитник	171	65	22	норма	10,9	недост	82,7
12	С-Ат	Полузащитник	169	58	23	норма	9,1	недост	86,6
13	С-Аяр	Полузащитник	167	67	26	ожирение	4,5	недост	80,5
14	Ж-Аск	Полузащитник	169	59	23	норма	19,2	недост	55,9
15	Ур-Пат	Нападающий	182	77	24	норма	10,4	недост	87,3
16	Ру-Аск	Нападающий	173	76	26	ожирение	22,6	Превышение	84.6
X			175,8	70,8	23,9	норма	14,7	недост	72,0
δ			7,0	8,0	1,8		5,1		21,8
V%			0,3	0,2	0,4		5,0		5,0

В исследований были проанализированы и акцентированы внимание на подготовку студентов-футболистов с учетов их возраста и нами были выявлены следующие выводы:

1. Для повышения оздоровительного эффекта и улучшения параметров соревновательной деятельности студентов занимающихся футболом во внеучебное время использовать средства подготовки годичного образовательного цикла разделённые на этапы (в подготовительном этапе к правления общей физической подготовки низкой и средней интенсивности до 150 уд/мин; в соревновательном этапе – упражнения общей и специальной физическо й подготовки средней и высокой интенсивности (55-180уд/мин);(в переходном этапе упражнения оздоровительной направленности – упражнения низкой интенсивности до 150 уд/мин в условиях спортивно-оздоровительного лагеря.

2. Рациональная планирование тренировочного процесса футболистов групп спортивного совершенствования в условиях неблагоприятных факторов внешней среды и придерживаться следующих рекомендаций: в благоприятные месяцы (сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь, январь, март, апрель, май) использовать средства от и, а феврале-марте-апреле участвовать в соревнованиях и летний периоды (июнь, июль, август) проводить учебно-тренировочные занятия в спортивно-оздоровительном лагере.

3. Эффективность упражнения спортивной тренировкой футболистов связанной как с факторами внешней среды, влияющие на физическое состояние, так и с использованием методов и величин нагрузки соответственно интегральной подготовленности

4. Корректировать программу подготовленности футболистов учитывая состояние организма и работоспособность на основе применения надёжных тестов определяющих: массу тела, индекс массы тела, время бега на 100 м., удар на дальность,

5. Наряду с применением эффективных средств, использованы ведущие факторы интегральной подготовки (прыжок в длину с места, общее количество выполненных технико-тактических действий и их эффективность, бег на дальность, время бег 7х50 м. на основе применения методов сопряжения.

6. На этом этапе спортивного совершенствования важным моментом является обеспечение условий при которых период максимальной расположенности футболиста и достижению высоких результатов в процессе интегральной подготовленности. Всё это даёт возможности повысить эффективность тренировочного процесса и благодаря этому поддержать уровень спортивных результатов.

Литература

1. Исеев Ш.Т., Каипов Ж.Н. Планирование подготовки футболистов в годичном цикле (методическое пособие). –Ташкент: 2016. –С. 2018.

2. Лопатина З.Ф., Бадгутдинов Р.Ф., Хамитова О.Ю. Адаптивные возможности организма. Мат.Всероссийской научно-практической конференции с международным участием 29-30-ноября 2012. Т.I. –Мурманск: 2013. -С. 208-210.

3. Петр Навретия, Ральф Повемия, ХансВильне, Александр Логинский (русская версия). Катастрофа Аральского моря. Kyintupoint. –Ташкент: 2010. –С.43.

РЕЗЮМЕ

Футболчи-талабаларнинг машғулот жараёнини тайёрлаш ва режалаштириш жисмоний тарбия мутахассислиги ўқув жараёнининг асосий йўналиши ҳисобланади. Мақолада муаллиф футболчи-талабаларнинг машғулотларини турли параметрлар ва хусусиятлар бўйича таҳлил қилган. Талабаларнинг интеграл тайёргарлигининг асосий баҳолари жадвалларда кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Подготовка и планирование тренировочного процесса студентов-футболистов является основным направлением учебного процесса специальности физического воспитания. В статье автор проанализировал подготовки студентов-футболистов по множествам параметров и характеристик. Основные оценки интегральной подготовки студентов были показаны в таблицах.

SUMMARY

Preparation and planning of the training process of football-students is the main direction of the educational process of the specialty of physical training. In the article, the author analyzed the training of football students by a variety of parameters and characteristics. The main assessments of the integral training of students were shown in the tables.

PEDAGOGIKALÍQ PROCESSTI NÁTIYJELI BASQARÍWDA OQÍTÍWSHÍNÍŃ ORNÍ HÁM ÁHMIYETI

S.Tajbenova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
E.Bazarbaev - *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sòzlar: boshqaruv mahorati, menejment, boshqaruv, rahbar, salohiyat.
Ключевые слова: навыки управления, менеджмент, руководство, лидерство, потенциал.
Key words: management skills, management, manage, leadership, potential.

Mámleketimizde hárbir insan bársheni oylawı hám ǵamxorlıq qılıwı ózbek milletiniń turmıslıq nızamı bolıp esaplanadı. Pedagogikalıq basqarıw sheberligi social tárbiya sistemasınıń eń zárúrli principlerinen biri bolıp tabıladı. Bul principti ámelge asırıw ushın mámleketimizde barlıq sharayatlar jaratılǵan. Eń dáslep jámiyet aǵzalarınıń birgelikte miynet etiwi, birgelikte iskerlik alıp barıwı sebepli birlesken jámáátler kórinisine iye bolıwı támiyinlendi. Biziń mámleketimizde mámleket hám jámáát jumısların talqılaw hám sheshiwde pedagogikalıq basqarıw sheberliginiń roli artıp barmaqda. Jámiyetimizdiń turaqlı rawajlanıwı ushın ol joqarı potencialǵa iye bolıwı kerek. Usınıń sebebinen jámiyetimiz aǵzalarınıń sanası, ruwxıy mádeniyatı, qanshelli joqarı bolsa, Respublikamızda rawajlanıw sonshelli jetiskenlik penen ámelge asırıladı. Social tárbiyanı, ilim hám bilim beriwdi, xalıqqa mádeniy, kúndelikli xizmet kórsetiwdi ilimiy tiykarda basqarıw zárúrligi usınnan kelip shıǵadı. Jámiyettiń hám onıń hár bir aǵzasınıń ruwxıy rawajlanıwın basqarıw - ulıwma tálim xalıq tálimi shólkemleri, kásip-óner, texnika bilim orınları, orta arnawlı hám joqarı oqıw orınları, pedagogikalıq kadrlar mamanlıǵın asırıw institutların basqarıwdı, pán, ádebiyat, kórkem óner, mádeniyat, densawlıqtı saqlaw sıyaqlı tarawlardı basqarıwdı óz ishine aladı. Soǵan kóre, tálim sistemasın basqarıw, atap aytqanda, pedagogikalıq processti basqarıw social basqarıwdıń ajıralmaytuǵın bir bólegi bolıp tabıladı.

Jámiyettiń ruwxıy turmısın basqarıwda aldına qoyılǵan maqset bolsa ilim-bilimdi, mádeniyattı, hár tárepleme kámal tapqan joqarı intellektuallıq, joqarı dárejedegi pák hám etikalıq sıpatlarǵa iye insandı tárbiyalap jetilistiriwden ibarat bolıp esaplanadı. Hár qanday kólemdegi tikkeley social yamasa birge islenetuǵın miynet - basqarıwshıǵa belgili dárejede mútáj bolıp tabıladı. Bul basqarıwshı indivudual islerdi bir-birine muwapıqlastıradı hám islep shıǵarıw organizminiń ǵárezsiz shólkemleri háreketinen parq qılıp, pútkil organizm háreketinen kelip shıǵatuǵın ulıwma wazıypalardı atqaradı. Jalǵız skripkashı ózinen-ózi

basqara aladı. Biraq, orkestr bolsa –dirijyorǵa mútáj bolıp tabıladı. Sonday eken, tuwrı basqarıwdıń zárúrli shárti - basqarıwshı - baslıqtıń bolıwı kerekligi bolıp esaplanadı.

Sociallıq-siyasiy turmıstı basqarıw aldına qoyılǵan maqset social ayırmashılıqlardı saplastırıw, jámiyettiń sociallıq jaqtan óz-ózin basqarıwǵa aylanıwı bolıp tabıladı.

Social tárbiyanı, ilim hám bilim beriwdi, xalıqqa materiallıq xızmet kórsetiwdi ilimiy tiykarda basqarıw zárúrligi sonnan kelip shıǵadı. Eń jańa ilimiy texnika revoluciya shıǵarmasında ruwxıy óndiristiń pán sıyaqlı tarawın basqarıw oǵada úlken áhmiyetke iye boladı.

Ózbekstanda kóplegen mákemeler: sanaat hám awıl xojalıǵı kárxanaları, ilimiy mákemeler, túrli tálim-tárbiya mákemeleri, jeke hám mámleketlik emes mákemeler hám sol sıyaqlı jámáátlerden dúzilgen. Mine, usı jámáátler arqalı hár bir insan óz gezeginde minez-qulıqtıń jámáát normaların tárbiyalawǵa salmaqlı tásir kórsetiwshi iskerlikke qosıladı. Tap usı iskerlikte, jámáát aǵzaları menen múnasábette shaxs qáliplesedi.

Basqarıw - adamlardıń qanday da bir arnawlı, sociallıq áhmiyetke iye bolǵan iskerlik tiykarında birigiwshilerdiń shólkemlestirilgen forması bolıp tabıladı. Zamanagóy jámiyet strukturasına kiretuǵın jámáátler arasında tálim mákemeleri ayrıqsha orın tutadı. Tálim mákemeleri jámiyetimizdiń strukturalıq bólegi bolıp, házirgi waqıtta oqıwshı shaxsın hár tárepleme qáliplestiriwdiń eń zárúrli faktorı bolıp tabıladı. Jámiyet tálim mákemeleriniń turmısı hám iskerligi arqalı jas áwladtı jetik bárkámal qáliplestiriw wazıypaların ámelge asıradı. Haqıyqattan da, búgingi kúnde mámleketimizde jańa turmıs, jańa jámiyet tiykarın qurıwda bir tán bir jan bolıp jasaytuǵın puqaralardı tárbiyalaw biz ushın oǵada aktual áhmiyetke iye.

Oqıwshı-jaslar óz turmıslıq iskerligi hám ózi kirisetuǵın pedagogikalıq basqarıw nátiyjesinde tárbiyalanadı. Sociallıq-siyasiy turmısımızdıń talapları sonnan ibarat, pedagogikalıq process oqıwshılardıń jámááttegi ómirin talaplarǵa muwapıq tuwrı shólkemlestiriw, shaxstı jámáát ushın qáliplestiriw procesinen ibarat bolıwı kerek. Biraq jámáát tek jámáátshini tárbiyalaw faktorı retinde zárúr bolıp qalmastan, usınıń menen birge oqıwshılarǵa jáne de natiyjeli tásir kórsetiw quralı retinde de zárúr bolıp tabıladı. Pedagog oqıwshılar ómirin shólkemlestiriwdiń sonday basqarıw formasın tabıwı kerek, onıń járdeminde barlıq oqıwshılarǵa hám bólek alınǵan hár bir shaxsqa bir waqttıń ózinde birdey kúshli tárbiyalıq tásir kórsete alıwı kerek [1:97].

Pedagogikalıq processti nátiyjeli basqarıwdıń oqıtıwshı uqıbı retinde tán alınıwı, basqarıw sheberligin iyelew, texnika hám texnologiyasın tereń úyreniw házirgi zaman oqıtıwshı iskerliginen bekkem orın alıp kelmekte. Ilimiy basqarıw tálimi XIX ásirdiń 80-90 jıllarında payda bolǵan. Onıń tiykarın salwshı amerikalıq injener F. Teylor bolıp, ol "basqarıwdı ilimiy shólkemlestiriw usılı hám principleri" atlı kitabında basqarıwǵa ilimiy jantasıw zárúr ekenligin kórsetip berdi. Oqıwshılar jámáátin qurıw shólkemlestirilgen jumıstan tısqarı, olardı tereń húrmet qılıwdı, kishpeyillikti, qalıslıqtı, sonıń menen birge, oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin hám pedagogikalıq sheberlikti jaqsı iyelegen bolıwın talap etedi.

Oqıwshılar jámááti ǵárezsiz shólkem bolıp tabıladı, biraq ol pedagogikalıq basshılıqqa, yaǵnıy basqarıwǵa mútáj bolıp esaplanadı. Oqıwshılardı óz halına taslap qoyıw hám olardıń xızmetlerinde, olardıń shaxsınıń quram tabıwında járdem beriw lazım. Házirgi waqıtta, oqıwshılar jámáátine salıstırǵanda administrativlik, buyrıqpazlıq jolına da ótip almaw kerek. Oqıwshılardıń ǵárezsizligi hám de ǵayratın sheklep qoymastan, oqıwshılar jámááti iskerligin sheberlik penen basqarıw, oqıwshılarda jámáát minez-qulıq hám jámáát ushın qayǵırıw tájiriybeleri toplanıwına járdem kórsetiw kerek [1:186].

Oqıwshılar jámáátine basshılıq qılıw, onı shólkemlestiriw hám birlestiriwde belsendiler menen islewdi jolǵa qoyıw úlken áhmiyetke iye. Isenerli, ısker belsendilerdi anıqlaw ushın oqıtıwshı oqıwshılardıń iskerligin, topar jumıslarına kim qanday munasábette bolıwın baqlawı, hár bir oqıwshı menen jeke sáwbetlesip, sociallıq jumıs penen shuǵıllanıw ushın óz qálewin biliwi, jumıstı orınlay biliwshi balalardı anıqlawı zárúr.

Biraq pedagogikalıq processti tabıslı basqarıw ushın, oqıwshılardı húrmet qılıw hám olar menen shólkemlestiriwshilik jumısların alıp barıwdan tısqarı, olardı jaqsı biliw de kerek. Óz waqıtında A. S. Makarenko, tárbiyashı tárbiyalanıwshınıń óz shólkemine qanday munasábette ekenligin, onıń turmısın jaqsılawda belsendi qatnas qılıwdı qálewi yaki qálemewi oǵan dushpanlıq keypiyatı bar joqlıǵın, onda qanday da -bir unamsız jeke xarakter ústinligi bar yaki joqlıǵın –álbette biliwi lazım, degende haq edi [2:39]. Nadurıs umtılıwlardıń sebeplerin anıqlaw hám bunday umtılıwlarǵa qarsı gúres aparıw zárúr. Tuwrı umtılıwlar hám keleshek áwladtı tárbiyalaw jumısın waqıtında kúsheytiw ushın bul procestiń qanday júz berip atırǵanlıǵın biliw kerek. Oqıwshınıń oqıw menen baylanıslı jumısları qanday ekenligin baqlaw kerek, sebebi bul jaǵday onıń keypiyatına ǵana emes, bálki onıń jámáátke munasábetine de, ulıwma mektepke munasábetine de tásir etiwi múmkin. Mektep jumıslarındaǵı áwmetsizlik oqıwshınıń mektep turmısınan ajıralıp qalıwına ǵana emes, bálki kóbinese túrli formadaǵı túsinbewshiliklerge de alıp keledi. Óz gezeginde, jaqsı ózlestiretuǵın oqıwshıda da ózi haqqında nadurıs pikir payda bolıwı múmkin, bunday pikirge, eger tiyisli sharalar kórilmese, menmenlik sıyaqlı unamsız tareplerde kóriniwi múmkin. Ortasha oqıwshı turmısınıń turaqlılıǵı (oqıwshılar bunday turmıstı jaqtırmaydı) kóbinese ózi ushın qızıqlı zattı mektepten sırtta izlewge alıp keledi.

Sonlıqtan, shaxstıń toparǵa kiritiliwi onıń individ sıpatında ayrıqshalıqların hár tárepleme ózgertedi. Bul bolsa shaxstıń sociallasıwı bolıp esaplanadı. Shaxstıń sociallasıw dárejesi onıń óz-ózin jámáát aǵzası formasında seziniw dárejesi menen belgilenedi. Ózin jámáát aǵzası sıpatında seziw bolsa, ózine hám toparǵa salıstırǵanda arnawlı bir munasábetlerdi óz ishine aladı. Shaxstıń sociallasıw dárejesi onıń óz social rolin seziw dárejesine baylanıslı. Social psixologiyada shaxstıń social roli degende, onıń statusı, yaǵnıy social ortalıqta - topar hám jámiyette tutqan social jaǵdayı dinamikasında kóriniwi túsiniledi.

Mektepte pedagogikalıq processti basqarıw ushın tómendegilerdi biliw zárúr:- oqıwshılar aldına pútkil klass ushın ulıwma bolǵan, qıyın, biraq orınlawǵa bolatuǵın wazıypalar qoyıw;- oqıw, islep shıǵarıw, sport yamasa basqa qanday da bir social paydalı jumısta belgili kórsetkishlerge erisiw;

- hár qanday klasqa tiyisli wazıypanı tabıslı sheshiw klasstıń ózi ushın da, mektep hám jámiyet ushın da zárúrli ekenligin hár bir oqıwshı sanasına jetkiziw; klasqa tiyisli wazıypanı orınlawdı sonday shólkemlestiriw kerek, hár bir oqıwshı bul iskerlikte konkret minnetlemege iye bolıwı hám doslarına óz kúshi, qábileti hám ulıwma alǵanda ózliginiń jaqsı tárepin kórsete alsın;

- oqıwshılardıń birge islewin shólkemlestiriw, olardıń óz ara háreket hám óz ara járdemin sonday shólkemlestiriw kerek, bir oqıwshı, ulıwma, pútkil topar jámáát wazıypasın sheshiwde tabıslarǵa erissin;

- quramalı hám qıyın islerdi orınlawda topardıń tabısların hám de jámáátlik iskerlikte hár bir oqıwshınıń tabısların atap kórsetiw kerek, bul oqıwshılarda erisilgen tabıslar menen qanaatlanıw hám shadlanıw sezimin oyatıwı kerek.

Basqarıw -insannıń jámiyet rawajlanıwı maqsetleri menen birdemliginen ibarat. Bunday social tilekleslik, bárinen burın, miynette kórinedi.

Pedagoglar jámáátinde jaqsı social -psixologiyalıq basqarıwdıń tiykarǵı kórsetkishleri tómendegiler bolıp tabıladı:

- jámáát aǵzalarınıń óz-ara bir-birin jaqtırıwı; /- jámáátte hár bir kisini húrmet qılıwı; /- óz-ara sıylasıq; jámáátte hár bir aǵzanıń pikirleri menen anıq qızıǵıw;

-ara munasábette ádeplilik, sıpayılıq hám miyribanlıq.

Pedagogikalıq basqarıw uqıpı máselesi pedagogikada tereń úyrenilgen bolıp, S.Erejepov, A.Q.Jaqtılandırǵanov, O.Musurmonova, O.Tóreeva, R.Mavlonovalar tárepinen jaratılǵan pedagogikaǵa tiyisli sabaqlıq hám oqıw qóllanbalarında óz sáwleleniwin tapqan [1:22].

Házirgi zaman ámeliyatında basqarıw insanlardıń isháreketin tártipke keltiriw menen baylanıslı bolǵan iskerlik retinde anıqlama beriledi.

Kópshilik ádebiyatlarda "menejment" sóziniń mánisi menen "basqarıw" túsiniklerine tariyp berilgende, birdey mánisti ańlatadı degen túsinik bar, menejment bul - basqarıw dep jazılǵanlıǵı kópshilik oqıwshılardı aljastırıwı múmkin. Sonı atap ótiw kerek, "menejment" sózi "basqarıw" túsiniginen parqlı túrde basqarıw iskerligin shólkemlestiriw degen mánisti ańlatıp, ol pán retinde basqarıwdıń sırların úyrenedi hám analiz etedi. "Basqarıw" terminine salıstırǵanda keńlew mánisti ańlatadı, usı túsinik arqalı belgili bir shaxs tárepinen qanday da bir obyektti basqarıwdı, yaǵnıy tek insanlardı emes,al mashina, úskene yamasa texnologiyalıq qurılmalardı basqarıwdı, sonıń menen birge, usı basqarıwshılardı hám basqarıwdı túsiniw múmkin. Usı pikirge tıykarlanıp tómendegilerdi kórsetip ótiw múmkin, islep shıǵarıwdı basqarıw jumısshılardı basqarıwdan ibarat bolıp, olar óz gezeginde miynet quralların basqaradı, sonday eken, basqarıw túsinigi basqarılatuǵın obyekt hám basqarıwshı subyekt munasibetlerin ańlatadı.

Yaponlar basqarıwdı dáslep, tolıq berilip islew, eger kerek bolsa, ózin qurban etiwge de tayın turıw, - dep túsinedi. Yaponiya basqarıw salasında úlken jańalıqlar jaratqan mámleketlerden bolıp, házir de dúnyada jetekshi orınlardı iyeleydi. Hár qanday iskerlik basqarılatuǵın obyekt hám basqarıwshı subyekt sistemalarınan ibarat bolıp, usı sistemalar ortasındaǵı baylanıs insanlardıń óz ara munasábetlerinen dúziledi hám ámeldegi óz ara munasábetler olardıń iskerligin ańlatadı. Sonday eken, iqtiyariy iskerlik basqarıwdı talap etedi, shaxstıń individual iskerliginde insan ózinen-ózi basqaradı hám nátiyjelerge erisedi.

Basqarıw insanlardıń barlıq xızmetlerine tiyisli process bolıp, turmıslıq mútajliklerdi qanaatlandırıwda, maqsetlerge erisiwde belgili bir maqsetke jóneltirilgen iskerlikti joybarlaw, shólkemlestiriw, baqlaw, analiz qılıw hám bahalaw, usı process qatnasıwshılarına tásir kórsetiw arqalı olardıń iskerligin muwapıqlastırıwdı ańlatadı.

Basqarıw ámeliyatınan belgili, basshılıq iskerligi ózine tán quramalı process bolıp, ol baslıqtan tek ǵana joqarı maǵlıwmatqa, bálki jetkilikli kásiplik tayarlıqqa, basqarıw baǵdarında bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerge, sonıń menen birge, belgili tájiriybe iyelewdi talap etedi. Tálim mákemelerin basqarıw procesinde basshılardıń eń tiykarǵı hám zárúrli áhmiyet payda etiwshi funkciyalarınan biri - bul qarar qabıllaw funkciyası bolıp, olardıń sapası tálim shólkemi potencialına, tálim-tárbiya procesiniń natiyjeliligine, xızmetkerler menen bir qatarda tálim shólkemi iskerligine óz tásirin kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. Джураев Р.Х., Тургунов С.Т. Таълим менежменти. - Т.: «Voris», 2006.

2. Haydarov F.I. O'quv faoliyati motivatsiyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2005.

3. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O., Shirinov M.K., Hafizov S. Umumiy pedagogika. -T.: «Fan va texnologiya»

REZYUME

Pedagogik boshqaruv mahorati ijtimoiy tarbiya tizimining eng muhim tamoyillaridan biri ekanligi, bu tamoyilni amalga oshirish uchun mamlakatimizda barcha sharoitlar yaratilganligi keltirilib o'tiladi. Shuningdek, jamiyatimizning muvaffaqiyat bilan rivojlanishi uchun u yuksak salohiyatga ega bo`lishi kerakligi, jamiyat a`zolarining ongi, ma`naviy madaniyati, qanchalik yuqori bo`lsa, respublika taraqqiyoti shunchalik muvaffaqiyat bilan amalga oshirilishi, ijtimoiy tarbiyani, ilm va ma`rifat berishni, aholiga madaniy, maishiy xizmat ko`rsatishni ilmiy asosda boshqarish zarurati keltiriladi.

РЕЗЮМЕ

Отмечается, что мастерство педагогического менеджмента является одним из важнейших принципов системы социального образования, и в нашей стране созданы все условия для реализации этого принципа. Кроме того, для успешного развития нашего общества оно должно иметь высокий потенциал, сознательность членов общества, чем выше духовная культура, тем успешнее развитие республики, общественное образование, наука и просвещение. необходимость управления культурными и бытовыми услугами на научной основе.

SUMMARY

The fact that pedagogical management skills are one of the most important principles of the social education system. It is noted that all conditions have been created in our country for the implementation of this principle. In addition, for the successful development of our society, it must have a high potential, the higher the consciousness, spiritual culture of its members, the more successful the republic, the scientific management of social education, cultural and social services are given.

ДИЗАЙНЕРЛИК ФАОЛИЯТГА ОИД ИХТИСОСЛИК ФАНЛАРНИ АМАЛИЙ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ ЁРДАМИДА КАСБИЙ ТАЪЛИМНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Г.Дж.Тошева - *докторант*

Бухоро муҳандислик технология институти

Таянч сўзлар: интегратив, компетент, мотивацион, дизайнер, креатив, контент, дидактика.

Ключевые слова: интегративный, компетентный, мотивационный, дизайнер, креатив, контент, дидактика.

Key words: integrative, competent, motivational, designer, creative, content, didactics.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24январдагиОлий Мажлисга Мурожаатномасида Олий таълимни ривожлантириш тўғрисида бир қатор масалаларга, яъни Олий таълим тизимида қўшма таълим дастури бўйича кадрлар тайёрлаш, Олий таълим билан қамраб олиш даражасини ошириш, Олий таълим стандартларини хорижий тажриба асосида такомиллаштириш, Олий таълимда ўқув жараёнини кредит-модуль тизимига ўтказиш талаб этилиши борасида алоҳида тўхталиб ўз фикрларини айтиб ўтди. Президентимиз фикридан келиб чиққан ҳолда айтадиган бўлсак инновацион таълим тизимига ўтмасдан туриб ҳеч бир соҳада дадил қадам билан рақобатга чиқолмаймиз. Шундай экан таълимнинг инновацион контентини яратиш учун ҳар бир профессор ўқитувчи маъсулдир.

Муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш тизимини ишлаб чиқиш зарурияти ва уни касбий таълим жараёнига жорий қилиш долзарблиги мутахассислар тайёргарлиги даражасига давлат, жамият, иш берувчилар, шахс томонидан талабларнинг ошиб бориши, таълим муассасаси томонидан касбий таълим сифатини таъминлаш ва ошириш зарурияти билан шартланади.

Сўнгги йилларда моделлаштириш илм-фаннинг кўплаб соҳаларида, шу жумладан, педагогикада ҳам

кенг қўлланилади. Буни моделлаштириш муаммоларига, моделларни алоҳида фанларда қўллаш имкониятларига бағишланган кўп сонли ишлар тасдиқлайди (Ю.К. Бабанский, А.П. Беляева, В.П. Беспалько ва бошқ.) [1].

Узлуксиз кўп босқичли касбий таълим шароитларида педагогик жараённи моделлаштириш услубий ва назарий асослари масалалари С.Я. Батышев, А.П. Беляева ишларида, касбий фаолият моҳияти ва струткураси масалалари эса С.Я. Батышев, А.П. Беляева, К.Я. Вазина, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова ишларида ўрганиб чиқилган.

Муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш тизимининг моддий ифодаси бўлиб касбий таълим педагогининг мақсадлари ва компетенциялари, назарий-услубий ёндашувлари, тамойиллари, структуравий компонентлари, амалий ўқитиш босқичлари, шунингдек, касбий таълим педагогларини касбий-педагогик тайёрлаш жараёнини ўзгартириш объектив зарурияти, шунингдек, замонавий шароитларда ҳам услубий, ҳам амалий режаларда мазкур муаммонинг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги орасидаги зиддиятларни (имкон қадар) бартараф этиш имконини берадиган ўзаро боғлиқликлар ҳисобланади.

Талабаларни амалий ўқитиш тизимининг моделини тузиш асоси бўлиб ўқув жараёнига тизимли, интегратив, шахс-фаолият ва компетентлик ёндашувлари, шунингдек тизимлилик, узлуксизлик ва кўп босқичлилик, функционал тўлиқлик, назария ва амалиёт бирлиги тамойиллари хисобланади.

Методика компетентликни ўзаро таъсир этишнинг турли шаклларини ўрганиш асосида мазкур фанни ўқитиш ва ўрганиш йўлларини ишлаб чиқади ва талабаларга таъсир этишнинг аниқ тизимини ўқитувчиларга таклиф этади. Бу тизимлар ДТС ва МТ, ўқув фани дастури ва дарсликларда очиб берилувчи таълим мазмунида ўз аксини топади ҳамда таълим, метод, шакл ва воситалари орқали амалга ошади. Ҳар бир фан методикаси дидактика билан мустаҳкам боғланган ва унинг умумий қоидаларига таянади. Таълим-тарбия тамойилларига асосланиб эса, методика ўқув фанининг мақсади, унинг талаба шахсининг ривожланишидаги аҳамиятини очиб беради.

Касбий таълим бўлажак педагогининг касбий компетенцияларини шакллантиришда ички омиллар талаба шахсининг эҳтиёжлари, мотивлари, қизиқишлари, мойиллиги, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилиб, улар сезиларли даражада таълим жараёни сифатини белгилаб беради.

Муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш тизимининг мақсадлари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади:

I. касбий тайёргарлик сифатини таъминлаш;

II. касбий компетенциялар ва касбий-аҳамиятли шахс сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш;

III. мустақил таълимга эҳтиёжни ривожлантириш.

Касбий-педагогик тайёргарлик моҳияти талабаларнинг амалиётлари ҳар хил турлари билан аниқланиб, уларнинг касбий тайёргарлик моҳиятидаги фундаментал асосисиз касбий таълим бўлажак педагогларининг касбий компетенцияларини шакллантиришни таъминлаб бўлмайди.

Талабаларни амалий ўқитиш тизими структуравий компонентлари сифатида бутун ўқитиш курси давомида ўтказиладиган педагогик ва ишлаб чиқариш амалиётлари чиқади.

Интеграциянинг мазмунан умумлаштирувчи омили бўлиб ҳар бир амалиёт турининг мақсад ва вазифалари ва муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш структурасидаги улар орасидаги ўзаро боғлиқлик ҳисобланади

Расм-1. Таълим ва ишлаб чиқариш интеграция схемаси

Муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш структураси

Бу ўз навбатида талабаларни амалий ўқитиш тизими компонентларининг горизонтал ўзаро ҳаракатини назарда тутади ва қўйидаги структуравий ўзаро боғлиқликлар кўринишида ифодаланади:

✓ касбий-малакавий ва касбий-педагогик амалиётлар;

✓ касбий-технологик ва педагогик-лойиҳалаш амалиётлар;

✓ касбий-бошқарувчилик ва бошқарувчилик-педагогик амалиётлар.

Ишлаб чиқариш ва педагогик амалиётларнинг моҳиятининг изчиллигини амалга оширишда бизлар талабаларни амалий ўқитиш тизимини моделлаштириш жараёнини алоҳида педагогик система сифатида кўриб чиқиб, унда касбий таълим бўлажак педагоги касбий шаклланиш босқичидан ўтади ва касбий компетенцияларни ўзлаштиради, таълимнинг технологик жараёнига кириб кетади.

Тадқиқот жараёнида касбий таълим педагогини тайёрлаш жараёни структуравий-мантиқий таҳлили, касбий йўналиш асосий амалиёт турларини ўтказишга дифференцияланган ёндашув амалга оширилиб, бу тайёрлашнинг кўп босқичли тизимида назарий ва амалий ўқитиш, амалий фаолиятнинг узлуксизлигини ва ўзаро боғлиқлигини таъминлаш имконини берди.

Муҳандислик-педагогик ОТМ талабаларини амалий ўқитиш тизимининг таълим педагогик ва махсус компонентларининг яхлит, интегратив бирлигини таъминловчи моделининг структураси ва моҳияти касбий таълим бўлажак педагогининг ўз ишининг устаси, меҳнат бозорида рақобатбардош компетентли педагог сифатида босқичма-босқич шакллантиришга қаратилганлигини ҳисобга олиб, муҳандислик-педагогик ишларни амалиётга йўналтиш зарур.

Хулоса. Мақолага хулоса қиладиган бўлсак, бадиий-лойиҳалаш вазифасини ечишни англанган босқичларида қабул қилишнинг тўлиқлиги ва конкретлиги, ташқи йўналтирилган диққатнинг ҳажми ва барқарорлиги, мантиқий фикрлашга қобилият, фазовий тасаввурларнинг ёрқинлиги, аниқлиги ва тўлиқлиги, фикрлашнинг тежамкорлиги, танқидийлиги ва мустақиллиги ва бошқ. каби қобилиятларнинг аҳамияти ошади. Ва талабаларда фанни ўзлаштириш даражаси ортади. Ҳар бир талабанинг қобилиятига қараб тасаввурларини шакллантиришга эътибор қаратиш жоиз, тасаввурни эса фанга киритилган янгиликлар орқали шакллантириш мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 июндаги “Республикада ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5099-сонли қарори. www.lex.uz.

2. Дьяченко В.К. Новая дидактика. / В.К. Дьяченко. - М.: 2001. – С.82.

3. Петров А.Ю. Компетентностный подход в непрерывной профессиональной подготовке инженерно-педагогических кадров: Монография / А.Ю. Петров. - Н.Новгород: Изд-во ВГИПУ, 2005. - 407 с.

4. Khamidov Jalil Abdurasulovich, Khujjiev Mamurjon Yangiboevich, Alimov Azam Anvarovich, Gafforov Alisher Xolmurodovich, Khamidov Odil Abdurasulovich. "OPPORTUNITIES AND RESULTS TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF MULTIMEDIA TEACHING IN HIGHER EDUCATION." *JournalofCriticalReviews* 7 (2020), 89-93. doi:10.31838/jcr.07.14.13

5. Хўжжиев М.Я. (2020). Возможности повышения эффективности мультимедиа в процессе урока.*Universum: психология и образование*, (1), 10-13.

РЕЗЮМЕ

Муҳандислик-педагогик олий таълим муассасалари талабаларини амалий ўқитиш тизимининг моддий ифодаси бўлиб касбий таълим педагогининг мақсадлари ва компетенциялари, назарий-услубий ёндашувлари, тамойиллари, структуравий компонентлари, амалий ўқитиш босқичлари, шунингдек, касбий таълим педагогларини касбий-педагогик тайёрлаш жараёнини ўзгартириш объектив зарурияти, шунингдек, замонавий шароитларда ҳам услубий, ҳам амалий режаларда мазкур муаммонинг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги орасидаги зиддиятларни бартараф этиш имконини берадиган ўзаро боғлиқликлар ва муаммолар таҳлили мақолада ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

Цели и компетенции учителя профессионального образования, теоретико-методические подходы, принципы, структурные компоненты, этапы практической подготовки, а также объективная необходимость изменения процесса профессионально-педагогической подготовки учителей профессионального образования, а также в современных условиях анализ взаимосвязей и проблем, позволяющий преодолеть противоречия между тем, что данная проблема недостаточно проработана как в методическом, так и в практическом планах.

SUMMARY

The goals and competencies of a teacher of vocational education, theoretical and methodological approaches, principles, structural components, stages of practical training, as well as the objective need to change the process of vocational and pedagogical training of teachers of vocational education, as well as in modern conditions, the analysis of interrelations and problems, allowing to overcome the contradictions between these that this problem has not been sufficiently worked out both in methodological and practical terms.

КӨРКЕМЛИК БИЛИМЛЕНДИРИЎ СИСТЕМАСЫНДА ТАЛАБАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИК УҚЫПЛЫЛЫҒЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Т.В.Уразимова - *көркем-өнер таныў илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: педагогика, ўкитиш жараёни, ўкитиш усуллари, инновация технологияси, тасвирий санъат, ижодкорлик.
Ключевые слова: педагогика, процесс образования, методы образования, инновационая технология, изобразительное искусство, творчество.
Key words: pedagogics, education process, education methods, innovative technology, graphic arts, creativity.

Көркемлик педагогиканың теориясы ҳәм әмелиятының ең әхмийетли ҳәм зәрүрли ўазыйпаларының бири, дөретиўши инсанды ҳәм соның менен бирге көркем өнер тийкарында талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыўдың тийкарғы концепция ойының маңызлы-мазмунлылық мәнисин қәлиплесетириў болып табылады. Ҳақыйқатында, бул контекстте көркем өнери ең нәтийжели усыл болып табылады. Қызықлы ҳәм көп қырлы предмет бола отырып, көркем өнер тәбияты ҳәм қызығыўшылықлары бойынша ҳәр қыйлы адамларды өзине тартыўға мүмкиншилик жарататуғын, көп санлы, орынланыўы бойынша ҳәр қыйлы техникларға, усылларға ийе.

Өзбекстанның үзликсиз билимлендириў системасында талабаның жеке инсан сыпатында өсиўине айрықша дыққат қаратылған. Атап айтқанда, субъектке, оған жеке қатнас жасаўды есапқа ала отырып, оның жеке инсанлық сыпаты, өз бетинше искерлиги арқалы адамның жеке инсан сыпатында өзин таныўы, өз бетинше шешим қабыл етиўи, ҳәм ең ақырында өзиниң жумысын таллаўы әмелге асырылады. Талабалардың дөретиўшилик уқыплылықларын көркем өнери жәрдеминде раўажландырыўдың тийкары, айқын көринип турған унамлы қызғын тәсирлер, ҳәм олар арқалы ақыл мийнетинен ләззетлениў болып табылады. Бул көп тәрепи бойынша талабаның авторлық өзгешелигинде, оның сүўретлеп көрсетиўдиң образлық тилинен (композиция, фактура, көлем, ритм, рең, сызық) пайдаланыўында, жаңа образлардың көринислерин ҳәм моделлерин жаратыў, табылған усылларды қайта ислеў уқыплылығында көринеди.

Ҳәзирги постиндустриал дәўир жәмийеттиң барлық тараўларында дөретиўши инсанның тутқан орын ҳәм ролин жоқары көтерди. Усыған байланыслы соңғы ўақытлары Өзбекстанда билимлендириў тараўында әхмийетли жаңалықлар киргизилди, сезилерли өзгерислер жүз берди. Бүгинги күнниң социаллық-мәдений талаплары билимлендириў системасының алдына жоқары кәсиплик шеберликке ийе, дөретиўши, ҳәзирги заманның инновациялық өзгерислерине ийкемлесе алатуғын қәнигелерди оқытып таярлаў ҳәм тәрбиялаў ўазыйпаларын қояды. Көркемлик билимлендириў мәселесин қарай отырып, биз бул көзқарас аспекттиң көп қырлылығын ядта сақлаўымыз керек. Себеби, бул тек ғана билимлендириў системасының өзи ушын кәсипшил кадрларды таярлаў емес, олар және де көркем өнер тараўындағы кәсип маманлары, дүнья жүзлик бирлеспелер алдында усы тараўды изертлеўшилер ҳәм үгит-нәсиятлаўшылар да болыўы тийис. Буннан тысқары нәтийжели, мәдений, дөретиўшилик индустрияның раўажланыўы Өзбекстан Республикасындағы туризмниң раўажланыўының тийкары да болып табылады [1].

Көркемлик билимлендириў системасы тек ғана көркем өнер усыллары менен билимлендириў болып есапланбайды, ол кең көлемдеги гуманитарлық-мәдeният изертлеўшилик илимий тийкарды да талап етеди. Сонлықтан оның тийкарғы ўазыйпасы, тийкарында ақыл менен ойлаў, эстетикалық көркемлик ҳәм этикалық дүньятаныў көзқараслары жататуғын гуманитар ҳәм инсаныйлық мәдениятты қәлиплестириў болып табылады. Өзинде ақыл менен ислеў ҳәм дөретиўшилик уқыплылықларды бирлестире отырып, көркемлик билимлендириў мәдeният, билимлендириў ҳәм көркем өнер арасында бир қанша динамикалы ҳәм жемисли байланыслар жүргизиўге мүмкиншилик береди. Атап айтқанда, көркемлик билимлендириў инсанның раўажланыўының оқыў, үйрениў ҳәм күшли тәсирлениў жағдайларын теңлестире алады, ҳәм усының менен адамның көркем дөретиўшилик уқыплылықларының раўажланыўына жәрдем береди. ЮНЕСКОның көркем өнер тараўындағы билимлендириў бойынша Биринши дүнья жүзилик конференциясы Декларациясының стратегиялық бағдары: «көркем өнер арқалы оқытыў ҳәм оқыў» (Лиссабон, Португалия, 2006-жыл), сондай-ақ ЮНЕСКОның Екинши дүнья жүзилик конференциясының усынyслары (Сеул, Корея Республикасы, 2010 жыл) – буның дәлили бола алады.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларының раўажланыўы, дөретиўшилик негизлердиң ашылыўы, ҳәзирги заман жәмийетиниң

oғада әҳмийетли зәрүрликлери, оның нәтийжели раўажланыўының, алға илгерилеўиниң тийкарғы шәртлериниң бири. Инсанның раўажланыў процесиниң үзликсизлигин есапқа ала отырып, билимлендириў процесиниң концептуал тийкарлары да, оның өз ўазыйпаларын дурыс атқарыўына жәрдем беретуғын педагогикалық технологиялардың өзгериўи менен қосылып педагогикалық-шөлкемлестириўшилик шараятларының талаплары да өзгерип барады.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықлары туўралы айта отырып, биз биринши гезекте, тийкарында, оларға иске кирисиўдиң жаңалығы ҳәм сапалық өзгертилиўи тән болған, ҳәр қыйлы, гейде қәлиплескен стандарт үлгиге келмейтуғын шешимлерди излеў жататуғын, ойлаўдың инновациялық тийкарларының раўажланыўына айрықша дыққат аўдарыўымыз тийис.

Билимлендириўдиң улыўма системасында талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын көркем өнери тийкарында раўажландырыў, тиккелей объекттиң оқытыў процесине инталылығына, оның жеке өзиниң мүтәжликлерине ҳәм ең баслысы қызығыўшылығының себеплерине тийкарланды. Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыў ушын анық белгили педагогикалық шараятларды белгилей отырып, биринши гезекте, оқытылып атырғанлардың жас категориясын есапқа алыў керек. Бул, субъектке, оқытыў процеси (теориялық оқытыў) тийкарында, оларды жүзеге асырыўға көркем өнери бойынша ҳәр қыйлы хабарландырыў қуралларын түсиниўге, қайта ислеўге, қайта ойлап көриўге, таллаўға ҳәм т.б. уқыплылықларының болыўы жәрдем ететуғын, бир қатар әмелий жумысларды, тапсырмаларды орынлаў зәрүр болатуғын көркем өнерине де толық дәрежеде тийисли. Атап айтқанда, барлық компонент қурам бөлеклериниң толық пүтинлиги субъектке қоршап турған өмир ҳақыйқатлығын дурыс сәўлелендириў бойынша бир қатар әмелий тапсырмаларды орынлаўына мүмкиншилик береди.

Көп жыллар даўамында өткерилген теориялық изертлеўлер төмендегини көрсетти: субъекттиң көркемлик уқыплылықларының раўажланыўы мүмкин болады, егер инсан, өзин дөретиўши, гөззалықты жаратыўшы деп сезинип, оқыў процесинде өзин белсендилик пенен көрсете алса, дөретиўшилик искерлик, ҳақыйқатында, биринши гезекте, адамның өзиниң ойын көз бенен көриўге болатуғын түрде билдириўге, гөззаллықты көрсетип бериў арқалы, өзи ушын емес, ал оны қоршап турған адамларға белгили бир мағлыўматты бере алатуғын ҳәр түрли сүўретлерди көркем өнериниң ҳәр қыйлы түрлери ҳәм усылларында белгилеп көрсетиў уқыплылығы менен байланыслы. Анық белгили адамларды ямаса бизди қоршап турған ҳақыйқатта бар дүньяны сүўретлеп көрсетиў, тек ғана дөретиўшилик пикирлеўди раўажландырып қалмай, ал ойлаў искерлигиниң басқышларының избе-излигин сәўлелендириўге де мүмкиншилик беретуғын, ойлаў қуралы болып табылады. Бул жағдайда, белгили мақсетти қойыў, мағлыўматлар ҳәм материалларды жыйнаўға, уқсаслықларды үйрениўге тийкарланған таллаў жүргизиў ҳәм ең баслысы жуўмақлаўшы нәтийжеге ерисиў барлығы жыйналып субъекттиң көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырады.

Инсанның көркемлик билим алыўы, көркем дөретиўшилик уқыплылықларының раўажланыўы мәселелерине көп санлы изертлеўлердиң бағышланғанлығына қарамастан, бүгинги күни усы мәселени жаңадан қайта ойлап көриў ҳәм қайта қарап шығыўға күшли талап пайда болды. Бул тараўдағы қәлеген изертлеўдиң илимде белгили: интегратив, баҳалы-мазмунлылық, феноменологиялық, искерлик-дөретиўшилик, толық билиўшилик, мәдениятты изертлеўшилик, системалы синергетикалық ҳәм б. – методологиялық усылларға сүйениўи тийис екенлиги гүмансыз. Бул көзқарастан, көркемлик-педагогикалық билимлендириў көзқарасынан ең тәсирли болып есапланатуғын системалы-синергетикалық қатнасқа үлкен дыққат бериў керек.

Бүгинги күни, ҳәзирги ўақытта бар болған, көркем өнери тараўындағы қәнигелерди таярлаў әмелияты ҳәм олардың ҳәзирги заман талабаларының көркем дөретиўшилик уқыплылықларының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў процесине тәсир көрсетиўи, илимий көзқарастан да, сондай-ақ әмелий көзқарастан да жеткиликсиз дәрежеде. Бул теориялық тийкарлардың әмелий ис пенен байланысларының үзилип қалғанлығы себепли болып отыр.

Бул тараўдағы соңғы изертлеўлер ҳәзирги заманның талап, мүтәжликлери арасында социаллық-педагогикалық қарама-қарсылықлардың пүтин бир жыйындысының, ал айырым орынларда экономикалық қарама-қарсылықлардың да бар екенлигин, көркем өнери дөретпелерин «ислеп шығарыў» процесиниң өзи ҳәм талабалардың ҳәзирги заман көркем өнериниң «предметлери» деп аталатуғын, көпшиликке есапланған массалық, қәлипке түсип қалған түрлерине бағытланыўшылығы арасындағы үлкен айырмашылықтың бар екенлигин көрсетти.

Көркем өнерин ҳәзирги заман талабаларының көркем дөретиўшилик уқыплылықларын қәлиплестириў ҳәм раўажландырыў процесине тартыўдың зәрүрли шәрти, биринши гезекте үзликсиз билимлендириў процеси болып табылады. Себеби, ҳәзирги заман жәмийетиниң тийкарғы талапларының бири, көркем ҳәм әмелий безеў өнери тараўындағы раўажланған көркем дөретиўшилик уқыплылықларға ийе, жоқары маманлықтағы қәнигелерди таярлаў болып табылады. Миннетли талап сыпатында жоқары кәсиплик шеберлик ҳәм уқыплылыққа, кең өрисли билимлиликке, кәсиплик дөретиўшилик искерлик уқыбына, булардан тысқары өзин өзи бийлеў, өзин өзи тәртипке салыў ҳәм өзин өзи раўажландырыў ушын зәрүрли жеке қәсийетлерге ийе болыўын атап өтиўге болады.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыў мәселесинде дөретиўшилик мүмкиншиликлер аспекти ақыл менен ойлай билиў қәбилетиниң ҳәм әмелий билимлериниң, зейинлиликлериниң ҳәм уқыплылықларының жыйындысы сыпатында тәрийпленеди. Дөретиўшилик мүмкиншиликлер мәселелерди қойыўда, сондай-ақ оларды шешиў жолларын излеўде пайдаланылады. Бул жағдайда дөретиўшилик мүмкиншиликти субъекттиң, айрықшалығының тийкары ойлаў (билиўге ҳәўеслик, өзгешелик, системалылық, пүтинлик, сыншыллық), перцепциялар (тәсирлениўшилик, фантазия, нәзик түсиниўшилик, қыял етиўшилик), өз күши менен жумыс ислеўге уқыплылық (қайсарлық, исенимлилик, ериклилик), табысқа ерисиўге умтылыўшылық, тәўекел ете алыўшылық) хызмет еткен, жаңалық жаратыўдағы белгили дәрежедеги жеке инсанлық уқыплылық сыпатында қараў керек.

Усыған байланыслы: «талабаларды дөретиўшиликке қалай оқытыў-үйретиў керек?», усы процесс тийкарында «инсанның көркем дөретиўшилик уқыплылықларын қалай раўажландырыў керек?» – деген әҳмийетли саўал пайда болады. Алға қойылған бул мәселени шешиўде субъекттиң үйреншикли үлги бойынша емес, стандарт емес ойлаў қәбилети әҳмийетли роль атқарады. Буннан тысқары билимлендириўдиң баслы мақсетлериниң бири, төмендеги төрт қурам бөлекти өз ишине алатуғын,

инсанның социаллық тәжирийбени өзлестирип алыўының зәрүрлиги болып табылады:

- тәбият ҳәм жәмийет ҳаққында билимлер;
- искерликтиң тийкарғы усылларын әмелге асырыў бойынша тәжирийбеге ийе болыў;
- ҳәм нәтийже сыпатында жумыс ислеўде дөретиўшилик тәжирийбениң бар болыўы;
- сондай-ақ, қоршап турған дүньяға ҳәм искерликке бир пүтин-сезимталлы тәсиршеңлик (комплексли) қатнаста болыў, оны түсиниў тәжирийбеси де зәрүр.

Солай екен, оқытыў процеси, тийкарында ойлаўдың жаңа усылларын өзлестириў ҳәм оқыў-үйрениў ҳәм дөретиўшилик тәжирийбеси бир комплексте жататуғын, талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыўға бағдарланған болыўы тийис. Билимлендириў процесинде стандарт емес ойлаўдың раўажландырылыўы төмендегилерге тийкарланады:

- стандарт жағдайда жаңа мәселени көриў ҳәм ашып көрсетиў уқыплылығы;
- мәселени өзинше шеше алыў ҳәм топлаған билимлерин ҳәм шеберликлерин жаңа жағдайларға көшире алыў уқыплылығы;
- объекттиң толық дүзилисин көре алыў уқыплылығы;
- мәселени шешиўде альтернативалық вариантлардан пайдаланыў;
- жаңа мәселени шешиўде бурыннан белгили усылларды, креативлиликти есапқа ала отырып, араластырып ямаса өзгертип қоллана алыў уқыплылығы.

Бул көрсетилген мәселелерди, улыўма билимлендириў процессинен тысқары, миннетли болмаған факультатив, өз бетинше ҳәм жеке сабақларда, сондай-ақ қосымша билим алыў системаларында да шешиўге болады.

Көркем өнериниң оқытыў процесинде салмақлы нәтийжелерге ерисиў ушын белсенди актив ҳәм интерактив педагогикалық технологияларды қолланыў зәрүр. Бул жерде төмендеги бир неше тийкарғы пунктлерди айырып көрсетиўге болады:

- сабақты меңгериўдиң актив түрлери ҳәм усылларынан пайдаланыў;
- педагогикалық усыллар машқалалылық элементлерин киргизиўге тийкарланған ўақытлары илимий излениўди киргизиў;
- инсанда басламашыллықты, еркинликти шынықтырыўға жәрдем беретуғын усылларды қолланыў;
- оқытыў барысында сабақларда дөретиўшилик пенен ойлаўдың қәлиплесиўине жәрдем беретуғын педагогикалық жағдайларды жаратыў;
- сабақларда ҳәм аудиториядан тыс жумысларда қызғын тәсирли ҳәм еркин дөретиўшилик жағдайлар жаратыў;
- субъекттиң кәсиплик қәнигелигин қәлиплестириўге жәрдем беретуғын, ең әҳмийетли искерлик түри сыпатында оқыў әмелиятына айрықша дыққат аўдарыў.

Өз бетинше аудиториядан тыс жумыслардың мазмунына ҳәм шөлкемлестирилиўине айрықша дыққат аўдарыў:

- әмелият сабақларын жобаластырыў ҳәм шөлкемлестириў;
- сабақтың барысында дөретиўшиликтиң ҳақыйқый жаңа предметлерин жаратыў ушын, талабаны дөретиўшилик пенен иске кирисиўге қызықтырыў уқыплылығы;
- тапсырмалардың шешимлерин ҳәм шешиў усылларын излеўдиң альтернативалы вариантларын раўажландырыў ушын тапсырманың мазмунына көбирек дыққат аўдарыў;
- жәмәәт пенен бирге ислесиўдиң дөретиўшилик орталығын жаратыў;
- жәмәәтте бирге ислесиў көнликпелерин қәлиплестириў, бир-бирине кең пейилли қатнасты, бир-бирин қоллаў ҳәм өз ара жәрдем сезимин тәрбиялаў;
- талабалардың илимий-әмелий конференциялаларын шөлкемлестириў;
- ўақты-ўақты талабалардың дөретиўшилик жумысларының нәтийжелериниң презентацияларын өткериў, көргизбелер, таңлаўлар ҳәм т.б. шөлкемлестириў.

Бүгинги күнниң кәсиплик билимлендириўинде жумысты өз күши менен жобаластырыўға ҳәм шөлкемлестириўге, алға қойылған мәселени шешиўде ҳәр қыйлы вариантларды усына алыў, шешиўши түрде таңлаў, қадағалаўды әмелге асырыў, жағдайға таллаў жүргизиў уқыплылықларына ийе қәнигелерди таярлаў ҳәм тәрбиялаўға оғада үлкен дыққат аўдарылады. Бул жағдайда дөретиўшилик мәселелерди шешиўде, ең нәтийжели усыл сыпатында оқытыў процесинде жеке инсанға бағдарланыў қатнасына айрықша дыққат аўдарыў зәрүр.

Классикалық оқытыўға қарағанда машқалалы оқытыўдың артықмашлығына түсиниўге ҳәрекет етип көремиз. Машқалалы үйретиўде оқытыўшы ойлаўдың раўажланыўының нызамлылықларын билиўине сүйенип, арнаўлы педагогикалық усылларды қоллана отырып, билим бериў процесинде инсанның ойланып ислеў уқыплылықларын ҳәм билим алыўға болған мүтәжликлерин қәлиплестириў үстинде мақсетли жумыс ислейди. Усы айтылған пикирге сүйене отырып, биз машқалалы оқытыўдың ўазыйпаларын айырып көрсете аламыз:

- субъекттиң алған билимлер ҳәм көнликпелери системасын өзлестириў ҳәм олардан пайдалана алыў уқыплылығы;
- оқытыў мәселесин шешиў барысында дөретиўшилик пенен өзлестириў ҳәм әмелий билимлерден пайдаланыў көнликпелерин тәрбиялаў;
- дөретиўшилик пенен өзлестириўди тәрбиялаўдың улыўма тийкарында инсанның оқыў-үйрениў искерлигин ҳәм дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыў;
- талабалардың дөретиўшилик ис тәжирийбесиниң қәлиплесиўине ҳәм топланыўына жәрдем бериў.

Машқалалы оқытыў процесинде оқыў-үйрениў искерлигин шөлкемлестириў оқытыўшының тийкарғы түсиниклерди түсиндириўине, фактлерди хабарлаўына ҳәм оларда талабалар таллаў жүргизиў тийкарында өзинше жуўмақлар шығаратуғын ҳәм сол арқалы алға қойылған мәселени шешетуғын, машқалалы үйрениў жағдайларын жаратыўға тийкарланады. Бул система субъектте ақыл менен ислеў ҳәрекетлери көнликпелерин, алған билимлеринен пайдаланыў көнликпелерин жетилистиреди ҳәм усы тийкарда оларда дөретиўшилик мәселелерди шешиўде баслаўшылық ҳәм өз күши менен ислей алыў уқыплылығы жетилистириледи. Бул арқалы, инсанның улыўма ҳәм кәсиплик билимлилигиниң қәлиплестирилиўинде, көркем өнери менен өз ара байланыстағы талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыўдың усылы сыпатындағы машқалалы оқытыў мәселелери шешиледи. Дөретиўшилик сыпатқа ийе машқалалы мәселени қойыў субъекттен айрықша тапқырлықты, алға қойылған мәселени шешиўдиң жаңа жолларын излеўди талап етеди. Бундай тапсырмаларды шешиўде себеп-нәтийже байланысларын қойыў мәселелери, соңынан бул қубылыстың алға илгерилеўшилик

прогрессивлик дәрежесин ашып көрсетиў менен бирге усы фактлер арасындағы избе-излиликти анықлаў ҳәм т.б. мәселелер қойылыўы мүмкин.

Бирақ, биз төмендеги жағдайларға дыққат аўдарыўымыз керек:

- ➢ алға қойылған машқалалы жағдайлар билимлер системасын қәлиплестириў тийкарында қурылады;
- ➢ олар талабаларға түсиникли болып табылады;
- ➢ субъекттиң оқыў-үйрениўшилик искерлигине ҳәм белсендилигине басшылық етеди;
- ➢ булардан тысқары, оларға сүйенип инсан машқалалы мәселеге өз күши менен таллаў жүргизиўи ҳәм нәтийже алыўы мүмкин болған билимлер жыйындысының толықлығы зәрүр.

Машқалалы оқытыў нәтийжесинде инсанда оқыў процесине қызығыўшылық, жоқары дәрежедеги өз күши менен ислей алыў уқыплылығы ҳәм жеке себеп жетилистирледи. Буннан тысқары, теориялық билимлерин әмелде, кәсиплик искерлигинде пайдалана алыў уқыплылығы, таллаў жүргизе алыў уқыплылығы, ҳәм ең баслысы натураны, предметтиң формаларын сүўретлеп бериў процесинде ҳәр түрли живопислик усылларды ҳәм тәсирлиликлерди қолланыў, композиция нызамларынан дурыс пайдаланыў уқыплылықлары жетилистириледи.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын пүткил оқытыў процеси даўамында раўажландырып барыў оның ажыралмас бөлеги болып табылады. Көркем өнери инсанның қәлиплесиўинде, оның таңлаған кәсиби бойынша билимлериниң ҳәм уқыплылықларының қәлиплесиўинде әҳмийетли роль атқарады. Оқып үйрениў процесинде талабалар адамды, оны қоршап турған орталықты ҳақыйқатлық пенен, дурыс көркемге ғана үйренип қалмайды, ал дыққатлылық, жуўапкершилик ҳәм өзин өзи анализлеў уқыплылықларын да ийелейди. Сонлықтан, оқытыў жумысын шөлкемлестириў процесиндеги оқытыўшының ўазыйпасы, анық белгили билимлер системасын ислеп шығыў ғана емес, ал билимлендириў ўазыйпаларына жуўап берип, оқытыў жағдайы бола отырып, бир ўақыттың өзинде инсанды мәдений көзқарасынан да раўажландыратуғын жайдайлар жаратыў болып табылады.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасының туризм ҳаққындағы нызамы. 2019 жыл 18-июль, № ӨзРН-549.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ҳозирги давр бадиий таълим тизими, талабаларининг ижодий имкониятларини ривожлантириш масалалари акс эттирилган. Ўқувчиларни фаоллаштириш масаласи ҳозирги замон педагогика илмининг ва иш тажрибасининг энг муҳим масалалари қаторига киради. Шахснинг ижодий ва интеллектуал имкониятларини, дунёқараши ривожланиши фаоллаштирувчи эстетик тарбия бу соҳада муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам таълим ва тарбия жараёни доим мулоқотга тайёр, ҳар хил ҳаётий соҳаларда ҳамкорлик ва ижодкорлик қобилиятига эга бўлган ижодкор шахсларни тайёрлашга имконият яратадиган ўқитиш усулларига асосланиши зарур.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам художественного образования, развитию художественно-творческих способностей студентов, так как в современном обществе возросло внимание к проблеме художественного образования. Не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенций личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article deals with issues of art education, developing artistic-creative abilities of student, since that nowadays in society arose attention to the problems of art education. Aesthetic education plays the great role in activating world-view, intellectual and creative potential of human-being. So that in teaching process we should focus our attention on creating appropriate conditions for instructing creative people, where we are ready to communicate, collaborate.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ЖӘРДЕМИНДЕ ТАЛАБАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИК УҚЫПЛЫЛЫҚЛАРЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Т.В.Уразимова - *көркем-өнер таныў илимлери кандидаты, доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: педагогика, бадиий таълим, ижодкор шахсни етиштириш, бадиий маданият, ижтимоий соҳа, ўкитиш жараёни.

Ключевые слова: педагогика, художественное образование, творческое развитие личности, художественная культура, социальная сфера, процесс образования.

Key words: pedagogics, education, creative development to personalities, art culture, social sphere, process of the teaching.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыў, ҳәзирги заман кәсиплик билимлендириўиниң, жумыс бериўшилердиң талапларына бағдарланған, әҳмийетли мәселеси болып табылады. Бул мәселениң көплеген изертлеўшилери, дөретиўшилик ойлаў биринши гезекте теориялық сабақларда раўажланады деген пикирди қуўатлайды. Бирақ бизиң ойымызша, бул, оғада терең мәселеге бир тәреплеме көзқарас. Биз, талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын сүўретлеў өнери жәрдеминде раўажландырыў мәселесинде, тек теориялық ҳәм әмелий билимлендириўдиң жыйындысының комплексли қолланылыўы ғана унамлы нәтийжелер береди деп есаплаймыз.

Сүўретлеў өнериниң айрықша өзгешелиги дөретиўшиликтиң көриниўиниң өзине тәнлиги болып табылады. Бул жерде биз билимлерди, уқыплылықларды ҳәм көникпелерди ийелеўдиң жолларын өз бетинше излеўге бағдарланған үйрениў процесслериниң системасын бар қанша анығырақ бақлаўымызға болады. Бурын атап өтилгениндей, сүўретлеў өнеринде раўажландырылатуғын уқыплылықлар инсанның өзине тән қәсийетлериниң дүзилисине киретуғын қурам бөлеклери түрине ийе. Инсанның көркем дөретиўшилик уқыплылықлары, сүўретлеў өнеринде, билимлендириў процессиндеги субъектке тән болған айырым уқыплылықлары арасындағы өз ара байланысларда көринеди, усы искерликтиң өзгешеликлерин таллаў, педагогикалық көзқарастан изертлеўлер жүргизиўге мүмкиншилик береди. Сүўретлеў өнериндеги искерлик тийкарында раўажландырылатуғын уқыплылықлардың комплексин анықлаўға (бирақ, уқыплылықлардың арасындағы айырмашылықларды анық ажыратыўдың қыйын екенилигин атап өтемиз) ҳәм олардың арасынан, көп тәрепи бойынша субъектке тәбийғый талант түринде берилген тийкарғы уқыплылықларды айырып көрсетиўге ҳәрекет етип көремиз.

Қарақалпақстан сүўретлеў өнери тийкарында талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларының раўажланыўы концепциясының мазмун-маңызлылық тийкарын изертлей отырып, биринши гезекте Өзбекстанның жоқары билимлендириў системасындағы көркем өнерге оқытыў

процессиниң өзине салыстырмалы анализ жасаў зәрүр болады. Салыстырмалы таллаўдың тийкарғы хызметин төмендеги көрсеткиш-параметрлер атқарды:

- Өзбекстанның жоқары билимлендириў системасындағы өткерилип атырған реформалардың ҳәм модернизациялаў процессиниң (тийкары үзликсиз билимлендириў принципи болған) айрықшалықлары;
- сүўретлеў өнерине оқытыўдың улыўма процессиндеги тийкарғы бағдарлар ҳәм ўазыйпалар;
- оқытыўдың концептуал тийкарлары;
- оқытыў процессиндеги педагогикалық усыллар;
- Өзбекстанның жоқары билимлендириў системасындағы сүўретлеў өнерине оқытыў процессиниң раўажланыўының келешеги.

Өзбекстан Республикасының билимлендириў системасындағы соңғы өзгерислерге тийкарлана отырып, биз мәдений ҳәм руўхый раўажланыўдың жоқары дәрежесине ийе болған, жана билимлер алыўға таяр, кең пейилли ҳәм сөйлесиўлер алып барыўға уқыплы, жәмәәтте ислей алатуғын, өмирдеги өз орнына ҳәм пуқаралық позициясына ийе инсан билимлендириўдеги еликлеўге ылайықлы үлги бола алады деп айта аламыз. Сонлықтан бүгинги күни билимлендириў процессин модернизациялаў барысында билимлендириўдиң мақсетлерин қайта қарап шығыў жүз берип атыр. Өзбекстанның ишки сиясатында да, ҳәм сондай-ақ сыртқы сиясатында да болып атырған терең өзгерислер билимлендириўдиң де мақсетлерин, ҳәм соның менен бирге ўазыйпаларын да қайта қарап шығыўға жәрдем етти. Көркем-педагогикалық билимлендириў процессиниң мазмунлық көзқарастағы тийкары миллий ҳәм дүнья жүзилик мәдeният болды. Усы өзгерислер себепли Қарақалпақстанның сүўретлеў өнерин оқытыўдың теориялық ҳәм әмелий курсларына жаңа бағдарлар киргизилди. Сүўретлеў өнерин оқытыўға бағдарланған пәнлердиң мазмунлық қурылысының өзгериўине байланыслы миллий сүўретлеў өнерин оқытыўдың тереңирек ҳәм избе-изли процесси пайда болады. Бизиң көзқарасымыздан бул алдағы ўақытлары Қарақалпақстан сүўретлеў өнериниң ҳәм пүткил Өзбекстан Республикасы көркем өнериниң еле де кеңирек раўажланыўына жәрдем беретуғын, өзине тән «күш салыў» хызметин атқарады.

Жоқарыда айтып өтилгенлер тийкарында билимлендириўдиң басқышларға айырылыўы (дифференцияланыўы) жүз береди. Биринши орынға талабалардың қызығыўшылықлары, олардың уқыплылықлары ҳәм мүтәжликлери шығады. Бул оқытыўдың шөлкемлестирилиў процессинде де, сондай-ақ мазмунлық көзқарастаның өзинде де көринеди. Арнаўлы кәсипке бағдарланған курслардың санының да, соның менен бирге даўамлылығының да көбейтилиўи, сондай-ақ мазмунлық көрсеткиштиң сапалық өзгериўи ҳәм байытылыўы жүз береди.

Ҳәзирги заман дүньясындағы глобалласыў процессиниң күшейиўи билимлендириўдиң мазмунының ҳәм формаларының өзлериниң өз ара ийкемлесиўине ҳәм биригиўине (интеграцияланыўына) жәрдем етеди. Өзбекстанның сыртқы сиясатында кейинги ўақытлары жүз берген өзгерислер алдыңғы дүнья жүзилик жоқары оқыў орынлары менен шерикликте ислеў, ҳәр түрли бағдарларда тәжирийбелер алмасыў ушын және де кеңирек мүмкиншиликлер жаратылыўына жәрдем етти. Билимлендириўдиң ҳәзирги талапқа сәйкеслендирилиўи Ғәрезсиз Мәмлекетлердиң Дослық Аўқамындағы жақын еллер менен де, ҳәмде раўажланған еллердиң алдыңғы қатардағы илимий-билимлендириў орайлары менен де бирге ислесиўге мүмкиншиликлер ашып берди. Бирге ислесиў барысында, кейинги ўақытлары киргизилген өзгерислер менен биргеликте, билимлендириў процессиниң ҳәзирги заманға сәйкес ислеп шығылған миллий стандартлары тийкарында, инновациялық иске кирисиўди қоллана отырып, жуўмақлаўшы нәтийжеде кең пейиллик ҳәм эмпатияны да умытпай, биз жақсы нәтийжелерге ерисемиз.

Өзбекстан Республикасының жоқары кәсиплик билимлендириўиниң стандартлары көп басқышлы педагогикалық билимлендириў системасына тийкарланған ҳәм биринши гезекте талабаларда улыўма мәдений, улыўма кәсипшиллик ҳәм кәсиплик билимлиликлерди қәлиплестириўге бағдарланған. Кәсиплик көркемлик билимлендириўде талабалардың алдына тек ғана көркем өнер тараўындағы теориялық билимлерди ҳәм сүўретлеў искерлиги уқыплылықларын ийелеў ўазыйпасы емес, ал педагогикалық методиканы да өзлестириў ўазыйпасы турады. Демек, бул жерде арнаўлы ҳәм психологиялық-педагогикалық пәнлердиң үлкен интеграциясы ҳаққында сөз болып отыр. Атап айтқанда көркем-педагогикалық билимлендириў процессиниң модернизацияланыўы тийкарында көркем-педагогикалық билимлендириўдиң тәртипке салыныўын (унификация) ҳәмде нәтийжеде, билимлендириўдиң миллий стандартлары тийкарында да, ҳәм сондай-ақ дүнья жүзилик билимлендириў стандартлары тийкарында да талабаладрың таярлығының сапасының жоқарылағанлығын көриўге болады. Себеби, тап усы көркем өнердиң ҳәр қыйлы түрлерин түсиниў, айырым жағдайларды есапқа ала отырып оған тийкарланып инсанның жоқары әдеп-икрамлылығы, мәдениятлылығы, ҳәр тәреплеме раўажланыўы қәлиплесетуғын, инсандағы эстетикалық көзқарастың раўажланыўына жәрдем етеди. Айтып өтилгенлерден келип шығып, биз өсип киятырған әўладты билимлендириў ҳәм тәрбиялаў мәселесинде сүўретлеў өнерине үлкен роль ажыратылады деген жуўмаққа келе аламыз. Усыған байланыслы Өзбекстанның жоқары оқыў орынлары алдында халық билимлендириў системасын сүўретлеў өнериниң теориясы ҳәм тарийхы бойынша (тек ғана дүнья жүзилик көркем өнер емес, Қарақалпақстанның да сүўретлеў өнери бойынша) билимлерге ийе, усы тараўдағы әмелий көнликпелерди меңгерген, ҳәм сондай-ақ көркемлик билимлендириў тараўында алға қойылған мәселелерди қәнигели билимлилик пенен шеше алатуғын, жоқары қәнигели кәсип шеберлери менен тәмийинлеў ўазыйпасы турады. Айырым еллердеги дүнья жүзилик тәжирийбеден көринип турғанындай, сүўретлеў өнерине оқытыўдың билимлендириў процессинде оқытыўға еки түрли қатнас бар. Биринши жағдайда талабалар өзлери таңлаған қәнигелик бойынша оқытыўды дәрҳал, бирден баслап жиберетуғын ҳәм усы қәнигелик тийкарында олар сүўретлеў өнериниң қосымша түрлерин үйренетуғын Қытайдың билимлендириў системасын мысал сыпатында келтиремиз. Екинши вариантта, талабалар улыўма көркемлик билимлендириў шегарасында көркемлик билим алыўдың басланғыш элементар курсын өтеди ҳәм соңынан, бир ямаса еки жыл оқып болғанан кейин өзиниң қызығыўшылықлары ҳәм уқыплылықларына жақын қосымша (факультатив) пәнди таңлайды. Бирақ, бүгинги күнниң талапларын есапқа ала отырып, Қытайда билим алыў барысында талабалар сүўретлеў өнери тараўындағы улыўма таярлықтан қәнигелиги бойынша пәнлерди (сабақларды) таңлаўға избе-излилик пенен өтетуғын тәртиплестирилгенликке бағдарланыў бақланады [1:44-56].

Жоқары билимлендириўдиң тәриплеп өтилген түрлендирилиўлеринен айырмашылығы Өзбекстанда билимлендириў системасына комплексли қатнас қолланылады. Талабалар өзлериниң қәнигелигиниң теориялық ҳәм әмелий тийкарларын бир ўақыттың өзинде өзлестиреди. Буннан тысқары, билимлендириў процессинде талабалардың белсенди оқыў-изертлеўшилик ҳәм илимий-изертлеўшилик искерлигине де айрықша дыққат аўдарылады.

Бүгинги күнниң талабы, жәмийеттиң усындай көркемлик тәреплериниң раўажланыўына үлес қоса алатуғын жоқары қәнигели кәсипшил инсанларды таярлаў болып табылады. Буның ушын, сүўретлеў өнери тараўындағы арнаўлы уқыплылықларды еркин ийелегенлиги сыяқлы, жоқары көркемлик ҳәм эстетикалық мәдениятқа да ийе, сондай-ақ педагогикалық тәжирийбелерге де ийе жаслардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыўға айрықша дыққат аўдарыў зәрүр. Усыған байланыслы сүўретлеў өнериниң әҳмийетин асыра баҳалаў қыйын. Атап айтқанда сүўретлеп көрсетиў көнликпелерине оқытыў барысында көркемлик қызығыўшылық, кеңислик ҳәм форманы түсиниў ҳәм көз алдына келтириў, реңди дурыс түсиниў уқыплылықлары қәлиплеседи. Атап айтқанда, тап усы процессте талабалар ислеўдиң усыл-техникасын ғана үйренип қалмайды, ал қойылған дөретиўшилик мәселени шешиўге уқыплылықларын да раўажландырады: сюжетти дурыс таңлаў; композициялық шешимди табыў уқыплылығын жетилистириў; қағаздың, холсттың ҳәм т.б. бетиниң тегислигин техникалық шеберлик пенен меңгериў; белгили дәрежедеги дөретиўшилик батыллығын көрсетиў. Атап айтқанда, талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықлары тап усы контекстте көринеди. Бул процесстеги миннетли шәртлер субъекттиң өзиниң ҳәўеслиги, қызығыўшылығы болып табылады. Сонлықтан оқытыўда ҳәр түрли темаларды ҳәм оларды орынлаў усылларын (натурадан ислеў, ядына түсириў бойынша, қыял етиў ҳәм көз алдына келтириў бойынша) қолланыў зәрүр. Оқытыўды басқышлар бойынша алып барыў мақсетке муўапық: мақсети орынлаў техника шеберлигин раўажландырыў болған сахналастырылған постановкалар; плэнерде ислеў; тийкары өз бетинше дөретиўшилик излениў болған дөретиўшилик тапсырмалар; «шеберлик сабақларына» (мастер-класс) қатнасыў; жеке сабақлар.

Оқытыў процессиниң миннетли шәрти исленген жумысларды көрип шығыў ҳәм таллаў болыўы тийис. Буннан тысқары, турақлы түрде музей залларында ҳәм көргизбе залларында сабақлар өткерилип турыўы керек. Сондай-ақ атақлы художниклердиң дөретиўшилиги менен танысыў да талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларының Қарақалпақстан сүўретлеў өнери жәрдеминде қәлиплесиўине ҳәм раўажланыўына мүмкиншилик жаратады. Сүўретлеў искерлиги түрлериниң өз ара байланысларына да айрықша дыққат аўдарыў зәрүр.

Атап өтилген жағдайлардың болыўы жоқары оқыў орынлары талабаларының ой-өрисиниң кеңейиўине жәрдем береди, көркем өнерди сүйиўге үйретеди, жумысларды орынлаў техникалық шеберлигиниң сапасын жақсылайды ҳәм ең баслысы Қарақалпақстан сүўретлеў өнери жәрдеминде талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларының раўажланыўын жеделлестиреди.

Талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын сүўретлеў өнери жәрдеминде раўажландырыў барысында субъекттиң жеке креативлигине дыққат аўдарыў зәрүр. Бул жағдайлар, атап айтқанда избе-изликте келгенде көркем дөретиўшилик көзқарасынан, инсанның ақылы толысқан болып қәлиплесиўине жәрдем етеди:

➢ атап айтқанда дөретиўшилик қатнас адамның ишки дүньясының раўажланыўына жәрдем етеди;

➢ қоршап турған дүньяны дөретиўшилик пенен түсиниў ҳәм өзлестириў адамға бул дүньядағы өзгерислерди ылайықлы түсинип қабыл етиўге ҳәм ең баслысы оларды сапалы ҳәм әдетий емес жол менен шешиўге мүмкиншилик береди;

➢ дөретиўшилик жумыс процесси, инсанға процесстиң өзиниң қатнасыўшысы болыўына мүмкиншилик береди;

➢ субъекттиң жеке қәсийетлерин жетилистириў, оған келешекте өз ойын иске асырыўға мүмкиншилик жаратады;

➢ жуўмақлаў ретинде дөретиўшилик уқыплылықлардың раўажланыўы көркемлик қызығыўшылықты қәлиплестиретуғынлығын, ҳәм сол арқалы дүньяны көркемлик көзқарастан түсиниўин тәмийинлейтуғынлығын атап өтиўге болады.

Сүўретлеў өнери менен шуғылланыў процесси, жуўмақлаўшы нәтийжеси тек ғана өзиниң гөззаллықты жаратыўға умтылыўы емес, ал затлардың сулыўлығына баҳа бериўге, демек, өзин инсан сыпатында толық көрсете алыўына умтылыў болған, қоршап турған дүньяны көрип қабыл етиў, сезиниў, түсиниў уқыплылықларын раўажландырыўға мүмкиншилик береди.

Ҳәзирги заман дүньясының информациялық технологиялары дөретиўшилик пикирлеўди раўажландырыў бойынша мәселелерди табыслы шешиўге, оқытыў процессинде, биргеликтеги жойбарларды жаратыў ҳәм талқылаў пайытында коммуникативликтиң ҳәм жәмәәтшилликтиң жолға қойылыўына мүмкиншилик жарата отырып сүўретлеў өнерине үйретиўде кең қолланылады.

Сонлықтан талабаларды көбирек қызықтырыў ушын оқытыўдың ҳәр түрли усылларын қолланыўға болады. Дөретиўшилик искерлик даўамында жийи-жийи ҳәр қыйлы жаңа идеялардың ашылыўы («ашылыўлар» усылы) болып турады. Усы усыл тийкарында еркин дөретиўшилик қатнасты, еркин темаларды жеделлестириўди, жеке сабақларды пайдаланыўға болады. Бирақ гейде шеклеўлерди қолланыў да зәрүрли болып қалады. Мысалы, белгили бир усылда ислеўдиң әмелий көнликпелерин жақсырақ өзлестириў ҳәм меңгериў ушын. Жеке ҳәм жәмәәт болып ислеў усылы субъекттиң излениў искерлигиниң, дөретиўшилик белсендилигиниң жигерлендириўшиси болып табылады. Ойлаўдың дөретиўшилик жеделлестирилиўиниң жолы сыпатында белгиленген салыстырмалы таллаў усылына да талап аз емес.

Қарақалпақстан сүўретлеў өнери жәрдеминде талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын табыслы раўажландырыў ушын белгили бир педагогикалық шараятлар жаратылыўы тийис, оған төмендеги жағдайлар киреди:

➢ аудиториялық (теориялық ҳәм әмелий), өз бетинше сабақлар ҳәм қадағалаў жумысы тийкарында оқытыўдың бир пүтин системасын қолланыў;

➢ өз ара ийкемлескен ҳәм бириккен интеграллаcқан усылларда оқытыўды раўажландырыў, блоклар аралық сабақлардың педагогикалық мақсетке муўапық өз ара байланысларын үзликсиз раўажландырыў;

➢ сүўретлеў өнериниң тийкарларын әпиўайысынан баслап қыйынласыўына қарай избе-изли оқытыў, ҳәм бул арқалы талабалардың көркем дөретиўшилик раўажланыўының келешегин тәмийинлеў;

➢ сүўретлеў өнериниң көркем тәсирлилигиниң барлық усылларын өзлестириў;

➢ сабақ барысында техникалық қураллардан (видео ҳәм аудио аппаратура) ҳәм көргизбели қолланбалардан миннетли түрде пайдаланыў;

➢ Қарақалпақстан сүўретшилери мысалында әмелий оқытыў, устаханаларға барыў, шеберлик сабақларын (мастер-класс) өткериў;

➢ талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын еле де күшлирек жеделлестириў мақсетинде көркем өнер изертлеўшилик ҳәм усы тараўдағы изертлеўлер материалларынан пайдаланыў;

➢ көркем-дидактикалық усыллар ҳәм жарысыў элементлерин қоллана отырып талабалар менен ислеўдиң жеке ҳәм жәмәәтлик формаларын өткериў;

➢ талабалардың сүўретлеў өнерин оқыўға қызығыўшылығын арттырыў ҳәм усы тийкарда өз

күшине исениўди, дөретиўшилик уқыплылықларын тәрбиялаў.

Орынланған тапсырмалардың мазмунын, тәсирлилигин, айрықшалығын талқылаўдың усы басқышы дөретиўшилик қатнасты, өзиниң жумысларын сыяқлы, курсласларының жумысларына да сыншыллық пенен баҳа бериў уқыплылықларын қәлиплестиреди.

Пүткил оқытыў процессиниң жуўмақлаўшы басқышы дөретиўшилик жумыслардың талабалық көргизбелери болыўы тийис. Турақлы түрде талабалардың көргизбелерин өткериў олардың өзлериниң жумысларын жаңадан көриўине ҳәм қайтадан баҳа бериўине жәрдем етеди. Жумысларды көргизбеде көрсетиў – бул, өзиниң алдына сүўретлеў өнериниң болажақ оқытыўшыларының кәсиплик таярлығы ҳаққында мүмкин болғанынша толық түсиник бериўди мақсет етип қойған, талабалардың жетискенликлериниң өзине тән есабаты.

Әдебиятлар

1. Цзюй Чжаочунь. Процесс обучения изобразительному искусству в системе высшего художественно-педагогического образования России и Китая. -Волгоград: 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақола ҳозирги давр кишиси шахсининг маънавий-ижодий шаклланиши масаласига бағишланган. Чунки ҳозирги давр жамиятида ҳар томонлама баркамол, маънавий юксак ва креатив шахсни шакллантирш масаласига катта диққат қилинмоқта. Инсон шахси, унинг маънавий ва ахлоқий қиёфаси фақат тарбия жараёнида шаклланади. Шу сабабли ҳам тарбия жараёни ҳар хил ҳаётий жабҳаларда ҳамкорлик ва ижодкорликка, мулоқотга тайёр ижодкор шахсларни тарбиялашга имконият яратадиган тарбияга асосланиши зарур.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современному содержанию духовно-творческого сложению личности. Так как в современном обществе возросло внимание к проблеме формирования всесторонне развитой, духовно богатой и креативной личности. Личность человека, его духовный и моральный облик формируются, прежде всего, в процессе воспитания. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is dedicated to modern contents of spiritual-creative adding to personalities. Since attention increased in modern society to problem of the shaping all-round developed, spiritual rich and creative to personalities. The Personality of the person, his spiritual and moral look are formed, first of all, in process of the education. So process of the formation necessary to found on making the conditions for unbringing the creative personality ready to dialogue, cooperation and creative activity in different sphere of the lifes.

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

ТАСВИРИЙ САНЪАТ МАШҒУЛОТЛАРИДА САМАРАЛИ ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

С.Ф.Абдирасилов – *педагогика фанлари номзоди*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
Б.А.Пардаев - *ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: акварель, мастер-класс, “A-la prima”, акварель усули, композиция, бадиий ижодий кобилият, этюд.
Ключевые слова: акварель, мастер-класс, “A-la prima”, техника акварели, композиция, художественно-творческая способность, этюд.
Key words: water color, master class, “A-la prima”, water colour technique, a composition, artistic and creative ability, etude.

Бугунги кунда, мастер-класс - ўқитувчиларнинг самарали касбий тайёргарлигининг шаклларидан биридир. М.М. Поташник мастер-классни устоз билан бўлган шогирдликнинг аниқ шакли сифатида тавсифлайди. Яъни, устоз талабаларга тажриба, маҳорат, санъатни аниқ маънода етказади - кўпинча иш услубларини тўғридан-тўғри ва шарҳлаш орқали намойиш этади.

Шундай қилиб, “мастер”, “педагогик маҳорат” ва педагогик техника” тушунчалари билан узвий боғлиқликда“ мастер-класс” тушунчасини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

С.И. Ожеговнинг изоҳли луғатида, "мастер" сўзининг бир нечта маъноларини топишингиз мумкин:

- ҳар қандай ишлаб чиқариш соҳасида малакали ишчи;
- қандай қилиб яхши иш қилишни биладиган, бирон бир ишни маҳорат билан бажарадиган киши;
- Ўз соҳасида юқори санъатга эришган мутахассис.

Ўқитувчи соҳасига энг яқинлари - бу охирги келтирилган иккита таъриф.

Замонавий педагогик адабиётларда “педагогик маҳорат” тушунчасининг тавсифига қуйидаги таркибий қисмлар киритилган:

- психологик ва ахлоқий-педагогик билимлар;
- касбий қобилиятлар;
- педагогик техника;
- касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган маълум шахсий хусусиятлар.

Педагогик адабиётларда “Мастер-класс” тушунчасининг бир қанча таърифлари мавжуд. Демак, олим М.Поташникнинг фикрича, мастер-класс – педагогнинг ўз ижодини амалга оширишдаги фаол шакли, негаки ўқитувчи-устоз тингловчиларга ишлаш усулини тўғридан-тўғри ва кўрсатмали тушунтириш орқали ўз тажрибасини намойиш этади [1:78].

Замонавий шароитда устоз-ўқитувчи - бу тадқиқот малака ва кўникма-ларига эга бўлган, тажриба-синов ишнинг хусусиятларини биладиган, инновацион педагогик технологияларни таҳлил қила оладиган, мазмунни танлай оладиган ва уни амалда қўллай оладиган, ўз фаолияти натижаларини олдиндан айтиб бера оладиган, услубий тавсияларни ишлаб чиқадиган ўқитувчи ҳисобланади.

Ўзи “Мастер-класс” тушунчаси нимани англатади?

Сўз бирикмасини этимологиясида: унинг биринчи қисми “устоз” дегани “билим, амалий кўникма ва кўпгина мутахассисларга эга бўлмаган техникага эга” деган маънони англатади. Ва “класс” бу юқори сифат даражасининг кўрсаткичидир.

Маҳорат дарси шунчаки билим ва кўникмаларни намойиш этиш эмас, балки кўп йиллардан бери қадрланиб келинаётган тажриба алмашишдир. Маҳорат дарси сизнинг (муаллифлик) педагогик тизимингизнинг концептуал ғоясини етказишнинг асосий воситасидир, бошқача қилиб айтганда, бу педагогик тажрибани умумлаштириш ва тарқатиш шаклидир.

Мастер-класснинг мақсади - ўқитувчининг касбий ўзини-ўзи такомиллаштиришига шароит яратиш; педагогик тажрибани, иш тизимини, ихтироларни топшириш, буларнинг барчаси ўқитувчига педагогик фаолиятда энг юқори натижаларга эришишга ёрдам берган.

Маҳорат дарсининг принципи: “Мен буни қандай қилишни биламан. Мен сизга ўргатаман”.

Тасвирий санъат тарихига бир назар ташласак, Қадимги Юнонистонда ва Уйғониш даврда Италияда бундай таълим муаммолар билан машхур рассомлар шуғулланишган. Айниқса, Альбрехт Дюрер расм чизишни ўргатиш пайтида шахсий намойиш этиб тасвирлашга катта аҳамият берган. Шунингдек, у илмий-назарий тушунтиришни кўргазмали намойиш жараёни билан биргаликда олиб боришни энг самарали таълим методи деб ҳисоблаган. А.Дюрер шундай деб ёзган, - “Ҳеч ким ўқишни уят деб билиши керак эмас” [2:31], чунки санъатнинг барча сир-асрорларини ўзлаштириш жуда ҳам мураккаб, рассом қанчалик маҳоратга эга бўлмасин, у ҳар доим ўқиши, ўрганиши ва такомиллашиб бориши керак.

Тасвирий санъат дарсларида акварель бўёғи билан ишлаш вақтида мастер-классни ўқитувчи томонидан ўтказилиши расмни босқичли яратишнинг ижодий кўргазмали намоёнини ифодалайди. Ўқувчилар берилган топшириқни ўқитувчи билан бир вақтда параллел бажаради. Шу сингари мастер-класслар ҳаттоки, Уйғониш даври рассомларининг амалиётида бўлган экан, шогирдлари ўз маҳоратини такомиллаштириш борасида устозларини ишлаш жараёнларини кузатишган.

Тасвирлашнинг махсус усулларини ўқитувчи томонидан намойиш этилиши (кўрсатилиши) – бу айтилган сўзларнинг тасдиғи сифатида бир лаҳзадаги ифодали иллюстрацияси. Бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиси рангтасвир техникасидан (ашёлар, материаллар, усуллар) тортиб то бадиий образни яратилишигача тасвирлашнинг барча кўникмаларини бекаму-кўст эгаллаган бўлишлари керак, негаки педагогнинг тасвирлаш фаолиятига ва унинг рассом-педагог каби маҳоратига бўлган муносабатини билдиради.

Бунга қўшимча айтиш мумкин-ки, акварель ишларни тезлик ва образли намойиш этиб бажарилиши нафақат дарснинг мавзусини тушунтириш, баён этилаётган материалга изоҳ берилиши эмас, балки ўқувчиларга эстетик таъсирнинг кучли воситаси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун бўлажак тасвирий санъат ўқитувчисининг ижодий қобилиятларини шакллантиришнинг шарт-шароити бўлиб, акварель рангтасвири техникасини ўзлаштириш-даги унинг касбий маҳорати даражаси ҳисобланади.

Акварель рангтасвири бўйича назарий курси доирасида тасвирий санъат дарсларида таълим сифатини ошириш учун акварелчи, ижодкор таниқли тасвирий санъат усталари билан мақсадга мувофиқ суҳбатлар; акварель бўёғида манзара, натюрморт, портретни ишлаш методикаси бўйича компакт-дисклардаги дидактик қуролларни кўриб чиқиш; акварель билан ишлаш методларини кўрсатмали намойиш учун мастер-класслар ўтказиш.

Бадиий, ижодий, образли тафаккурлаш, ишчанлиги, кўриш хотираси, тасаввури ва бошқа қобилиятларини ривожланишига йўналтирилган махсус топшириқлар ёрдамида бадиий малака ва кўникмаларни ўзлаштириши билан табиий бирикиб билимлар олишлари керак. Акварель билаш ишлаш жараёни асосий дидактик принциплар асосида олиб борилиши керак: тушунарлилик, илмийлилик, кўргазмалилик, ёш хусусиятларини инобатга олиш, индивидуаллик хусусиятлари, акварель билан ишлаш усулларининг зарурий методик изчилликда ўзлаштириш.

Мастер-класс методик жиҳатдан тўғри ташкил этилган иш каби муҳим омил ҳисобланади, ўқувчиларнинг образли фикрлашини, бадиий-ижодий қобилиятларини, бадиий идрокини ривожланишида ёрдам беради. Ўқувчилар акварель билан ишлаш усулларнинг методик принципларини самарали ўзлаштириши учун ўқув йили давомида дастурдаги асосий мавзулар бўйича бир қатор мастер-класслар сериясини намойиш этиши самаралидир, у ерда ўқитувчининг шахсий маҳорати натурадан ёки тасаввурдан акварель этюдининг ишлаш жараёни намойиш этилган бўларди.

Мастер-классни ўтказиш жараёнида “A-la prima” акварель усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Олдиндан ҳўлланган қоғоз варағини ишлатиш рангтасвирини ифодалайди. Мазкур акварель билан ишлаш усули жуда жозибали, ҳўлланган қоғоз юзида ранглар товланиши ҳосил бўлиб бўёқлар ёйилади, тасвирланаётган нарсаларнинг ташқи кўринишлари майинлашади. Шу билан биргаликда ҳўлланган қоғозда иш бажарилиши сабабли у тезлик билан бўладиган ва кўрсатмали ҳисобланади, қоғоз қуримасдан акварель этюдини тугатишга улгуриш керак. “A-la prima” усулида акварель этюдини бажаришнинг тахминий вақти 20-30 дақиқани ташкил этади.

“А-ла prima” усули XIX аср Европа ва рус санъатида кенг тарқалган. Ушбу усулда ҳаётий, ҳаққоний гўзал санъат асарлари яратилган. А-ла примада ишлаш учун натурани яхлит ҳис қила оладиган тажрибага эга бўлган кўз керак. Рангтасвирдаги яхлитлик, ўзаро боғлиқлик, шу билан биргаликда контрастлик ҳолатларини кўра билиш лозим бўлади. Бу нарсаларни ўзлаштирган рассом онгли равишда рангтасвир этюдини «умумийликдан бўлакларга, бўлаклардан умумийликка» деган принцип билан иш юритади.

Ўқитувчининг шахсий ижодий кўрсатуви ва “a-la prima” усулида акварель ишини зарурий изчилликда тушунтириш ҳикоясинию ритиш билан образли ва композиция ечимининг изланишини ўқувчиларга методик жиҳатдан тўғри босқичларини ва ишни бажариш принципларини кўрсатмали намойиш этади.

Мастер-классни ўтказишдан олдин ўқувчилар бадиий-ижодий қобилиятларининг ривожланиш даражасини эътиборга олиб уч гуруҳга (юқори, ўрта, паст) бўлади. Уларнинг қобилиятлар ривожи олдинги машғулот жараёнида бажарилган акварель ишларининг кўриги орқали баҳоланади. Бадиий-ижодий қобилиятлари ривожи ўрта ва паст даражага эга бўлган ўқувчилар ўқитувчи билан параллел равишда ишни бажаради, юқори даражага эга бўлган ўқувчилар эса кузатишади ва ўз хоҳишига кўра қолганлар билан биргаликда кетма-кетликдаги босқичларни инобатга олиб, ишнинг энг жиддий томонларини пайқаб ишни давом этади.

Бадиий-ижодий қобилиятларини ривожлантириш ва ҳўлланган қоғозда “a-la prima” акварель усулини ўзлаштириш учун мастер-классни ўтказиш шаклини тавсия этамиз.

Мастер-класс ўтказишда билим олиш, амалий, методик, ривожлантирувчи ва ижодий аҳамиятга эга бўлган вазифалар қўлланилади. Асосий мақсад – акварель билан ишлашни ва бадиий образни яратиш йўлларини топишни ўргатиш.

Мисол тариқасида мастер-классни ўтказишини кўриб чиқамиз. Мавзу: «Тоғли манзарани ишлаш».

Материал: қоғоз, қалам, ўчирғич, мўйқаламлар, акварель бўёғи, сув.

Вазифалар:

- формат, композиция танлаш имкониятини тушунтириб, манзара этюдини ёзишни ўргатиш;
- a-la prima усулида манзара этюдини бажаришнинг муайян кетма-кетлигини кўрсатиш;
- таълимда индивидуал табақалаштирилган ёндошувни қўллаш.

Ишнинг бориши:

Дарсда ҳис-туйғули, жонли муҳитни, ижодий вазиятни яратиш учун мавзу бўйича рассом асарларини репродукцияси кўрсатилади. Бўлажак этюд ҳақида суҳбат

ўтказилади. Шундай қилиб, мастер-класс бошланади, тасвирланадиган – тоғли манзаранинг образи яратилади. Ўқувчиларга рассомлар пленэрда (очиқ ҳавода) манзарани қандай тасвирлаши ҳақида сўзлаб бериш керак.

Ўқитувчи тоғлар, дарахтлар билан тасвирланган манзара композициясини олдиндан танлаб олади ва дарс бошланишдан олдин мастер-классни ўтказадиган жойини ҳам тайёрлаб қўйиши лозим. Ўқитувчи ўрнатилган мольбертда ёки планшетда манзара этюдини бажариш босқичларини кўрсатиб бориши керак. Энг муҳими, барча ишнинг бориши ҳамма ўқувчиларга кўриниб туриши керак. Мабодо, мольберт бўлмаса, унда столдан фойдаланилади. Бундай тақдирда ўқувчилар манзара этюдини босқичли бажарилишини диққат билан кузатиш учун ўқитувчининг атрофига жойлашади.

Мавзуни тушунтиргандан сўнг ўқувчилар ўқитувчи атрофида жойлашади. Ўқитувчи, авваломбор, қалам билан енгил чизиқлар ёрдамида тоғлар ва дарахтларнинг хомаки чизғиларни чизади. Композициясини танлаб ва уни белгилаб, ўқитувчи этюднинг бошқа композиция ечимлар имкониятларини мавжудлиги ҳақида гапириб беради. Масалан, ҳозир тоғли манзарани тасвирлашда нисбатан кўпроқ жойни олд қисми эгаллайди. Композицияда баландликда ёки пастроқда жойлашган уфқ чизиқли манзарани тасвирлаш мумкин. Буларга боғлиқ ҳолда манзаранинг характери ўзгаради.

Кейин ўқитувчи қоғозни ҳўллашни горизонтал йўналишда тепадан пастка қараб катта мўйқалам ёрдамида бажарилади. Бир марта юритилиши етарли, акс ҳолда ишнинг қуриш жараёни чўзилиб кетади.

Ранг билан ишни бошлаймиз. Акварельнинг a-la prima усулида кенг, катта ранглар қуйилмалари билан, имконият даражада бирданига ранглар ва тусларнинг керакли кучлилигида тасвирлаш керак. Этюднинг ранг-дор ечимини аста-секин керакли даражага етказилиши, этюд рангтасвирини юқоридан, осмондан бошлаши мақсадга мувофиқдир.

Этюднинг асосий ранглар гаммаси олинган сўнг, ўқитувчи энг муҳимини қандай ажратиш, майда бўлак қисмларини ишлаш жараёни қандай бўлиши керак, олд кўриниши қандай ажратиб кўрсатилади, хатолари қандай тузатилади кабиларни кўрсатади ва сўзлаб беради. Ўқитувчи иш жараённи кўриши ва назорат қилиши, керакли вақтда хатоларни тузатиш ва уларни айтиши, ёрдам бериши, рағбат қилиши, кўнглини кўтариш керак. Ўқувчи учун натижа энг муҳими, акварель билан ишлаш жараёни ижобий бўлса, ўқувчилар ўз кучига бўлган ишонч пайдо бўлади, уларда тасвирий санъатга янада қизиқиши ўсади.

Ишни туғаллаш. Бажарилган этюдларни тўлиқ қуриши учун горизонтал текисликда қолдирилиши лозим.

Иш жараёнида мастер-классларнинг қўлланилиши дарсни кўргазмали, ишончли, хотирада сақланадиган қилади, ёш авлоднинг эстетик ривожига ижобий таъсир кўрсатади, болаларда тасвирий санъатга, акварель санъатига ҳавас уйғотади.

Адабиётлар

1. Абдусаломхужаев Н., Абдирасилов С., Акбархужаев А. Мастер-класс живописи от мастеров. // Наука, образование и культура. 2017. № 9(24).
2. Абдирасилов С., Нуртаев Ў., Нуркобилова Ф. Мастер-класс технологияси – тасвирий санъат машғулотида самарали таълим. // Таълим технологиялари. 2018. № 1(69).
3. Машуков А. В. Организация и проведение мастер-классов. Методические рекомендации. –Челябинск: 2007. – С. 13.
4. Поташник М.М. Управление профессиональным ростом учителя в современной школе: методическое пособие. - М.: Педагогическое общество. 2010. –С. 448.
5. Филатова Н.И., Усова С.И. Методика организации и проведения мастер-класса педагогом. // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII Международная научная конференция. - Самара: ООО "Издательство АСГАРД", 2016. - С. 266 - 268.
6. “Al-la Prima II”. Richard Schmid. USA: 2013. –P.193.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабда тасвирий санъат дарсларида мастер-классни ташкил этиш ва уни ўтказиш методикаси ҳақида сўз юритилади. У дарсни кўргазмали, ишончли, хотирада сақланадиган қилади, ёш авлоднинг эстетик ривожига ижобий таъсир кўрсатади, болаларда тасвирий санъатга, акварель санъатига ҳавас уйғотади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о методике проведения и организации мастер-класса на уроках изобразительного искусства в школе. Он делает урок наглядным, ярким, запоминающимся, что положительно влияет на эстетическое развитие подрастающего поколения, прививает любовь к изобразительному искусству, к искусству акварели.

SUMMARY

This article describes the methodology and organization of a master class in the art classes at school. It makes the lesson clear, vivid, memorable, which positively affects the aesthetic development of the younger generation, instills a love of fine art, the art of watercolor.

“NOTALASTÍRÍW HÁM KOMPYUTER DÁSTÚRLERINDE ISLEW” PÁNIN OQÍTÍWDA SIBELIUS NOTA REDAKTORÍNAN PAYDALANÍW METODIKASÍ

G.Abılova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı

Tayanch so'zlar: nota, dastur, partitura, klaviatura, musiqa, uskunalar.
Ключевые слова: нота, программа, партитура, клавиатура, музыка, инструменты.
Key words: note, program, score, keyboard, music, instrument panel.

Sibelius nota redaktorı nota partituraların dúziw hám redaktorlaw ushın júdá kúshli dástúr bolıp tabıladı. Programma óziniń ápiwayılıǵı, intuitivligi hám shıraylı interfeysi menen paydalanıwshılardı ózine tartadı.

Sibelius dástúrin iske túsiriw ushın tómendegilerdi orınlaw kerek:

Пуск → программы → Sibelius Soft Waps Sibelus 6 yamasa, tıshqanshanı programma yarlıgın shertiw arqalı programmanı iske túsiriw.

Programmanı iske túsiriwde start aynası payda boladı, bul jerde «Создать новый документ»ti tańlań, yamasa Ctrl+N túymeshelerin basıń. Sibelius dástúri interfeysi standart túrge iye hám tómendegi elementlerden turadı:

• Atamalar qatarı – ekrannıń eń joqarǵı bóliminde jaylasqan. Ol programma, fayl atınan, basqarıw knopkalarınan ibarat: jıynaw, ayna kóriniske jıynaw, qaytarıw, jabıw.

• Tiykarǵı menyu – atamalar qatarınan keyin turadı, ol programmanı basqarıw ushın tiykarǵı hám qosımsha komandalardan ibarat.

• Úskeneler paneli - kóbirek tez-tez paydalanılatuǵın komandalar piktogrammalarınan ibarat.

• Úskenelerdiń júziwshi paneli – anıq ayna maǵlıwmatlarına baylanıspaǵan, ulıwma qollanılıwshı komandalarǵa tez hám qolaylı erkin kire alıw ushın arnalǵan. Panellerdi zárúrli payıtta shaqırıw múmkin hám tańlap alınǵan islew rejimine baylanıslı ekran boylap ıxtıyarlı túrde ótkeriwge boladı.

Nota partiturasın dúziw ushın Sibelius programmasında (yamasa, partitura shablonı) islewge bolatuǵın úskenelerdi, notalar shrifti stilin, dóretpeniń ólshemi hám tonallıǵın tańlan. Keyninen dóretpe hám avtor atın kiritemiz. Siziń kóz aldıńızda kelesi partituranıń birinshi taktleri payda boladı [1].

Jumıstıń kelesi basqıshı – notalardı partituraǵa kirgiziw. Notalardı bir qansha usıllar menen – MIDI-klaviatura, ápiwayı klaviatura hám tıshqansha járdeminde kirgiziw mumkin.

1. *MIDI-klaviatura járdeminde.* Eger sizde kompyuterge MIDI-USB-interfeys arqalı jalǵanǵan – MIDI – klaviatura yamasa túymesheli sintezator bar bolsa, sizde nota tekstin tábiyǵıy túrde tek kerekli fortepiano túymeshelerin basıw arqalı nota tekstin teriw imkaniyatına iyesiz. Programmanıń virtual klaviaturası arqalı nota uzınlıǵın, alteraciya belgileri hám qosımsha belgilerin kiritemiz. Virtual klaviatura kompyuter klaviaturasındaǵı sanlı túymesheler (Num Lock túymesheleri menen iske qosıladı) menen baylanısqan. MIDI – klaviatura menen islewde siz tek uzınlıqtı ózgertiwińiz kerek boladı. Notalardı kiritiwdi baslaw ushın taktı ajıratıp alıń hám «N»di basıń. Bir qolıńız benen muzıkanı oynań, ekinshisi menen kerekli nota uzınlıǵın qosıń. Eger de siziń kompyuterińizde oń tárepte sanlı túymesheler joq bolsa (mısalı noutbuktıń geypara modellerinde), virtual klaviatura menen tıshqansha arkalı da islew múmkin.

2. Tıshqansha járdeminde. Úlken masshtabqa qoyıp, nota tekstin tıshqansha járdeminde de teriw qolaylı. Bunıń ushın kerekli nota uzınlıǵı, pauza, alteraciya belgileri hám virtual klaviaturada artikulyatsiyalardı jol – jónekey qoyıp, nota tasıwshınıń kerekli jerlerine basıń. Bul usıldıń kemshiligi sonnan ibarat, notalardı hám akkordlardı izbe-iz bir birewden teriwge tuwra keledi. Bul júdá uzaq hám zerigerli, ásirese nota tasıwshıda kerekli tochkaǵa tosattan «túspey qalıw» itimalı bar. Nota biyikligin dúziwlew ushın joqarı – tómen strelkasınan paydalanın.

3. Kompyuter klaviaturası járdeminde. Bul usıl basqalarına qaraǵanda kóbirek qolaylı. Notalar hár bir 7 notaǵa sáykes keletuǵın – S, D, E, F, G, A, B. - latın háripleri járdeminde kiritiledi. Bul dástúriy seslerdi háriplik belgilew.

A – lya; **B** – si; **C** – do; **D** – re; **E** – mi; **F** – fa; **G** – sol`; **Probel** – pawza.

Notalardı klaviatura menen kiritiwdiń qolaylılıǵı sonnan ibarat, kóplegen «qızǵın túymeshe»lerden paydalanıw arqalı olardıń teriw ónimdarlıǵın hám tezligin kóteredi. Klaviaturada qálegen akkord hám intervaldı teriw qolaylı. Nota ústinde interval qurıwımız ushın – sol qatarda háriplerden joqarı jaylasqan tsifr, interval sanın 1den 7ge deyingi sanlardı tańlaw kerek. Aytayıq, sizge terciya kerek bolsa – úshti basıń, trezvuchie – úshti jáne de úshti basıń. Tıshqansha járdeminde bunday akkordtı 3 minutta teriwimiz múmkin, al klaviaturada – 3 sekundta. Túymeshe járdeminde siz kerekli uzınlıqtı, alteraciya belgilerin tańlaw, dinamikalıq boyaw hám shtrixlardı qoyıp shıǵıw, tekstti kiritiw ańsat ámelge asadı. Geypara operaciyalardı álbette tıshqansha járdeminde islewge tuwra keledi: mısalı, birinshi nota tasıwshısıdan ekinshisine ótiw yamasa taktlerdi ajıratıp alıw. Solay eken, bul metod aralas bolıp tabıladı.

Nota sızıqları hám nota tekstleri menen islew ushın barlıq funkciyalar «Создать» menyusinde jaylasqan. Olarǵa tez kiriw ushın «qızǵın túymesheler»den paydalanıw múmkin. Ligalar, voltlar, oktavada «Транспортирование» belgisi, treller hám sızıqlar túrindegi basqa elementlerdi «Линия»lar aynasına (L túymeshesi) qosıw múmkin, onnan keyin zárúr payıtta olardı tıshqansha menen «tartıw» kerek. Ligalardı S yamasa «Ctrl+S»ti basıp, tez qosıwımız múmkin. Melizmatika túrli ásbaplarda atqarıw ózgesheligin ańlatıw ushın belgi, al basqa arnawlı simvollar «Z» túymeshesin basqannan soń qosıladı. Eger de nota tasıwshıda basqa gilt qoyıw talap etilse, «Q»di basıń. Ólshemin tańlaw aynası inglizshe «T» háribin basıw arqalı shaqırıladı. Gilt belgileri – «K».

Ádette, Sibelus dástúri partitura taktlerin qolaylı usılda ózi qatarlastıradı. Bunı taǵı da qatar hám taktlerdi kerekli orınǵa ótkeriw arqalı qolda islewge de, olardı «keńeyttiriw» hám «qısıw»ǵa boladı.

4. Fortepiana klaviaturası aynası járdemi menen notalardı kiritiw. Sibelus programmasınıń altınshı versiyasında notalardı ekranlı fortepiana klaviaturası járdeminde kiritiw múmkinshiligi payda boldı.

Ekranlı fortepiana klaviaturası járdeminde notalardı kiritiw ózinde eki áwelgi usıldı ózine biriktirdi: kompyuter klaviaturası, tıshqansha hám fortepiana túymesheleri járdeminde. Fortepiana klaviaturası paneli úsh túrli ólshemde bolıwı múmkin: úlken, ortasha yamasa kishi. Aynanıń joqarǵı hám tómengi shegaraların tartıw arqalı tıshqansha járdeminde olardı úlkeytiw yamasa kishireytiw múmkin. Klaviatura eni klaviaturanıń on yamasa shep tárepleri menen basqarıladı. Fortepiana klaviaturasın shaqırıw ushın <Ctrl+Alt+B>nı basıw kerek.

Sibelus – nota teksti menen islew ushın, hám qıyın emes instrumentallıq partiyaların, hám iri partituralardı qálegen atqarıwshılar quramı ushın tuwra keletuǵın ájayıp programma. Tayın jumıstı printerde baspadan shıǵarıw múmkin, bunda baspaxanadan jańa shıqqanday kóriniste boladı. Redaktordıń tiykarǵı kórkemligi sonnan ibarat, kompyuterde tuwrıdan tuwrı notalardı teriw hám muzıkalı proektler ústinde islew menen shuǵıllansa boladı. Mısalı, aranjirovka islew, hám taza muzıkalı dóretpe jaratıw mumkin [2].

Sibelus – dástúrinde nota partituraların redaktorlaw operaciyası basqa programmalardıń analogiyalıq operaciyaları sıyaqlı birdey.

Nota tekstin kiritiw hám redaktorlawǵa baylanıslı bir qansha mısallar kórip shıǵamız. Shep qolda organ punkti menen fortepiana dóretpesine improvizaciya qılınǵan kishkene fragmentti mısal keltiremiz, bunnan soń qanday usıllar menen avtomatlastırıw hám teriwin ápiwayılastırıw kerekligin tusiniwge háreket etemiz.

1. Fortepiano.

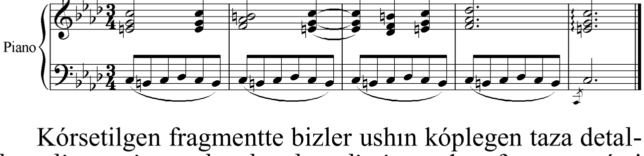

Kórsetilgen fragmentte bizler ushın kóplegen taza detallar: liga, piano, kreshendo, diminuendo, fermata, ústi sızılǵan forshlag. Bulardıń barlıǵı qalay dúziletuǵınlıǵına izbe-iz túsindiriwge háreket etemiz. Melodiya jazıwdan baslaymız. Melodiya oń qolda pútin akkordlar menen berilgen. Olardı eki usıl menen kiritiwimiz múmkin:

- Teriw procesinde hár bir notaǵa interval qosıladı.
- Bir dawıstı teriw, sońınan barlıq melodiyanı bólip alıw hám interval qosıw kerek.

Ekinshi usıl - kóbirek qolaylı hám júdá az háreketti talap etedi. On qol nota tasıwshısında joqarǵı melodiyanı teremiz.

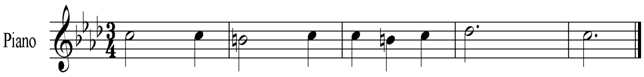

Melodiya menen takttı bólip alamız hám oǵan tómennen birinshi kvartanı (Shift+4 túymeshesi), sońınan terciyanı (Shift+3) qosamız. Bekarlardı talap etilgen jerlerge qoyıp shıǵamız. Ekinshi taktte alınǵan akkorddı *re-fa-si*, *re* notasın joqarıǵa ótkerip, onı *lya ǵ*a aylandırıp tuwrılaymız.

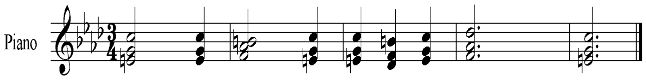

Solay etip, akkordlar hám basqa kórsetilgen elementler nusqaların kiritemiz.

1. Piano birinshi taktta. Qaptalında turǵan akkordtı bólip alamız. «Create» (Создать) menyusin ashamız yamasa tek tıshqanshanıń oń túymeshesin, nota tárepke kursordı áuelden bólip alıp basamız, nátiyjede tap sol menyu ashıladı. «Create» (Создать) menyusında «Text» (Текст) bólimin hám taǵı – «Expression» tańlaymız. Menyudı ashıw ornına, bul komandanı iske qosıw ushın – tez Ctrl+E túymesheler sáykesligin paydalanıwı múmkin. Biziń kóz aldımızda janıp óshiwshi tekstli kursor payda boladı. Tıshqanshanıń oń knopkasın basamız hám olardıń ishinde «***p***»dı tańlap alıp, tayar komandalar dizimin ashamız.

2. Aktsent 2- taktta akkord ústinde. Akkorddı bólip alamız, sońınan klaviatura aynasında akcent túymeshesin tawıp alamız hám onı tıshqansha yamasa kompyuterdiń sanlı klaviaturası menen basamız.

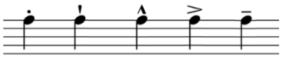

3. Legato, 2-hám 3-taktlerdi birlestiriwshi akkordlar. Olardı kiritiw ushın birinshi akkordtı bólip alamız hám kompyuter sanlı klaviaturasında Enter túymeshesin basamız (tıshqansha menen - birinshi vkladkada ekran aynası klaviaturasında «Tie» túymeshesin).

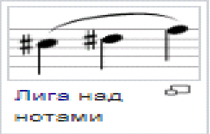

4. Crescendo i Diminuendo sızıqlar bolıp tabıladı, sonlıqtan olardı «Create» (Создать) menyusı «Line» (Линия) komandası arqalı yamasa «L» túymeshesin basıw arqalı shaqırıwımız múmkin. Ashılǵan aynada bizge kerek sızıqlardı tabamız hám bunnan tısqarı, «H», a Diminuendo "qızǵın túymesheler" – «Shift+H» sáykesligi járdemi menen Crescendo dúziw múmkinligin bilemiz.

Sanap ótilgen usıllardıń biri arqalı sızıq dúzip, onın júdá qısqa hám bir nota kóleminde dawam etiwin kóremiz. Sızıqtı soziw ushın «Пробел» túymeshesi yamasa tıshqansha járdeminde basıwmız múmkin. Eger de sızıqlardıń jaylasıw ornı, onıń ólshemi bizge unamasa, onı múyeshinen uslap tıshqansha járdeminde soziwımız hám burıwımız, sonday-aq olardı sızıqtıń qálegen basqa orınǵa uslap aparıp, kóshirip ótkeriwimiz múmkin.

.

5. Arpedjio sońǵı taktta – bulda sızıq. Aldıńǵı aytılǵan mısallarda sıpatlap ótilgenindey bulda dúzedi hám redaktorlaydı. 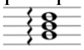.

6. Fermata eń sońǵı takt. Bizge onı tabıwda klaviatura aynasınıń aqırǵısınan aldıńǵı bólim atamalar (atı) fermatlar belgisi járdem beredi. Bul atamalardı payda etiw ushın tıshqansha yamasa F11 túymeshesin basamız. Fermat túymeshesi bul jerde sanlı klaviaturanın 1 End túymeshesin basıw arqalı sáykes keledi. Biziń akkordımızdı bólip alamız hám fermattı qoyamız. 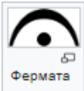

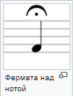

Nátiyjede, biziń aldımızda shep qolda ekinshi nota tasıwshı partiyası payda boldı. Dıqqat awdaramız, barlıq tórt birinshi taktler bul jerde birdey. Bul maqsette aldı burın birinshi takttı terip alamız.

7. Gruppirovkanıń ózgeriwi. Eger bizler hújjetti duziw payıtında gruppirovkanı kórsetpegen bolsaq, onda segiz 6 bizde avtomat tárizde bunday tártipte nurlar menen birigedi:

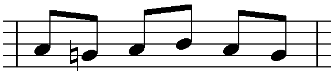.

Barlıq segiz 6 nı nurlar menen biriktiriw ushın olardı bólip alamız, sońınan klaviatura aynasında úshinshi vkladkanı ashamız (atamada ol jerde notalı nur súwretlengen), yamasa F10 túymeshesin basamız. Bul jerde knopkalar: Start of beam (nurlar baslaması), Middle of beam (nurlar ortası) hám End of Beam (nurlar aqırı) turadı. «Nurlar ortası» túymeshesin basamız. Qońsılas qalǵan taktler bos bolǵanlıǵı sebepli hámmesi biziń oylaǵanımızday bolıp shıǵadı:

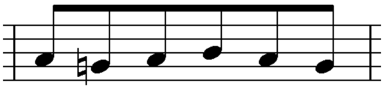.

8. Liga. Liga zamanagóy muzıkalı notaciyada – eki yamasa onnan kóbirek notalardı ózine biriktirgen ortaǵa azǵana juwanlasqan duga tárizli jińishke liga. Eger sizler ańlaǵan bolsańız, Crescendo i Diminuendo sızıǵın dúziw arqalı, birinshilerden bolıp sızıqlar diziminde ligalar kórsetilgen, olar taǵıda ózleriniń "kızǵın túymesheler"ine iye: joqarǵı liga – S, tómengi liga – Shift+S. Ligalardı tómendegishe dúzemiz: birinshi notanı bólip alamız, S túymeshesin basamız, bunda birinshi notanı ekinshisi menen biriktiriwshi liga payda boladı. «Probel» túymeshesin basıw arqalı bizge kerekli notaǵa deyin sozamız. Liga formasın tıshqansha menende ózgertiw múmkin. «X» túymeshesi ajıratıp alınǵan obyektti «awdaradı». «X» túymeshesin basıw arqalı joqarǵı liga tómengige aylanadı hám kerisinshe, notalar joqarı – tómen shtiller menen ózgertiriledi, artikulyatsiya belgisi nota astına hám kerisinshe ózgertiriledi.

9. Qaytalanıwshı taktler. Bizler, álbette, birinshi takttı kóshirip alıwımız múmkin, tarawdan úsh kelesi taktlerdi ajıratıp alıp hám olardı qoyamız, taǵıda baskada jolı bar. Takttı ajıratıp alamız hám «R» túymeshesin úsh ret basamız. Bizde tórt birdey takt tayın.

10. Forshlag. Forshlag túymeshesin klaviatura aynasının ekinshi bóliminen tabamız. Ápiwayı forshlag (appoggiatura), taǵıda, tek (rus háribi «Ю») tochkasın basıw arqalı, al astı sızılǵan forshlag (acciaccatura) – qonsılas ondaǵı (rus tochkası) qıysıq sızıqtı basıw arqalı shaqırıladı. Áweli tiykarǵı notanı ajıratıp alıw, forshlag túymeshesin basıp hám taǵıda forshlag notasın ápiwayı notalar sıyaqlı kiritiw kerek. Forshlaglar segiz sıyaqlı kiritiledi, biraq olardıń uzınlıǵın ajıratıp alıp hám kerekli uzınlıqta klaviatura aynasında túymeshelerdi basıw arqalı ózgertiwimiz múmkin [3].

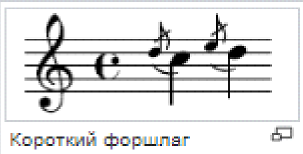

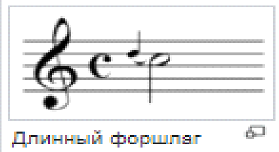

Ádebiyatlar
1. Абылова Г. "Роль компьютера в профессиональной деятельности учителя музыки. – Нукус: «Вестник». 2017.
2. Гафурова Ш.А. «Основы работы с нотным редактором Encore 4.0 – Т.: 2003.
3. Умуров Н.К. "Нотные редакторы Sibelius 4, Sibelius 6. -Т.: 2015.

REZYUME

Maqolada musiqiy fanlarni o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishi ko'rib chiqilgan. Sibelius musiqiy muharriridan foydalanish metodikasi. Dasturning asosiy xususiyatlari, qo'llash usullari, dastur interfeysi, partituralarni tahrirlash bayon etilgan. Ushbu maqola talabalar va musiqa o'qituvchilariga musiqiy faoliyat jarayonida musiqa muharrirlarining cheksiz imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkoniyatini ochib beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование компьютерных технологий в обучении музыкальным предметам. Методика использования музыкального редактора Sibelius. Приведены основные особенности программы, способы применения, интерфейс программы, редактирование партитуры. Данная статья даёт возможность студентам и учителям музыки эффективно использовать неограниченные возможности музыкальных редакторов в процессе музыкальной деятельности.

SUMMARY

The article discusses the use of computer technology in teaching musical subjects. Methodology of using the Sibelius music editor. There is given main features of the program, methods of application, program interface, editing scores. This article enables students and music teachers to effectively use the unlimited possibilities of music editors in the process of musical activity.

TEXNOLOGIYA PÁNINEN SABAQ ÓTIWDE SIZBASHÍLÍQ ELEMENTLERINEN PAYDALANÍWDÍŃ ÁHMIYETI

B.Avezov – *docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar : texnik standartlar, detallarni ajratish, detallarning geometrik tasvirlanishi, geometrik shakllar, o'lcham qo'yish.

Ключевые слова: технические стандарты, разделение деталей, геометрическое описание детали, геометрические тела, измерения.

Key words: technical standards, part separation, geometric part description, geometric bodies, measurements.

Mektepte texnologiya pánin úyretiwde joqarı nátiyjelerge erisiwde sabaq túrleri, tipleri hám formalarına sáykes keliwshi oqıtıw usılların, yaǵniy tálim texnologiyaların durıs tańlawǵa baylanıslı.

Sabaq tálim-tárbiya procesiniń orayı bolıp esaplanadı. Sonıń ushın, dáwir talabına say qániygelerdi tayarlawda mekteptiń ornı girewli ekenligin bárshemiz bilemiz. Mektepte sabaqqa óz aldına dıqqat qaratıladı hám oqıtıwshınıń zaman talabına say sabaq ótiwin talap etedi. Oqıtıwshı barlıq waqqıtta óziniń aldına qoyǵan maqsetine erisiwge háreket etedi.

Mekteplerde texnologiya pánin oqıtıwda da belgili alımlar menen metodistler, dóretiwshi oqıtıwshılar bugingi sabaq qanday bolıwı kerek, ol aldıńǵı ótilgen sabaqtan nesi menen parıq qılıwı mumkin degen sorawǵa juwap bergizedi. Usınnan kelip shıǵıp, oqıw-tárbiya procesiniń mazmunıda jańalanadı, mekteptegi tálim-tárbiya procesiniń sıpatınıń artıwına, oqıw procesin shólkemkestiriwge itibar kusheyedi.

Mekteplerde házirgi waqıtta texnologiya páni oqıtıwshıları oqıwshilarǵa orınlanatuǵın zatlardıń ulgisin tayarlaydı. Bul oqıwshılarda ol zattıń qalay tayarlanıw usılların tolıq kóz aldına keltire almaydı. Sonlıqtan da birinshi gezekte, oqıwshılarǵa islenetuǵın zattıń yamasa buyımnıń hár qıylı kórinisleriniń sızılması sızılıp kórsetilse, olardıń qıyalında sol zattıń kórinisi tolıq sáwlelenedi.

Mektep oqıwshılarında sızbashılıqqa degen túsinikti rawajlandırıw, sızbashılıq qurallarınan texnologiya sabaqlarında qollana biliw, sızıw qurallarınıń bir birinen ózgesheliklerin túsinip jetiw hám de hár birin óz ornında paydalana bilse, onda biziń isleniwi tiyis bolǵan ámeliy jumıslarımızdıń sapalılıǵı artadı. Ámeliy jumısımızdı orınlaw barısında belgili formaǵa kelgenligi hám onıń ıqsham etip soǵılǵanlıǵınıń guwası bolamız.

Demek, mektep oqıwshılarına texnologiya páni menen sızbashılıq pánleriniń bir-biri menen baylanısınıń bar ekenligi aytıp túsindirilip ótildi. Sızbashılıq pániniń texnikalıq standartları tiykarında, oqıw ustaxanalarında ámeliy jumıslardı orınlaw barısında sızbashılıq pániniń usılların qollanıw, sızbashılıq qurallarınan durıs paydalanıwdı, sızbashılıq usılların sızılmalarda mısallar menen kórsetip ótiledi.

Oqıw ustaxanalarında ámeliy jumıslardı orınlaw barısında oqıwshılarda, sızbashılıq pani menen texnologiya pánleriniń bir-biri menen baylanıslı ekenligi tuwralı túsinik payda boladı. Bul, óz gezeginde, oqıwshılardıń sızbashılıq páninen alǵan bilimlerin texnologiya táliminde qollanılatuǵınına isenim payda boladı. Mektep oqıwshılarınıń sızbashılıq pánin tabıslı ózlestiriwi texnologiya sabaqlarınan grafikalıq suwretlewdiń qaǵıyda hám hár qıylı usılların jaqsı úyrengenligine baylanıslı boladı.

Texnologiya táliminde ámeliy shınıǵıwlardı orınlawda oqıwshılarǵa buyımlardıń qanday geometriyalıq formalardan ibarat ekenligi sızılma kórinisinde tusindirilip kórsetilip barılsa, oqıwshılardıń sol buyım haqqındaǵi túsinikleri jáne de bayıydı, buyımdı tayarlaw jumısları ańsatlasadı.

Texnologiya tálimi sabaqlarında oqıwshılardıń erkin ámeliy jumısların durıs shólkemlestiriw paydalı usıllardan biri. Bul oqıwshılardıń erkin pikirlewin, pánlerden alǵan ámeliy bilimlerin ortaqlasıw arqalı ámelde qollanıw, bilimin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Sonı aytıp ótiw kerek, erkin máseleler dúziliwi ózine tán qıyınshılıqlarǵa iye. Sol sebepli aldı menen ámeliy máselelerdiń qanday kóriniste bolıwı hám olardan durıs paydalanıw usılların puxta úyrenip alıw kerek.

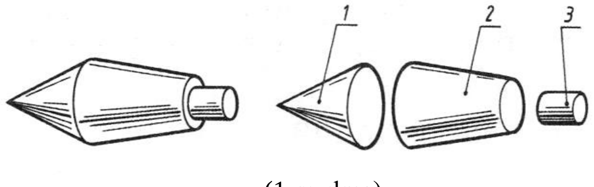

(1-sızılma)

Sızılmada "konus" tárizli detaldıń geometriyalıq súwretleniwi hám olardı geometriyalıq denelerge ajıratip analizlewge mısal: 1-konus; 2-kesik konus; 3- cilindr.

Bul jerde sızılmanı detallarǵa ajıratıw usıllarınan paydalanıp islengen mısal bolıp esaplanadı (1-sızılma).

Sızılmalardaǵı ólshemler (mm) de kórsetiledi, sanlar jazıladı, lekin ólshew birligi jazılıp qoyılmaydı. Sızbashılıq páninde sızılmalarǵa ólshemler qoyıw qaǵıydalarına tiykarlanǵan halda, ólshem qoyıwshı sızıqlar bir-birine parallel sızıladı al, qosımsha shıǵarıwshı sızıqlar bolsa olar bir-biri menen kesilispewi kerek, ólshem kórsetiwshı sanlar ólshem sızıǵınıń dál ortasına jazılıwı tiyis. Biz tómende kórsetilgen juqa metaldan islengen qutıshanıń jayılmasın kórip turmız. Bul qutısha jayılmasında kórsetilgen ólshem qoyıwshı hám shıǵarıwshı sızıqlar, ólshem sanları, buklew (bugiw) ornın kırsetiwshi shtrix-funkter sızıqları biz joqarıda aytıp ótilken sızbashılıq qaǵıydalarına tiykarlanǵan halda durıs orınlaǵan.(2-sızılma)

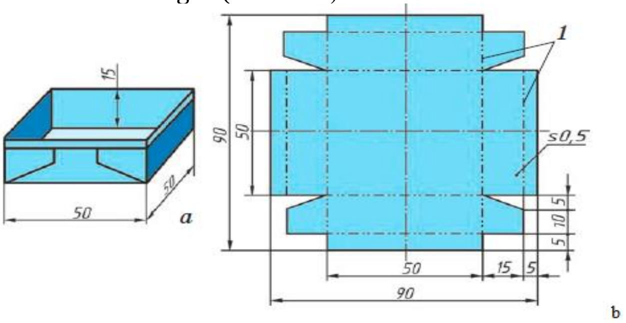

2-sızılma

Ólshemlerdi qoyıwda ólshem shegaraların kórsetiw ushın jeńishke tutas tuwrı sızıqlar júrgiziledi, olar shıǵarıwshı sızıqlar dep ataladı. 2-sızılmada injenerlik grafikası pániniń sızıqtıń turleri hám ólshem qoyıw usılların paydalanıw arqalı sızılma orınlanǵan.(2-sızılma, a-qutıshanıń tayar forması, b-qutıshanıń jayılması.) Bul qutıshanıń jayılmasın sızıw ushın, qanday da bir geometriyalıq formaǵa iye denelerdiń jayılmasın sızıp úyreniwge tuwra keledi. Bul injenerlik grafikası páninde geometriyalıq denelerdiń úsh tegisliktegi proekciyasın jasawda, aksanometriyasın qurıwda hám jayılmasın jasawda úyreniledi. Mine, usı tiykardan kelip shıqqan halda injenerlik grafikasınıń usı aytıp ótilgen sızıw usılların bilip úyrenip, texnologiya páninde ámeliy sabaqlardı ótiw barısında qollana aladı. Dáslep biz ámeliy jumıstı orınlaw ushın, juqa metal tańlap alamız hám metal betine kerekli bolǵan ólshemler tiykarında sızbashılıq páninde uyrenilgen sızıq turlerinen paydalanamız (2-sizilma).

Mektep ustaxanasında ámeliy jumıslardı orınlawda, aǵashqa islew beriw arqalı ózimizge tiyisli bolǵan reje boyınsha qus uyasın salıw tańlanǵan bolıp, bul ámeliy jumıstı orınlaw ushın aǵash materiyalın tańlap alamız hám oǵan kerekli islew beremiz. Dáslep onıń ólshemleri boyınsha detallarǵa ajıratıp, sızılmasın aldın ala sızıp úyrenip shıǵamız hám ólshemleri boyınsha aǵashtı kesip tayarlaymız. (3-sızılma)da kórsetilgen ólshem boyınsha hár bir detal tolıq tayarlanǵannan keyin olardı bir-biri menen biriktiremiz. (3-sızılma)da kórsetilgen forma tiykarında aǵashǵa islew beremiz. Bul sızılma, qus uyasınıń qaptal tárepiniń úsh tegisliktegi proekciyalanǵan kórinisi bolıp esaplanadı.

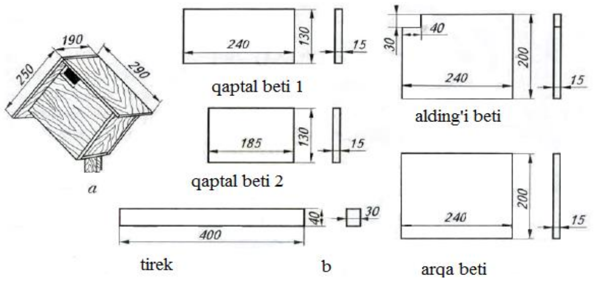

3-sızılma

Qus uyasınıń texnikalıq kórinisi (a) hám detallarǵa ajıratılǵan sızılması (b).

3-sızılmada kórsetilgen

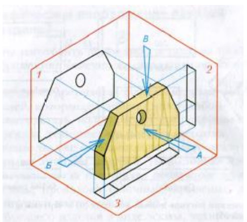

4-sızılma

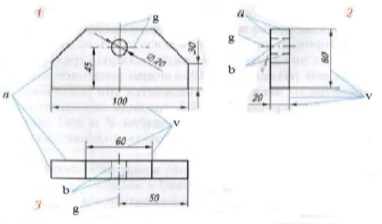

5-sızılma

(4-sızılma)da qus uyasınıń bas kórinis sızılması kórsetilgen hám tegisliklerdegi proekciyaları orınlanǵan. Detaldıń qaptal betki sızılması: 1-bas kórinisi, 2-shep tárepten qaraǵan kórinisi, 3-joqarıdan qaraǵan kórinisi. a-tiykarǵı sızıq, b-shtrixlaw sızıǵı, v-ólshem hám shıǵarıw sızıqları, g-shtrix punkter sızıǵı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, texnologiya pánin úyreniwde sızbashılıq pániniń ayırım usıllarınan paydalanıp sabaq ótiwdi talap etiledi:

- birinshiden ólshemler (mm) esaplanıp qoyılıwı tiyis, biraq ólshem belgisi jazılıp qoyılmayı kerek ekenligi úyrenildi,

- ekinshiden sızıq turlerinen óz ornında, durıs qollana biliw hám de járdemshi sızıqlar bir-biri menen keslispewi kerek ekenligin túsindi,

- ushinshiden ólshem kórsetiwshi sanlar ólshem sızıǵınıń dál ortasına jazıp qoyılıwı kerek ekenligi haqqındaǵı tiyisinikke iye boldı,

- tórtinshiden, ólshem qoyıwshı sızıqlar, járdemshi sızıqlar, bir-birine parallel sızılıwın talap etiledi,

- besinshiden, detaldıń texnikalıq súwretin hám aksanometriyalıq kórnisin jasawdı úyreniw, tegisliklerge durıs proekciyalaw usılların qollanıwdı usınıs etiledi. Demek, texnologiya páninen ámeliy sabaqlar ótiwde sızbashılıq páninen úyrenilgen sızıw usıllarınan paydalanıw arqalı islegen buyımlarımızdıń aldınan mektep oqıwshılarınıń qıyalıy kóz aldında sáwleleniwin hám bul boyınsha tiykarǵı túsiniklerge iye bolıwına erisiledi. Bul óz gezeginde, oqıwshılar tárepinen islenetuǵın buyımnıń ıqsham hám sıpatlı shıqqanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ádebiyatlar

1. Xalimov M. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi. -T.: «Voris», 2013.
2. Kurbonov B. Mehnat ta’limini o’qitish metodikasi, kasbtanlashga yo’naltirish –Gulistan: 2016.
3. Тищенко А.Т., Симененко В.Д. ”Технология”. –Москва: ”Вентана-Граф”. 2013.
4. Rahmanov I. va b. Chizmachilik. -Toshkent: «Voris», 2016.

REZYUME

Ushbu maqolada texnologiya fanini o’qitishda chizmashilik fanining ayrim elementlarini qo’llash orqali dars o’tish va chizmashilik fanining davlat standarti talabini inobatqa olish nazarda tutiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье предусмотрено обучение технологии с использованием отдельных элементов черчения и с учётом требований государственного стандарта.

SUMMARY

This article provides teaching technology using individual elements of drawing and taking into account the requirements of the state standard.

МАТЕМАТИКА ФАНИДАН ТЕСТ СИНОВИ НАТИЖАЛАРИНИ КЛАССИК ТЕСТ НАЗАРИЯСИ АСОСИДА СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Д.М.Алимов - *бош мутахассис*
М.Дж.Эрмаматов - *бош мутахассис*
А.Р.Саттиев - *бош мутахассис*
З.З.Мирвалиев - *бўлим бошлиқ*
А.А.Сулаймонов - *бўлим бошлиқ*
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази

Таянч сўзлар: тест топшириқлари, Кронбах альфа коэффициенти, валидлик, қийинлик даражаси, дистрактор.
Ключевые слова: тестовые задания, коэффициент альфа Кронбаха, валидность, степень трудности, дистрактор.
Key words: test items, Cronbach coefficient alpha, validity, difficulty, distractor.

Айрим фанлар чуқур ўрганиладиган давлат умумтаълим муассасаларининг ихтисослаштирилган синфларига, давлат ихтисослаштирилган умумтаълим муассасаларига иқтидорли ўқувчиларни саралаш жараёнида тест синовлари орқали математика фанидан билим ва кўникмаларини адолатли баҳолаш тест синовларини ўтказувчи ташкилотнинг асосий мақсадлардан бири ҳисобланади. Бу жараёнда математика фанидан тузиладиган тест топшириқларининг сифатига алоҳида эътибор қаратиш зарур бўлади.

Тестология ва педагогик ўлчовлар назарий асосларига кўра ҳар бир тест бўйича тузилган тест топшириқларининг мазмуни фан мутахассис экспертлари текширувидан ўтказилгандан кейин апробация тест синовларига қўйилади ва унинг натижалари асосида тест топшириқларининг сифатини ташҳислаш учун статистик тавсифлари аниқланади. Статистик тавсифлар ёрдамида тест топшириқларига қўйилган асосий кўрсаткичлар аниқланади. Булар, тест топшириғининг қийинлик даражаси, тест балларининг дисперсияси (ўзгарувчанлиги, фарқланиши), топшириқнинг бошқа топшириқлар билан, шунингдек, умумий баллар йиғиндиси билан корреляцияси (боғлиқлиги)дан иборат бўлади. Топшириқнинг қийинлик даражасини аниқлаш усулларидан бири топшириқни эмпирик синовдан ўтказиб, тўғри жавоблар салмоғини аниқлашдир. Тест баллари (ёки тўғри жавоблар)нинг дисперсияси тест топширувчиларнинг тайёргарлик даражасини аниқлашга, биладиганларни билмайдиганлардан ажратишга имкон беради.

Педагогик ўлчовларда тест натижаларини классик тест назариясининг асосий статистик тавсифлари қаторига ўрта қиймат, гистограммани қуриш, мода ва медиана каби кўрсаткичларни ҳисоблаш ҳамда тест балларининг умумий дисперсияси (стандарт тафовут) кўрсаткичи ҳам киради [1-6]. Тест баллари (ёки тўғри жавоблар)нинг ўрта арифметик қиймати фанлар, таълим муассасалари ва бошқа муҳим белгилар кесимида ўрганилади. Бу кўрсаткич тест баллари ўртасидаги тафовутни умумлаштиради, уларга хос бўлган қонуниятни очиб беради.

Тест синови натижалари асосида аниқланган тест баллари тақсимотининг гистограммаси қурилади ва унинг нормал тақсимотга яқинлиги баҳоланади. Гистограмманинг нормал тақсимотга яқинлиги тест сифатининг яхшилигини ва тест синовларининг объектив ўтказилганлигини билдиради. Тест балларининг энг кўп такрорланадиган қиймати статистикада мода, ўсиш тартибида жойлаштирилган тест баллари қаторининг ўртасида жойлашган қиймати эса медиана дейилади. Ўрта арифметик қиймат, мода ва медиана қийматлари ўзаро тенг бўлганда тест баллари тақсимоти симметрик бўлади. Ушбу статистик кўрсаткичлар бир-биридан қанчалик кўп фарқ қилса, баллар тақсимоти нормал тақсимотдан шунча узоқлашади.

1- жадвал

Математика фанидан тест синови натижаларининг тавсиф статистикаси маълумотлари

Ўрта қиймат	**10,86**
Медиана	**11,00**
Мода	**11**
Стандарт тафовут	**3,97**
Дисперсия	**15,75**
Диапазон	**16**
Минимум	**2**
Максимум	**18**

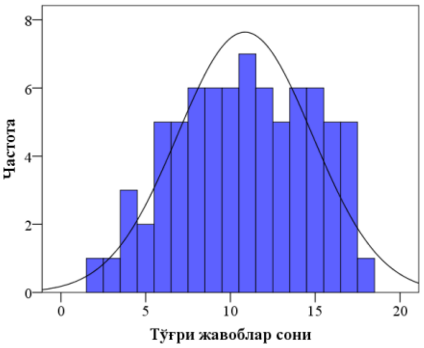

1-жадвалда математика (қорақалпоқ таълим тили) фанидан 5-синф ўқувчиларининг тест синови бўйича олинган статистик таҳлил маълумотлари келтирилмоқда. Мазкур фандан тест синови балларининг ўрта қиймати, медианаси, модаси, стандарт хатолиги, дисперсияси, диапазони, максимум, минимум қийматлари ва тест синови балларининг тақсимоти (гистограммада нормал тақсимот билан) келтирилган. Шунингдек, энг муҳим кўрсаткичлардан ишончлилик таҳлили, Кронбах альфа коэффициенти ҳам тақдим этилади.

Гистограммадан кўриниб турибдики, тест топшириқларининг индивидуал баллари тақсимоти нормал тақсимотдан кам фарқ қилади (мода – 11 ва ўрта қиймат - 10,86 бир-бирига яқин). 55,3 фоиз тест топширувчилар 11 балл ва ундан паст балл тўплаган (медианадан пастда), 44,7 фоиз тест топширувчилар 11 баллдан юқори балл тўплаган (медианадан юқорида). Кичик ҳажмдаги танловларда нормал тақсимот марказига ўрта қийматнинг яқинлиги, қўлланилган тест вариантининг мақсадига кўра тўғри тузилганлигини кўрсатади.

Статистик тадқиқот натижаларига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича математика (қорақалпоқ таълим тили) фанидан тест вариантининг ишончлилик коэффициенти, яъни Кронбах альфа коэффициенти **0,769** га тенг эканлиги аниқланди. Кронбах альфа коэффициентининг 0,7 дан катталиги ушбу тест вариантининг ишончлилиги яхши эканлигини кўрсатмоқда [7].

Маълумки тест топшириқлари натижаларининг классик назариясида бисериаль корреляция коэффициентини ҳисоблаш орқали валидлик баҳоланади. Бунда ҳар бир топшириққа берилган жавобларнинг умумий тест бали билан корреляцияси бисериаль корреляция коэффициентига тенг бўлади. Умуман олганда, бисериаль корреляция коэффициенти 0,5 ва ундан катта бўлган топшириқ валид ҳисобланади. Статистик тадқиқот назариясига кўра бисериаль корреляция коэффициенти манфий бўлган топшириқлар мазкур вариантдан чиқарилиши белгиланган.

Олиб борилган статистик тадқиқот натижаларига кўра математика (қорақалпоқ таълим тили) фанидан 7, 10, 17 ва 19 тест топшириқларининг бисериаль корреляция коэффициенти қиймати 0,5 дан кичиклиги аниқланди ва улар мос равишда 0,395; 0,341, 0,359 ва 0,420 тенг бўлди. Бисериаль корреляция коэффициенти жуда паст бўлган (0,25 гача) топшириқлар айнан 2, 4, 15 ва 16-тест топшириқларга тўғри келиб, уларда бу кўрсаткич мос равишда −0,087; 0,148; 0,193 ва 0,173 га тенг бўлди. Бу тест топшириқлари тест тузувчи фан мутахассислари томонидан ўрганиб чиқилди, мазкур вариантда ишлаб чиқилган тест топшириқларига тегишли ўзгаришлар киритиб мукаммаллаштирилди.

Ишончлилик коэффициентини ошириш учун 2, 4, 15 ва 16-тест топшириқлари тест вариантидан чиқариб статистик таҳлил қилинганда, тест вариантининг ишончлилик коэффициенти **0,826** қийматигача ошгани аниқланди.

Қуйида 2-жадвалда тест синови натижаларининг таҳлили бўйича аниқланган тест топшириқларининг қийинлик даражаси - V_t, тест топшириқларининг рақамлари - ID, тест синовида иштирок этганлар сони, ҳар бир тест топшириғига тўғри жавоб берганлар сони ва фоизи мос равишда - AC, AP ҳамда тест топшириқларига фан мутахассислари томонидан дастлабки белгиланган қийинлик даражаси - V (3-қийинлик даражаси (қийин), 2-қийинлик даражаси (ўртача), 1-қийинлик даражаси (осон)) билан ўзаро таққослаш натижалари келтирилган.

2- жадвал

Тест топшириқларининг қийинлик даражаси

ID	Қатнашув-чилар сони	AC	AP	V	V_t
1	76	41	53.95	2	2
2	76	22	28.95	2	2
3	76	53	69.74	1	2
4	76	23	30.26	3	2
5	76	40	52.63	1	2
6	76	42	55.26	1	2
7	76	28	36.84	1	2
8	76	56	73.68	2	2
9	76	51	67.11	2	2
10	76	59	77.63	2	1
11	76	47	61.84	3	2
12	76	36	47.37	3	2
13	76	53	69.74	2	2
14	76	63	82.89	1	1
15	76	22	28.95	2	2
16	76	28	36.84	2	2
17	76	54	71.05	3	2
18	76	14	18.42	3	3
19	76	29	38.16	2	2
20	76	64	84.21	2	1

Тест топшириқларининг қийинлик даражаси бўйича 2-жадвалда келтирилган маълумотлар (тўғри жавоб берганлар фоизи) таҳлили ушбу вариантда фан эксперти томонидан белгиланган 1-қийинлик даражасидаги 4 та (3, 5, 6 ва 7) топшириқлар эталон шкалага асосан 2-қийинлик даражасида, 2-қийинлик даражасидаги 1 та, яъни 10-топшириқ эталон шкалага асосан 1-қийинлик даражасида, 3- қийинлик даражасидаги 4 та (4, 11, 12 ва 17) топшириқлар 2-қийинлик даражасидаги топшириқлар эканлигини тадқиқот натижаларига кўра аниқланди. Қолган тест топшириқларининг қийинлик даражалари бир-бирига мос келди.

Математика фани бўйича берилган вариантдаги тест топшириқларининг дистракторларининг таҳлили амалга оширилди. Таҳлил натижаларига кўра, ишлаб чиқилган вариантдаги 1, 19 ва 20-тест топшириқларида B, D, 8-топшириқнинг B, 10 ва 14-топшириқларнинг D, 17 ва 18-топшириқларнинг C – дистракторлари ўз функциясини етарли даражада бажармаганлиги аниқланди, яъни бу жавобни танлаган тест топширувчилар сони 5 фоиздан кам бўлиб, мазкур дистракторлар мантиқан нотўғри ишлаб чиқилганлигини кўрсатди. Педагогик ўлчовлар назариясига кўра муқобил жавобларга 5 фоиздан кам тест топширувчилар жавоб берган бўлса, бундай муқобил жавоблар дистракторлик вазифасини бажармаган ҳисобланади [8], шунинг учун бундай тест топшириқларига ўзгартириш киритиб мукаммал-лаштириш ёки имконияти мавжуд бўлмаса, вариантдан чиқариш бўйича тест тузувчи фан мутахассисларига тавсия берилади.

Математика (қорақалпоқ таълим тили) фанидан тест синовларига Қорақалпоғистон Республикасидан жалб қилинган 5-синф ўқувчилари ўртасида ўтказилган тест синови натижалари бўйича статистик таҳлили амалга оширилиб, тест топшириқларининг фан мутахассислари томонидан дастлабки белгиланган қийинлик даражаси тест синови натижалари бўйича аниқланган қийинлик даражаси билан ўзаро таққосламаларидан тест топшириқларининг барчаси 2-қийинлик даражасида эканлигини аниқланди.

Статистик таҳлил қилинган вариантдаги тест топшириқлари умуман олганда яхши даражада тузилганлиги, 2-қийинлик даражадаги тест топшириқлариниг салмоғи кўплиги сабабли тест топширувчиларнинг чуқур билимини янада аниқроқ баҳолаш мумкинлигини кўрсатди. Умуман олганда математика фанидан тест синови натижаларини классик тест назарияси асосидаги таҳлил натижалари ўқувчилардан ўтказиладиган танлов тест синовлари натижаларига салбий таъсир қилмайди, балки мазкур тест топшириқларини қайта ишлаш орқали уларнинг сифати янада оширишга ва келгуси синовларда самарали фойдаланишга имкон яратади.

Адабиётлар

1. Spearman, C. (1904a). “General intelligence,” objectively determined and measured. American Journal of Psychology, 15, 201-293.
2. Spearman, C. (1904b). The proof and measurement of association between two things. American Journal of Psychology, 15, 72-101.
3. Spearman, C. 1907. Demonstration of formulae for true measurement of correlation. Am. J. of Psychology. 18, 160-169.
4. Spearman, C. 1910. Correlation from faulty data, British J. of Psychology. 3, 271-295.

5. Аванесов В.С. Теория и методика педагогических измерений. ЦТ и МКО УГТУ-УПУ, 2005
6. Челышкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: учеб. Пособие М.: Логос, 2002, с. 432.
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Альфа_Кронбаха#:~:text=Коэффицент алфа Кронбаха,и для проверки их надёжности.
8. Marie Tarrant, James Ware and Ahmed M. Mohammed. An assessment of functioning and non-functioning distractors in multiple-choice questions: a descriptive analysis. BMC Medical Education 2009. 1-8 pages.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпоғистон Республикасининг ихтисослаштирилган мактабларнинг 5-синфига ўқувчилар қабулида математика (таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган гуруҳларда) фанидан ўтказилган тест синови натижаларининг таҳлили келтирилади.

РЕЗЮМЕ

В статье приведён анализ результатов тестовых испытаний по математике (в группах с каракалкалпакским языком обучения) при приёме в 5-й класс специализированных школ Республики Каракалпакстан.

SUMMARY

In this paper analysis of the testing results on mathematics (in the groups in which the studying language is Karakalpak language) for the admission to 5th class of specialized schools of Karakalpak Republic.

ФИЛОЛОГ ТАЛАБАЛАРГА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА СТИЛИСТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МОДЕЛИ

Д.К.Джумамбетова - *ассистент ўқитувчи*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: филология, талаба, инглиз тили, стилистик компетенция, модель, миллий-маданий ёндашув, лингвокультурология.
Ключевые слова: филология, студент, английский язык, стилистическая компетенция, модель, национально-культурный подход, лингвокультурология.
Key words: philology, student, English, stylistic competence, model, national-cultural approach, linguoculturology.

Ҳозирги ижтимоий тараққиёт даврида талабаларни инглиз тилига ўқитиш мазмуни ва сифатини илмий жиҳатдан белгилаш юқори малакали кадрларни тайёрлашда асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Чет тилини ўқитиш методикасига яқин бўлган фанларда эришилган ютуқлар хорижий тил таълими методикасида тубдан бурилиш ясалишига олиб келмоқда. Ҳозирги даврда таълим тизимининг барча босқичларида, шу жумладан, олий таълим тизимида ҳам, энг муҳим муаммолардан бири чет тили ўқитишнинг янги-янги метод ва усулларини излаб топишга, чет тилини ўқитиш жараёнини тубдан ўзгартиришга қаратилгандир.

Таълимда "умумий қадриятлари"нинг илмий асосланганлиги "компетенция" ижтимоий-педагогик ва маданий феномени ва унинг ҳосиласи ҳисобланган "компетентлик" тушунчалари билан ифодаланади [1:56]. Бу ўз навбатида юқори малакали эркин фикрлайдиган ва фаол ҳаракатланадиган чет тили ўқитувчиси, яъни педагогларни тайёрлаш муносабати билан, ўқитувчига, хусусан, чет тил ўқитувчисига нисбатан талаблар ортди.

Компетенция – таълимни модернизация қилишнинг асосий ғояси ҳисобланади. А.В.Хуторской қуйидагича, яъни қадриятли-мазмунли, умум маданий, ўқув - ўрганиш, информацион, коммуникатив, ижтимоий-меҳнат, шахсий ўз-ўзини такомиллаштириш компетенцияларини фарқлайди. Унинг таъкидлашича, бундай асосий компетенциялар рўйхати «умумий таълимнинг бош мақсадлари, ижтимоий ва шахс тажрибасининг таркибий тузилиши ҳамда талабага замонавий жамиятда ижтимоий тажриба, яшаш ва амалий фаолият юритиш малакаларини эгаллашга имкон берувчи асосий фаолият турларига асосланади» [7:76].

Методика ривожланишининг ҳозирги босқичи янги ёндашувлар билан ажралиб туради:

1. Лингво-маданий, ижтимоий-маданий ва амалий йўналтирилган ёндашувларнинг интеграциялашуви.
2. Амалиётга йўналтирилган ёндашув – таълимнинг натижаларига эътиборни қаратадиган, компетент атамалар билан ифодаланувчи ёндашув.

Ушбу ёндашув умумдидактик йўналтирилган бўлиб, ўз олдига назарий билимлар, кўникма ва малакалар ҳамда амалий фаолият ўртасидаги бўшлиқни тўлдириш вазифасини қўйяди, бунда амалий муаммоларни ҳал этиш талаб этилади. Ўзбекистон Республикасида хорижий тилларни ўқитишда миллий маданий компетенцияга асосланган ёндашув кенг қўлланилади, бунинг сабабларидан бири, тилнинг доимо ҳаётий (халқларнинг маданияти, қадрияти ва урф одати) ва касбий муаммоларни ҳал этишда фаол қўлланилиши лозим.

Бу ёндашув нуқтаи назарида нафақат билимларни, балки тили ўрганилаётган мамлакатнинг миллий-маданий хусусиятларини амалий кўникмалар ёрдамида шакллантириш каби вазифани қўяди.

Бўлажак филологларни касбий тайёргарлигининг таркибий қисмларидан бири бу профессионал муаммоларни ҳал қилишнинг энг муҳим воситаси бўлган стилистик компетенцияни шакллантиришдир. Стилистик компетенцияни шакллантириш маҳаллий таълимни модернизациялашнинг назарий ва услубий асоси бўлган ва муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий компетенцияларни шакллантириш ва ривожлантириш учун шарт-шароитларни таъминлайдиган ваколатга асосланган ёндашув асосида бўлажак филологларни тайрлаш назарда тутилади.

Инглиз тилининг стилистик компетенциясини эгаллашда ифоданинг ўзгарувчан шакли ва нутқнинг ситуацион шартлари ўртасидаги мосликларни билишни назарда тутади. Шунингдек, инглиз тилининг функционал услублари, услубни шакллантирувчи омиллар ва ҳар бир услубнинг лингвистик хусусиятлари, мулоқот жараёнида уларни танлаш принципи ва тил услубларини лисоний бирликларини ягона семантик ва композицион яхлитликка айлантириш ва ифодалаш (матн), шунингдек оғзаки ва ёзма нутқда турли хил функционал дан фойдаланиш қобилиятини шакллантиришни ўз ичига олади. "Стилистика талабаларни табиий нутқий вазиятга киришга ёрдам беради" [2:34]. М.Н.Кожина стилистика борасида қуйидаги фикрни келтиради: "... нутқий вазиятда услубий лисоний воситаларни танлаш ва бирлаштириш принципларини ишга солган ҳолда муайян стилистик-нутқий коммуникацияни амалга оширишдир" [4:76].

Стилистик компетенцияни эгаллашнинг энг муҳим ҳолати, талабалар матнлар билан ишлашда, унинг стилистик мавқеини аниқлаш, ўрганилаётган тилга хос бўлган коммуникатив стратегия ва тактикалар, матнга нисбатан дискурсив талабларни англаш, ушбу лингвокултурада мавжуд бўлган коммуникатив стереотиплар билан танишиш, хушмуомалалик формулалари билан яқинроқ танишиш имконини беради.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида стилистик компетенцияни шакллантириш модели

Мақсадга йўналтирилган	мақсад, вазифалар
Мазмунли	лингвистик билим ва кўникмалар
Ташкилий-жараён	принциплар, усуллар, шакллар ва ўқув қўлланмалари
Баҳоловчи-натижали	мезонлар, кўрсаткичлар, стилистик билим, кўникмаларни шакллантириш даражаси

Инглиз тили стилистикасини талабаларнинг касбий тил маданиятини оширишга бўлган эҳтиёжини қондириш сифатида қаралади ва махсус курс сифатида ўқитилишини талаб қилади. Бу масалада Коракалпоғистон давлат университети инглиз тили ўқитувчилари томонидан яратилаётган ишланмалари илмий ва амалий аҳамиятга эга албатта. Бу жараён таълим олувчиларнинг мутахассисилигига мос тарзда ва инглиз тили стилистикаси дастурларига асосланган ҳолда олиб борилмоқда. Биз ишлаб чиқаётган инглиз тили стилистикасини ўқитиш методикаси стилистикага оид назарий ишларга таянади.

Стилистика фанини ўқитишда уч анъанавий йўналишларини ўзаро боғлиқликда олиб борилиши:

– манбалар стилистикаси (инглиз тили барча бўлимларининг стилистик воситалари),

– нутқнинг функционал услублари (нутқнинг функционал ва жанр-стилистик турлари);

– турли услубга тегишли матн стилистикаси (нутқий фаолият турлари) курс материалларини тўлиқ ва кетма-кетликда етказиб беришга имкон беради.

Курсининг коммуникатив мақсад ва вазифаларига мос равишда филолог-талабаларни инглиз тили стилистикасига ўргатиш ва уларда турли услубдаги матнларни таҳлил этиш қобилиятини шаклланиришга қаратилган “Инглиз тили стилистикаси” предмети ишлаб чиқилди. Ушбу дастурни жорий қилишнинг назарий ва методик аспектлари тахлили филолог талабаларга инглиз тилини ўргатиш жараёнини оптималлаштириш имконини беради.

Кўришими мумкинки, стилистика фанининг мақсади бир томондан, ҳар машғулотда янги стилистик билимларни ўзлаштириш ҳисобига талабаларнинг лингвистик дунёқарашини кенгайтириш бўлса, бошқа томондан – уларнинг турли нутқ фаолиятларида амалий, коммуникатив кўникмаларини мукаммаллаштиришдан иборат.

Замонавий босқичда анъанавий стилистикада экспрессив стилистика, матн стилистикаси, функционал стилистикаси, қиёслама стилистика ва бошқ. Бундан кўришимиз мумкинки, стилистикада фанлараро тадкиқотлар бўлиши муқаррар, лекин хар бир ажратилган фан бўлими ўз обектига эга бўлади.

Шундай қилиб, биз ишлаб чиқаётган методика тил ва тафаккур бирлигининг асосий тамойиллари, тил ва инсоннинг дунё ҳақидаги билимлари, стилистик билим ва кўникмаларни ўзлаштириш психологияси, ўқитишнинг анъанавий амалиётида ўзини оқлаган тамойиллар, услублар ва усуллар асосига барпо этилмоқда.

Стилистика фанини ўқитиш жараёнида филолог талабаларда касбий маҳоратини шакллантиришда ва тили ўрганилаётган мамлакат қадриятлари билан таништиришда албатта муҳим ўрин тутади. Бу ҳолат қуйидаги омиллар билан боғлиқ:

1. Матн тузилиши ва композицион-стилистик усуллар ёрдамида матн таҳлилидан тортиб то матнларнинг семантик ва ассоциацив жойлаштирилиши типологиясини ўрганиш, адресат ва маълумот олувчининг когнитив фаолиятини тартибга солиш воситалари ва усулларини таҳлил қилишга қадар ҳолат” [1:76].

2. Тилдан ташқари ўзига хос омилларни (мулоқот вазияти, ахборотни қабул қилувчи, мулоқотнинг мақсад-вазифалари ва ҳ.к.) ҳисобга олган ҳолда турли хил услуб ва жанрдаги матнларни яратиш қобилияти.

3. Матнни нафақат юзаки, балки чуқур маъносини англаш орқали етарли даражада идрок этиш. Матн фаолияти билан шуғулланиш даражаси (матнларни яратиш ва уларни тушуниш қобилияти) [2:65].

Шуни таъкидлаш керакки, инглиз тили адабий тил меъёрларини билиш, нутқнинг функционал услублари тизимидан амалий фойдаланиш кўникмаларининг мавжудлиги инглиз тилида профессионал матнларни яратиш ва таҳрир қилиш қобилияти оширади ва бу вазият «Филология» йўналиши учун умуммаданий компетенциялардан бири ҳисобланади.

Ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра инглиз тили стилистикасининг курси филолог-талабаларнинг инглиз тили бўйича нутқ маданиятини шакллантириш учун энг муҳим тоифадир.

Бўлғуси филологларни тайёрлаш жараёнида ўрганиётган хорижий тилнинг нутқий маданиятини ошириш учун қўйилган таълим мақсадларини амалга ошириш бўйича самарали фаолиятнинг шартлари – бу лисоний компетентлигини шакллантиришга босқичма босқич тизимли ёндашув, рейтингли баҳолаш усули билан билимлар даражасини ўзлаштирилишининг назорат даврийлиги, ўқув жараёнини тўғрилашдир.

Ўқув фаннинг мазмуни, бўлажак касби билан боғлиқ коммуникатив вазиятларда мулоқот принципларини эгаллашга имкон берадиган стилистика масалалари билан белгиланади.

Талабаларни тайёрлаш жараёнида лингвокультурологик компетенцияни шакллантиришнинг белгиланган таълим мақсадларини муваффақиятли амалга оширилишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

– келажакдаги касб билан боғлиқ, коммуникатив вазиятларда мулоқот маданиятини ўзлаштиришга ёрдам бериш;

– турли хил функционал услубларда инглиз тилининг стилистик имкониятларини (биринчи навбатда бадиий нутқда) очиб бериш;

– талабаларни стилистика жиҳатидан лисоний воситаларнинг фарқланиши масалалари билан таништириш;

– бадиий адабиёт тилининг ўзига хос хусусиятлари билан таништириш;

– замонавий инглиз тили меъёрлари билан таништириш;

– фаол сўз бойлигини кенгайтириш;

– Лексик, морфонологик, синтактик стилистикани ўрганишда нутқий хатоларнинг типологиясини аниқлаш.

Шундай қилиб, замонавий шароитларда «Стилистика» фанининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Инглиз тилининг мураккаб дунёсига кириш, тил ва нутқ тушунчаларини фарқлаш, асосий тушунча ва атамалар билан танишиш, шахсиятлараро ва ижтимоий муносабатларда нутқнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириш;

2. Тил ҳақидаги билимларни чуқур эгаллаш оғзаки ва ёзма нутқда функционал услублардан фойдаланиш борасида кўникма ва маҳоратларини такомиллаштириш;

3. Оғзаки мулоқот маданияти ва инглиз адабий тилнинг меъёрларини билиш.

Демак, хорижий тилни ўрганиш жараёнида нафақат яна бир тил хусусиятларидан воқиф бўлиш, балки мазкур тил жамиятини дунёқараши борасидаги билимлар йиғиндисига эга бўлиш билан бирга кечади. Ўрганилаётган тил билан бирга миллий дунёқарашни англаш – бу ўша тилда сўзлашувчи халқнинг оламни тушуниш усулига, унинг лисоний онгига сингиш, тилни вужудга келтирган халқ дунёқарашини тушуниш демакдир.

Адабиётлар

1. Адамко М.А. Формирование профессиональной компетенции студентов направления подготовки бакалавров «Филология» на основе интегративного подхода: дис. ... канд. пед. наук. –Тольятти : ТГУ, 2013.
2. Зимняя И.А. Воспитательная деятельность образовательного учреждения как объект комплексной критериальной оценки. (К постановке проблемы исследования). -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2002.
3. Капинос В. И. Значение стилистики в практике преподавания родного языка. – Пермь: ПГПИ, 1982.
4. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – Москва : «Флинта», Наука, 2010.
5. Компетентностный подход к формированию содержания образования. Монография. Коллектив авторов. Под ред. Н.М. Осмоловской. – -М.: 2007.
6. Маслова Н.П. и др. Формирование навыков и умений устной и письменной научной речи. Учебное пособие по курсу «Русский язык и культура речи» (для студентов технического профиля) СамГТУ. –Самара: 2006.
7. Хуторской А. В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций. Инновации в общеобразовательной школе. Методы обучения. Сб. научных трудов. 2006.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада замонавий инглиз тили стилистикасини ўқитишда миллий-маданий ёндашув орқали уларда стилистик компетенцияни шакллантириш масалалари таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопросы формирования стилистической компетентности в современной английской стилистике через национально-культурный подход.

SUMMARY

This article discusses the issues of stylistic competence formation in modern English stylistics through a national-cultural approach.

ПРИМЕНЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИИ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

(на примере преподавании курса астрономии)

К.Ембергенова – *ассистент преподаватель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мустақил иш, астрономия курси, ўқитишнинг интерфаол усуллари, усул.
Ключевые слова: самостоятельная работа, курс астрономии, интерактивные методы обучения, метод.
Key words: independent work, astronomy course, interactive teaching methods, method.

Образовательная система Республики Узбекистан переходит на новый качественный этап развития. В Указе Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева от 8-февраля 2017-года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан на 2017-2021 годы» сделан особый акцент на повышение качества и развития образования, как важнейшей составляющей приоритетного направления по развитию социальной сферы [1:2-8].

В настоящее время назрела острая необходимость создавать, изучать и применять педагогические новшества (как теоретические, так и практические). Преподаватель должен разрабатывать, изучать, применять и продвигать новые (предлагаемых наукой) педагогические технологии, теории, концепции, которые необходимо и изучать, и внедрять [5:225-227].

Знания могут быть усвоены только в процессе деятельности самих студентов. Роль преподавателя заключается в организации деятельности студентов таким образом, чтобы раскрыть перед ними не стороны явления, которые должны быть изучены. Осуществление любой деятельности посредством действий логично приводит к тому, что единицей анализа деятельности служит действие. Оно имеет довольно сложную внутреннюю структуру. Кроме наличия цели, объекта и мотива, в нем выделяются ориентировочная, исполнительная и контрольные части.

Успешность выполнения действия определяется его ориентировочной частью, качество именно этой части определяют успешность выполнения действия в целом, его развивающий эффекта. Ориентированная основа действий включает совокупность знаний субъекта как о самом действии, так и об условиях, в которых происходит его выполнения. Ориентированная основа действий – система ориентиров и указаний позволяющих студенту выполнять действие самостоятельно. Исполнительная часть обеспечивает выполнения заданных преобразований в объекте действия. Контрольная часть действия направлена на определение степени соответствия выполняемого действия запланированному. По результатам проводится необходимая коррекция в исполнительной, либо в ориентировочной части действия.

В процессе обучения курса астрономии (в нашем педагогическом институте курс астрономии состоить из трех предметов: Общая астрономия, Основы космонавтики и Астрофизики), в соответствии с учебным планом, большая роль отводится организации самостоятельной работы студентов.

Самостоятельную работа получает доминирующую роль и должна быть качественно, особым образом организована, выстраиваться в систему.

Методика выстраивания обучения астрономии определяется как последовательность действий в работе студентов для достижения цели. Работа осуществляется студентом в режиме поиска информации (индивидуальная работа), участие в дискуссии (посредством диалога). При этом студент – не только участник учебных коммуникаций, но и организатор сбора информации. Преподаватель же выполняет роль консультанта, направляющего его действия для осуществления им такого рода деятельности, помощником, снимающим затруднения в представлении обучаемого материала.

Результативным, на наш взгляд, практическое обучение астрономии может быть тогда, когда оно осуществляется через организацию системы заданий для самостоятельной работы с подключением преподавателя и студентов к совместной деятельности в единой виртуальной образовательной среде [6:65-68].

Следует отметить, что применение информационно-коммуникативных технологий в организации самостоятельной работы студентов целесообразно с применением других обучающих технологий, не отрицая, а взаимно дополняя друг друга.

В данной статье хотелось бы остановиться и на образовательных возможностях методов: «Двухчастный дневник», «Дискуссионные игры» и «Интеллект – карты».

Двухчастный дневник или метод «Дневник: цитаты/комментарий» - педагогический метод, развивающий письменную речь. Дает возможность исследовать

текст, письменно выразить свое понимание прочитанного, увязав с личным опытом. Данный метод относится к элементам технологии работы с информацией. Ведь наши студенты так или иначе оказываются связаны с информационными потоками: делают подсчеты, составляют списки и т.п. дневник ведётся в форме цитат и комментариев. Метод позволяет структурировать прочитанное, оформить свой мысли. В двух колонках ведется запись по ходу самостоятельного чтения. Такие дневники могут иметь разные варианты оформления.

Также в процессе обучения активно используются дискуссионные игры. Проблематика поставленной задачи раскрывается путем перекрестного высказывания мнений студентов, наводящими вопросами преподавателя и обменом мнений не только между студентами, но и преподавателем. Занятия такого рода способствуют раскрепощению аудитории, снятию психологической напряженности, что позволяет выражать свои мысли яснее и грамотнее.

Метод интеллект – карт позволяют представлять информацию таким образом, чтобы её могли одновременно воспринимать и левое, и правое полушария. Благодаря использованию цветов, рисунков и пространственных связей любая информация начинает восприниматься, анализироваться и запоминаться гораздо быстрее и эффективнее, чем при её обычном линейном представлении в виде цифр и букв [4:326]. Практически на занятии по курсу астрономии преподаватель может с помощью интеллект – карты объяснять новую тему, организовывать и проводить контроль, обобщать знания. Студент же может систематизировать свои знания использовать как план своего выступления. Например:

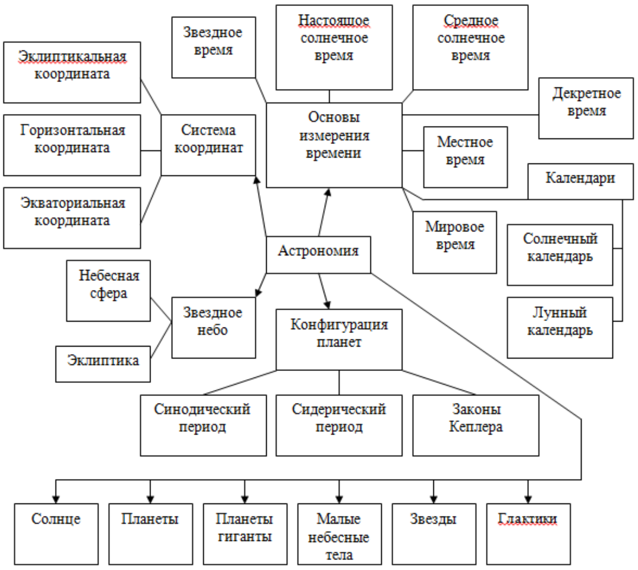

В заключении можно сказать, все описанные методы можно использовать для развития информационно-коммуникативных компетентности студентов, использовать в самостоятельных заданиях по работе с текстом, обучения устному монологическому высказыванию при помощи вербальных опор, при повторении изученного материала, в формах контроля.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». // «Халқ таълими». – Ташкент: 2017. №8. –С. 2-8.

2. Бекмурадов А.Ш., Голиш Л.В., Хашимова Д.П. Проектирование и планирование педагогических технологий. – Ташкент: ТГЭУ, 2010. – С. 62.

3. Бершадская Е.А. Применение метода интеллект карт для формирования познавательной деятельности учащихся [Текст] /Е.А.Бершадская. Пед. технологии: проф.журн. для технологов образования. 2009. №3. -С. 17-21.

4. Бьюзен Тони. Карты памяти: уникальная методика запоминания информации [Текст]/Тони Бьюзен, Джо Годфри Вуд; [пер.с анг. О.Ю.Пановой] –М.: Росмэн, 2007. –С. 326.

5. Титова О.А., Головина И.В. Школьное образование: стандарты и инновации // Роль университетов и музеев в проведении гуманитарных научных исследований: материалы VI Международной научно-практической конференции. Отв. ред. О.Г.Вронской. –Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2011. –С. 225-227.

6. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. –М.: Академия, 2000. –С. 65-68.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогик олий таълим муассасаларида талабаларнинг мустақил ишини ташкил этишда педагогик технологиялардан фойдаланиш (астрономия курсини ўқитиш мисолида) масаласи муҳокама қилинади. Шунингдек, "Икки қисмли кундалик", "Мунозара ўйинлари" ва "Ақлий хариталар" усулларининг имкониятлари тўғрисида материаллар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены применение педагогических технологии в организации самостоятельной работы студентов в педагогическом вузе (на примере преподавании курса астрономии). А также даны материалы о возможностях методов «Двухчастный дневник», «Дискуссионные игры» и «Интеллектуальная карта».

SUMMARY

The article discusses the use of pedagogical technologies in the organization of independent work of students in a pedagogical establishments (on the example of teaching a course in astronomy). And also materials are given about the possibilities of the methods "Two-part diary", "Discussion games" and "Mind map".

MOLEKULYAR FIZIKA VA TERMODINAMIKA ASOSLARIDAN NOSTANDART DARSLARNI MUSOBAQA SHAKLIDA TASHKILLASHTIRISH METODIKASI

E.B.Xujanov - *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
J.Baratov - *o‘qituvchi*
Farg‘ona viloyati Uchko‘prik tumani 28-maktab

Tayanch so‘zlar: noan’anaviy dars, dars-musobaqa, molekulyar fizika, test, o‘yin, frontal anketa, temperatura, o‘lchov asboblari, ekspress - so‘rov, mantiqiy fikrlash, kuzatish, tajriba.

Ключевые слова: нетрадиционный урок, урок-конкурс, молекулярная физика, тест, игра, фронтальная анкета, температура, измерительные приборы, экспресс-анкета, логическое мышление, наблюдение, эксперимент.

Key words: non-traditional lesson, lesson-competition, molecular physics, test, game, frontal questionnaire, temperature, measuring instruments, express-questionnaire, logical thinking, observation, experiment.

Darsni takomillashtirish ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda muhim rol o‘ynaydi. Darslarning sifatini oshirishning turli xil usullari mavjud: o‘quvchilarning bilim faolligini oshirish, guruh ishlarida, shu jumladan, darsda turli xil o‘qitish metodlaridan foydalanish. Darslarning sifatini oshirish usullaridan biri nostandart darslar hisoblanadi.

Ushbu darslar nima va ular an’anaviy darslardan nimasi bilan farq qiladi? An’anaviy darslarda, albatta, tanish elementlar mavjud: uy vazifalarini tekshirish, yangi materialni tushuntirish, mavzuni mustahkamlash, uyga vazifa berish. Albatta, har bir darsga hamma elementlarni kiritish mumkin emas, elementlar ketma-ketligi o‘zgarishi mumkin, ammo o‘qitish tuzilishi asosan bir xil bo‘lib qoladi: yangi bilimlarni o‘rganish, umumlashtirish, tekshirish [5].

Nostandart darslar o‘quvchilarning fanga qiziqishini rag‘batlantiradi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, bilimlari sustligi tufayli oddiy darslarda buni qila olmaydigan o‘quvchilarga o‘z fikrlarini bildirishga imkon beradi.

Noan’anaviy darslarga fizika va tasviriy san’at bo‘yicha materiallar birlashtirilganda o‘rnatilgan darslar kiradi. Fizika va musiqa. Ushbu dars ikki o‘qituvchi tomonidan tayyorlanishi va o‘qitilishi mumkin.

Nostandart darslar musobaqalar va o‘yinlar shaklida bo‘lishi mumkin: dars-musobaqa, dars-turnir, dars-estafeta musobaqasi, rolli o‘yin, dars-sayohat.

Ba’zi nostandart darslar jamoat amaliyotida ma’lum bo‘lgan ish shakllariga taqlid qilinadi: intervyu, reportaj, sharh. Darslar ommaviy aloqa shakllarini taqlid qiladigan tarzda o‘tkazilishi mumkin: matbuot anjumanlari, auksionlar, uchrashuvlar, tok-shoular, munozaralar.

Albatta, har bir nostandart darsga puxta tayyorgarlik ko‘rishingiz kerak: o‘quvchilarga oldindan topshiriqlar bering, darsning tuzilishini, har bir ishtirokchining o‘rni va vazifalarini tushuntiring, ko‘rgazmali qurollar, xaritalar, didaktik materiallar tayyorlanadi. O‘qituvchi dars davomida sinfning xususiyatlarini, shuningdek individual o‘quvchilarning xususiyatlarini hisobga olishi muhimdir [1].

Nostandart dars o‘quvchilar tomonidan bayram, yorqin, unutilmas voqea sifatida qabul qilinadi. Agar o‘qituvchi keyin ushbu darsni o‘quvchilar bilan muhokama qilib, ular bilan eslash uchun qaytib kelsa yaxshi bo‘ladi

Muvaffaqiyatli lahzalar, boshqa nostandart darsni tayyorlash uchun istiqbollarni aytib bering.

Albatta, nostandart darslar maktab amaliyotida tez-tez bo‘lmasligi kerak, aks holda o‘quvchilarning hissiy jihatdan haddan tashqari qizishi yuzaga keladi, taassurotlar ko‘pligi tarbiyaviy ishning asosiy maqsadi - chuqur va doimiy bilimlarni egallash, o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga soya soladi. Ammo bunday darslarsiz o‘quv jarayoni monoton, zerikarli bo‘ladi va shunga mos ravishda uning samaradorligini pasaytiradi.

Maqsadlar:

Ta’limiy: Molekulyar fizika va termodinamika asoslari mavzularidagi bilimlarni takrorlash va umumlashtirish, mavjud bo‘lgan aloqalar asosida xususiyatlar va hodisalarni tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish.

Tarbiyaviy: O‘qituvchi va o‘quvchi orasida munosabat so‘zlashuv ohangining mutanosibligi, o‘zaro hurmat hissini shakllantirish.

Rivojlantiruvchi: O‘quvchilarning aqliy faolligini, kuzatish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish.

Dars uchun jihozlar: soat, stakanlar, raqamlar yozilgan kartalar, har bir stolda fizik hodisalarga oid kartalar.

Vazifa №1. Fizik hodisalar (maksimal 9 ball). Frontal anketa. O‘quvchilar kartalarni ko‘taradilar va o‘qituvchilar yoki bolalarning hakamlar hay’ati to‘g‘ri javoblarni yozib olishadi. Har bir savolga 1 minut beriladi. Natijalar jadvalda qayd etiladi.

1. Yopiq idishda qanday bug‘ bor? (javob: to’yingan bug’)

2. Qanday hodisa tana shaklining o‘zgarishiga olib keladi? (javob: Vaznsizlik)

3. Temperatura o‘zgarmasdan qoladigan jarayon? (javob: Izotermik)

4. Nasos havoni pompalaganda qanday jarayon sodir bo‘ladi? (javob: Izoxorik)

5. Qanday hodisalar kapillyarlarda suyuqlik ko‘tarilishiga olib keladi? (Javob: xo‘llash, kapillyarlik)

6. Elektr akkor lampalarini ishlab chiqarishda qaysi gazdan foydalaniladi? (javob: simob bug’i)

7. Suyuqlik temperaturasi ko‘tarilishi qanday jarayon bilan kechadi? (javob: issiqlik o‘tkazuvchanlik)

8. Suyuq sirt qisqarishiga qaysi fizik hodisa sabab bo‘ladi? (javob: sirt taranglik kuchi, kapillyarlik)

9. Qanday fizik miqdor atmosferada suv bug‘ining mavjudligini ko‘rsatadi? (javob: Absolyut namlik) [6].

Vazifa № 2. O‘lchov asboblari (maksimal 6 ball). O‘quvchilar kartalarni ko‘taradilar va o‘qituvchilar yoki bolalarning hakamlar hay’ati to‘g‘ri javoblarni yozib olishadi. Har bir savolga 1 minut beriladi. Natijalar jadvalda qayd etiladi.

1. Tana vaznini o‘lchash uchun qanday qurilma ishlatiladi? (javob: tarozi)

2. Atmosfera bosimini o‘lchash uchun qanday asbob ishlatiladi? (Javob: barometr, manometr)

3. Havoning namligini o‘lchash uchun qanday asbob ishlatiladi? (Javob: psixrometrik jadval, gigrometr) [4].

4. Temperaturani o‘lchash uchun qanday qurilma ishlatiladi? (javob: Termometr)

O‘tkazilgan ikkita vazifaga ko‘ra natijalarni umumlashtirish

Vazifa № 3. Test.

Sinov har bir guruhga oldindan taqsimlanadi, ishni bajarish vaqti 10 daqiqa.

1. Moddaning miqdori ma’lum jismdagi molekulalar sonining doimiyga nisbatiga teng

A) Plank B) Bolsman C) Avogadro D) Mendeleyev

2. Quyidagi kattaliklarning qaysi biri makroskopik parametrlarga taalluqli emas?

A) bosim B) molekula massasi B) hajm D) harorat

3. Qattiq jismlarning bug’lanishi… deyiladi?

A) vazgonka B) bug’lanish C) kondensatsiya D) erish

4. Qanday jarayonda ideal gaz bajaradigan ish nolga teng bo‘ladi?

A) adiabatik B) izotermik C) izobarik D) izoxorik

5. Monokristallar bu …?

A) atomlar qat’iy tartibda joylashtirilgan B) kristall yuqori kuchga ega

C) kristallar katta qattiqlikka ega

Vazifa № 4. Guruhlarda ishlash.

1-guruh uchun topshiriq.

1. Nima uchun dengizdagi baliqlarda suzuvchi pufagi suvdan chiqarilganda og‘iz orqali chiqib ketadi?

2. Nima uchun isitiladigan tibbiy kombinezon inson tanasiga yopishadi?

3. Termodinamikaning 1 qonuni matematik formulasini yozing.

4. Izobarik holatdagi 0,5 m^3 gaz kengayishi uchun unga 0,26 MJ issiqlik uzatildi. Agar gaz bosimi 200 kPa bo‘lsa, gazning ichki energiyasining o‘zgarishini hisoblang.

2-guruh uchun topshiriq.

1. Tibbiyot termometrlarida nima uchun spirt yoki suvdan ko‘ra simob ko‘proq ishlatiladi?

2. Ba’zida suv sut kabi «oq» bo‘lib chiqadi. Buni qanday izohlash mumkin?

3. Elektr lampalarining silindrlari pasaytirilgan bosim va temperaturada azot bilan to‘ldiriladi. Nega bunday sharoitda to‘ldirish amalga oshiriladi?

4. 1 mol bir atomli gaz 100 K ga izobarik qizdirilganda qancha issiqlik miqdori sarflanadi?

3-guruh uchun topshiriq.

1. Nima uchun siqilgan gaz silindrlari portlaydi, lekin yuqori bosimli suv quvurlari portlamaydi?

2. Energiyaning saqlanish qonunini yozing.

3. Massasi 2 kg suvning temperaturasini 30 ^{0}C dan 12 ^{0}C gacha sovutish uchun temperaturasi 0 ^{0}C bo‘lgan muz parchalari suvga tashlandi. Suvni sovutish uchun qancha muz kerak? [2].

Vazifa № 5. Ekspress - so‘rov. Guruhlarda ishlagandan so‘ng, har bir o‘quvchi uchun ekspress so‘rov o‘tkaziladi (bitta savol bo‘yicha). Agar o‘quvchi javob berishni qiyin deb topsa, savol boshqa o‘quvchiga o‘tadi.

Har bir to‘g‘ri javob uchun belgi beriladi.

1. Agar doimiy haroratda gaz oddiy siqish orqali suyuqlikka aylantirilsa, u deyiladi (to‘yinmagan)
2. Suyuqlik va uning to‘yingan bug‘lari orasidagi fizikaviy farqlar yo‘qoladigan harorat deyiladi (kritik)
3. Agar boshqa gazlar bo‘lmaganida suv bug‘ining hosil bo‘lishi (bug‘lanish) deyiladi.
4. Insonning farovonligi uchun namlik o‘rtasida bo‘lishi kerak (40-60%)
5. Agar nam va quruq termometrlar xonada bir xil haroratni ko‘rsatsa, u holda xonadagi nisbiy namlik (100%)
6. Temperatura o‘zgarmasdan qoladigan jarayon (Izotermik)
7. Tabiatda suv bug‘ining kondensatsiyalanishi natijasida kuzatiladigan hodisalar (shudring, ayoz)
8. Fransiyalik fizik va muhandis birinchi bo‘lib maksimal FIKni hisoblab chiqdi. issiqlik dvigateli (S. Karno)
9. Ob-havoni o‘rganuvchi mutaxassis (sinoptik)
10. Doimiy bosimdagi gazdagi issiqlik jarayonining diagrammasi (Izobara)
11. Absolyut temperaturaning SI dagi o‘lchov birligi … deyiladi (Kelvin).
12. Sistemaning issiqlik muvozanatini harakterlovchi kattalik? (Temperatura)
13. Molekulalarning issiqlik harakati haroratda to‘xtaydi (0 K, -273 C)
14. 100^{0}C temperatura Kelvin shkalasidagi temperaturaga mos keladi
(100 + 273 = 373 K)
15. Xona havosidagi qanday gazlarning molekulalari (kislorod, vodorod, azot)
tezroq harakatlanmoqdami? (vodorod) [3].

Uyga vazifa: Dars davomidagi formulalarni yod olish, o‘tilgan mavzuga doir savollar tuzib kelish.

Darsni yakunlash. Ko‘zgu.

Men xammasini uddalayman! Shunday davom eting!

Nostandart darslar eng muhim shakllardan bo‘lib, ular o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan doimiy qiziqishini shakllantiradi, stressni yengillashtiradi, o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, bolalarga hissiy ta’sir ko‘rsatadi, buning natijasida ular yanada kuchli va chuqur bilimlarni shakllantiradilar. Nostandart darslarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, o‘qituvchilarning o‘quvchining hayotini o‘zgartirish istagi: kognitiv aloqaga, darsda, maktabda qiziqishni uyg‘otish; bolaning intellektual, motivatsion, hissiy va boshqa sohalarni rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojini amalga oshirish hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Джораев М. Физика ўқитиш методикаси. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2015. 256-б.
2. Хужанов Э.Б. Преподавание физики в общеобразовательных школах на основе статистического метода. Проблемы современного образования. № 1. 2019. http://www.pmedu.ru. – С. 175-182.
3. Khujanov E. Teaching Quantum Physics Elements in Secondary Schools Based on Statistical Method. // Eastern European Scientific Journal. – Germany: 2018. № 6. – P. 147-150.
4. Muller D. Designing Effective Multimedia for Physics Education. PhD Thesis, School of Physics University of Sydney/ – Australia: 2008. –P. 316.
5. Енохович А.С., Кабардин О.Ф., Коварский Ю.А. и др. Хрестоматия по физике. 8-10 классы. Учебное пособие для учащихся. Под ред. Спасского Б.И. -М.: «Просвещение», 1982. -С. 226.
6. Елькина В.И. Оригинальные уроки по физике и приёмы обучения. Сост. Э.М.Браверман. – М.: “Школа-Пресс”, 2001. –С.80.

REZYUME

Ushbu maqola umumiy o‘rta ta’lim maktablarida molekulyar fizika va termodinamika asoslarini o‘qitishda nostandart topshiriqlardan foydalanish hamda o‘qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделяется использованию нестандартных заданий при обучении основам молекулярной физики и термодинамики в общеобразовательных школах и совершенствованию методов обучения.

SUMMARY

This article focuses on the use of non-standard tasks in teaching the basics of molecular physics and thermodynamics in general secondary schools and the improvement of teaching methods.

БЎЛАЖАК ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА НУТҚ ФАОЛИЯТИНИНГ ГРАММАТИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

У.У.Жуманазаров - *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: нутқ, грамматика, маҳорат, компонент, билим, мулоқот, қобилият, лингвистика, услубият, психология.

Ключевые слова: речь, грамматика, умение, компонент, знания, общение, способности, лингвистика, методология, психология.

Key words: speech, grammar, skill, component, knowledge, communication, ability, linguistics, methodology, psychology.

Грамматик компетенцияни аниқ ва тўлиқ таърифлаш учун, назаримизда, энг аввало, чет тилидаги нутқ фаолиятининг грамматик томонини ўргатиш жараёнида талабалар нимани эгаллашлари кераклигини, бошқача қилиб айтганда, нутқнинг грамматик томонини ўргатишнинг мазмуни нимада эканлигини ойдинлаштириб олиш мақсадга мувофиқ.

Ф.Н.Шамов нутқнинг грамматик томонини ўқитиш мазмуни бўйича “улар грамматик кўникмаларнинг ривожланиши натижасида юзага келадиган ҳамма нарсани тушунадилар”, деган фикрни билдиради ва чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитиш таркибидаги учта, яъни лингвистик, психологик ва услубий компетентни ажратиб кўрсатади [5:90]. Ушбу илмий қарашни биз ҳам маъқуллаб ҳар бир компонент ичида чет тилининг грамматик томонини ўқитиш мазмунини қисқача кўриб чиқамиз, тадқиқотни олиб бориш жараёнида аниқланган ва тажриба-синов ишларини бажаришда тасдиқланган бу борадаги баъзи бир кузатишларимизни муаллифлик ёндошуви асосида баён этишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Улар қуйидагилардан иборат:

а) чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитиш мазмунининг лингвистик компонент таркиби биринчидан, ҳам морфологик, ҳам синтактик нуқтаи назаридан муайян бир тўпламни, хусусан, грамматик шакллар, бирлаштириш қоидаларини ўз ичига олган грамматик ҳодисаларни ўз ичига олади. Иккинчидан, грамматик ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда оғзаки ва ёзма мулоқотда маълумотларни амалга

ошириш кетма-кетлигини тасвифловчи грамматик ҳодисаларнинг маълум бир рўйхатидан ташкил топган грамматик қоидаларни ҳам қамраб олади. Н.Д.Гальскова, Н.И.Гезлар тўғри қайд этганидек, грамматик қоидаларда грамматик ҳодисанинг расмий хусусиятлари, унинг маъноси, яъни, семантик хусусиятлари, нутқ контекстидаги вазифалар ва улардан фойдаланиш хусусиятлари ҳақида маълумотлар мавжуд [1:313].

Лингвистик компенентнинг барча қисмлари грамматик билимларни ўз ичига олади, бу чет тилини ўрганаётган соҳа талабасига грамматик ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини яхшироқ тушуниш ва грамматик материални ассимиляция қилиш, нутқий вазиятни ишлаб чиқишда онгли равишда ҳаракат қилиш имконини беради.

б) *чет тилидаги нутқнинг грамматик томонидан ўқитиш мазмунининг психологик таркибий қисми* фонетик ва лексик кўникмалар билан бир қаторда, чет тилидаги нутқ фаолиятини амалга ошириш қобилятига асосланадиган самарали ва рецептик грамматик кўникмаларни ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, А.Н.Шамановнинг белгилаб берган омиллардан бири - талабаларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини ҳам ўз ичига олади. Бу эса нутқнинг ушбу томонини эгаллашга турки берадики, келажакда талабанинг нутқ фаолиятига аҳамият бериш ва семантик йўналишни кўрсатишга имкон беради, шу билан бирга чет тилида мулоқот қилишга ундайди [5:90]. Муаллифнинг бу фикрини қўллаб-қувватлаб, муаллифлик ёндашуви асосида уни мантиқий давом эттирганимиз ҳолда, чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўзлаштириш учун ўқув фаолиятининг иштирокчилари сифатида талабаларнинг субъектив хусусиятларини ҳам киритиш лозим. Талабанинг субъектив хусусиятлари ҳақида гапирганда, биз “режалаштириш, ўз фаолиятини ташкил этиш, тўлиқ ўзлаштириш, мулоқот қилиш ва ўз фаолияти натижалари учун жавобгар бўлиш қобилятларини ўргатиш зарурлиги”ни [2:185] тушунамиз. Шу билан бирга, талабаларнинг қизиқишлари, эҳтиёжлари ва субъектив хусусиятлари нутқ фаолияти содир бўлган ижтимоий жиҳатдан аниқланган вазиятларнинг аксидир. Шу муносабат билан уларни хорижий тил нутқининг грамматик томонини ўқитиш мазмунининг психологик таркибий қисмига киритиш мақсадига мувофиқ эмас, деб ҳисоблаймиз.

Бу борадаги илмий-амалий кузатишларимизни янада ойдинлаштириш мақсадида самарали ва рецептив грамматик кўникмаларни ўз ичига оладиган, чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитиш мазмунининг психологик таркиби ҳақидаги мулоҳазаларимизга батафсилроқ тўхталишни лозим топдик. Е.Н.Пассовнинг таъкидлашича, грамматик маҳорат деганда оғзаки нутқдаги грамматик ҳодисаларни тўғри, коммуникатив асосли, автоматлаштирилган вазиятда фойдаланиш тушунилади [6:66]. Мазкур олимнинг бошқа ишларида ҳар бир граммматик маҳорат алоҳида, нисбатан мустақил операциялардан синтез қилинган бутун бир йўлакдаги ҳаракат сифатида ўрганилган. Бу операцияларнинг бажарган вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) танлов операциясида муайян вазиятда суҳбатдошнинг нутқий мақсадига мос келадиган синтактик моделини танлаши асос қилиб олинади;

б) расмийлаштириш операциясида танланган синтактик моделни берилган тил меъёрлари ва муайян вақт параметрларига мувофиқ тўлдирадиган нутқ бирликларининг морфологик тузилиши асос сифатида қабул бўлади.

в) баҳолаш операциясида синтактик моделни танлашнинг етарлилигини ва нутқ бирлигини морфологик тузилишининг тўғрилигини баҳолаш [7:6] тизими асос бўлади.

Биз назарда тутаётган лисоний асослар нутқ фаолиятининг муваффақиятини юзага чиқаради, бошқача қилиб айтганда, биз тўхталаётган граммматик ҳаракатлар талаба граммматик маҳоратининг шаклланишини таъминлайди. Талабанинг грамматик маҳоратига келсак, Е.И.Пассов фикрига кўра, улар “автоматлаштириш, барқарорлик, мослашувчанлик каби фазилатларга эга бўлиши керак” [7:7-8].

Агар нутқ ҳаракатларини амалга ошириш пайтида маърузачининг диққатини у қандай бажарилаётганига эмас, балки ҳаракатнинг ўзига қаратилса, маҳорат автоматлаштирилган ҳисобланади, ҳаракатлар автоматик равишда амалга оширилади, бу унинг маълум тезлиги, яхлитлиги ва равонлигини таъминлайди.

Грамматик ҳодиса нутқ таркибида ва унинг бошқа грамматик ҳодисалар билан “тўқнашуви” пайтида нутқ ҳаракати тўғри бажарилиши учун маҳорат барқарор бўлиши керак. Ниҳоят, маҳорат мослашувчанлик бирлашиши, яъни эски материал асосида янги вазият билан шуғулланиш, янги нутқ материаллари асосида ишлашга кўникма шаклланиши керак. Етарли даражада вазиятлар ва уларнинг ўзгарувчанлиги мослашувчанликни шакллантиришга ёрдам беради. Агар грамматик маҳоратлар ушбу хусусиятларга эга бўлсагина, улар талаба учун асосий йўналиш бўлган унумдорлик, динамик ва саводхонлик хусусиятлари билан нутқ қобилятини таъминлай оладилар.

г) *чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитиш мазмунидаги услубий компонент* талабаларнинг мустақил ишлаш кўникмалари ва грамматик материаллар устида ишлашнинг барча босқичларида бошқа талабалар билан ўзаро муносабатда бўлиш кўникмаларини шакллантиришни таъминлайди. Ушбу ўринда тадқиқотни олиб бориш жараёнида аниқланган ва тажриба-синов майдонларида тасдиқланган, биз томонимиздан ишлаб чиқилган ва илмий жамоатчиликка тавсия этилаётган ҳар бир босқичнинг ўз мақсад-вазифаси, талабани мутахассис педагог сифатида шакллантириш ҳақида муаллифлик ёндашуви асосида фикр юритмоқчимиз. Энг муҳими, бу босқичларнинг бўлажак инглиз тили ўқитувчилари грамматик компетенциясини шакллантиришдаги ўрни ҳақида тўхталишни лозим топдик.

1. *Танишиш ва дастлабки босқичида* методистлар таъкидлаганидек, янги грамматики материаллар киритилади, унинг расмий хусусиятлари, мазмуни, нутқ контекстидаги вазифаси ва фойдаланиш хусусиятлари аниқланади, тушуниш ва бирламчи консолидация назорати таъминланади [1:312]. Бошқача қилиб айтганда, танишиш босқичида талабалар чет тилидаги нутқнинг грамматик томони таркибидаги лингвистик компонент бўйича иш олиб боришади. Талабалар қоидалари билан танишганда назарий маълумотларни ёзма равишда оладилар. Муҳокама ва чуқур таҳлилдан сўнг қоидалар амалиётга жорий этилади, таҳлилий машқларда қўлланилади. Кўриниб турибдики, педагогик университети ва институтларнинг “хорижий филология (инглиз тили ва адабиёти)” йўналишида грамматик материални ўрганишнинг дедуктив усули устунлик қилади: қоидадан бошлаб фойдаланиш ва мустаҳкамлашга бўлган фаолиятга қадар. Бундан ташқари, ўқув –амалий машғулотларда барча турдаги машқларни бажариш жараёнида талабалар ўз хатосини тушуниш ёки бошқа грамматик ҳодисани ишлатишда йўл қуйилган хатоларни бошқаларга тушунтириш учун доимий равишда қоидаларга мурожаат қилишлари керак.

2. *Грамматик кўникмаларни шакллантириш босқичида* талабалар ўрганилаётган ходисани, унинг

ишлаши учун хос бўлган вазиятларда, баённинг етарлича грамматик шаклланишини талаб қиладиган алоқа шароитларини ўзгартириб, нисбатан аниқ такрорлаш қобилиятини ривожлантиради. Бунинг учун методист Е.И.Пассивнинг таклифига кўра, "амалий машғулотларда ҳар хил шартли нутқ машқлари қўлланилади: тақлид қилувчи, ўрнини босувчи, трансформатцион ва репродуктив" [7:6] каби.

3. *Грамматик маҳоратни такомиллаштириш босқичида* нутқ шароитларига мувофиқ равишда фаоллаштирилган грамматик ҳодиса қўлланилади. Ф.Ш.Мустафинанинг фикрига кўра [4:65], коммуникацион вазиятларда диалогик ва монологик баёнотлар қисми сифатида ўқув жараёнидаги суҳбатда янги грамматик тузилмани фаоллаштириш орқали грамматик маҳоратни такомиллаштириш; тайёрланган нутқда ҳар хил грамматик тузилмалардан фойдаланиш; ўзлаштирилган грамматик материални янги вазиятларга киритиш; грамматик тузилмаларнинг узилишларсиз қарама-қаршилиги ва бошкалар тавсия этилади.

Юқоридаги айтилганларнинг ҳаммаси соҳа талабларининг чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитишнинг барча босқичларида кўп миқдордаги ўқув фаолияти ва ўзаро муносабатларни ўзлаштиришлари зарурлигини кўрсатади. Фақат бир ҳолатда талабалар мустақил равишда ҳаракат қилишлари мумкин, яъни нутқнинг грамматик томонини ўзлаштиришда автаном бўладилар.

Грамматик материаллар устида талабаларнинг мустақил ишлашида режалаштириш, белгиланган вазифани бажариш ва ўзини ўзи бошқариш ҳатти-ҳаракатларини пухта ўзлаштириш мақсадида ўқув жараёнининг барча босқичларида, яъни мотивацион-йўналтирилган, ижро ва бошқарув-баҳолаш ишларида фаол қатнашадилар. С.С.Куклина илгари сурган ғояга кўра, ўқув жараёнининг бошқа иштирокчилари билан ўзаро алоқада бўлган талабалар қуйидаги ҳамкорлик турларига жалб қилинади: кўрсатманинг мақсадлари, вазифалари ва натижаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштиришнинг ўзаро таъсири [3:21], яъни режалаштириш, бажариш ва бошқаришнинг ўзаро таъсирини пухта ўзлаштиришдан иборат. Буларнинг ҳаммаси мазмун-моҳиятига кўра, талабаларнинг грамматик билим, кўникма ва қобилиятлар устида ишлаш усулини ташкил этади, улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган ҳодисадир.

Ушбу компонент вазифасига кўра, талабага бир томондан, нутқ ишларини ўрганишда мустақил равишда ишлашга, олинган билимларга, шаклланган кўникмаларга ва эришилган нутқ тажрибасига таянишига; иккинчи томондан, чет тилида нутқ фаолиятини амалга ошириш жараёнида бошқа талабалар билан ўзаро коммуникатив мулоқотда бўлишига имкон беради.

Юқорида таъкидланган ўқув компетенциясининг таърифини асос қилиб олиб, нутқнинг грамматик томонини ўқитишни ҳисобга олган ҳолда, биз грамматик компетенцияни талабаларнинг турли хил ижтимоий вазиятларда, хусусан, чет тили нутқ фаолиятини амалга ошириш учун тушуниш ва грамматик жиҳатдан тўғри сўзларни тузиш қобилияти ва истаги сифатида кўриб чиқишни таклиф қиламиз. У ўз моҳиятига кўра, грамматик билимлар, кўникма ва қобилиятларга, шунингдек, улар билан ишлаш усулларига асосланади. Уларни талабалар чет тилини ўрганиш объекти сифатида ўрганишлари керак. Бизнинг назаримизда, ушбу педагогик ҳодисани педагогика университетлари ва институтларининг тил мутахассислиги 1-курс талабаларига дарс беришда катта аҳамият бериладиган ЧТКнинг асосий камчиликларидан бири сифатида фойдаланилса, мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб.пособие для студ. Лингв. Ун-тов и фак. ин.яз. высш. пед. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2004. –С. 313.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. вторе, доп., испр. и перераб. –М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. –С. 185.
3. Куклина С.С.Колективная учебная деятелъность как организационная форма овладения иноязычным общением. –Киров: Изд-во ВятГГУ, 2007. –С. 21.
4. Мустафина Ф.Ш. Методика преводавания иностранных языков. –Уфа: 2004. –С. 65.
5. Методика преподавания иностранных языков: общий курс: учеб. Пособие. 2-е изд.,перераб. И.доп. –М.: АСТ МОСКВА: Восток –Запад, 2008. –С. 90.
6. Пассов Е.Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. –М.: Русский Язык, 1989. –С. 66.
7. Пассов Е.И. Условно-речевые упражнения для формирования грамматических навыков. Пособие для учителей немецкого языка сред.школы. –М.: «Просвещение», 1978. –С. 6.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чет тилидаги нутқнинг грамматик томонини ўқитиш мазмунининг лингвистик, услубий ва психологик таркибий қисми, шунингдек, бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида грамматик кўникмаларни шакллантириш босқичлари ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвистическая, методологическая и психологическая составляющая содержания обучения грамматической стороне речи на иностранном языке, а также этапы формирования грамматических навыков у будущих учителей английского языка.

SUMMARY

The article discusses the linguistic, methodological and psychological components of the content of teaching the grammar principals of speech in a foreign language, as well as the stages of formation of grammatical skills in future English teachers.

БЎЛАЖАК ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА ГРАММАТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

У.У.Жуманазаров - *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: грамматика, компетенция, лингвистика, когнитив, мотивация, мезон, даража, лингвомаданият.

Ключевые слова: грамматика, компетенция, лингвистика, познавательная способность, мотивация, критерий, степень, лингвокультура.

Key words: grammar, competence, competence, linguistics, cognitive, motivation, criterion, degree, linguoculture.

Европа Кенгашининг ҳужжатларига кўра, грамматик компетенция деганда "тилнинг грамматик элементларини билиш ва уларни нутқда қўллаш қобилияти" тушунилади. Грамматик компетенция

маълум бир маънони тушуниш ва ифодалаш қобилиятини ўз ичига олади, уни муайян тил қоидаларига биноан тузилган иборалар ва жумлалар шаклида расмийлаштиради (ёдланган намуналарни механик такрорлашдан фарқли ўлароқ)" [3:107-108]. Грамматик компетенцияни бундай тушуниш унинг таркибидаги қуйидаги қисмларнинг мавжудлигини назарда тутади:

а) лексик бирликларни мазмунли нутқ сўзлашувига айлантирадиган грамматик қоидаларни билиш;

б) грамматик воситалар билан ишлаш қобилияти ва кўникмалари, коммуникатив масалаларни хал қилиш учун турли хил мулоқот вазиятларида чет тилидаги нутқ фаолиятида грамматик ҳодисаларни етарли даражада ишлатиш;

в) маълум бир маънони тушуниш ва ифодалаш қобилияти ва тайёргарлиги, унинг нутқий ифодасининг оғзаки ва ёзма шаклда, муайян тил қоидаларига биноан тузилганлиги [4:116].

Кўриниб турибдики, грамматик компетенциянинг тузилиши учта: назарий, лингвистик ва нутқ таркибий қисмларидан ташкил топган. Бироқ, бир қатор тадқиқотчилар, масалан, Л.К.Бобожанова, Р.А.Будагов, Г.В.Елизарова, Л.И.Карпова, Н.А.Кафтайлова, М.В.Лебедева, С.Г.Тер-Минасова, Т.К.Цветкова ва бошқалар ижтимоий-маданий (социокултурологик) тузилмани грамматик компетенция таркибига киритиш зарурлигини таъкидлайдилар. Лингвокултурологик ёндашувнинг ҳолатидан келиб чиқиб, лингводидактиклар грамматик жиҳат ва тилини ўрганиладиган мамлакат маданияти ўртасидаги боғлиқликнинг муҳимлигини таъкидлашади, улар нафақат когнитив асосни яратишга ҳисса қўшибгина қолмай, балки талабалар онгида турли хил лингвомаданий ташувчилар дунёси тассавурини шакллантиради, менталитет тафовутлари туфайли юзага келадиган хатоларни камайтиради, деган илмий ғояни илгари сурадилар. Методист И.В.Чернецкаянинг таъкидлаганидек, ушбу ёндашув контекстида грамматик компетенциянинг ижтимоий-маданий таркибий қисми энг аввало, бу ўрганувчиларнинг муаян коммуникатив таркибини мулоқотнинг ижтимоий-маданий контекстига етарлича етказиш учун мулоқот жараёнида турли хил грамматик воситаларни фарқлаш қобилияти ва хоҳишидан иборатдир [5:43].

Юқорида айтилган чет (инглиз) тили коммуникатив компетенциянинг таркибий қисми сифатида грамматик компетенциянинг муҳим хусусияти тушунчаси бизга грамматик компетенцияни "оғзаки ва ёзма шаклларда нутқ сўзини тушуниш ва тузиш қобилияти, билиш, таҳлил қилиш ва тушуниш кўникмалари, чет эл маданий тушунчаларни она тилда ўхшаш тушунчалар ва уларнинг ифода воситалари билан таққослаш жараёнида талқин қилиш, грамматик воситалар билан ишлаш кўникмалари, уларни маданиятлараро мулоқот жараёнида коммуникатив муаммоларни қўллаш қобилияти бўйича таққослаш" [2:80-83] ни аниқлашга имкон беради.

Грамматик компетенциянинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни таркибий асоси чет (инглиз) тилининг амалий грамматикаси саналади, унда грамматик ҳодисаларни коммуникатив бирликни шакллантириш вазифалари билан биргаликда тавсифлайди. Грамматик компетенцияни шакллантириш иш методи педагогика олий ўқув юртларининг ҳорижий филология факультети (йўналиши)да чет тилини ўқитишнинг анъанавий ва муқобил усулларини бирлаштириш орқали амалга оширилади. Албатта, ҳар иккаласининг хам ўз вазифалари ва мақсадлари бор. Масалан, анъанавий ўқитиш усуллари инглиз тили грамматик материалини сунъий нутқ ўрганиш вазиятлари орқали ўрганишни таъминлайди. Ўқитишнинг алтернатив усулларига интенсив амалий машғулотлар, муаммоли ўқитиш, лойиҳа усули, коммуникатив вазиятларни моделлаштириш, мунозара (дискуссия) ва ўйин усуллари, замонавий ахборот технологиялари ва бошқаларни киритишни таҳлил ва тавсия этамиз.

Тадқиқотни олиб бориш жараёнида бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг чет тили коммуникатив компетенциясининг таркибий қисми сифатида грамматик компетенцияни шакллантиришнинг *процессуал модели босқичларини* белгилаб олишга ҳаракат қилдик. Тадқиқот давомида аниқланган ва тажриба-синов ишларида тасдиқланган бу модел босқичлари қуйидагилардан иборат бўлди: а) тақдимот ва грамматик материални бирламчи мустаҳкамлаш; б) грамматик кўникмаларни шакллантириш ва автоматлаштириш; в) коммуникатив амалиёти; г) грамматик компетенция даражасини назорат қилиш ва рефлексия.

Ушбу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос лингвистик ва педагогик хусусиятларга эга, ҳар бирида муайян қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун турли хил методлар, усуллар ва воситалар қўлланилишини таъкидлаймиз. Қуйида уларнинг ҳар бирини муаллифлик ёндашуви асосида алоҳида-алоҳида тавсифлаб чиқишни лозим топдик.

1. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида грамматик компетентликни шакллантиришнинг биринчи босқичи. Бу босқичида грамматик компетенциянинг билим таркибий қисмини ривожлантиришга, яъни чет тилида нутқни тўғри тузиш учун мўлжалланган грамматик қоидалар бўйича билимларни ўзлаштиришга ва турли хил коммуникатив вазиятларда чет тили грамматик кўникмаларини шакллантириш учун индикатив асос яратишга қаратилади. Ушбу босқичда янги грамматик материалнинг тақдимоти ўтказилади, унинг лисоний хусусиятлари ва мазмуни очиб берилади, талабалар эътиборини одатий нутқ контекстида ўрганилаётган грамматик структуранинг ишлашига қаратилади. Янги грамматик материаллар билан танишиш ўқув-нутқий вазиятларда (кўргазма (визуал), чет тилидаги контекст, ролли ўйин, таржима тил воситалари ва бошқалар талабаларнинг лингвистик муваффақияти даражасига қараб индукция ёки дедукция методлари орқали амалга оширилади. Бизнинг назаримизда, бу босқичга таъқидланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш билан чекланиб қолмаслик зарур, деб ҳисобладик.

Ушбу босқичнинг иккинчи вазифаси ҳам мавжудлигини қайд этиш лозим яъни талаба ўрганилаётган грамматик материални лингвистик тахлилий машқларда бирламчи манба сифатида мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бундай машқларнинг муваффақиётли бажарилиши учун талаба олдига қуйидаги вазифалар берилса ва уларнинг бажарилиши қатъий назоратга олинса, талабада грамматик компетенциянинг биринчи босқичи шаклланади, деб ҳисоблаймиз. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида аниқланган ва тажриба-синов ишларида қўлланилган вазифалардан айрим намуналарни бу ўринда келтиришни лозим топдик: а) тақдим этилган вазиятларни таққосланг ва грамматик шаклларнинг маъносида умумийлик ва фарқларни топинг; б) қуйидаги жумлаларда грамматик ҳодисанинг шаклларини кўрсатинг; в) гапнинг таркибидаги грамматик шаклларнинг вазифаларини айтинг; г) қуйидаги гапларда грамматик тузилишларнинг ишлатилишини тушунтиринг ва уларни рус тилига таржима қилинг; д) берилган бир нечта маълумотлардан тегишли грамматик шаклни танланг; е) қуйидаги мисолларни таҳлил қилинг ва грамматик ҳодисани қўллаш қоидасини асосланг ва ҳ.к.

Ушбу турдаги лингвистик машқлар талабаларнинг

аналитик фикрлашларини ривожлантиради, бунинг учун энг муҳими, қўйилган мақсаддан келиб чиқиб умумлаштириш ва тилларaро трансференция қилиш қобилияти ва тайёргарлигини оширишга ёрдам беради.

2. Бўлажак инглиз тили ўқитувчисида грамматик компетентликни шакллантиришнинг иккинчи босқичи. Бу босқичда талаба ўрганилаётган грамматик структурани унинг фаолияти учун хос бўлган нутқ вазиятларида бошқаради. Ушбу босқичда назарий билимларни амалий чет тили фаолиятига ўтказиш, грамматик кўникмаларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш талаб қиладиган мулоқот шароитларига қараб ўзгартириш, фикрнинг грамматик бўёғининг адекватлигини талаб қилади. Белгиланган мақсад ва вазифаларини амалга ошириш учун қуйидаги лингвистик машқ турлари қўлланилишини тавсия этамиз:

1. *Имитацион машқлар*нинг вазифалари бўйича намунавий топшириқларнинг шартлари: а) суҳандон ортидан жумлаларни ўқинг; б) хор занжир тарзида жумлаларни ўқинг; в) грамматик шаклни белгилаб, қуйидаги жумлаларни қайта ёзинг ва ҳ.к.

2. *Алмаштириш (заҳира) машқлар*нинг вазифалари бўйича намунавий топшириқларнинг шартлари: а) алмаштириш (заҳира) жадвали ёрдамида гаплар тузинг; б) берилган сўзлардан гаплар тузинг; в) намуна бўйича гаплар тузинг; г) жадвал ёрдамида гаплар тузинг; д) аналог бўйича диалог тузинг; е) саволларга намуналар бўйича жавоб беринг ва ҳ.к.

3. *Трансформацион машқлар*нинг вазифалари бўйича намунавий топшириқларнинг шартлари: а) иккита содда гапдан мураккаб гап тузинг; б) гапларни ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилинг; в) жавоблардан фойдаланиб, диалогнинг бошланғич жумлаларини беринг; г) ўрганилган грамматик структура ёрдамида матнни гапириб беринг; д) диалог / полилог мазмунини грамматик шаклда фойдаланган ҳолда монологик шаклда етказинг ва ҳ.к.

Кўрамизки, таъкидланаётган босқичда қўйилган мақсад ва вазифалар, тавсия этилган лингвистик машқларнинг амалиётда бажарилиши талабанинг лингвистик компонентлигини шакллантиришга замин тайёрлайди, муайян маънода асос сифатида хизмат қилади.

3.Бўлажак инглиз тили ўқитувчисида грамматик компетенцияни шакллантиришнинг коммуникатив амалиёти босқичи. Бу босқичнинг мақсади ишлаб чиқариш ва рецептив хорижий тилнинг грамматик кўникмаларини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш, илгари босқичларида шаклланганларини мумкин бўлса тузатиш, коррекция қилиш, грамматик кўникмалардан грамматик қобилиятларга ўтишдан иборат. Ушбу босқичда нутқ ҳолатига қараб фаоллаштирилган грамматик ҳодисани ишлатиш учун коммуникатив вазифалар устунлик қилади. Айтилаётган мулохазаларимизни исботлаш мақсадида намунавий топшириқларнинг шартларини қуйида келтирамиз ва улар ўқув жараёнида ўз тасдиғини топганлигини таъкидлаймиз:

а) ҳикояни ўқинг ва диалог тарзда саҳналаштиринг;

б) интернет ресурсларидан фойдаланган ҳолда, чет эллик меҳмонлар учун шаҳар / музейга сиртдан (виртуал) экскурсия ташкил этинг;

в) томоша қилинган филмнинг бош қаҳрамонларининг ҳаракатларига шарҳ беринг;

г) ҳикояни тингланг ва тушунтиринг, нега...?;

д) ушбу грамматик шакллардан фойдаланиб, ҳикоянинг хулосасини тузинг ва ҳ.к.

Шундай қилиб, коммуникатив амалиёт босқичи талабага ўрганилаётган грамматик материални тизимлаштиришга ёрдам беради, самарали ва рецептив грамматик кўникма ва қобилиятларни ривожлантиришга имконият яратиб беради. Грамматик компетенцияни шакллантириш коммуникатив вазифалар, шу жумладан, реал мулоқот элементлари ва ижодий шаклдаги вазифалар билан таъминланади. Буларнинг ҳаммаси бўлажак инглиз тили ўқитувчисида грамматик компонентликни шакллантиришга, энг муҳими, лингвистик компетенцияни ривожлантиришга муайян даражада замин тайёрлайди.

4. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида грамматик компетентликни шакллантиришнинг назорат қилиш ва ифодаланган (реқлексия) босқичи. Бу босқич талабаларнинг грамматик компетенциянинг шаклланиш даражаси тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилишни, шунингдек, ўзлаштирилган грамматик материални ўзларининг баҳолаш натижаларини ўз ичига олди. Энг ишончли натижаларга эришиш учун мураккаблигига кўра, назоратнинг хилма-хил даражадаги вазифалар масалан, тестлар, мунозаралар, гуруҳ баҳслари, расмий ва ролли ўйинлар, лойиҳаларни тайёрлаш ва ҳ.к. тавсия этилади ва улар амалиётда қўлланилади, талабаларнинг грамматик компетенциясини шакллантириш даражасини ҳисобга олган ҳолда назоратга дифференциал ёндошишга имкон беради. Тадқиқотнинг тажриба-синов майдонларида қўлланилган назорат вазифаларига оид топшириқлардан намуналар келтирамиз:

а) феълнинг замон шаклини қўллаш учун машқ тузинг;

б) қуйидаги гапларда феълнинг тўғри шаклини танланг;

в) грамматикани энг яхши билиш бўйича танлов уюштиринг;

г) грамматик викторина учун саволлар тузинг;

д) компьютердаги *Power Point* дастуридан фойдаланган ҳолда грамматикага оид тадқимотни тайёрланг;

е) ўрганилган грамматик материал бўйича тест тайёрланг ва ўтказинг. Хатоларни тузатинг ва шарҳланг;

ё) слайдлардан фойдаланиб, грамматик шаклни тасвирлаш учун грамматик жадвал / диаграмма тайёрланг ва ҳ.к.

Биз томонимиздан ишлаб чиқилган ва илмий жамоатчиликка тавсия этилган назорат чора-тадбирлари ва вазифаларнинг ижобий натижалари чет (инглиз) тилининг грамматик жаҳатларини ўқитишнинг ушбу босқичида грамматик материални муваффақиятли ўзлаштирганлигидан ва шаклланган грамматик компетенциядан далолат берди. Яна шуниси муҳимки, салбий натижаларни таҳлил ва талқин қилиш ишлари талабаларнинг грамматик компетенциясини шакллантиришдаги бўшлиқларни аниқлаш, талабалар грамматик компетенциясини шакллантириш даражасига мослаштирган ҳолда вазифалар тизимини тузатиш имконини беради, алоҳида “йўл харитаси”ни ишлаб чиқишимизга сабаб бўлди.

Хуллас чет (инглиз) тилининг грамматик компетенциясини шакллантириш жараёни биз томондан ишлаб чиқилган ва амалиётда синаб кўрилган босқичларнинг кетма-кетлигида янада долзарблашади. Ҳар бир кейинги босқичнинг мазмуни-моҳияти, қўйилган мақсад ва вазифаси грамматик компетенциянинг шаклланиш даражасини ва талабанинг ўқув ва когнитив жараёнда коммуникатив фаолияти ортиб бораётган ҳолатини ифодалай берди. Таъкидланган босқичларнинг ҳар бирида қўйилган вазифалар бир-бири билан узвий чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларни ўқитиш босқичига ва грамматик компетенцияни шакллантириш даражасига қараб параллел равишда қўллаш имкониятини таъминлайди.

Энди навбатдаги муҳим муаммонинг ечимини аниқлашга тўғри келади: бўлажак инглиз тили

ўқитувчисида грамматик компетентликнинг шакллантириш кўрсаткичларининг аниқлаб олишимиз зарур. Бу борада хорижий илмий-методик адабиётлар ўрганиб чиқилди, улардаги тегишли фикр-мулоҳозалар назарий асос сифатида танлаб олинди ва умумлаштирилди. Натижада, бизнинг назаримизда, талабаларнинг грамматик компетенциясининг шаклллантириш кўрсаткичларини 4 та мезондан иборат, деб белгиладик. Улар: *когнитив, операцион-фаоллик, мотивацион ва рефлексив* мезонларидир. Илмда хилма-хил фикр-мулохазалар бўлгани учун биз бу ўринда баъзи изоҳларни таъкидлашни лозим топдик. Методистлар фикрига кўра, *когнитив мезон* грамматик билимлар мажмуини қамраб олади. *Операцион-фаолият мезони* грамматик кўникма ва қобилиятлар гуруҳини ҳамда касбий йўналтирилган чет тилида нутқ фаолиятини амалга оширишга тайёргарликни ўз ичига олади. *Мотивацион мезон* чет тилининг грамматик жиҳатини ўзлаштиришга бўлган мотивацион эҳтиёжнинг ўсишини кўрсатади. *Рефлексив мезон* талабанинг бу жараёнда ўзининг таълим, билим, когнитив ва коммуникатив фаолиятига ҳамда шахсий фазилатларига баҳо беришни назарда тутади [1:4]. Бундай даражадаги тавсифларни бошқа илмий-методик адабиётларда ҳам хилма-мил вариантларда учратамиз. Лекин уларнинг хаммаси бир-бирини муайян маънода тўлдиради ёки бири-иккинчиси такрорлайди. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, тўртта мезонлар билан чегараландик ва тадқиқотни олиб бориш жараёнида уларга асосландик.

Хулоса қилиб айтганда, қуйидагиларни таъкидлаш лозим:

а) Бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг чет тили коммуникатив компетентциясининг таркибий қисми сифатида грамматик компетенция муайян грамматик билимлар, кўникмалар, қобилиятлар ва коммуникатив ҳамда касбий вазифаларни ҳал қилиш учун етарли даражада, ўқув амалиётида самарали фойдаланишга тайёр бўлган мураккаб интегратив таълимдир.

б) Биз томонимиздан ишлаб чиқилган, тадқиқот давомидаги тажриба-синов ишларида тасдиқланган ва амалиётга тавсия этилган бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг грамматик компетентлигини шакллантиришнинг босқичма-босқич технологияси ўзини мутлоқ оқлади. Унинг когнитив, фаоллиги, мотивацион ва рефлексив кўрсаткичлари турли лингвомаданий тушуниш ва идрок этишга қаратилган дидактик-методик стратегияларни шакллантиришга асос бўла олади.

в) Биз томонимиздан ишлаб чиқилган ва тавсия этилган босқичларнинг кетма-кетлиги ва уларнинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари грамматик компетенцияни шакллантириш даражасининг талаб даражасида бўлишига, талабанинг чет тилидаги коммуникатив ва бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг касбий фаолиятидаги ролини оширишга ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Гитман Е.К., Долматова Н.С. Модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов на основе блочно-модульной технологии (Электрон ресурс) // Фундаментальные исследования. 2014. № 12-4. URL: http://www. Fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36199 (дата обращения: 19.06.2018). –С.4

2. Кашенкова И.С. Роль грамматической компетенции при определении целей обучения грамматической стороне иноязычной речи специалистов-международников // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. № 8(26): в 2 ч. ч. I. –С. 80–83.

3. Обще европейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка/ Департамент по языковой политике, Страсбург. -М.: МГЛУ, 2005. –С. 107-108.

4. Рябцева О.М. Формирование грамматической составляющей иноязычной компетенции // Изв.Юж. фед. ун-та техническкие науки. 2010. №10.Т. – С.11. 116.

5. Чернецкая И.В. Профессионально-направленное обучение грамматике английского языка студентов старших курсов филологических факультетов педагогических вузов (английский язык как вторая специальность): дис. … канд. пед. наук. СПб., 2001. –С.43.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида грамматик компетенцияни шакллантириш босқичлари, лингвистик топшириқларнинг ўзига хос хусусиятлари, когнитив, операцион-фаоллик, мотивацион ва рефлекцив мезонлар ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы формирования грамматической компетентности у будущих учителей английского языка, особенности языковых задач, познавательные, операционально-деятельностные, мотивационные и рефлексивные критерии.

SUMMARY

The article discusses the stages of formation of grammatical competence in pre-service English teachers, the peculiarities of linguistic tasks, cognitive, operational-activity, motivational and reflexive criteria.

BIOLOGIK FAOL QO`SHIMCHA MAHSULOTLARNING TURLARI VA ULARNI SPORTDA QO`LLASH TAMOYILLARI

B.B.Kipchakov - *dotsent*
Samarqand davlat universiteti
P.J.Mamutov – *assistent o'qituvchi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Таянч сўзлар: спорт, соғлом турмуш тарзи, жисмоний маданият, фармокология, реабилитология, диетология.
Ключевые слова: спорт, здоровый образ жизни, физическая культура, фармокология, реабилитология, диетология.
Key words: sport, healthy lifestyle, physical education, pharmacology, rehabilitology, dietetics.

Inson bu tabiatning bir qismi bo'lib, inson va tabiyat bir- biriga bog`liq va muhtojdir. Biz xujayralarimizga zarur bo`lgan energiya, suv va quruvchi moddalarni tabiyatdan olamiz.

Shunday qilib, birinchi navbatta bizga havo bilan kislorod kerak. Kislorod yordamida hujayralarda energiya hosil bo`ladi. Ikkinchidan, bizga suv kerak, shunki suv barcha hujayralarimizning yashashi uchun universal biologik muhit hisoblanadi. Uchinchidan, organizmga uzluksiz ravishda, tabiyatdan, quvvat hosil bo`lishi, hujayra shakllanishi, garmon va fermentlar hosil bo`lishi, suyak, paylar, bo`g`inlar, teri, tirnoq va sochlar hosil bo`lishi uchun ozuqa moddalari kirishi lozim.

Biz nima uchun biologik foal qo`shimchalar bilan ovqat ratsionimizni to`ldirish yoki o'larni qo'llashni anglashimiz uchun, avval biz insonga ovqat nima uchun zarurligini tushunib olishimiz kerak.

1. Quvvat uchun. Uglevodlar va yog`lardan, ayrim hollardaoqsillardan organizmda quvvat hosil bo'ladi yoki hazm qilinishi natijasida hujayrada energiya beruvchi glyukoza hosil qilinadi.

2. Qurulish materiali sifatida.Oqsil, yog` va xolesterindan organism hujayra yasaydi, shikastlanganlarini qayta tiklaydi. Misol uchun kal`tsiy va fosfordan suyak to`qimasini quradi va xolesterindan garmonlar hosil bo`ladi.

3. Hayotiy jarayonlarni boshqarish ushun. Ovqat tarkibida minglab moddalar bo`lib, ular organizmda barcha hayotiy zarur jarayonlarni boshqarib tartibga solib turishga yordam beradi. Misol uchun, kislorod atomidan tashkil topgan erkin radikallar hujayralarni halok qilish reaktsiyasini boshlab yuborganda, antioksidant moddalar hujayralarni asrab qoladi.

Yoki fermentopatiya sababli immunitet hujayralari faolligi pasayganda, moddalar almashinuvi susayganda vitaminlar, minerallar va o`simlik fermentlari bu jarayonlarni tiklashga yordam beradi.

4. Rohatlanish uchun. O`z o`zidan ochlikni qondirgan paytimizda, qonda rohatlanish garmolari ko`payib, huzurlanish va kayfiyat ko`tariladi. Ammo, zamonaviy ozuq-ovqat sano`ati esa, bu etmaganday huzur topish jarayoniga sun`iy aralashish yo`llarini topib olgan. Afsuski, ko`pchilik insonlar faqat shu ehtiyoj uchungina ovqatlanishadi.

Taxminan 3000 yil oldin Gippokratning aytgan so'zlari bugungi kunda ham dolzarbligini yuqotgani yuq: "Ovqatingiz sizning tibbiyotingiz, dorilaringiz sizning ovqatingiz bo'lsin" deganlar.

So`nggi vaqtlari sportda biologik faol moddalarni iste`mol qilish bilan bog`liq doping holatlari ham uchramoqda.

Sport olamida biologik faol qo’shimchalardan foydalanish 90yillarning o`rtalarida boshlangan va keng miqyosli biznesga aylangan. Dastlab, bodibilding bilan shug`ullanuvchilar orasida ulardan foydalanish o`sib bordi va asta-sekin boshqa sport turlariga o`tdi. Hozirda biologik faol qo`shimchalar bozorida ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarni sanab bo`lmaydi.

Biologik faol qo`shimchalar bilan bog`liq muommo shundaki, ularni ishlab chiqarilishi dorilar kabi ehtiyotkorlik bilan boshqarilmaydi. Nazariy jihatdan, ular kamdan-kam hollarda va to`yimli ovqatlanish uchun qo`shimcha sifatida ishlatilishi kerak, afsuski, ba`zilar ularni eng to`yimli dietani almashtirishga harakat qilishadi. Nima uchun ulardan foydalanish kamdan-kam hollarda oqlanadi?Biz organizmga etarlicha miqdordagi energiya va kerakli ozuqaviy moddalarni yaxshi ovqatlanish bilan olishimiz mumkin va kamdan-kam holatlarda (energiya sarfi kuniga 5000 kkaldan yuqori bo`lgan sportchilar) biologik faol qo`shimcha moddalarga murojaat qilishlari kerak bo`ladi.

Oziq-ovqat qo`shimchalari sanoatida burilish nuqtasiga aylangan ikkinchi holat, Uimbldon turnirida bir nechta tennischilarning Nandrolonda (uzoq vaqt ta`sir ko`rsatuvchi anabolik steroid) o`tkazilgan test javoblari bilan bog`liq edi. Bir vaqtning o`zida bir nechta sportchining analiz javoblarida nandrolon aniqlangandan so`ng, ular nima bo`lganini bilib olishdi. Tekshiruv natijasida ular nandrolon sportchilarga turnir tashkilotchilarining o`zlari tomonidan taklif qilingan biologik faol qo`shimchalarida bo`lganligi aniqlandi.

2001-yilda Kyol`n Universiteti (Germaniya) xodimlarining tadqiqotlari aks etgan Xalqaro Olimpiya Qo`mitasining qo`llanmasi nashr etilgan,unda 25 dan ortiq mamlakatdan internetorqali buyurtma qilingan 600 dan ortiq turli xil biologik faol qo`shimchalarni o`rganishdi. Gollandiyadan buyurtma qilingan barcha sinovli biologik faol qo`shimchalarning 25 foizida taqiqlangan moddalar, Buyuk Britaniya, AQSh va Avstriyadan buyurtma qilingan sinovli qo`shimchalarning tahminan 20 foizida sportda taqiqlangan moddalar aralashmalari mavjudligi aniqlandi. Ushbu natijalar, biologik faol qo`shimchalarni iste`mol qilish natijasida doping janjallarining ko`payishi bilan birga, muammoga yanada ko`proq e`tibor berishga majbur qildi.

Rivojlangan mamlakatlar muammoni qanday hal qilishni boshladilar?

90-yillarning oxirida biologik faol qo`shimchalarning samaradorligi va ularning ta`sirini faol o`rganish boshlandi. Avstraliya sport instituti professori Luis Burke va Louboro universiteti professori Roland Mogxan ushbu mavzuni o`rganishda katta hissa qo`shdilar.

Hozirgi vaqtda olib borilgan izlanishlarga ko`ra, barcha biologik faol qo`shimchalarini 3 toifaga bo`lish mumkin:

1 guruh - samaradorligi isbotlangan biologik faol qo`shimchalar;

2 guruh - qo`shimcha dalillarni talab qiladigan biologik faol qo`shimchalar;

3 guruh - tadqiqotlarda mutlaqo samarasiz bo`lib chiqqan biologik faol qo`shimchalar.

Birinchi guruh, ya`ni samaradorlikka ega bo`lgan, ya`ni kreatin, bikarbonat va kofein o`z ichiga olgan biologik faol qo`shimchalarni o`z ichiga oladi. Qolgan guruhlar haqida esa ma`lumotlar etarli emas.

Vaqti-vaqti bilan biologik faol qo`shimchalari samaradorligi haqida noto`g`ri tushunchalar ajablantiradi. Masalan, doping uchun namunalar olinayotganda sportchi so`rovnoma to`ldiradi, bunda dori-darmonlarga qo`shimcha ravishda ishlatiladigan biologik faol moddalar kiritilishi kerak. Ma`lum bo`lishicha bunday so`rovnomada bitta sportchi 18 ta biologik faol qo`shimchalarni ko`rsatgan. Shubhasiz bu o`rnak bo`ladigan holat emas.

Xo`sh, bu muammo qanday hal qilindi?Ma`lumot sifatida Britaniyani misol qilish mumkin.Hozirda Buyuk Britaniyada, Londonda WADA tomonidan akkreditatsiyadan o`tgan laboratoriya mavjud. 2006-yilda Buyuk Britaniya Olimpiya o`yinlarini o`tkazish huquqini qo`lga kiritishi bilan, laboratoriya rahbariyati biologik faol qo`shimchalarini sinovdan o`tkazishni boshladi. Oziq-ovqat qo`shimchalarining taqiqlangan moddalar bilan ifloslanishi muammosi sport to`garaklarida jiddiy muammoga aylanganligi sababli, laboratoriya rahbarlari biologik faol qo`shimchalarni sinovdan o`tkazish va uning xavsizligini sertifikat bilan tasdiqlashni ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb topishdi.

Sportchilarning ovqat ratsionida biologik qo`shimcha mahsulotlar **quyidagi maqsadlarda ishlatilishi mumkin**:

- ovqatlanishni tartibga solish, organizmga oziq-ovqatlar bilan kelib tushadigan oziqaviy moddalar defitsitini o`rnini tezda to`ldirish, shuningdek, oziqaviy va energetik moddalar kontseptsiyasiga muvofiq ratsional` oziqlanishni yulga quyish;

- kasallik paytlarida organizmning ozuqaviy moddalarga bo`lgan fiziologik ehtiyojini qondirish, shu bilan birga patologik jarayonda metabolik shikastlangan a`zolarni qayta tiklash.

BFQlar o`zining samoradorligi va sportchi organizmiga ta`sir ko`rsatishi buyicha quyidagi gruhlarga; nukleotidlar, antioksidantlar, adaptogen va nootroplarga bo`linadi.

Nukleotidlar - plastik ta`sir xususiyatiga ega bo`lgan dori-darmonlar, hujayralarning tiklanishiga va ularning ichida regenerativ jarayonlarini kechishiga yordam beradi, anabolik xususiyatlari va distrofiyaga qarshi ko`rsatish xususiyatigsha ega. Uglevod almashinuviga ta`sir ko`rsatadi, ferment va kofermentlarni etishmasligi to`ldirishda ko`maklashadi, yurak va skelet mushaklarida modda almashinuvini yaxshilaydi. Jismoniy zo`riqishlar natijasida rivojlangan miokard distrofiyasini oldini olishida va davolashda bu guruh dorilarning ahamiyati kattadir. Bu guruhga kaliy orotat, riboksin, ATF, oqsil aralashmalari va ozuqa qo`shimchalar kiradi. Energetik ta`siriga ega bo`lgan dori darmonlar. Kislorod etishmovchiligiga (gipoksiya organizmni turg`unligini oshiradi). Kerakli energetik moddalarni ehtiyot qiladi, metabolik reaktsiyalarga tezda kirishadi va Krebs tsiklida tez so`riladi va sarflanadi, fermentlarni va kofermentlarni aktivligi oshiradilar, katta yuklanishlarda

organizmda hosil bo`ladigan zararli radikallarni miqdorini kamaytiradi. Bu guruh dori darmonlarga karnitin xlorid, pikamilon, yantar kislotasi, panangin, nootropil kiradi.

Antioksidantlar (vitamin E, tokoferollar va boshqalar) uzoq vaqt davom etadigan mashg`ulotlarda lipidlarning ortiqcha ko`p miqdori hosil bo`ladigan zararli moddalarni ta`sirini o`tmaydigan qilib qo`yadi.

Adaptogenlar - bular asosan o`simliklardan olinadigan biostimulyatorlardir (jen`shen`, xitoy limonniki, levziya (maral ildizi). Bular qatoriga va kompleksli dorilar ham kiradi Ular organizmni turli xil ekstremal ta`siriga qarshilikni oshiradi, yuklanishlardagi funktsional o`zgarishlarni tiklashga ko`maklashadi. Tezlik va kuchli yuklanishlarda, zo`riqish bilan hamda o`ta diqqat va murakkab koordinatsiyali harakat talab qiluvchi sport turlarida samarali qo`llaniladi.

Nootroplar - bosh miyaning integrativ mexanizmlariga bevosita aktivlashtiruvchi ta`sir ko`rsatadigan, xotirani yaxshi-laydigan, fikrlashni stimullashtiradigan, bosh miyani stress ta`sirotiga chidamliligini oshiradigan preperat. Nootroplar koordinatsiyani yaxshilabgina qolmay, sportdagi yo`qolayotgan ko`nikma va texnikani tiklanishini tezlashtiradi.

Nootrop preparatlar modda almashinuvi jarayoniga ta`sir ko`rsatgani uchun ularni metabolik terapiya preparatlari qatoriga qo`shadilar. Bu preparatlarni kechki paytlariva psixomotor qo`zg`alishda qabul qilish mumkin emas.

Bugungi kunda biologik faol qo'shimchalar uch guruhga bo'lingan. Bunga quyidagilar kiradi:*eubiotiklar, nutrisevtiklar va parafarmatsevtiklar*.

Eubiotiklar- biologik oziq-ovqat qo'shimchalari bo'lib, uning tarkibiy qismlari mikroorganizmlar va bakteriyalarning hayotiy faoliyati mahsulotidir, ularning foydali ta'siri oshqozon-ichak trakti mikroflorasini boshqarishda ifodalanadi.

O'z navbatida ular 3 guruhga bo'linadi: probiyotiklar, sinbiotiklar, prebiyotiklar.

Probiyotikalar mikrobial dorilar, prebiyotikalar esa bakterial emas.Sinbiotiklar pro va prebiyotiklarning oqilona birikmasi natijasida olinadigan dorilar. Eng keng tarqalgan probiyotiklar bifidobakteriyalar va laktobakteriyalardir. Ular yogurt, kefir, bifidok, muzqaymoq yoki turli xil oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash uchun ishlatiladi. Probiyotiklar organizmdagi mikrobial muvozanatni oldini olish, shuningdek ichakning yallig'lanishi, gastrit, o'tkir ichak infektsiyalari va boshqalar uchun ishlatiladi.

Turli xil uglevodlar prebiyotikalar deb ataladi.Masalan, inulin, laktosul, galakto-, frukto-, oligosaxaridlar. Prebiyotiklar ovqat hazm qilish traktining yuqori qismlarida hazm qilinmasligi va singib ketmasligiga qaramay, ular bifido va laktobakteriyalarning faol o'sishi va ko'payishini keltirib chiqarishi mumkin.

Oziq-ovqat qo'shimchalarining keyingi guruhi – ***nutrasevtiklar*** hisoblanadi. Ular vitaminlar, makro- va mikroelementlar, aminokislotalar, ozuqaviy qo’shimchalar, vitaminlarga o'xshash moddalar kabi inson organizmidagi muhim oziqlantiruvchi omillarni qoplash uchun ishlatiladi.

Ushbu guruhning biologik faol qo'shimchalari, qoida tariqasida, kontrendikatsiyaga, nojuya ta'sirga ega emas va profilaktika maqsadida qo'llaniladi. Ular umumiy shifobaxsh ta'sirga ega.

Boshqa BFQdan farqli o'laroq, ular farmatsevtik yoli bilan emas, balki oziq-ovqat texnologiyalari yordamida olinadi. Ular ozuqa moddalarining singishini yaxshilaydi, gomeostazni ta'minlaydi, toksinlarni tanadan olib tashlash jarayonlarini kuchaytiradi, to'qimalarning regenerativ qobiliyatini yaxshilaydi, metabolizmni yaxshilaydi va hokazo.

Nutritsevtiklar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- aminokislotalar manbalari;
- yog 'kislotalari, yog'da eruvchan lipidlar va lipidlar manbalari;
- uglevodlar manbalari;
- xun tolasi manbalari;
- mineral moddalar manbalari;
- suvda eruvchan vitaminlar manbalari.

Aminokislotalarning manbalari: aksariyat hollarda ular oson hazm bo'ladigan, tayyor quruq uglevod-oqsil-yog '-mineral-vitamin aralashmalari shaklida ishlab chiqariladi, ular tarkibida 97% hazm bo'ladigan sut, tuxum, soya oqsillari mavjud. Ularning asosiy vazifasi an'anaviy parhezni ajralmas aminokislotalar (metionin, lizin) bilan qo'shimcha boyitishdir. Ko'pincha ular sportchilar tomonidan mushak massasining tez o'sishi uchun ishlatiladi, ular jigar va qon tomirlari kasalliklarida qo'llaniladi.

Parafarmatsevtiklar - bu tabiiy holda tayyorlanadigan dori-darmonlarga yaqin moddalar guruhi bo’lib, organlar va organlar tizimining ishiga farmokologik emas, balki filologik ta'sir ko'rsatadi.

Parafarmatsevtiklar dori-darmon preparatlaridan past dozada farq qiladi, ammo ular faqat shifokor ko'rsatmasi bo'yicha qabul qilinadi.

Bularga polisaxaridlar, bioflavonoidlar, glikozidlar, saponinlar, organik kislotalar, alkaloidlar, efir moylari kiradi, ya'ni bu o'simlik va hayvonot manbalaridan olingan preparatlar yoki ularning sintetik analoglari hisoblanadi.

Ularning ta'siri markaziy asab tizimining faoliyati va oshqozon-ichak trakti mikrobiosenoziga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, ko`pchilik biologik faol qo`shimchalarning tarkibini mavhumligi (ko`p holatlarda ishlab chiqaruvchi tomonidan tarkibining aniq ko`rsatilmasligi) va ushbu biologik faol qo`shimchalar sportchilarga doping sifatida ta`sir etishi, nojo`ya ta`sirlar ko`rsatishi ushbu qo`shimchalardan foydakanmaslikka sabab bo`ladi.

Ko`pgina tibbiy vositalar organizmga katta ta`sir qiladi. Bu vositalarning noto`g`ri qo`llanilishi, organizm holatiga mos kelmasligi, dozirovkasi ko`payib ketishi, sportchilarning sog`lig`iga salbiy ta`sir etishi va ish qobilyatining yomonlashishiga olib keladi. Shuning uchun buni qo`llashda sportchilarning individual holatini, yoshini, jinsini sog`ligini, jismoniy rivojlanishiga, organizmning konkret holatiga, mashg`ulotning yoki musobaqaning bosqichi va xarakterini hisobga olish kerak. Bu vositalar shifokor ko`rsatmasi asosida qo`llaniladi.

Adabiyotlar

1. Биологически активные добавки / Шварц Г. Я. // «Банкетная кампания» 1904. Большой Иргиз. -М. : Большая российская энциклопедия, 2005. -С. 498-499. (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004-2017, т. 3). ISBN 5-85270-331-1.
2. Волгарев М. Н., Тутельян В. А., Батурин А. К. Биологически активные добавки - нутрицевтики и их использование с профилактической и лечебной целью при наиболее распространённых заболеваниях // III Международный симпозиум. — Тюмень, 1997.
3. Govind Shukla, Sangita Kumari, Anna Victoria, Zamora Maguddayao, Shivani Prashar, C.J. Sampath Kumar: NUTRACEUTICALS: THE FUTURE THERAPEUTICS - International Journal of Pharmacology & Toxicology ISSN-2249-7668 / 4(3), 2014, 146-150.

REZYUME

Maqolada sportchilarning ovqat ratsionida biologic qo`shimcha mahsulotlari, ovqatlanishni tartibga solish, organizmga oziq-ovqatlar bilan kelib tushadigan oziqaviy moddalar, shuningdek, oziqaviy va energetic moddalar kontseptsiyasiga muvofiq ratsional` oziqlanishniyulga quyishhaqida keng ba yonetilgan. Shuningdek, kasallik paytlarida organizmning ozuqaviy moddalarga bo`lgan fizi-

ologik ehtiyoji, patologik jarayonda metabolik shikastlangan a`zolarni qayta tiklash, biologik foal moddalar samoradorligi va sportchi organizmiga ta`sir ko`rsatishi buyicha tushunchalar berilgan. Maqola mo'tadil mavhum xarakterga ega va shubhasiz kelajakdagi eksperimental tadqiqotlarda birinchi qadamdir.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно описывается введение биодобавок в рацион спортсменов, регулирование питания, нутриентов в организме, а также введение рационального питания в соответствии с концепцией нутриентов и энергии. Также есть понимание физиологических потребностей организма в питательных веществах во время болезни, восстановления метаболически поврежденных органов в патологическом процессе, эффективности биологически активных веществ и их влияния на организм спортсмена. Статья носит умеренно абстрактный характер и несомненно, является первым шагом в будущих экспериментальных исследованиях.

SUMMARY

The article describes in detail the introduction of dietary supplements in the diet of athletes, the regulation of nutrition, nutrients in the body, and the introduction of a balanced diet in accordance with the concept of nutrients and energy. There is also an understanding of the physiological needs of the body for nutrients during illness, the restoration of metabolically damaged organs in the pathological process, the effectiveness of biologically active substances and their effect on the athlete's body. The article is moderately abstract and is undoubtedly the first step in future experimental research.

ИНТЕНСИВ ЖИСМОНИЙ ЮКЛАМАЛАРНИНГ ЮҚОРИ ТОИФАЛИ СПОРТЧИЛАРНИНГ ФИЗИОЛОГИК ҲОЛАТИГА ТАЪСИРИ

Б.Б.Кипчаков – *доцент*
Самарканд давлат университети
А.Қ.Утепбергенов – *доцент*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: машғулот, спортчилар, юклама, иммунитет, кўрсаткичлар, витаминлар, стресс, гипотеза, ўзгаришлар.
Ключевые слова: тренировка, спортсмены, нагрузка, иммунитет, показатели, витамины, стресс, гипотеза, изменения.
Key words: training, athletes, pression, immune system, results, vitamins, stress, hypothesis, changes.

Спортчиларни жисмоний формага келтириш жараёни кўпинча уларнинг бу даврдаги физиологик ҳолатидаги муаммолар, энг аввало бажарилган юкламаларнинг тезлиги ва давомийлигига боғлиқ ҳолда тўқима ва гуморал иммунитетнинг ҳар хил даражада ифодаланган тушиши билан мураккаблашади.

Юқори тоифали профессионал спортчилар ўткир респиратор инфекциялар (ЎРИ) бўйича хавф гуруҳига киради ва бу аҳамиятли даражада тренировка жараёнини мураккаблаштиради ва спортчиларнинг мусобақа даврдаги натижасини пасайтиради. ЎРИ спортчиларда бошқа касалликларга қараганда кўпроқ учрайди ва аҳолига нисбатан 4 баробар кўпроқ чалинади. ЎРИ билан максимал касалланганлик мусобақа даврдаги интенсив машғулотлар даврида ва узоқ масофаларга югуришдан сўнг кузатилади. Шунақа нуқтаи назар борки, спортчилар иммун тизимининг ҳар хил соҳаларидаги ҳаттоки аҳамиятсиз муаммоларнинг комбинациялашган таъсири ЎРИ га қаршилигини пасайтиради.

Юқори тоифали спортчиларда кўпинча безовталик, депрессия, уйқунинг бузилиши билан ифодаланадиган психологик муаммолар пайдо бўлади.

Интенсив машғулотлар ва мусобақа охирида стресс тезкорлигини оширишни, гепатобилиар тизим ва буйраклар ҳолатини ёмонлашганлигини кўрсатувчи қатор биохимик кўрсаткичлар ўзгариши мумкин.

Интенсив машғулот юкламалари рух метаболизми ўзгаришлари билан кечади: қон зардоби ва мускулларда рух миқдори пасаяди. Бунинг таъсирида чидамлилик пасаяди ва Th 1- лимфоцитлар функцияси пасаяди, табиий тўқима-киллерларнинг, фагацитозларнинг фаоллиги сусаяди.

Спортчиларда интенсив машғулотлар ва мусобақаларда тез-тез кузатилувчи ошқозон-ичак тракти симптоматикаси аҳамиятли эътиборни қозонади: диарея, қайт қилиш, оғиз қуриши ва қорин соҳасидаги оғриқлар. Машғулот пайтида ривожланувчи иситувчи ва оксидловчи стресс ичак барьерининг бир бутунлигини бузади, ичакдан қон оқимига эндотоксинлар келишига олиб келади ва иммун тизими реакциялари ривожланишига олиб келади.

Иссиқлик ва иммун стресси коррекциялари муаммоси ҳамда ичак барьерида ўтказувчанликнинг бузилиши каби муҳим оқибатлар очиқлигича қолмоқда. Кўпинча интенсив жисмоний юкламалар жигар-оғриқ синдромини ривожланишига олиб келади, бу патологик ҳолат бўлиб ўнг қовурға ости оғриқлари ва жигарнинг функционал ҳолати бузилишлари билан характерланади.

Кузги даврдаги машғулотлар ва мусобақалар жараёнида спортчиларнинг тўртдан уч қисмида организмнинг А витамини билан таъминланиши анча пасаяди, қиш даврида эса – 100 % текширилувчиларда. Йилнинг иккала даврида ҳам организмнинг В1 ва В2 витаминлари билан етарлича таъминланманлиги кузатилади. Тренировка цикллари даврида В2 витамини билан етарлича таъминланмаган шахслар ҳиссаси ўсади. Куз даврида магний (56,3 % спортчиларда) ва натрий (33,3 % спортчиларда) концентрациясининг пасайиши рўй беради. Йил мавсумига боғлиқ бўлмаган ҳолда қон зардобида кальций миқдори (40,0 – 66,7% текширилувчиларда), калий миқдори абсолют ва индивидуал кўрсаткичлар бўйича (53,3 – 66,7 % да), хлоридлар (50,0 -90,0 % да), темир (53,3 – 60,0 %) миқдорларининг пасайиши рўй беради. Бу ўз вақтида ташхислаш ва спортчилар организмининг витамин-минерал миқдорини коррекциялаш заруриятини келтириб чиқаради.

Спортчилар тайёрлашдаги аҳамиятли муаммолардан бири ҳаддан зиёд шуғулланиш бўлиб, у ўз ичига спортча ташаббус йўқлиги, кайфият тушишлари, жаҳлдорлик, мўлжаллаштириш муаммолари, уйқу бузилиши, чидамлиликни пасайиши, юрак уришини тезлашиши, жароҳатларни кўпайиши ва тез-тез касалга чалинишни ўз ичига киритади. У мунтазам шамоллаш ва унинг марказий асаб тизимига таъсири билан чақирилиши мумкин ва бу депрессив кайфият, чарчоқ, нейрогормонал ўзгаришлар билан кечади.

ҲЗШ нинг патофизиологияси кўп жиҳатдан ноаниқ бўлиб қолаяпти. Уни тушунтириш учун бир неча гипотезалар илгари сурилади: мускулларда гликоген миқдорини пасайиши, оксидловчи стресс, глютамин гипотезаси, нейротрансмиттер серотонин фаоллиги роли, автоном асаб тизими, гипоталамус. Санаб ўтилган гипотезалардан ҳеч бири ҲЗШ нинг ҳамма жиҳатларини тушунтирмайди.

Цитокин гипотезаси тахмин қиладики, ҲЗШ машғулот ва тикланиш ўртасидаги дисбаланс томонидан келиб чиққан ҳаддан зиёд стрессга физиологик адаптация ҳисобланади. ҲЗШ ривожланишида интерлейкинлар иштирок этади: ИЛ-1β, ИЛ-6 и ФНО-α. Бу гипотезанинг жалб қилувчи жиҳати шуки, цитокинлар ҲЗШ нинг ҳамма намоён

бўлувчи жиҳатлари асосида ётувчи механизмларда ишлайди.

ҲЗШ да Th 2- жавоб фаоллашади ва Th1 жавоб пасаяди, С иммун статуси ва биринчи навбатда цитокин профили билан ўта шуғулланган спортчиларнинг инфекцияларга юқори қабул қилувчанлиги билан боғлиқ. Маълумки, бактериал ва вирусли инфекцияларга протектив иммунитет учун Th1- жавоб жавоб беради ва катта юкламалардан кейин Th 1-цитокинлар даражаси ноаниқ даражагача тушади ва шу билан бир вақтда Th 2 – цитокинлар даражаси (ИЛ-6, ФНО-α, ИЛ-10) бирдан ошади.

Шуни таъкидлаш керакки, бу йўналишларда ишлар жуда кам ва уларда қарама-қарши маълумотлар келтирилган.

Ҳозирги вақтда тренировка жараёнининг натижавийлигини ошириш ва интенсив жисмоний юкламаларнинг негатив оқибатларини четлатиш имкониятларини ошириш фармакологик қўллаб-қувватлашларсиз имкони йўқ. Тренировка жараёнини оптималлаштириш йўлларидан бири спортчилардаги ҳаракатларни чеклаши мумкин бўлган, интенсив жисмоний юкламалар чақирган касалликларни ўз вактида диагностика қилиш ҳисобланади. Бундай касалликларга ичак паразитозлари киради, улар иккиламчи иммунтанқислиги чақириб, иммун жавобни модуллаштиришга қодир бактериал ва вирусли инфекцияларга таъсирчанликни оширади, ошқозон-ичак трактида бузилишларни келтириб чиққаради, витаминлар сўрилишини бузади. Гельминтозлар вакцинацияга жавобни йўқ қиладилар. Бу муаммо Ўзбекистон учун жудаям муҳим, чунки республика ичак паразитозларига эндемик бўлган ҳудудларга киради.

Биз курашнинг ҳар хил турлари билан, енгил ва оғир атлетика, сузиш, футбол ва бошқа спорт турлари билан шуғулланувчи спортчи-ўсмирларни текширишдан ўтказдик: 188-145 кишини. Таққослаш гуруҳи ўз ичига 200 ва 100 та асосий гуруҳ билан жинси ва ёши билан таққосланувчи “соғлом шахсларни” ўз ичига киритди.

Ичак паразитозларини текшириш уч маротаба копроскопияни ўз ичига олади, нажас намуналари 2-3 кунлик оралиқ билан Турдиев консервантига тўпланди. Ritchii I. et.al. бойитиш усули қўлланилди. Бластоцист инфекцияси диагностикасида кўриш майдонидаги оддийлар миқдорини ҳисоблаган ҳолда унинг тезлиги баҳоланди (окуляр х 10, объектив х 40).

Спортчиларнинг Ascaris lumbricoides, Enterobius vermicularis, Hymenolepis nana ва Giardia lamblia билан зарарланиш миқдори қарийб бир хил бўлди, мос равишда 69/36,7±3,5% ва 55/37,9±4,0% ни ташкил қилди. Тошкент ва Самарқанд аҳолиси ўртасидаги ушбу турдаги паразитлар билан зарарланганлик миқдорида ҳам фарқлар аникланмади: мос равишда 48 /24,0±3,0 % ва 25 /25,0±4,3%, бу кўрсаткич спортчиларда аҳолига қараганда анча юқори ($P<0,05$).

Аҳоли ва спортчилар зарарланганлик ўртасидаги фарқлар фақат иккита паразитозларда – аскаридоз ва бластоцистозда кузатилди. Бластоцистоз фақат спортчиларда аниқланди, аҳолида аниқланмади.

Паразитози бор шахсларда тренировка юкламаларига чидамлилигини эътиборга олган ҳолда, мураббий ва спортчиларни анкеталаштириш ёрдамида клиник текширув ўтказилди. 1-жадвалда олимпия заҳирасидаги спортчиларнинг ичак паразитлари билан зарарланиш симптомлари кўрсатилган.

1-жадвал

Спортчиларда ичак паразитозларининг клиник намоён булиши частотаси (%)

Ичак паразитозлари симптомлари	Аскаридоз (ичак формаси)	Энтеробиоз	Гименолепидоз	Бластоцистоз	Лямблиоз
Сустлашиш	50	-	50	50	18,7
Чарчаш/ Чидамлиликни пасайиши	100	25	100	57,1	100
Таъсирчанлик	100	50	100	100	100
Уйқу бузилиши	83	50	100	50	62,5
Вазн йуқотиш	30	-	100	21	50
Бош оғриғи	50	-	30	-	50
Бош айланиши	-	-	-	-	-
Йиғлоқилик	-	-	-	-	-
Иштаҳа пасайиши	50	71,4	100	50	50
Диарея Доимий Баъзида қўзғалувчи	- 27,3	25/ 1,4	25	37,5	50
Нажас сони 1-3 марта 4-5 марта суткада 6-9 марта суткада	100 - -	100 - -	100 - -	100 - -	100 - -
Нажас тавсифи Шаклланмаган Ярим шаклланган Шаклланган	- 57,9 42,1	- 50 50	- 75 25	- 50 50	22 56,2 21,8
Оғиз қуриши(эпизодик)	16	-	25	25,0	43,7
Метеоризм	50	25	100	100	100
Қоринда оғриқ Ўнг қовурға ости оғриқлари (эпизодик)	30 -	30 -	30 -	25 37,5	31,9 34,3
Аллергодерматозлар	-	-	-	-	3, 1

Клиникада астено-невротик синдроми аломатлари намоён бўлди: тез чарчаш, бош оғриқлари, жахлдорлик, уйқу бузилиши, умумий тонусни пасайиши. Асабийлик, тез чарчаш, уйқу бузилиши кўп кузатилди ва улар алоҳида паразитозларда 100 % бўлди, 50 % дан кам бўлмаган ҳолатларда бош оғриғига шикоятлар намоён бўлди. Кўпчиликда машғулот юкламаларини бажаришда қийинчиликлар пайдо бўлди. Ушбу натижа ҳолат, фаоллик, кайфият методикаси бўйича анкеталаштириш ва функционал пробаларни бажаришда тасдиқланди. Шундай қилиб, ичак паразитозларида асосий симптоматика ҳаддан зиёд тайёрланиш симптомлари билан мос келади, бундан келиб чиқиб ичак паразитозлари ҳаддан зиёд тайёрланишни ўрнини боса олади. Бу ҳолатларни дифференциялаш зарур, чунки машғулот юкламаларининг тушиб кетишига ёки белгиланган даволанишни ўрнига спортчининг дам олишига олиб келади, бу эса ҳаддан зиёд тайёрланишга хос бўлган белгиларнинг йўқолишига олиб келади.

Ошқозон-ичак трактининг зарарланиш симптоматикаси доимий бўлмаган характерга эга: ич кетиши эпизодлари, 31 % дан кўп бўлмаган ҳолатда тез ўтиб кетувчи қорин оғриқлари кузатилди. Ҳожатга чиқиш суткада 3 мартадан ошмади, шаклга келмаган

ҳожат фақат лямблиозда кузатилди. Лямблиоз ва бластоцистоз билан касалланганлар қориндаги оғриқдан шикоят қилдилар, бу паразитозларда текширилганларнинг уч қисмида ўнг қовурға ости оғриқлари кузатилди. Гельминтозларда бу аниқланмади. Энг кўп кузатилган синдром метеоризм бўлиб, гименолепидоз, лямблиоз ва бластоцистоз билан касалланганларда 100 % кузатилди. Иккинчи ўринда иштаҳанинг пасайиши бўлди, диарея камроқ кузатилди. Оғиз қуриши кўпроқ лямблиоз билан касалланганларда кузатилди, лекин бу ҳолат эпизодик характерга эга бўлди. Аллергодерматоз фақат лямблиозда кузатилди.

Спортчиларнинг иммунологик кўрсаткичларига ичак паразитозларининг таъсири ҳақида маълумотлар йўқ, лекин ичак паразитозларининг иммун тизимига модуллаштирувчи таъсири маълум.

Паразитозларсиз спортчиларнинг тўқимали иммунитети кўрсаткичлари соғлом шахслардан олинган кўрсаткичлардан фарқ қилмади, лекин пасайиш тенденцияси кузатилди. Аскаридоз $CD3^+$-, $CD4^+$ -, $CD8^+$- таркибининг пасайишини ва $CD20^+$-лимфоцитларнинг переферик қондаги даражасини соғлом назоратга қараганда ошишини чақирди. $CD3^+$- ва $CD4^+$- лимфоцитларнинг таркиби паразитлардан ҳоли бўлган спортчиларнинг аналогик кўрсаткичларидан паст. Альбендазол қабул қилингандан кейин белгиланган экдистен курси тўқимали иммунитет кўрсаткичларига ижобий таъсир қилди, $CD3^+$- и $CD4^+$ лимфоцитларининг фоизли таркиби мос равишда 55,2 ± 2,9; 36,1± 2,1 и 22,5± 1,7% ни ташкил этди.

Аналогик ҳолат лямблиози бор спортчиларда кузатилди. Даволанишдан олдин соғлом шахслар билан таққослаганда переферик қондаги $CD3^+$- ва $CD4^+$ лимфоцитлар таркибининг пасайиши кузатилди, $CD3^+$- ва $CD4^+$ лимфоцитлар учун паразитозларсиз спортчилар билан таққослаганда паразитлар элиминациясидан кейин кўрсаткичлар тикланди ва даволанишдан олдинги маълумотлардан фарқ қилди. Текширилаётган спортчиларда лямблиозни даволашда фақат экдистин қўлланилгани учун тўқимали иммунитет кўрсаткичларини аниқлаш бир маротаба ўтказилди, гименолепидози бор спортчилар даволаниш курсини тугатгандан сўнг празиквантел билан паразитлар элиминациясидан кейин иммун кўрсаткичининг меъёрлашуви тенденцияси кузатилди.

Энтеробиози бор спортчиларда $CD3^+$- ва $CD4^+$ лимфоцитлари аҳамиятининг пасайиши кузатилди.

Бластоцистоз метронидазол билан бир вактда экдистен ёки эксумид ёрдамида даволанди (фитоэкдистероидларни қўллаш муддати 10-15 кун). Комбинациялашган даволаш курси тугагандан сунг тўқимали иммунитет кўрсаткичлари нормал меъёрлардан фарқ қилмайди.

Цитокинли статусни ўрганиш алоҳида қизиқиш намоён қилди. Паразитозлари бор спортчиларда Г-КСФ даражаси ошган, буни тўқимали иммунитет кўрсаткичларининг баъзи бир пасайишларини компенсацияловчи фагоцитар тизимнинг маълум кўзғалиши сифатида талқин қилиш мумкин.

Юқори тоифали спортчиларда ичак паразитозларини ўз вақтида ташхислаш ва анъанавий паразитларга қарши препаратлар ва адаптогенлар билан самарали даволаш, тренировка жараёнини самарадорлигини оширади ва жисмоний формани чўққисига эришишни оптималлаштиради.

Адабиётлар

1. Абдиев Т.А., Каримова М.Т., Умарова П.Х., Юлдашходжаев И.У., Улмасов М.М. Ситуация по гельминтно–протозойным болезням в Узбекистане. // «Вестник врача». 2007. №1. - С.75-76.
2. Залялиева М.В., Прохорова Р.С. Способ определения субпопуляций лимфоцитов. // Расмий ахборот 2001. - №4.- С.12.
3. Латыпов Р.Р. Сравнительная оценка эффективности некоторых противоэпидемических мероприятий в отношении основных кишечных паразитозов среди сельского населения Ферганской долины Респулики Узбекистан // Автореф. дис. канд мед. наук. 2011. –Ташкент: -С. 28.
4. Олейник С.А., Гунина Л.М. (ред.). Гищак Т.В. и др. Спортивная фармакология и диетология.- М.: ООО ” И.Д. Вильямс”. 2008. –С. 256.
5. Мохирева Л.В., Богадельникова И.В. Биологическая роль цинка в организме человека. //Туберкулез и болезни легких. 2011. №7. – С. 3-10.
6. Першин Б.Б**.,** Гелиев А.Б., Чуракова Г. Г. и соавт. Длительное изучение сывороточных иммуноглобулинов у профессиональных лыжниц в тренировочном периоде. // «Иммунология». 2003. №5. - С.298-304.
7. Першин Б.Б. и соавт. Реакция иммунной системы на физические нагрузки. // Russ. J. Immunol. 2002.
8. Рахманов Р.С., Кузнецова Л.В., Блинова Т.В. и осавт. Витаминно-минеральный статус спортсменов-гребцов в период тренировочно-соревновательного цикла. // Вопросы питания. 2013. Т. 82, № 4. - С. 76-81.

РЕЗЮМЕ

Мақолада юқори тоифали спортчиларнинг интенсив жисмоний юклама ҳамда ҳаддан зиёд шуғулланиш синдромини шакллантирувчи механизмлар таъсирида физиологик ҳолатидаги ўзгаришлар ва бу ўзгаришларга ичак паразитозларининг таъсири ва тренировка жараёнининг самарадорлиги кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются изменения физиологического статуса высококвалифицированных спортсменов, обусловленные интенсивными физическими нагрузками, включая механизмы формирования синдрома перетренировки и влияние кишечных паразитозов на эти сдвиги и эффективность тренировочного процесса.

SUMMARY

The article discusses changes in the physiological status of highly qualified athletes, caused by intense physical activity, including the mechanisms of overtraining syndrome formation and the influence of intestinal parasitosis on these changes and the effectiveness of the training process.

O'QUVCHILARDA O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH VA BAHOLASHGA DOIR PISA TOPSHIRIQLARI

Sh.Murodova - *o'qituvchi*
Toshkent shahri, Yunusobod tumani 240-maktab

Tayanch so'zlar: she'riy matn, savodxonlik, o'qish savodxonligi, nutqiy ko'nikmalar, o'qish, anglash, kreativ fikrlash, mantiqiy o'ylash.

Ключевые слова: поэтический текст, грамотность, грамотность чтения, речевые навыки, чтение, понимание, творческое мышление, логическое мышление.

Key words: poetic text, literacy, reading literacy, speaking skill, reading, understanding, creative thinking, logical thinking.

Mamlakatimizda bugun asosiy e'tibor qaratilayotgan Uchunchi renessansning sodir bo'lishi, albatta, ilm bilan, sifatli ta'lim bilan bevosita bog'liqdir. Buning uchun yoshlarni, bo'lajak kadrlarni fikrlashga, yangicha o'ylashga, yangilik yaratishga o'rgatish lozim. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish, shu yo'lda xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tashkil etildi. Shu bilan birga, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish vazifalari belgilandi, jumladan, ona tili va adabiyot o'qitish oldiga quyidagi ikki masala qo'ildi:

1. PIRLS – boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholash.
2. PISA – 15 yoshli o'quvchilarning o'qish bo'yicha savodxonlik darajasini baholash.

Ushbu loyihalar o'quvchi-yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga turli xil topshiriqlar orqali baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalar rivojlanishiga turtki berishga xizmat qiladi [1:12].

Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Maktab yoshlar uchun o'z qobiliyat va ko'nikmalarini, shu jumladan ijodiy talantlarini kashf etishda muhim ahamiyatga ega [2:7].

Umumiy o'rta ta'lim tizimining "Ona tili" va "Adabiyot" mashg'ulotlarida asosiy e'tibor mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilishi lozim. Jumladan dars mashg'ulotlarida foydalanilayotgan topshiriqlar o'quvchida hayotiy ko'nikmalarni paydo qilishi lozim. Mazkur topshiriq o'quvchidan biror muammoni hal qilishni talab qilmaydi. Unda zamonaviy o'quvchilar o'qish savodxonligiga o'rgatiladi. O'quvchilarga topshiriq shuki, ular o'qigan va tinglaganlari matnning mazmunini yozma bayon qilib berishadi. O'quvchilar matn bilan tanishib bo'lgandan so'ng o'qituvchi rahbarligida matnni o'qiydilar, unga sarlavha topadilar, uning asosiy g'oyasini, matnning turini, nutq uslubini aniqlaydilar, matn mazmuni bo'yicha o'qituvchi bergan savollarga javoblar beradi va reja tuzadilar. Zarurat bo'lsa matn leksikasi ustida ishlanadi. Bayon yozish topshirg'i nazorat shaklida o'tkazilganda o'quvchi uni mutlaqo mustaqil bajaradi. Topshiriq quyidagilarga mo'ljallangan bo'lishi mumkin:

- turli uslubdagi matnlar ustida ishlash;
- matnni batafsil yoki tanlangan qismi ustida ishlash;
- matndan aniqlangan detal va faktlar ustida ishlash;
- matnning umimiy mazmuni yoki parcha ustida ishlash;
- shaxsiy nuqtai nazarni shakllantirish va asoslash.

Bayon yozish an'anaviy o'qitish uslubiga ko'ra 2 soatga mo'ljallanadi. O'qituvchi topshiriqdan jarayonning istalgan bosqichida foydalanishi mumkin. Topshiriqni birinchi etapda qo'llagan ma'qul. O'quvchida berilgan topshiriq orqali mustaqil fikr shakllanadi. Shundan so'ng o'qituvchi an'anaviy topshiriqlarni ham berib muallif nutqi, imlo va tinish belgi xatolarini aniqlashi mumkin. Birinchi dars so'ngida o'qituvchi bayon matnini o'qib beradi. O'quvchilar keyingi darsda bayon yozadilar. Masalan, "Haqiqat nima?", "Haqiqat mening tasavvurimda", "Jasur inson". Bayon yozib bo'lingandan so'ng o'quvchilarga uyga ijodiy yozma ish topshirig'ini berish ham mumkin.

Xalqimizda egilgan boshni qilich kesmaydi degan maqol bor. Aslida bobolar uqtirmoqdaki, odam aybiga ochiq iqror bo'lishi, jazodan qochib qutulishni ko'zlamasligi, aksincha, bunga tik bora bilishi kerak. Mazkur maqol hargiz mutelikni targ'ib qilmaydi. Biroq xalqda qullik psixologiyasi kuchayib ketsa, zulm qilichiga bo'yin egib borish, bo'yin egib yurish odatga aylanib qolishi hech gap emas. Tarki odat esa amri maholdir. Shavkat Rahmon she'rlarida bu holatga o'zgacha ahamiyat qaratadi. Yovqur shoir qilich kesmasin deb egilgan boshlardan nafratlanadi va nafratini satrlariga singdiradi [3].

1-topshiriq. She'riy va nasriy matnlarda qo'llangan qaysi jumla shoir tomonidan o'zgartirilgan? Sababini izohlashga urinib ko'ring.

2-topshiriq. Matnni qanday nomlagan bo'lar edingiz?

A. Hech qanday o'zgarish mavjud emas
B. Jumla asli tarixan shunday bo'lgan
C. ***
D. ***

3-topshiriq. Ikki o'quvchi matnni o'qib undagi asosiy mavzuga munosabat bildiradi. Qaysi birining fikri asosli ekanligi muhim hisoblanadi.

4-topshiriq. Matnning qaysi qismida shoir o'zgartirgan til birligi mavjud?

5-topshiriq. Matn mazmuniga mos keluvchi boshqa biror xalq maqoli yoki hikmatli so'z keltiring.

6-topshiriq. Shoir jasurlikni qanday so'zlar orqali ma'lum qilganini bayon qiling.

7-topshiriq. Nasriy matn muallifi she'rdagi hodisani izohlay olganmi?

8-topshiriq. Berilgan jumlani davom ettiring.

«egilgan boshlarni qilich ------------------------------------

9-topshiriq. Sifatlashlarning ma'nosini izohlab bering. "Aslida atirgul bo'yin taratgan bu o'ynoqi so'zlar menikimasdir. Menga nonday zarur, qilichday keskir, zaharday mard so'zlar bo'lsayoq basdir".

10-topshiriq. (Uyga vazifa) Jasorat haqida o'z tasavvuringiz ifoda qiluvchi ijodiy bayon yozib keling. Unda matndan olgan taassurotlaringiz ham aks etsin.

Topshiriq haqida izoh

Topshiriq turi: **pozitsion**

Matn turi: **badiiy**

Topshiriqning tuzilishi: matn mazmunining saviyasi (Birinchi va ikkinchi darajali hodisalar)

2-topshiriq Ahamiyati: ma'lumotlar ustida ishlash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O'qish savodxonligi): 2

1 ball – javobda so'zlarning ma'nosi to'g'ri anglangan holda bayon qilingan.

0 ball – boshqa javoblar to'liq emas

3-topshiriq

Ahamiyati: zarur ma'lumotlarni topa olish

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O'qish savodxonligi): *2*

1 ball – matndan kerakli ma’lumotlarni ajrata oladi. Jadvalga kerakli so‘zlarni to‘g’ri joylashtirgan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas.

4-topshiriq

Ahamiyati: ma’lumotlarni qiyoslash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): 2

1 ball – javobda so‘zlarning ma’nosi to‘g’ri anglangan holda bayon qilingan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas

5-topshiriq

Ahamiyati: ma’lumot izlash

Topshiriqning qiyinlik darajasi (O‘qish savodxonligi): 1

1 ball – javobda talab etilgan ma’lumot o‘rni to‘g’ri aniqlangan.

0 ball – boshqa javoblar to‘liq emas [4].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, she’riy matnlar inson tafakkurini sayqallashtiradigan, teran fikrlashga undaydigan obrazli fikrlash ko‘nikmasini tarkib toptiradigan muhim xususiyatga ega. Hatto aniq va tabiiy fanlar bo‘yicha tadqiqot, ijodiy faoliyat olib boruvchilar ham adabiyotdan, badiiy matnlardan ma’naviy quvvat, fikr oladi. Shu ma’noda she’riy matnlarni teran anglash uchun uni o‘qiy olish, yashirin ma’nolarni ilg‘ay olishga o‘rgatish lozim. Bularning barchasi o‘qish savodxonligini rivojlantiruvchi topshiriqlarga bevosita bog‘liq.

Adabiyotlar

1. O‘quvchilarda o‘qish, tabiiy-ilmiy va matematik savodxonlikni baholashga mo‘ljallangan topshiriqlar to‘plami. Milliy markaz. –T.: 2020. 61-b.
2. Pisa tadqiqotida kreativ fikrlashni baholash doirasi. –Toshkent: «Navro‘z», 2020, 7-b.
3. https://yoshlikjurnali.uz/wp-ontent/uploads/shavkat_rahmon_ujarshoir.jpg
4. http://kkmetodika.uz/uploads/document/2019/4/df0eddb8_7a6c_a9e4_9f26_7984.pptx

REZYUME

Maqolada ona tili va adabiyot mashg‘ulotlarida foydalaniladigan PISA o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish, ulardan foydalanish, matn mazmunini idrok ettiruvchi, shuningdek, ularning shakllanganlik darajasini baholovchi topshiriqlar tizimi haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы разработки, использования специальных учебных заданий, используемых на уроках родного языка и литературы, система заданий, отражающих содержание текста, а также оценивающих степень их сформированности.

SUMMARY

The article deals with the development and use of special educational tasks used in the lessons of the native language and literature, the system of tasks that reflect the content of the text, as well as assess the degree of their formation.

IMPROVING THE PEDAGOGICAL MECHANISM OF DEVELOPING STUDENTS’ CULTURE OF INTERETHNIC COMMUNICATION ON THE BASIS OF A BILINGUAL APPROACH

A.Yu.Narshabaeva - *senior teacher*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: ikki tilli yondashuv, madaniyat, millatlararo muloqot, bag'rikenglik, madaniyatlararo muloqot.

Ключевые слова: двуязычный подход, культура, межнациональное общение, толерантность, межкультурное общение.

Key words: bilingual approach, culture, interethnic communication, tolerance, intercultural communication.

Most of the countries on the planet are multinational, consequently, the most important condition for government’s strength is to form multinational friendly relations on the basis of flexible national policy, foremost in the education sector.

The problem of tolerant attitude of different nations to one another has touched almost everyone, and it is ubiquitous, since the process of globalization is actively and purposefully carried out in the world, which activates migration around the world.

In this case, the formation of a culture of interethnic communication among students is becoming one of the primary tasks of universities [1:59-76]. Among the many subjects taught in high school, a discipline that is designed to prepare students for intercultural interaction, they form a culture of inter-ethnic communication, is "Foreign Language". The very specificity of this school subject, objectives which it pursues, are able to provide an opportunity for the education of students of culture of dialogue with the representatives of other nationalities. Educational and nurtural potential of the discipline can be successfully used to teach students to communicate with representatives of other nations, following all the rules of basic communication, the general principles and requirements of humanistic ethics. On this basis, to develop in them a culture of communication with representatives of other nationalities, to develop empathy, to bring up national pride and ethno-cultural tolerance.

Therefore, at the modern level, in the context of world globalization and integration, education and training in the spirit of tolerance for the culture of various ethnic groups is necessary, and this is possible only within the framework of improving the pedagogical mechanism for the development of a culture of interethnic communication among students, which is based on a bilingual approach.

It is very important for a modern government to get not only a qualified specialist, but also a cultured person, capable of quick adaptation in the new constantly changing conditions of life, and ready for self-improvement. This is quite possible, only it is necessary to use the bilingual approach more actively, which is intended to create such a favorable socio-psychological environment in educational institutions where each student, regardless of his identity, has the same opportunities for realizing his constitutional right to receive of equal education, for the realization of their potential chances and social development within the period of study.

The range of tasks of a modern specialist requires not just proficiency in a foreign language in a special field, but the ability to solve professional problems in a multilingual professional environment, i.e. to have a high level of formation of bilingual competence, which is multi-component.

From these positions, the use of bilingual approach as a basic is the most effective means of forming a culture of interethnic communication, which, among other things, is formed in the conditions of bilingual competence of future specialists. This, in turn, is focused on systematic lessons on the acquisition of a foreign language, which are aimed not only at the linguistic component of this competence, i.e. knowledge of special terms and translation of texts in a special field, but also at the formation of meaningful professionally oriented communication and the ability to understand the cultural code of other people.

The result of bilingual education of students at each stage is a given level of formation not only professional

competencies, but also intercultural interaction.

According to experts, increasing the efficiency of the process of applying the bilingual approach in a particular university is facilitated, firstly, by creating a bilingual educational environment in the university, which is hugely adapted for student perception, and secondly, the adaptation of students to their further language development through the formation of a culture of interethnic communication, thirdly, teaching students to apply the knowledge gained in the conditions of foreign language communication and to form their ability to analyze and evaluate in conditions of regular interethnic communication.

The multiculturalism, multilingualism of the modern world is an irrefutable reality today.

Knowledge of languages was popular not only during the Enlightenment, but also in the Russian Empire in the 18th century there were examples of bilingual educational institutions (Smolny Institute, women's gymnasiums and boarding schools, the Simferopol public school, the Khusainiya, Ish-Bubi, Galia madrasahs, etc.), many of graduates were highly educated and moralists.

The theoretical and practical experience gained over the centuries carries a great didactic potential that should be used in designing and implementing of modern models of bilingual education.

As noted by E.S. Pavlova, from the beginning of the 90s of the XX century, bilingual education is a leading direction of educational policy in many countries of the world [2:155].

According to L.L. Salekhova, there are four national models of bilingual education: Canadian, American (H. Barrick, M. Sven, H. Hammerli, et al.), German (H. Christ, et al.) and a pan-European concept - "Euroschool".[3:24].

According to observations of Shirina A.G., in Russia in the "burst" of the aspiration for an open society and integration into the international and European cultural and educational field, the first experience of bilingual education has happened, scientific and methodological centers on this problem are being created, and there is a natural interest in countries that are followers of the movement of bilingual schools [4:155].

These include Belgium, Switzerland, and Canada, where the usual bilingual environment has existed for a long time. For example, in the USA, where an intensified move is to unite representatives of different national groups.

The studies were reflected in a number of sources showing professionally oriented teaching of a foreign language. For example, I.E. Bryksina developed a concept of forming bilingual competence of specialists ensuring the synthesis of linguistic, objective and intercultural components in preparing students for professional work and the concept is the basis for the internationalization of higher education in line with the Bologna process [5:386].

As part of forming a multicultural linguistic personality through Internet communication, L.P. Khalyapina developed a system of this process [6:426].

The researchers conclude: multilingual education and the received multilingual education have a great personal incentive, which contributes to the formation of not only polylingual skills of students, but also the formation of a culture of interethnic communication.

Thus, in addition to linguistic reflection, linguistic intelligence, linguistic intuition, etc., the skills necessary for establishing contacts in a multinational environment at the workplace are formed.

In fact, the second foreign language contributes to the formation of bilingual competence, its transformation into a metalanguage characteristic of a person, with a high level of abstraction, analytics, systematization, which are new qualitative transformations in the development of a linguistic personality [7:155].

For the modern period of development of current society, the special significance of bilingual education lies in its philosophical and pedagogical foundations: tolerance for dissidence, rejection of prevailed stereotypes, the desire for a wide exchange of values and ideas, dialogue of cultures.

Bilingual education, being a means of obtaining education, is also a process of forming a personality open to interactions with the outside world. In addition, in line with the Bologna process, it is a reliable basis for internationalization of higher education.

Besides, the important condition for effective bilingual education is a high level of competence of a university teacher, both in the subject area and in the language, which makes specialized requirements for the process of professional education.

Bilingual education will ensure the formation of a communicative-oriented personality in future specialists, capable of intercultural communication.

“Bilingual competence, as an integral characteristic of a specialist’s personality, includes both a linguistic aspect implemented on the example of professional information, taking into account the specifics of specialist’s thesaurus quality, and the acquisition of certain standards of behavior by students in a multilingual professional environment, and disclosing the structure of competence, reflecting the communicative component, organizational behavior, aspects of self-development in a foreign language professional work, the systematic implementation of professional functions in a foreign language field” [8:24].

The language reflects views of a native speaker and is in constant development. “Teaching a foreign language as well as special disciplines in a bilingual education has a number of specific features. First, the second language is artificial, in contrast to the international experience of bilingual education, where bilingualism is natural (or teaching is carried out according to the "partial immersion" method). Second, students have a heterogeneous level of foreign language proficiency. Therefore, the use of a foreign language not as a goal of learning, but as a means, an instrument of cognition, a means of professional communication within the framework of teaching sessions encounters certain difficulties. In this regard, there is a need for a psychological and pedagogical validation of conditions for effective teaching specialists studying in a bilingual mode. One of these conditions is to form a positive motivation for students to master a foreign language” [9:44-45].

The present stage of reforming higher professional education can be defined as rapidly developing innovative and technological processes aimed at integration with the global education.

Under these conditions, the actualization of bilingual education is hyper actual, when the learning foreign language, simultaneously with the native language, acts as a way of recognizing and understanding the surrounding multinational world, as well as developing specialized knowledge, self-education, multinational and intercultural interaction contributing to the formation of a culture of interethnic communication.

“The use of a foreign language as a way of comprehending the world of special knowledge, familiarizing with the culture of different nations, a dialogue of different cultures, contributing to people's awareness of belonging not only to their country and civilization, but also to the wide cultural community - all these ideas are important for Russian higher education.” [10:226].

Thus, teaching future specialists to implement intercultural communication, the task is to educate a bicultural personality.

The tasks can be solved effectively through organizing the process of forming bilingual competence among future specialists, which determines the student's ability to enrich the knowledge and experience that he acquires first in his

native language and in subsequent professional training the knowledge and experience of foreign countries in a foreign language.

The bilingual form of teaching a foreign language is an important approach to mastering the foreign language, when the subject of study is the reorganization of the speech mechanisms of the student's personality and the use of the ways of switching from one language to another. Great attention in bilingual learning is given to the development of memory.

Bilingual education is the simultaneous teaching in a unified theory in parallel to two languages. Scientists studying the phenomenon of bilingualism believe that this training affects not only directly the formation of students' speech, but has a diversified effect on the development of intellectual qualities.

Bilingual education involves the creation of an approving environment for development of mental qualities necessary for the evolution of thinking, the accelerated development of the intellect of speech and mental activity, as well as broadening one's horizons. By communicating with foreigners, the student acquires a good incentive and impetus for the formation of curiosity and an intellectual, linguistic outlook, which, in turn, leads to the formation of a culture of interethnic communication.

References

1. Ryabchenko N.N. H.H. Forming the culture of international communication in students of pedagogic universities. // Education of personality. 2013. № 4. -P. 59 - 76.

2. Pavlova E.S. Methods of bilingual teaching of chemistry to primary school students: dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02 / Pavlova Elena Sergeevna. - St. Petersburg: 2011, -P. 155.

3. Salekhova L.L. Didactic model of bilingual teaching of mathematics in the higher pedagogical school: author. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.00 / Salekhova Lyaylya Leonardovna. – Kazan: 2007. –P. 24.

4. Shirin A.G. Bilingual education in Germany: dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01 / Shirin Alexander Glebovich. - Veliky Novgorod: 1999. –P. 155.

5. Shubin S.V. Motivation for mastering a foreign language in conditions of bilingual education at a university / S.V. Shubin - SPb, 2008. - P. 44-45

6. Shirin A.G. Bilingual education in Germany: dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01 / Shirin Alexander Glebovich. - Veliky Novgorod: 1999. –P. 155.

7. Bryksina I.E. The concept of bilingual / bicultural language education in higher education (non-linguistic specialties): dis. ... Dr. Pedagogical Sciences: 13.00.08 / Bryksina Iraida Evgenievna. – Tambov: 2009. –P. 386.

8. Khalyapina L.P. Methodological system for the formation of a polycultural linguistic personality through Internet communication in the process of teaching foreign languages: dis. … Dr. Pedagogical. Sciences: 13.00.02 / Khalyapina Lyudmila Petrovna. - St. Petersburg: 2006. –P. 426.

9. Vasilyeva A.A. Formation of a student's tolerant personality by means of a foreign language in a multicultural space of a university: dis. ... Candidate of Pedagogic Sciences: 13.00.01 / Vasileva Aida Alegovna. – Kazan: 2009. –P. 226.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola ikki tilli yondashuv asosida talabalar o'rtasida millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi ikki tilli talabalar o'rtasida millatlararo muloqotning pedagogik mexanizmini takomillashtirishdir. Ishda bilngval yondashuvini Rossiya Federatsiyasi va O'zbekistonda qo'llash bo'yicha qiyosiy tahlil usuli qo'llanilgan. Shunday qilib, bu pedagogik sohadagi tadqiqotchilar uchun aniq hissani anglatadi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет о развитии у студентов культуры межнационального общения на основе билингвального подхода. Целью статьи является процесс совершенствования педагогического механизма межнационального общения у студентов билингвистов. В работе использован метод сравнительного анализа по применению бильнгвального подхода в Российской Федерации и в Узбекистане. Тем самым представляет собой определенный вклад для исследователей педагогической сферы.

SUMMARY

In this article we discuss development of intercultural communication among students based on bilingual method. The aim of the article is to improve the process of pedagogical mechanism for better intercultural communications among bilingual students. Comparative analysis has been used based on RF and Uz and their appliance of bilingual method. Therefore this article may represent a value for researchers in pedagogical sphere.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТНИНГ МОҲИЯТИ ВА ДЕВИАНТ ХУЛҚНИ БАРТАРАФ ЭТИШДАГИ ЎРНИ

Г.А.Абдуқаххорова – *катта ўқитувчи*
Қашқадарё вилояти ХТҲҚТМОҲМ

Таянч сўзлар: хулқ, агрессив, девиант, хулқ-атвор, ижтимоий норма, хатти- ўсмир, ота-она, оила, омил, ижтимоий муҳит, ҳаракат бузилиши.

Ключевые слова: социальная среда, девиантное поведение, социальная норма, расстройство поведения, подросток, родитель, семья, фактор.

Key words: social norm, behavioral disorder, adolescent, parent, family, factor, social environment, deviant, behavior.

Девиант хулқ-атвор масаласи фанлараро муаммо мақомига эга бўлганлиги боис, ҳозирга қадар у қатор фанлар жумладан, психология, педагогика, социология, биология, криминалогия ва тиббиёт фанлари тадқиқот предметини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 7 майдаги “Психология соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш ва жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори мазмуни ҳамда қарор иловасида кўрсатилган Ўзбекистон Республикасида психологик хизмат кўрсатишни янада такомиллаштириш бўйича, чора- тадбирлар режалари ижросига кенг хизмат қилади. Мамлакатимизда олиб борилаётган ислоҳотлар туфайли ёшлар таълим-тарбиясига оид юртимиз келажаги учун юқори малакали мутахассисларни, юксак интеллектуал, маънавий-ахлоқий салоҳиятга эга бўлган ёшларни тарбиялаш ишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2017- 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш”, “Ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлаш ва рўёбга чиқариш, болалар ва ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш” каби муҳим вазифаларнинг белгиланганн фикримиз далилидир [1:38].

Девиант хулқ-атвор масаласига оид дастлабки тадқиқотлар социология ва криминалогия фанлари тизимида амалга оширилган. Бироқ, муаммо дориасидаги кенг кўламли хорижий тадқиқотлар кўпроқ фалсафий-методологик мазмунда амалга оширилган бўлиб, улар орқали яратилган концептуал асосларга: Дж.Келли,Ч.Ломборзо,Э.Кречмер,У.Шелдонларнинг антропоцентрик назарияси, З.Фрейд, К.Юнг, Э.Эриксон каби олимларнинг психоаналитик назарияси, Э.Дюркгейм, Р.Мертонларнинг ахлоқсизлик назарияси, С.Миллер, Э.Сатерландларнинг маданий-мантиқий ривожланиш назарияси, А.Бандуранинг ижтимоий ўрганиш назарияси, Г.Беккернинг стигматик назарияси, А.Турнинг низолар типологияси назарияси, Н.Смелзеранинг хулқ-атвор қоидалари ҳақидаги назарияси, С.Линга ҳамда У.Харреларнинг девиация масаласига оид ижтимоий-психологик ёндошувлари кабиларни киритиш мумкин [2:155]. Умуман олганда, мамлакатимиз психологиясида девиант хулқ-атвор муаммосини бартараф этишда ижтимоий-психологик хизматнинг ролини ошириш, янги психодиагностик ва психокоррекцион услубий дастурларни ишлаб чиқиш нуқтаи назардан, мазкур тадқиқот иши ўта муҳим ва долзарб илмий ишлар туркумидан бўлиб ҳисобланади.

Маълумки, жамият ҳар доим инсоннинг ўзини тутиши муаммосига алоҳида эътибор беради, чунки инсоннинг баъзи ҳаракатлари жамиятда умум қабул қилинган ёки расмий равишда белгиланган ижтимоий нормаларга доим ҳам мос келавермайди. Девиант хулқ-атвор масаласининг долзарблиги махсус йўналишдаги психология - девиант хулқ-атвор психологияси доирасида амалга оширилаётган муҳим илмий тадқиқотлар билан узвий боғлиқдир. Девиант хатти-ҳаракатлар – бу инсон хатти-ҳаракатларининг жамият ёки гуруҳлар фаолиятига, меъёрлар, хулқ-атвор қоидаларига, ғоялар, ва муносабатларга ҳамда жамият қадриятларига мос келмаслигидир. Жамият нормалари - бу доимий ўзгаришлар олдида ижтимоий тизимни, ҳаётий мувозанатни ушлаб турувчи механизмдир.

Психологияда девиант хулқ ва унга олиб келувчи омиллар бўйича кўплаб хориж тадқиқотлари амалга оширилган. Амалга оширилган кенг қамровли тадқиқотлар девиант хулқ - атвор келиб чиқишининг ижтимоий-психологик, ижтимоий-педагогик, криминологик ҳамда социологик жиҳатларига бағишланган. Биз тадқиқ этаётган муаммога оид эътиборга молик ёндошув сифатида, Т.Парсонс ва В.Майсакларнинг тадқиқотларини мисол қилиш мумкин. Муаллифлар девиант хулқли шахсларни ўрганишда бихевиористик ҳамда психоаналитик ёндошувни энг самарали услуб сифатида кўрадилар. Яъни девиант хулқнинг намоён бўлиши инсон онги ости соҳасида қолган яширин агрессиялар, бошқаларга қаратилган ўч олиш истаклари билан ҳам боғлиқдир. Шунингдек, оиладаги тарбия муҳитининг яхши эмаслиги, нотўлиқ оилавий ҳаёт ва тарбияга таъсир этувчи асоссиз низолар ҳам девиант хулқ намоён бўлишининг шарт –шароитлари саналади [3:336].

Замонавий психологик тадқиқотларда шахсдаги девиацияни тадқиқ этишнинг биологик ва психологик назариялари кўпроқ эътироф этилиб, мазкур назариялар деликвент (жиноий) хулқ сабабларини аниқлаш, жиноятни содир этиш учун асос бўладиган ирсий ва психологик омилларни очиб бериш кабилар билан характерланади [4:59].

Биологик назария тарафдорлари С.Ломброзо ва Ф.Галларнинг мулоҳазаларига кўра, жиноятчи шахсни ўрганишда унинг туғма хусусиятларини ҳисобга олиш, феъл - атвор ва антропологик ўхшашликларни солиштириш ўта самарадор усуллар ҳисобланади Айтиш жоизки, айнан шу ёшдан бошлаб, ўз-ўзини англаш, болалик ҳис-туйғуларини катталар дунё қарашига ўзгариши, шахсни ички «мени» ва уни англаш даври бошланади. Ўсмирлик даври энг мураккаб босқич ҳисобланади [5:118]. Уларнинг жисми, ақли, онгида бўлаётган ўзгаришлар безовталик, ҳис- туйғуларнинг беқарорлиги, ички курашлар сабабчиси бўлиб қолади. Ўсмирлар кўп ҳолларда нафақат жисмоний ривожланишдан, балки бир қанча ижтимоий инсонлараро муносабатларда ҳам безовталик, ноқулайликларни бошдан кечирадилар. Девиант хулқ-атвор муаммосининг назарий масалалари юзасидан мазкур амалга оширилган маълумоларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирга қадар ушбу феномен моҳияти борасида ягона нуқтаи-назар мавжуд эмас.Чунки девиант хулқ муаммоси фанлараро тадқиқотлар предмети саналади. Бироқ, муаммонинг фанлараро тадқиқи, девиант хулқ борасидаги кейинги тадқиқотлар учун янги имкониятлар яратади.

Томас шахс сўровномаси умумий ўртача кўрсаткичлари (Колмогор-Смирновнинг z-мезони бўйича) N=110

Кўрсаткичлар	Рақобатлилик	Ҳамкорлик	Келишув-чанлик	Тортишувдан қочиш	Мослашув-чанлик
N	110	110	110	110	110
M	2,90	5,70	10,10	6,95	6,25
Стандарт оғиш	0,85	1,34	1,29	0,99	1,37
Позитив	0,25	0,16	0,18	0,18	0,14
Негатив	-0,19	-0,18	-0,21	-0,17	-0,15
Колмогоров-Смирнов	1,13	0,84	0,98	0,80	0,70

Тажовуз ҳолати сўровномаси умумий ўртача кўрсаткичлари (Колмогор-Смирновнинг z-мезони бўйича)

Кўрсаткичлар	Жисмоний тажовуз	Вербал тажовуз	Билвосита тажовуз	Негативизм	Тажанглик	Шубҳаланув-чанлик	Хафагарчилик	Айбдорлик
N	110	110	110	110	110	110	110	110
M	3,50	6	3,50	1,55	3,50	3,05	2,75	2,80
Стандарт оғиш	1,19	1,55	1,10	0,94	1,46	1,39	1,20	1,28
Позитив	0,16	0,20	0,22	0,17	0,13	0,16	0,18	0,18
Негатив	-,016	-0,16	-0,16	-0,23	-0,14	-0,13	-0,16	-0,16
Колмогоров-Смирнов	0,72	0,89	1	1,04	0,65	0,73	0,81	0,82

Девиант хулқли ўсмирлар ва уларнинг шахс хусусиятлари

1. Омиллар	Девиант хулқ-атворга эга ўсмир шахси хусусиятлари
2. Тажанг ўсмир	Рақобатси, тажовузкор, хафа бўлишга мойил, тажанг
3. Мослашувчан	Ҳамкорликка тайёр, мослашади, жисмоний тажавузга мойил
4. Келишувчан	Тажанг, хафагарчиликка мойил, мустақил, келишувчи, ҳамкорликка тайёр
5. Тажовузкор	Тортишувдан қочувчи, айбдорлик хисси паст, тажавузкор
6. Шубҳаланувчи	Масъулиятли, ҳамкорликка тайёр, жисмоний тажовуз юқори шубҳаланувчи
7. Вербал агрессив ўсмир	Рақобатчиликка мойил, тортишувдан қочувчи, вербал тажовузи юқори, шубҳаланишга мойил

Хулоса қилиб айтиш жойизки, Ўмирлар хатти-ҳаракатларидаги бузилишлари ота-оналар, ўқитувчилар, бошқа ўқитувчилар билан бўлган салбий алоқалари тушунилади. Бундай хулқ-атвор хусусиятлари нафақат умумий қабул қилинган қоидалардан оғиш, балки ҳаётий мақсадларни йўналтира олмасликдан келиб чиқади. Бугунги ҳар бир мактаб амалиётчи психологининг вазифаси шуки, ўз вақтида тарбияси оғир ўсмирлар билан ишончли муносабатларни ўрнатиш ҳамда улардаги оғишган хулқни профилактика қилишда, турли психологик илғор чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва ўз амалий фаолиятига тадбиқ этишдан иборатдир.

Адабиётлар

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. – 6 (766)-сон. 38-б.
2. Асадов Ю, Р. Мусурманов “Ўсмирлар девиант хатти-ҳаракатининг ижтимоий-психологик хусусиятлари” -Т.: “Сано стандарт”, 2011, 155-б.
3. Асмолов, А. Г. Психология личности: учеб. / А. Г. Асмолов. –М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990.–С. 336.
4. Афанасьев В.С. Девиантное поведение несовершеннолетних: социологическая характеристика состояния и механизма детерминации . // Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. –М.: 1992. –С. 59-100.
5. Ахутина Т.В. Психолого-педагогическое обеспечение коррекционно-развивающей работы в школе: пособие для администрации школ, педагогов и школьных психологов. –М.: 1997. –С. 118.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада замонавий психологик тадқиқотларда шахсдаги девиацияни тадқиқ этишнинг биологик ва психологик назариялари кўпроқ эътироф этилиб, девиант хулқ-атвор ҳақида маълумотлар изоҳлаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлена информация о девиантных поведенческих расстройствах у подростков и факторах, которые к ним приводят.

SUMMARY

This article provides information on deviant behavioral disorders in adolescents and the factors that lead to them.

ЖАМОАДА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

Э.Ёзиев – *катта ўқитувчи*
Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: бошқарув, раҳбар шахси, характер, шахсий фазилатлар, темперамент, қобилият, шахслараро муносабат, мулоқот, ахлоқ.

Ключевые слова: управление, личность руководителя, характер, личные качества, темперамент, способность, межличностные отношения, общения, мораль.

Key words: management, personality leader, character, the personal quality, temperament, ability, interpersonal relations, contacts, moral.

Юксак ривожланган кичик гуруҳлар ичида жамоа алоҳида аҳамият касб этади. "Жамоа" сўзининг этимологиясига эътибор қаратадиган бўлсак, у йиғилган, тўпланган, бирлашган деган маъноларни беради. Жамоа бугунги кунда ижтимоий ҳаётда ўзаро боғлиқ бўлган умумий иқтисодий, ижтимоий ва маданий эхтиёжларини қондириш учун бирлашиб фаолият кўрсатувчи кишилар йиғиндисидир. Кишилар ўртасида умумий ҳамкорликка, бир-бирини қўллаб-қувватлашга, умумий мақсад сари бирлашиб фаолият олиб боришга мойиллик инсонлар жамоасини вужудга келтиради. У ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, жипслик, масъулият, жавобгарлик ҳисларининг юксаклиги билан гуруҳдан фарқ қилади. Жамоа мулки учун фахр, ғурур, фидойилик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик туйғуларини намойиш этиш жамоанинг шаклланганлигидан далолат беради.

Жамоа тўғрисидаги дастлабки фикрлар ўтган асрнинг биринчи ярим йиллигида прогрессив оқим намояндалари А.С.Макаренко, А.С.Залужный, Л.С.Выготский, В.А.Сухомлинский, В.М.Бехтеров ва бошқалар томонидан илгари сурилган эди. Улар шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳит, жамоа ва таълим-тарбиянинг ролини очиб беришга ҳаракат қилганлар. Кейинчалик бу борада П.П.Блонский ва Д.Б.Элькониниларнинг қарашлари алоҳида аҳамият касб этиб, улар томонидан йўлбошчилар психологияси, уларнинг типологияси ва роллари ҳақида муҳим маълумотлар илгари сурилган.

Атоқли педагог А.С.Макаренко жамоа муаммосини энг кўп ва самарали ўрганган олимлардан ҳисобланади. Унинг фикрича, жамоа шундай шароитда бўладики, бунда у кишиларни жамият учун аниқ, фойдали бўлган мақсад ва вазифалар асосида бирлаштиради. Муаллифнинг асарларида жамоа ва шахс, жамоавий таъсир, фаолиятда шахс шаклланиши, ўзини ўзи назорат қилиш ва бошқариш, жамоанинг бошқарув типлари, муомала услублари ҳақида кўпгина қизиқарли фикрлар баён қилинган. Улар ижтимоий гуруҳларни ўрганишнинг методологик принциплари тариқасида фаолиятлилик, тизимлилик, тараққиёт сингариларга асосланган.

Демак, юқорида билдирилган фикрлар асосида жамоага қуйидагича таъриф беришимиз мумкин. Жамоа деб, фаолият жараёнида жамият манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, умумий мақсад ва вазифалар қўйиб биргаликда ишлайдиган кишилар бирлигига айтилади.Жамоага хос бир қанча муҳим белгилар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: 1) жамоада кишилар жамият учун фойдали бўлган фаолият мақсадлари асосида бирлашадилар; 2) жамоа аъзолари ўз олдида турган мақсад ва вазифаларни аниқ англаган ҳолда ўз манфаатларини жамият манфаатлари билан қўша оладилар; 3) жамоа аъзолари керакли пайтда шахсий манфаатдан жамият манфаатини устун қўя оладилар.

Жамоанинг кичик гуруҳлардан фарқли томони қуйидагилардан иборат:

1. Кичик гуруҳларда мақсад умумий бўлиши мумкин, жамоада эса у ижтимоий характерга эга бўлади.
2. Жамоада шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг мослиги кичик гуруҳлардагидан кўра юксакроқ бўлади.
3. Кичик гуруҳлар ёпиқ бўлса, жамоа эса очиқ, яъни бошқа жамоалар билан муносабатда шаклланади.
4. Жамоа уюшган бўлади, кичик гуруҳлар эса нисбатан тарқоқроқ бўлади.
5. Жамоа кучли турғунликка эга, кичик гуруҳлар эса нисбатан турғунсизроқдир.
6. Жамоа ва кичик гуруҳлар таъсир қилиш характери билан ҳам фарқ қилади. Масалан, жамоа кичик гуруҳга нисбатан кучли таъсир кучига эга.
7. Жамоада ўзаро муносабатлар асосан тарбия кўринишида, кичик гуруҳларда эса муомала кўринишида бўлади.

Кичик гуруҳни жамоа деб аташ учун у бир қатор юксак талабларга жавоб бериши керак. Унга юклатилган топшириқларни муваффақиятли бажариш, юксак ахлоқлилик, юқори инсоний муносабатлар, ҳар қандай аъзосининг шахс сифатида шаклланиши учун зарурий шарт-шароитлар яратиш, ижодиётга қобилиятли бўлишни таъминлаш ва ҳоказо. Яъни алоҳида ишловчи индивидларга миқдорий йиғинди тарзида қарагандан кўра, гуруҳ сифатида одамларга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Демак, юксак ахлоқий меъёрлар асосида қуриладиган шахсий ва ишбилармонлик ўзаро ҳар хил муносабатларнинг дифференциаллашган тизими шаклланган, психологик жиҳатдан камолотга эришган кичик гуруҳларни жамоа деб атасак ўринли бўлади. Бундай кўринишдаги ўзаро тушунув ва ҳамдардлик негизига қурилган муносабатлар жамоавий дейилади.

Жамоавий муносабатлар ахлоқийлик, масъулият, очик-ойдинлик, жамоавийлик, мулоқотмандлик, ташкиллашганлик, самарадорлик, бохабарлик ҳис-туйғулари орқали аниқланади. Ахлоқийлик деганда умуминсоний қадриятлар, меъёрлар ва анъаналарга суянган ҳолда жамоа ичида ва ундан ташқаридаги муносабатларни мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошириш ҳодисаси тушунилади. Масъулият деганда шахс мазкур жамоа аъзоси ёки аъзоси эмаслигидан қатъи назар унинг тақдирига жамият олдида ихтиёрий равишда ахлоқий ва бошқа масъул вазифаларни жамоанинг ўз зиммасига олиши англашилади. Масъулиятлилик яна шундай тарзда намоён бўлиши мумкинки, бунда жамоа аъзолари ўз сўзларини иш билан тасдиқлайдилар. Ўзига ва бир-бирига талабчан, ўзларининг ютуқ-муваффақиятсизликларини холисона баҳолайдилар. Интизомга онгли муносабатда бўладилар, ўзларининг шахсий қизиқишларини бошқа кишиларникидан устун қўймайдилар, ижтимоий мулкка жиддий ёндашадилар ҳамда уни авайлаб-асрайдилар.

Маълумки, жамоанинг барча аъзолари муштарак мақсадларни якдиллик билан тушуниши, уларнинг иш жараёнида биргаликда аниқ ҳаракат қилиши ва ўзаро ёрдами, зиммаларига юкланган вазифаларни бажаришда фаоллик ва ташаббус кўрсатишлари таъминланган, қулай психологик муҳит яратилган тақдирдагина, жамоа самарали ишлаши мумкин. Бу эса жамоанинг ишлаб чиқариш фаолиятига маҳсулот реализация қилиш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, рентабеллик кўрсаткичларига қараб баҳо берганда, кадрларни мустаҳкамлаш, меҳнат ва турмуш шароити, жамоа аъзоларининг жипслиги, биргаликда ишлаш натижаларидан уларнинг қаноат ҳосил қилиши, меҳнат интизоми ва бошқа ижтимоий омилларни эътиборга олишни тақозо қилади.

Жамоавий аҳиллик жамоани ташкил этишдаги муҳим белгилардан бири бўлиб, у битта корхона, ташкилот ёки муассасада ишлайдиган жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларида намоён бўладиган фазилат ҳисобланади. Бунда жамоа аъзолари ишда бир-бирига беғараз, холис ёрдам кўрсатади. Жамоада муайян вазифани бажариш ниятида амалга ошириладиган ижобий хатти-ҳаракатлар унинг аъзолари томонидан маъқулланиши мазкур жамоанинг аҳиллигидан дарак беради. Айниқса, ҳамкасблар ўртасидаги бир-бирини қўллаб-қувватлаш, дўстона ёрдам бериш, касб сирларини ўртоқлашиш каби муҳим муносабатлар жамоа аъзолари аҳиллигининг юксак кўрсаткичидир. Агар жамоа аҳил бўлмаса, белгиланган

режани бажара олмайди. Натижада корхона инқирозга учрайди ёки жамоа раҳбари вазифасидан четлатилади.

Жамоанинг самарали фаолият юритиши уни бошқараётган раҳбар шахси ва унинг бошқарув салоҳиятига ҳам боғлиқдир. Бугунги тараққиёт раҳбардан нафақат ўз соҳасини яхши билишни, балки ўзи бошқараётган меҳнат жамоасининг фаолиятини оқилона ташкил этиш маҳоратига ҳам эга бўлишни талаб қилмоқда. У яхши ташкилотчи, психолог ва мураббий бўлиши, жамоага аъзо бўлган ҳар бир шахснинг қалбига йўл топа билиши ва шуларга асосланиб бошқарув фаолиятини ташкил этиши мақсадга мувофиқдир. Меҳнат жамоасида соғлом психологик иқлимни яратиш учун ҳар бир ходимининг шахсий фазилатлари, ёши, тажрибаси, билими ва маҳорати ҳисобга олиниши, ходимлар ўртасида ҳамжиҳатлик, ўзаро ёрдам ва рақобат муҳитини яратиш, корхона ривожига дахлдорлик туйғусини ҳосил қилиш муҳим вазифалардандир.

Ҳар бир раҳбар фаолияти давомида жамоа ҳаётига баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшиб борса ва ундан ўзи учун ҳам бирор янгилик топа олсагина, замини мустаҳкам жамоа вужудга келади. Демак, раҳбар шахсларнинг маънавий дунёси қанчалик юқори бўлса, жамоа ҳаёти мазмунан шунчалик бой, қизиқарли бўлади. Замонавий муассасада, энг аввало, маънавий-психологик якдиллик, ҳамжиҳатлик, манфаат ва интилишлар бирлиги вужудга келган бўлиши лозим. Баъзан бу бирлик унчалик мустаҳкам бўлмаслиги ҳам мумкин. Борди-ю, жамоада тарқоқлик, ўринсиз тортишув юз бериб, бу можаро узоқ вақт давом этса, бундай муассаса ўз барқарорлигини йўқотади ва оқибатда инқирозга юз тутади.

Маълумки, ҳар бир ишлаб чиқариш жамоасида ходимларнинг ўзаро муносабати икки таркибий доирада: расмий ва норасмий доирада амалга ошади. Расмий гуруҳ ходимларнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятидаги маъмурий жиҳатдан мустаҳкамланган расмий алоқаларини кўрсатиб беради. Расмий гуруҳ кишиларнинг лавозим бурчларидан келиб чиқувчи ўзаро муносабатларига кўра белгиланади. Норасмий гуруҳ эса шахсий симпатия ва антипатиялар асосидаги норасмий муносабатларни, манфаатларнинг умумийлигини, характерларнинг ўхшашлигини, ўзаро бир-бирини тушунишни ифодалайди. Ҳар иккала гуруҳ доимо бир-бирига таъсир қилиб туради ва шу жараёнда низоли ҳолатлар ҳам вужудга келиб туради.

Меҳнат жамоалари орасида низо чиқарувчи айрим шахслар бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бундай шахслар иш пайтида фойдали меҳнат билан шуғулланиш ўрнига, ўзларининг ўринсиз эътирозларини гапириб, ҳам ўзларини, ҳам бошқаларни ишдан чалғитиб, ишлашга халақит беради. Бундай вазиятда раҳбар низонинг моҳиятини баҳслашувчи томонларнинг позицияси ва нуқтаи назаридан аниқлаб, уни ҳал қилишнинг мақбул йўлини топишга ҳаракат қилиши керак бўлади. Айниқса, бу жараёнда жанжални ҳал этиш учун раҳбар ўша ходимларини, уларнинг характери ва темпераментининг кучли ва заиф томонларини яхши билган ҳолда тарбиявий таъсир кўрсатиши жуда муҳимдир. Раҳбарнинг бор маҳоратини ишга солган ҳолда томонларни муросага келишга ундаши, агар зарурат бўлса, жанжаллашувчиларни уялтириши, уларнинг илгариги яхши фазилатлари ва ишларини эслатиб ўтиши ҳам мураккаб вазиятлардан чиқишда қўл келади.

Айниқса, раҳбарнинг ўз жамоаси ичида меҳнат жараёнида вужудга келадиган ҳар хил низоларни жамоада жамоат ташкилотлари билан бирга, юқори ташкилотларга мурожаат қилмасдан жойида ҳал қилиши муҳим аҳамиятга эга. Бу эса раҳбарнинг жамоа томонидан тан олиниши ва ҳурмат-эътиборининг ошишига олиб келади. Айни пайтда ҳар бир раҳбар ўзидан юқори турувчи раҳбарлар олдида ҳам, ўзига бўйсунувчи ходимлар олдида ҳам, ўзи билан ҳуқуқи тенг бошқа раҳбарлар олдида ҳам обрўга эга бўлиши лозим. Обрў ҳалол меҳнат, ташаббускорлик ва ўз вазифасига масъулият билан муносабатда бўлиш, жамоа аъзоларига талабчанлик ва ғамхўр бўлиш, ўз ишини чуқур билиш билан орттирилади ҳамда раҳбар учун зарур ишонч ва қалқон вазифасини ўтайди.

Раҳбарнинг меҳнат жамоасига нисбатан муносабатини тенглик ва ҳурмат асосида ташкил этиши муҳим аҳамиятга эга. Жамоада раҳбарнинг ходимларга нисбатан тенглик муносабати уларнинг моддий ва маънавий тенг ҳуқуқлиликларини таъминлаши, барчага тенг иш шароитлари яратиши, ошна-оғайнигарчилик билан ўзига яқин одамларга алоҳида эътибор қаратмасдан, балки барчага баравар инсоний муомала қилиши, касб ахлоқи, жамиятда қабул қилинган қонунлар ва адолат устуворлигига риоя этишида намоён бўлади. Меҳнат жамоасига нисбатан раҳбарнинг ҳурмати жамоа аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, уларга муносиб меҳнат шароитлари яратиб бериши, жамоа ўртасида ҳар хил миш-мишлар тарқалиши, ғийбатчилик, порахўрлик, чақимчилик, лаганбардорлик, адолатсизлик, ноҳақлик каби иллатларга йўл қўймаслиги ва буларга нисбатан муросасиз бўлиши, ҳақ билан ноҳақнинг, ҳалол билан ҳаромнинг фарқини ажрата билиши, катта ёшдагилар ва аёлларни эъзозлаши, тарбиялилиги, хушмуомалалиги, кичикларга иззатли бўлиши, жамоанинг ҳар бир аъзосида фаол ҳаётий муносабатни шакллантиришга ҳаракат қилиши, адолатпарварлик, инсонпарварлик сингари ижобий маънавий сифатларга амал қилиши билан белгиланади.

Шундай қилиб, жамоа гуруҳнинг сўнгги ва энг тараққий этган босқичи бўлиб, у ижтимоий аҳамиятга эга бўлган умумий мақсад асосида ташкил топади. Жамоа томонидан амалга оширилаётган фаолият унинг олдига қўйилган мақсад мазмунини ифода этади. Жамоа аъзолари ўртасида қарор топган ўзаро бирлик, шунингдек, улар ўртасида ташкил этилувчи муносабат жараёнидаги тенглик жамоага раҳбарлик қилиш, жамоа аъзоларининг гуруҳ етакчиларига бўйсунишлари, шунингдек, улар томонидан жамоа олдидаги жавобгарлик ҳиссини англашлари учун замин яратади.

Адабиётлар

1. Андреева Г.М. Социальная психология. -М.: "Аспект Пресс", 1999.
2. Боймуродов Н. Раҳбар психологияси. -Т.: "Янги аср авлоди", 2005.
3. Каримова В. Ижтимоий психология. -Т.: "Фан ва технология", 2012.
4. Маҳмудов И. Бошқарув психологияси. -Т.: "YUNAKS-PRINT МЧЖ", 2006.
5. Эргашев И. Бошқаришнинг ижтимоий-фалсафий асослари. -Т.: "Akademiya". 2006.
6. Ғозиев Э. Умумий психология. -Т.: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти", 2010.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жамоада шахслараро муносабатларни ташкил этишнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ўрганилган. Муаллиф томонидан ўтказилган тадқиқотлар мазкур муаммони бугунги кунда ҳам чуқур ўрганиш кераклигини кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению проблемы социально-психологических особенностей организации личностных взаимоотношений. На основании проведенного исследования автором было выявлено, что на сегодняшний день эта проблема требует тщательного изучения.

SUMMARY

The article is devoted to the consideration of the problem of socio-psychological characteristics of the organization of personal relationships. On the grounds of studies by author was revealled that for present-day day this problem requires the close examination.

USTAZLAR SHEJIRESI

Ҳ.ҲАМИДОВТЫҢ ӘДЕБИЙ – КӨРКЕМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНИҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

К.Алламбергенов – *филология илимлериниң докторы, профессор*
Т.Торткулбаева - *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

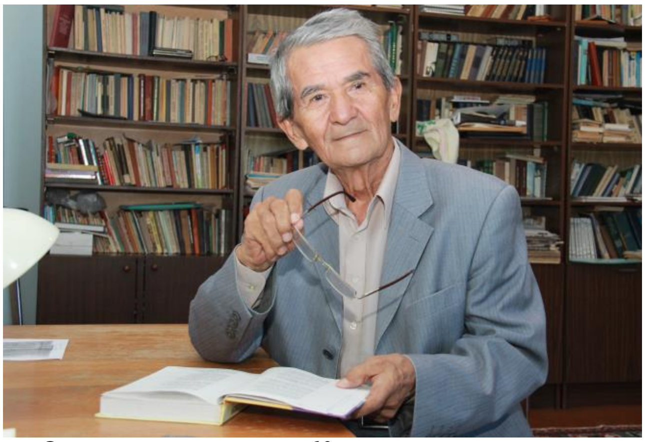

Өткен әсирдиң 60-жыллары қарақалпақ әдебиятының ҳәр тәреплеме раўажланыў дәўири болды: әййем-әййем дәўирлерден берли дәстүри бар ески поэзия жанры жаңаша мазмун алып, реалистлик сыпаты тереңлесип, жанрлық, формалық, көркем-поэтикалық усыллары жағынан рәңбәрең бояўларда байып толыса баслады. Сүйикли Қаҳарман шайыр-жазыўшыларымыз болған Ибрайым Юсупов, Төлепберген Қайыпбергеновлардың изи менен әдебиятымызға М.Сейтниязов, Д.Айтмуратов, Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов, К.Рахманов, У.Хожаназаров, С.Салиев, У.Пиржанов, Т.Сәрсенбаев, Т.Қабулов, С.Пиржанов, Ә.Атажанов, К.Мәмбетов, С.Баҳадырова, К.Худайбергенов, Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, Г.Есемуратова, К.Смамутов, Т.Халмуратов сыяқлы дүркин-дүркин талантлы жас шайырлар менен жазыўшылар, драматурглер, әдебият изертлеўшилери менен сыншылар кирип келди.

Бул талантлардың әдебиятқа ҳәрқыйлы бағдарларда, жеке стиллик өзиншеликлерде кирип келиўи, ҳақыйқатында да, қарақалпақ әдебияты аспаны әлемин ләрзеге келтирип, үлкен раўажланыў қозғалысын пайда еткен бәҳәр паслының гүлдирмамасы киби болды. Олардың көпшилиги дерлик ҳәзир арамызда жоқ болыўына қарамастан XX әсир қарақалпақ әдебиятында өшпес из қалдырып кетти. Атап айтсақ, сол әсир лирикалық поэзиясындағы нәзик поэтикалық шеберликти Төлепберген Мәтмуратов, Теңелбай Сәрсенбаев, Узақбай Пиржанов, Әскербай Әжиниязовларсыз, поэзиямыздағы сюжетлик ҳәм еркин қатарлы лириканы Шаўдырбай Сейтовсыз, лирикадағы ойшыл-философиялық бағытты Мәтен Сейтниязов, Кеңесбай Рахманов, Улмамбет Хожаназаровларсыз, лириканың сатиралық-тымсал формасын Дәўлен Айтмуратовсыз, поэзиядағы терең халықшыллықты Толыбай Қабуловларсыз түсиниў ҳәм баҳалаў мүмкин емес.

Усындай жанрлық, көркемлик, стиллик изленислер XX әсир қарақалпақ әдебияты ушын формалық жақтан пүткиллей жаңа заманагөй жанр болған 60-жыллар реалистлик прозасында, әсиресе повестлерде айқын көзге таслана баслады. 60-жыллар қарақалпақ прозасын бурыннан қәлем тербетип киятырған Ж.Аймурзаев, Х.Сейтов, Т.Қайыбергенов, К.Султанов, И.Қурбанбаев, А.Алиев, О.Бекбаўлов, Ғ.Сейтназаров, А.Бекимбетов, Ө.Хожаниязов, Ә.Тәжимуратовлардың қатарына Ш.Сейтов, У.Пиржанов, С.Сәлиев, Г.Есемуратова, Ә.Атажанов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадырова, Т.Халмуратов сыяқлы талантлы жас жазыўшылар келип қосылды. Прозамыз усының нәтийжесинде жаңа повесть, романлар ҳәм жаңа прозалық топламлар менен де байып толыса баслады.

Қ.Жуманиязов «Қызылқум қоңыраўлары» (1969), Ө.Хожаниязов «Қыс балладасы» (1970) топламлары менен шарўалар турмысын жетик билетуғын жазыўшылар екенлигин көрсетти. Усындай тематикалық рәңбәреңлик 20-30-жыллардың тарийхый ўақыяларына бағышланған, заман ҳәм адам тәғдириниң бирлиги сәўлеленетуғын А.Алиевтиң «Күткен күн» (1961), К.Султановтың «Ағалардың әңгимеси» (1968), А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен» (1961), Б.Бекниязованың «Қызлар тәғдири» (1964), Ш.Сейтовтың «Қашқын» (1969), жаңа тарийхый темаларға бағыш етилген, дөретиўши тарийхый тулғалардың өмирин сәўлелендириўге арналған О.Бекбаўловтың «Тарас Аралда» (1964), урыс дәўириндеги балалар ҳәм жаслар турмысының сыпатлы белгилери менен урыс ақыбетлериниң адам тәғдириндеги ҳәсиретли, суўық таңбаларын сәўлелендиретуғын Т.Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы» (1964), «Уйқысыз түнлер» (1965), Ш.Сейтовтың «Көп еди кеткен тырналар» (1966), Т.Нәжимовтың «Жаўынгерлик жылларда» (1968), ҳәм жаңа, ҳәм гөне тема болған муҳаббат темасы сөз етилген И.Қурбанбаевтың «Бир аўыз сөз» (1968), Ж.Сапаровтың «Үстиртке ҳүжим» (1962) повестлеринде ҳәр қыйлы қырлары менен көринис таба баслады.

60-жыллар повестьлеринде тематикалық өсиўшиликке қарағанда формалық жаңашыллық көбирек көзге тасланады. Повестьлердеги формалық бул сыпатларды дәслепки автобиографиялық, мемуарлық, тарийхый повестьлердиң пайда болыўы, лиро-эпикалық, лиро-психологиялық сыпатлардың кирип келиўи деп қысқаша баҳаласақ болады. Мысалы, О.Бекбаўловтың «Тарас Аралда» повести дәслепки тарийхый-биографиялық повесттиң үлгиси болса, Т.Қайыбергенов, Ш.Сейтовлар өз повестьлери менен прозаға лиро-эпикалық, лиро-психологиялық сыпатлар бағыш етти.

60-жыллар повестьлериндеги бул ҳәр тәреплеме өсиўшилик қубылысы роман жанрында және де айқынырақ көринис тапты. Дурыс, бул жылларда дөрелген айырым тарийхый революциялық ро-

манлар (Т.Қайыпбергенов «Соңғы ҳүжим» (1960), А.Бекимбетов «Гүрес» (1970)) 20-30-жыллардың тарийхый ўақыяларын сәўлелендириўде зорабанлық етип турған тоталитар-бюрократиялық жәмийет, мәмлекет сиясаты тәсирлеринен жеткиликли дәрежеде шығап кете алмады. Деген менен, тарийхый темаларда жазылған романлар ҳақыйқый халықлық, миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында жазылды. К.Султановтың «Әжинияз» (1967) романы, мине усындай көзқараслар нәтийжеси болып дөрелди. К.Султановтың «Ақдәрья» романы (1962) урыс дәўириндеги урыс ҳәм тылдағы халықлық бирликти сәўлелендирген қарақалпақ романшылығының ең әжайып үлгиси болып дүньяға келди.

Т.Қайыпбергенов қарақалпақ прозасында биринширлерден болып еки китаплы роман-дилогия «Қарақалпақ қызы» (1963-1965) пайда етти ҳәм оның айырып повесть, романларының өзбек, рус, эстон тиллерине аўдарылыўы 60-жыллар әдебияты ушын үлкен әдебий қубылыс болды. Жазыўшы 1968-жылы «Қарақалпақ дәстаны» тарийхый трилогиясының «Маман бий әпсанасы» биринши китабын жәриялады.

Улыўма, 60 – жыллар прозасында романшылық
қарақалпақ миллий көркем ойының жаңа басқышқа көтерилгенин көрсетип бере алатуғын дәрежеге жетти. Усы жылларды дөрелген тарийхый романлар бул пикирдиң айқын гүўасы болып хызмет етти.

Деген менен, 60-жыллар прозасында повестьлер прозамыздың ең раўажланған формасы ҳәм жетекши жанры сыпатында ҳәр тәреплеме раўажланды. Усы жерде айта кететуғын бир қызықлы факт – бир ғана 1966-жылдың өзинде «Әмиўдәрья» журналы бетлеринде талантлы жас прозаиклердиң 10 повести жарық көрди. Мине, сол жарық көрген повестлердиң ишинде сол жылғы ең сайландылары болған Шаўдырбай Сейтовтың «Көп еди кеткен тырналар» («Адасқан ақ қуў») повести менен бир қатарда биз бүгин 85 жыллық юбилейин нышанлап атырған Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, академик-жазыўшы Ҳүсниддин Ҳамидовтың «Естелик» повести де бар еди.

Әлбетте, бул повестте де, көпшилик жазыўшыларымыздың тарийхый-революциялық тематикада жазылған шығармаларында орын алғаны сыяқлы, повесть дөреген дәўир сиясатының басымы, тәсири, сол дәўир әдебиятындағы класслық, партиялық көзқараслардың салқын унамсыз леби тәсирлери орын алғанлығы тәбийий.

Деген менен, бул повестьте автордың көркем сөз бенен көркем образ жаратыўға уқыбының күшли екенлиги, яғный оның көркем әдебиятқа үлкен таярлықлар менен келген талант ийеси екенлиги айқын сезилип турады. Себеби, повестьте XX әсирдиң дәслепки он жыллықларындағы қарақалпақ халқының турмысы фонында сол дәўир адамлары болған, ҳәр қыйлы социаллық қатлам ўәкиллери есапланатуғын Палўан ҳәм Омар, Пиржан ахун ҳәм оның баласы Жәмий қусаған қаҳарманлар образлары өз характерли белгилери менен сомланған дара тулға-типлер сыпатында гейделендирилген. Онда ҳәр бир қаҳарман өз минез-қулқы, характери, ишки ой-сезимлери, психологиясы жағынан бир-биринен сезилерли дәрежеде парық етип турады.

Повестиң композициялық қурылысында да автордың сюжет қурыўға оғада шебер екенлиги көзге тасланады. Шығармада ўақыялар, логикалық байланыста избе-из раўажланыў тапқан. Бунда оқыўшыны зериктирерликтей көп сөзлилик, тийкарғы сюжеттен шетке ылағып кетиўшилик қусаған нуқсанлар сезилмейди. Ўақыялар эпик планда тартымлы диалог, монологлар ҳәм авторлық баянлаўлар арқалы шебер сүўретленип берилген. Шығарманың тили тартымлы. Буннан биз автордың халық тилиниң нәзик қашырымларын пухта үйренгелигин көриўимизге болады. Повесттеги усындай жетискенликлерден әдебиятшы-сыншы илимпазлар И.Сағыйтов, Қ.Мақсетов, З.Насруллаева, Қ.Камалов қусаған жазыўшылар ўақтында бул повесть ҳаққында оғада унамлы пикирлер билдирди.

Повесть қаҳарманлары тилиндеги усындай лирикалық қашырымлар, жыллы лиризм, айырым лирикалық шегинислер автордың прозаға поэзияның үлкен тәжирийбе мектебинен өтип келгенлигин аңлатып турады. Болажақ жазыўшының «Өмир ышқы» (1980), «Илҳам» (1984), «Өмир мәнзиллери» (2007) топламларына кирген ҳәр қыйлы жылларда жазылған қосықлары бул пикиримиздиң айқын дәлили. Шайыр өзиниң «Күн ҳәм өмир», «Өмир сааты», «Дала», «Асаў Әмиў», «Мийнеткеш аўылым», «Жаз ақшамы», «Гүзги таң», «Төртликлери», «Жылама, ана», «Дала гүли», «Түс» сыяқлы қосықларында аўыл адамларынын турмысын, екинши жер жүзилик урыс зардапларын тартқан қаҳарман ата-аналар, ул-қызлар келбетин, қарақалпақ халқының өзине тән менталитетин, бай тәбияты менен жайдары минезин, мийнеткешлик, инсанылық қәсийетлерин, мийнет, муҳаббат, поэзия гөззаллығын Ўатан сағынышы ҳәм халықлар дослығы сыяқлы муқаддес қәдирият туйғыларын жырлаўға арналған.

Оның бул поэзиялық дөретпелеринен фольклорлық
ҳәм классикалық әдебият дәстүрлерин де, шығыс ҳәм батыс поэззиясын синтезлеген әжайып формалық жана қәсийетлерди де аңлаўға болады. Сонлықтан да, оның айырым қосықларында жайдары лирика менен төртликлерге тән сыпатлар аңласылса, айырымларында рубайы менен ғәззеллердиң, сонетлер менен баллада, эллегиялардың руўхы сезилип турады. Мысалы, оның «Дала гүли» қосығы мазмуны жағынан сюжетли еркин лириканы да, формасы жағынан новелла яки элегия, балладаны ядқа түсиреди. Қосықтың мазмуны бойынша бозай өскен аўыл қызы қалаға келин болып түседи. Өзи қәлеп қосылған өмирлик жолдасы менен бахытлы өмир де сүреди. Мал-дүнья, шәрт-шараят бәри, бәри жеткиликли. Бирақ, бәрибир бир нәрсе жеткиликсиздей. Шайыр қосық жуўмағында бул жеткиликсиз зат – еркинликти былайынша тәриплеп, прозадағы новеллалық, поэзияда балладалық формаға бейим элегиялық жуўмақ жасайды:

Бозай өскен аўылдың қызы,
Көнлиге алмай гөззал қалаға.
Кетип қалды ақыры изи,

Өзи өнип өскен далаға.
Айыпламаң неге кетти деп,
О адамлар, абайлаң буны.
Сөзсиз оның кетиўи керек,
Ол ақыры даланың гүли. («Дала гүли», 21-б.)

Мине, усындай терең мәнили қосықлар шайыр поэзиясының тийкарғы мазмунын қурайды. Бундай қосықлар қурғақ шақырық сүренлерди, жалаң жасалма сиясатларды үгит-нәсиятлаўдан аўлақ. Бул қосықлар әпиўайы жайдары көринислерди, қубылысларды сүўретлеў арқалы-ақ терең философиялық мәни бере алады.

Академик жазыўшы тап усы 60-жылларда көркем әдебият пенен тең қатарда илимий ислерге араласып, 90-жылларда илим докторы, профессор, 2000-жыллары академик сыяқлы илимий дәрежелер менен атақларға ерисиўине, 400ден аслам илимий мақалалар, «Қарақалпақ тили тарийхының очерклери» (1974), «Ертедеги қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери» (1985), «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары»» (1991), «Бердақтың қолжазба мийраслары» (1995) сыяқлы бирнеше онлаған монографиялар менен сабақлық, оқыў қолланбалар, жазыў ислери, сондай-ақ мәмлекетлик ҳәм жәмийетлик ислер, педагогикалық хызметлер менен бәнт болыўына қарамастан, өзине аллаталадан инам, пешанаға жазылған тәғдир етип берилген, жан дүньясына, қанына ана сүти менен кирген көркем әдебият исине, поэзия менен прозаға мәңги садық болып қалды.

Талантлы шайыр ҳәм жазыўшы өзиниң көркем әдебиятқа деген садықлығын, былайынша айтқанда, талант ҳәм тәғдир шериклиги талўасын өзиниң «түс» деген бир қосығында былайынша көркем тәриплейди:

О, қосық әпиў ет, жыллар өтирдим,
Бағынбай ҳәмириңе, усламай қәлем.
Небир-небир гезеңлерин өмирдиң,
Түсирмей қағазға өз ўақтында мен.
Сен мениң денеме қан тамыр байлап,
Ана сүти менен қосылып кирдиң.
Мени бенде еттиң бас-аяқ жайлап,
Артықмаш бир бахыт бердиң, дәрт бердиң.
О, қосық, о қәлем көзим жеткендей,
Тура алмаслығыма сизлерден алыс.
Сизлерсиз өмирим босқа өткендей,
Енди мен сизлерлик баспүкил қалыс. («Түс», 28-29)

Ҳақыйқатында да, талантлы тилши алым, академик жазыўшы Ҳ.Ҳамидов көркем әдебият алдында бул парызы ҳәм қарызын қалыс өтеп кетти. Өмириниң ақырына шекем илим менен бир қатарда көркем әдебиятты өзине дос, сырлас тутты. Соңғы жылларда «Тарийхтан бир бет»… сыяқлы бирнешше онлаған гүрриңлер (солардың бирқаншасы рус тилинде) қосықлар, «Студент қыз», «Ант» сыяқлы повестлер жазыў менен бир қатарда «Ушқын» (1993), «Өз үйим» (2005) романларын жазды. Мусылманлардың муқаддес китабы «Қуран»ды (К .Мәмбетов пенен биргеликте), Мунис ҳәм Огаҳийдиң Хорезм ҳәм Қарақалпақстан, улыўма түркий халықлар тарийхынан мағлыўматлар беретуғын «Фирдаўс-ул-ықбал» (Бахытлар бағы) шығармаларын араб-парсы, ески түркий тиллерден қарақалпақ тилине аўдармалады. Оның бул мийнетлериниң ишинде айрықша Ғәрезсизлик жыллары жазылған «Ушқын» (1993) романы қарақалпақ тарийхының 1873-1917-жылларындағы «ақ таңлаққа» толы кескин қарама-қарсылықлы ўақыяларын сол ўақытлардағы Патша Россиясы менен қарақалпақлардың сиясий, социал-экономикалық, мәдений қатнасықлары фонында Шымбай оязына қараслы болыс Ибрайым менен базар ағасы Қара бала, Патша Россиясының қарақалпақ аймағындағы бийлеўшилери болған Әмиўдәрья бөлими Музафарат ҳәкими, сондай-ақ, Шымбай оязы ҳәкими образларында исенимли ҳәм көркем сәўлелендирип берген. Ең баслысы, автор бул шығармада тарийхый шынлыққа миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында объектив-қалыс баҳалар берген.

Жазыўшының «Өз үйим» романы, Қаҳарман Жазыўшымыз Төлепберген Қайыпбергенов баҳа бергениндей, қарақалпақ халқын басқа халықлар фонында, ямаса басқа халқынды қарақалпақ халқы фонында салыстыратуғын үлкен баҳалы шығарма. Романда миллет, өз халқының тәғдири ушын жан пидә болып гүрескен қаҳарманлар образы арқалы өткен әсирдиң 20-30-жылларында өзлигимизди, миллий қәдриятларымызды, былайынша айтқанда, өз үйимизди, өз Ўатанымызды сақлап, миллетимизди сақлап қалыў ушын гүрес идеялары кең эпик полотнода ҳәр тәреплеме көркем етип ашып бериледи.

Жазыўшынын соңғы жыллары жазылған «Студент қыз» повестин де заманагөй прозаның шебери сыпатында да көзге тасланады. Повесть тек студент жаслар турмысынан алып жазылғанлығы менен ғана емес, оларға әдеп-икрам сабақларын тужырымлы көркем етип жеткерип бериў менен де үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе.

Повесттеги Салый деген бала-шағалы жигитти сүйип қалып, оннан бала арттырған Рахийма деген жас қыздың қандай қыйын жағдайға түссе де өмирден түңилмеў, керисинше, өз бахты, өз шешими ушын гүресиўдеги мәртлик, оптимистлик ҳәрекетлеринен жасларды ҳәр қандай шараятлардан ақыллы ҳәм батыл шығыўға, мәртликке тәрбиялаўға шақырыў идеяларын сезиўге болады.

Жуўмақлап айтқанда, устаз алымның қайсы шығармасынан да, ол мейли, илимий шығарма болсын, көркем әдебиятқа, жазыўшылыққа, сол арқалы Ўатанға, миллетке миллий мәплерге ҳәм ғәрезсизлик идеяларына шын берилгенликти көремиз. Оның барлық дөретпелери тил илими менен көркем әдебияттың кесилиспесиндеги, синтезиндеги дөретпелер. Себеби, алымның тил илиминдеги мийнетлери Әжинияздың, Бердақтың, Рабғузийдиң, Саадийдиң, Бақырғанийдиң ямаса Орхон-Енисей басқа да ески әдебий-мәдений мийраслардың тил өзгешелигин изертлеўге бағышланған болса, көркем әдебият шығармалары усы тилдиң, қарақалпақ тилиниң рәңбәрең қашырымларынан әжайып мысаллар береди. Ол сол ушын да зәбердес изертлеўши алым, ол сол ушын да әжайып сөз шебери. Жазыўшы былайынша айтқанда, яғный Қаҳарман жазыўшы Т.Қайыбергенов тили менен айтқанда, үш тилди, үш адамды, үш ақылды бириктирген академик, Қарақалпақстандағы биринши академик жазыўшы, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан жазыўшылар аўқа-

мының ағзасы. Сол ушын да бундай көп қырлы, әлўан сырлы әжайып тулғаның илимий-көркем дөретиўшилигин үйрениў, үгит-нәсиятлаў бүгинги жасларымыз ушын қарыз ҳәм парыз. Бул бийбаҳа мийрас бизлер ҳәм сизлер ушын да илим-билим ҳәм көркем әдебияттың бийик шоққыларына жетиў жолында алтын көпир болатуғыны сөзсиз.

К.М.ҚОЩАНОВ –ТӘЖИРИЙБЕЛИ УСТАЗ, ЗӘБЕРДЕС АЛЫМ

К.Алламбергенов - *филология илимлериниң докторы, профессор*
А.К.Пазылов - *педагогика илимлериниң кандидаты, профессор ў.ў.а.*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Халқымызда, жақсының жақсылығын айт, кеўли тассын, деген даналық гәп бар. Профессор Қутлымурат Моятдинович Қощанов та, мине, усындай жақсылығын айтса, арзырлық, ҳәр тәреплеме хошамет сөзлерге ылайық шын мәнисиндеги әжайып инсан, көп қырлы талант ийеси, тәжирийбели устаз-педагог.

Усы көзқарастан қарағанымызда, Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың «Жақсы адамларға жолыққан күниң» деген қосығындағы «Жақсы адамлар-бул дүньяның тиреги» деген қатарлар тиккелей Қутлымурат Моятдинович сыяқлы инсанларға арнап жазылғандай сезиледи.

Бизлер Қутлымурат Моятдинович пенен институтта дерлик бир дәўирде (70-жылларда) оқыдық. Мине, нешше жыллардан берли бирге ислесип киятырмыз. 50 жылдан берли билетуғын достымыз Қутлымурат Моятдиновичти ҳәм илимди, ҳәм билимди шебер шөлкемлестириўшилердиң бири сыпатында жоқары баҳалаймыз. Себеби неде, деген орынлы саўал да туўылыўы мүмкин. Оның тийкарғы себеплеринен бири профессор К.М.Кощанов илимди, илимпазларды шын кеўли менен сүйеди ҳәм оларды ҳәмме ўақыт көтермелеп, ҳүрметлеп жүреди.

Дурыс, Қарақалпақстанның илимине, билимине жан-тәни менен өз үлеслерин қосыў ушын ат салысқан, бирақ бул дүньяны тәрк еткен азаматлар илим-билимниң барлық жөнелислеринде көплеп табылады. Мысалы, баслаўыш тәлим методикасы кафедрасының ең биринши баслығы болған педагогика илимлериниң докторы, профессор Ж.А.Орынбаев, профессор Ж.Қайырбаев, доцент Қ.Пирниязов, улыўма педагогика ҳәм психологиясы кафедрасы үлкен оқытыўшысы Тимошенко, Алғазы Бекбасов, Әсен Алымов, Бердақ Султамуратов, Мария Довгопол ҳәм басқалардың исмлерин келтире бериўимиз мүмкин. Деген менен, олардың исмлерин қәстерлеп, туўылған күнлерине арнап илимий-әмелий конференциялар шөлкемлестириў ҳәр кимниң де қолынан келе бермейди.

Профессор Қутлымурат Моятдинович болса, өзи үлкен алым болып жетилискенлигине қарамастан, өткендеги уллы алымларды ҳәм олардың мийнетлерин халыққа таныттыў ислеринде баркулла белсендилик көрсетип киятырған азаматлардың бири саналады. Ол уллы алымлардың юбилейлерин өткериў менен шекленип те қалмайды. Қолға алған исин ақырына жеткерип, китаплар жазып, олардың исимлерин мәңгилестириўге үлес қосады.

Қ.Қощановтың 1991-жылы профессор Н.А.Урумбаевтың 70 жыллығына арнап үлкен Республикалық илимий конференция уйымластырып, усы конференцияда өзиниң тийкарғы баянатшы болғанлығы, жеке өзиниң авторлығында Н.Урумбаевқа арнап китап жазғанлығы ҳәм оны баспадан шығарып үлгергенлиги еле есимизде. Конференцияға таярлықтың күшлилиги соншелли, оған Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанның алымлары қатнасып, Қ.Моятдиновичтиң таярлаған қарар проектин бир аўыздан мақуллады. Қарар проектинде Н.А.Урумбаевтың атын Нөкис педучилищесине, Шымбай районындағы бир көшеге бериў ҳәм Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында профессор Нағмет Орынбаев атындағы бир стипендияны шөлкемлестириўден ибарат еди. Мине, сонда жанкүйер алымның өз мақсетлерине ерискенлигине кеўли тасқанлығын көзимиз бенен көргенбиз.

Буннан тысқары, 1992-жылы профессор А.У.Умаровтың өмири, илимий дөретиўшилик хызметлерине арнап, оның пединститут ҳәм университеттеги илимий-методикалық мийнетлерин басшылыққа алып, өз алдына китап шығарып, оны халықтың нәзерине усына билди.

Сондай-ақ, 1970-1990- жылларда пединститутта ҳәм университетте жумыс ислеген, өзлериниң әжайып илимий мақалалары, мийнетлери менен көпшиликти таң қалдырған белгили русист, көплеген китаплардың авторы доцент А.Джақсыбаевтың 80 жыллығына арнап 2006-жылы 5-ноябрьде үлкен илимий-әмелий конференцияныда өткериўге еристи. Конференция жумысына арналған көлемли мақала «Вести Каракалпакистана» газетасында жарық көрди. А.Джақсыбаевтың атына Нөкис қаласынан көше қойылды.

Профессор К.М.Кощанов 1960-1990-жылларда дөретиўшилик пенен мийнет еткен алым, доцент Пётр Игнатьевич Сенин, 1970-2020-жылларда пединститутта ҳәм университетте жумыс ислеген белгили алымлардан доцент, Б.Хошанов, К.Сапаров ҳәм тағы басқалар ҳаққында да илимий мақалалар жазып, халықтың нәзерине усынды.

Әсиресе, белгили лексикограф, үлкен алым, доцент Айтмурат Турабаевтың 90 жыллығына бағышлап 2016-жылы үлкен Республикалық илимий әмелий конференцияны өз ўақтында шөлкемлестире билгенлиги көпшиликтиң еле есинде. Бул конференцияда да өзи тийкарғы баянатшы хызметин атқарды. Конференция материалларын үлкен китап етип шығарды. Бул китаптың ишинен 135 илимий мақалалар ҳәм тезис материаллары орын алды. Конференция жумысына марҳум Айтмурат ағаның өзи қатнаса алмады.

Қутлымурат Моятдинович бир предмет оқытсын, он предмет оқытсын, дәрҳал сол предметти

студентлерге үйретиўдиң ең оптималь жолларын излестиреди. Семинар сабақлары болса оған методикалық көрсетпе, әмелий сабақлар болса оғанда методикалық көрсетпе, сөзлик пенен ислесиў болса оғанда методикалық көрсетпелер таярлаўдан жалықпайды. Студентлердиң билимге болған талапларын қанаатландырыў мақсетинде қысқа ўақыт ишинде арнаўлы методикалық көрсетпелерди таярлап үлгереди.

Оның 1992-жыллары жазған «Введение в научно-исследовательскую работу», 1993-жылы баспадан шығарған «Обучение деловым бумагам» атлы мийнетлери ҳәзирги ўақытларыда ең зәрүр қолланбалардан бири саналады. Әсиресе, ол қарақалпақ ҳәм рус тиллеринде ис жүргизиў қағазларына да илимий дыққат аўдарды. Профессор Қ.Қощанов усы мәселеге арнап еки мәрте «Ис жүргизиў қағазларына үйретиў» деген атама менен, рус ҳәм қарақалпақ тиллеринде жазған китапларын 1993 ҳәм 2009- жылларда өз алдына китап етип шығарыўға еристи. Институтта бул мәселелер бойынша арнаўлы таңлаў пәнин оқытты. Талабалар ушын арнаўлы әмелий ҳәм өз бетинше үйрениў бойынша материалларын 2011-жылы шығарды. Усы 2011-жылдың өзинде Қ.Қощанов тәрепинен 8 атамадағы оқыў ҳәм методикалық қолланбалар баспадан шығарылды. Оның илимий мийнетлериниң дизимин қарап отырып ҳәр жыл сайын кеминде еки-үш китап шығарып турғанлығының гүўасы болыўға еристик.

Әлбетте, бундай ҳәм илимди, ҳәм билимди, ҳәм жумысты қатар шөлкемлестириўшилик талант ийеси болыў ҳәр кимниңде қолынан келе бермейди. Бизлердиң нәзеримизде ол талант тек ғана Кутлымурат Моятдиновичке тийислидей болып көринеди. Себеби неде? Буның тийкарғы себеплериниң бири оның тынбай излениўшилигинде, илимге де, билимге де педагогикалық жақтан дурыс ҳәм шешиўши баҳа бериўшилигинде өз көринисин табады. Әлбетте, буның ушын илимпазға бирден-бир керек нәрсе қәбилет саналады.

Қәбилет инсанның жеке өзгешелиги ҳәм имкәниятларынан қуралады. Қәбилет билимнен парқланады. Себеби, билим – бул салыстырыўдың нәтийжеси есапланса, ал, қәбилет шахстың психологиялық ҳәм физиологиялық өзгешеликлеринен саналады. Демек, қәбилет дегенимизде белгили бир өзгешеликтиң өзин емес, ал, шахстың хызметлерине, талапларына жуўап бере алатуғын ҳәм усы хызметлерди атқарыў процесинде жоқары көрсеткишлерге ерисиўди тәмийинлеўге мүмкиншилик туўдырып беретуғын өзгешеликлердиң синтези десек, дурыслыққа жақынырақ келеди. Қәбилет негизинде улыўмалық қәбилет ҳәм арнаўлы қәбилет болып екиге бөлинеди. Улыўмалық қәбилетте жоқары имкәният ҳәм раўажланыў түсинилсе, арнаўлы қәбилет белгили бир реже тийкарында раўажландырылады.

Мине, усы қәбилеттиң түр-түри, әсиресе арнаўлы қәбилеттиң түрлери Кутлымурат Моятдиновичтен көплеп табылады. Кутлымурат Моятдиновичте сөйлей билиў қәбилети, тыңлай билиў қәбилети, кеўлиңди алыў қәбилети, үйде китап оқыў қәбилети, китапханада китап оқыў қәбилети, кабинетте китап оқыў қәбилетлери әдеўир дәрежеде баршылық.

Қ.М.Кощановтың усы қәбилетлериниң ишинде, әсиресе, илим ислеўге уқыплылық қәбилети айрықша мақтаўға турарлық. Себеби, профессор Қ.М.Қощанов – рус ҳәм қарақалпақ тиллери байланысларын тереӊ ҳәм ҳәр тәреплеме изертлеген алым. Ол 6 монография, мектеп, колледж ҳәм жоқары оқыў орынлары ушын 20дан aслам сабақлық, оқыў ҳәм методикалық қолланбалар, брошюралар жазған. Әсиресе, монографиялары өзлериниң тарийхый обьективлиги менен ажыралып турады. Мысалы, ол бир қатар мийнетлеринде рус тилиниң, қарақалпақ тилиниң лексикасына, сөз дүзилиўине яғный сөзлердиң қурылыўына, сөзлер ҳәм гәплер қурамына айрықша дыққат бөлген. Қарақалпақ тилин рус сөзлерисиз, терминлерисиз көз алдыңа келтириў қыйын.

Әсиресе илимий, социал-экономикалық, мәдений терминлер қарақалпақ тилине көплеп кирген, рус тилинен ҳәм рус тили арқалы басқа европа тиллеринен көплеген сөзлер қарақалпақ тилине өткен. Мәселен, медицина, химия, биология, спорт, экономика, финанс, математика, физика, астрономия, компьютер, география, мәдeният ҳәм басқа илим тараўларында рус ҳәм интернационал терминлер тап қарақалпақ тили сөзлериндей болып қолланылмақта. «Қарақалпақ тилиндеги шет тил өзлестирмелериниң орфографиялық сөзлиги» (Нөкис. 2012-ж. кирилл ҳәм 2019-ж.латын, 10,25 б.т.), «Шет тилерден кирген сөзлердиң түсиндирме сөзлиги» (Н., 2002 7,2 б.т.), «Использование учебных словарей на занятиях» (Н., 2004.), «Краткий толковый словарь тюркизмов – экзотизмов в современном русском литературном языке» (Н.2019.), «Справочник основных правил по русскому языка» (Н.2005.) ҳәм тағы сөзликлер шығарған.

Профессор К.М.Қощанов ҳақыйқат еки тилли ҳәм көп тили илимпаз. Ол рус ҳәм қарақалпақ тиллеринде монографиялар ҳәм китаплар жазған. Ол қалаларымыздың көшелери тиллерине айрықша дыққат бөлмекте. Баннерлердиң, дағазалардың ҳәм атамалардың туўры ҳәм дурыс жазылыўын үйретпекте. Оның мийнетлери ҳәм темалары жүдә актуал ҳәм заманагөй. Қ.М,Кощановтың көп мийнетлери тил ҳәм сөйлеў мәдениятын өсириўге бағышланған.

Оның журнал, газета, радио, телевидениеде шығып сөйлеўлери сулыў ҳәм жағымлы етип, дүзиў сөйлеўге бағышланған. Ол ҳәр бир оқытатуғын пәни бойынша қолланбалар ҳәм методикалық көрсетпелер шығарып, студентлерге тарқатқан.

Профессор Қ.М.Кощанов илим кандидатларын, бир нешше Президент, Наўайы ҳәм халықаралық Менделеев атындағы стипендиятларды таялаған. Ҳәзирги Каракалпакстан Республикасы ҳәм пединституттағы көпшилик рус тили профессор-оқытыўшылары оның оқытқан шәкиртлери.

Пикиримизди жуўмақлар алдынан Өзбекстан Қаҳарманы Ибрайым Юсуповтың досты, бурынғы Министрлер Кеңеси баслығының қурылыс ислери бойынша орынбасары Абдулла Бекмановқа арнап жазған «Жетпис сениң жезден емес» деген қосығындағы еки куплетти келтирип өтпекшимиз. Бул жерде өзлеримиздиңде 70 ке шамаласып қалғанлығымызды нәзерде тутып, юбилярымыз

руўхыятына жақынырақ келетуғын қосық қатарларын ядқа алдық:

Жаслық дәўран қайтадан келмес,
Ол туўралы ойлама, бала.
Жетпис – сениң жездең емес,
Жетпис пенен ойнама бала.
Бул ескертиў тек саған емес,
Өзиме де айтып атқаным.
Шаўып үйренген атлардың басын,
Әсте жүр деп тартып атқаным…

Бизлер Қ.М.Кощанов пенен усылай ҳәзиллессек те, сөзимиз жуўмағында оған: сен жетпис түўе, сексенди де усы тасқын жигер күш-ғайратың менен тулпардай туўлап қарсы ала бер, тоқсан менен тоқнас, жүз бенен жүзлес, шап, тулпарым, шаршама, дегимиз келеди. Себеби, алдына уллы мақсет қойған адамлар өмирде мәңги жас болып жасаўға мүнәсип.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ЙИРИК ДАРҒАЛАРИДАН БИРИ

Қ.А.Қадиров - *ёшлар билан ишлаш бўйича проректор*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ўзбек тилшунослигининг ривожига муҳим ҳисса қўшиб келаётган тилшунос олим, педагог, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 70 ёшга тўлди.

Аширбоев Самихон 1946 йил 18 апрелда Қозоғистон Республикаси, Чимкент вилояти, Туркистон тумани, Кориз қишлоғида таваллуд топди. 1953 йилда Туркистон шаҳридаги Тошкент темир йўлига қарашли 42-мактабнинг 1-синфига борди ва 1958 йилдан ўқишини Қориз қишлоғидаги «Бирлик» мактабида ўқиди. 1960-1964 йиллар давомида Туркистон педагогика билим юртида таҳсил олди. Билим юртини аъло баҳоларга битириб, 1964 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимига ўқишга кирди. Иқтидорли талаба бўлганлиги ва институтни имтиёзли диплом билан битирганлиги туфайли 1968 йилда педагогика институти (ҳозирги университет)нинг умумий тилшунослик кафедраси ўқитувчиси қилиб олиб қолинди.

С.Аширбоев бу муборак кунни 100 дан ортиқ ижод маҳсули: монографиялари, дарсликлари, ўқув ва услубий қўлланмалари, илмий-оммавий нашрлари ва мақолалари билан кутиб олмоқда.

Етук олим, серқирра ижодкор ўзининг илмий-педагогик фаолияти давомида қуйидаги йўналишларда ижод этди: 1. Ўзбек тилшунослиги тарихи. 2. Ўзбек тилининг диахрон йўналишидаги (тарихий синтаксис) тадқиқот ишлари. 3. Ўзбек тили тарихи ва диалектологияси бўйича дарслик ва ўқув ва методик қўлланмалар яратиш. 4. Мактаблар учун "Ўзбек тили" дарсликларини яратиш. 5. Илмий-педагогик ишларни ташкил қилиш ва олиб бориш. 6. Ноширлик ишлари. 7 Илмий тадқиқот ишларга раҳбарлик каби.

Аширбоев Самихоннинг ўзбек тилшунослигидаги фаолияти ташаббуслидир. У биринчилардан бўлиб, ўзбек тилшунослиги тарихини тадқиқот объекти қилиб олган. Устози профессор Саидзода Усмонов раҳбарлигида «Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)» мавзудаги номзодлик диссертациясини ёзди ва уни ва 1975 йил 16 апрелда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги Илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилди.

С.Аширбоев Алишер Навоий асарлари синтаксисининг ҳам биринчи тадқиқотчисидир. Унинг кейинги илмий фаолиятини Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксисини ўрганишга бағишлади. Бунинг натижаси ўлароқ 1990 йилда «Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари» мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. С.Аширбоевнинг семантик ва диахрон планда ёритилган мазкур тадқиқот иши кўпчилик тилшунос олимлар томонидан юксак баҳоланди. Бу тадқиқотнинг юзага келиши Республикамизда халқимизнинг маънавий мулки саналган миллий тилнинг нуфузини тиклаш, уни ҳаётимизнинг барча жабҳаларида қўллашга эҳтиёж сезилган, миллий адабий тилга эътибор кучайган даврига тўғри келди. Шунинг учун кенг жамоатчилик яхши кутиб олди. Тадқиқот натижалари нафақат тилшуносларга, балки барча Навоий ижоди ихлосмандларига, адабиётшуносларга маъқул бўлди.

С.Аширбоевнинг тарихий манбалар тили тадқиқи бўйича бир неча илмий нашрлари мавжуд. У «Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари»1993 йилда «Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар» монографиясини, 1988 йилда «Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти», 1997 йилда «Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони ва «Ўзбек адабий тили» номли рисолаларини эълон қилди. Шунингдек, устознинг тил тарихига бағишланган 50 дан ортиқ илмий мақоласи мавжуд.

Аширбоев Самихоннинг илмий-педагогик фаолияти Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги университет) билан боғлиқ. У ўзининг педагоглик фаолиятини кафедрада ўқитувчиси лавозимидан бошлаган бўлса, кейинчалик унинг профессори, кафедра мудири даражасигача барча илмий унвон ва даражаларни эгаллади, факультет декани ўринбосари, декани ва кейинги 15 йил давомида университет проректори лавозимларида ишлади.

Аширбоев Самихон мазкур даргоҳнинг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига "Қадимги туркий тил", "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси", "Ўзбек адабий тили тарихи", "Ўзбек диалектологияси", ўзбек тили

мутахассислиги магистрантларига эса “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” фанларидан дарс берди. У 1992 йилдан бошлаб мазкур фанларнинг ўқув дастурларини яратди.

Аширбоев Самихоннинг 1996 йилдан кейинги фаолияти олий педагогик таълим мазмунини стандартлаштириш билан ҳам боғлиқ. У «Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори»нинг «Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани» таълим соҳасига кирган 33 та бакалавриат йўналиши ва 57 та магистратура мутахассислиги Давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув режалари ва фан дастурларини яратувчи ижодий гуруҳга раҳбарлик қилди ва бевосита муаллифлик қилди. Шунингдек, бакалавриат ва магистратура босқичлари бўйича ўқув-меъёрий ҳужжатларни яратиш ва жорий қилиш бўйича назарий, амалий масалаларни илмий нашрларда ва матбуотда доимий равишда ёритиб борди.

С.Аширбоев Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги «Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув-методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг илмий котиби, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети қошидаги олий ўқув юртлариаро «Таълим» илмий-методик бирлашмаси раиси ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари қошидаги «Махсус сиртқи бўлимларда бакалаврлар даражасида ўқитишнинг илмий-амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш»нинг раиси сифатида кенг қамровли фаолият олиб борган.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикаси олими, мутахассиси сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган «Ўзбек тили» фани Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 5,6,7,8,9-синфларнинг «Ўзбек тили» дарслиги, унинг дидактик материаллари ва ўқитиш методикаларининг муаллифи ва гуруҳ раҳбари сифатида фаолият юритган. Унинг 2016 йилда нашрдан чиқарган “Ўзбек диалектологияси” дарслиги мустақиллик йилларида яратилган энг замонавий дарслик сифатида эътироф этилган.

Аширбоев Самихон - сермаҳсул олим. У тилшунослик бўйича малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ишига баракали ҳисса қўшиб келмоқда. С.Аширбоевнинг бевосита илмий раҳбарлигида 6 нафар, шу жумладан, Қорақалпоғистонлик 3 нафар шогирди номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилган, 3 нафар шогирди, докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида. Аширбоев Самихоннинг раҳбарлигида нафақат тилшунослик, балки педагогика илмига оид диссертациялар муваффақиятли ҳимоя қилинди. У йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган. Бир неча йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Тил ва адабиёт инситути қошидаги Ўзбек тили ихтисослиги бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш учун ихтисослашган кенгаш аъзоси, унинг раиси сифатида фаолият олиб борган.

С.Аширбоевноширликда ҳам ўзини синаб кўрмоқда. У бир неча йиллардан бери университетнинг илмий-педагогик нашри саналган “Педагог” журнали таҳририятида фаолият олиб бормоқда.

Шу ўринда С.Аширбоевнинг шахси ҳақида бир неча сўз айтмаслик мумкин эмас. С.Аширбоев масъулиятли шахс, заҳматкаш олим, ғамхўр мураббий, талабчан устоздир. Устознинг диди ниҳоятда нозик, ўта синчков. Шу боисдан бўлса керак, устозга ҳар қандай ишни маъкул ва манзур эттириш мураккаб. Тадқиқотчи-шогирд ишидаги кўрсатилган камчиликларни бартараф этмагунча, иши кўнгилдагидай чиқмагунча, бирор ижобий натижага эришиш қийин. Устоз ниҳоятда жиддий. Устознинг жиддий қиёфаси кўпчиликни сергак тортишга ундайди. Аслида у - ўта дилкаш, инсон шаъни ва меҳнатини қадрлайдиган инсон. Мурувватли, ҳазил-мутоибани яхши кўрадиган шахс.

С.Аширбоев қўлёзма манбаларни мустақил таҳсил ва таҳлил қила олиш тажрибасига эга бўлган малакали илмий-педагог ходим ҳамдир.

С.Аширбоев энди 70 ёшга тўлди. У ҳали ҳаётда ҳам, илмда ҳам бардам, ижодда эса сермаҳсул. Шунинг учун унинг олдига қўйган режалари жуда катта.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогик институтининг кенг жамоатчилиги ва шогирдлари номидан тиниб-тинчимас, заҳматкаш устозга, илм сирларини очишда чарчамас Самихон акага узоқ умр, илмий баркамоллик тилаймиз.

M A Z M U N Í

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Абаев С., Якубов М.А., Алламбергенов Е.К. Кәмил инсан тәрбиясы – миллий идеяның баслы мақсети 3
Axmedova U.K. O’zbekistonning oliy ta’lim muassasalaridagi EFL (ingliz tili chet tili sifatida) darslarida loyihaga asoslangan ta’lim (PBL)ni amalga oshirishning afzalliklari 6
Әлеуов Ө., Менлимуратова Э.А. Халықаралық мәденияттың түрлери, дүзилиси ҳәм мазмуны ҳаққында 8
Бекимбетова А.А., Ибраймова Р.А. Мактабгача таълим тизимида тарбия ишларини технологиялаштиришнинг педагогик асослари 10
Бижанов А.К. Ўқув жараёнида ўқув симуляторларини қўллашнинг самарадорлиги 12
Даўкеева А. Ўқитувчилар фаолиятининг хорижда ва Ўзбекистонлик олимлар томонидан ўрганилиши 13
Ережепов М.Т. Басшыларда әдалат пазыйлетин қәлиплестириў ҳәм оның жоллары 15
Ernazarov N.E. Sheber pedagog qanday bolíwí kerek? 16
Есбергенова Г.Б. Немис тили сабағында педагогикалық технологиялардан пайдаланыўда ана тилиниң тәсири 18
Eshanov M.A., Ámetov B., Muxiyatdinova A. Matematikalıq hám kompyuterli modellestiriw texnologiyası boyınsha ilimiy-metodikalıq pikirler 20
Эшдавлатов Ф. Ўқувчиларни ахборот-технологиялар соҳасидаги касбларга мақсадли йўналтириш 22
Гайыпбаев Н.Р. Қурамалы системада өзин шөлкемлестириўши фракталлар: адам, тәбият, жәмийет мысалында 24
Habibnazarova S. Ingliz tilini o'qitishda yozma tilni rivojlantirish uchun kommunikativ usulni qo'llash 26
Hamroyev G‘.H., Murodova Sh. O‘qish savodxonligini rivojlantiruvchi o‘quv topshiriqlari mazmunini takomillashtirish 28
Jaksimuratov I.J., Otarbaev I.J., Hajibaev D.G., Jaksimuratova Z.J., Kadirov R.SH. Bilimlendiriw sistemasında fizikadan máseleler sheshiwdiń hár túrliligi 29
Karlibaeva G.E., Embergenova K. «Intellekt-xarita» - fizika va astronomiya bo‘yicha talabalar faoliyatini rivojlantirish va faollashtirish vositasi sifatida 32
Қадиров Қ.А. Олий таълим тизимида ғоявий тарбия ишларини модернизациялаш моделлари 33
Қораева Б.Х. Ўзбек тилининг хорижий тил сифатида ўрганилиши жараёнлари 35
Курбаниязова З.К. Ижтимоий-педагогик компетентлик бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигининг муҳим компоненти сифатида 37
Мухаммедов Ш.М. Кредит-модуль тизимида таҳсил олаётган техникавий йўналиш талабалари учун фан дастурини яратиш технологияси 39
Оғаев Ҳ.С. Ихтисослаштирилган умумтаълим муассасалари ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини узлуксиз ривожлантириш 41
Орынбетов Н. Талабаларнинг умумкасбий фанлари бўйича касбий тайёргарлигини такомиллаштириш 42
Очилова Н.Н. Дискурс прагматикаси кўрсаткичлари 44
Пазылов А., Ильясова З. Жан ҳалаттағы қус ҳәм қыз тәғдирлери үнлеслиги, ямаса жас өспирим қыздың өмирге қайтыўына себепши болған «Қуслар қайтқан күн» қыссасының көркем-тәрбиялық тәсири 46
Пазылов Т.А. Қарақалпақ фольклоры педагогика илиминиң тийкарғы дереклери сыпатында 48
Ramazanov M.B. Zamanagóy sportta jas sportshılardı tańlaw mashqalaları 50
Рўзиева Д.С. Физика таълимида тизимли ёндашув усулини қўллаш самарадорлиги 51
Саидов А.Н. Умумтаълим мактаблари раҳбарларининг педагогик жамоадаги зиддиятларни бартараф этиш стратегиялари 54
Сейтмуратов Т.Ш. Организация подготовки и подготовки студентов – футболистов в условиях сдачи программы в годичном цикле 56
Tajbenova S., Bazarbaev E. Pedagogikalıq processti nátiyjeli basqarıwda oqıtıwshınıń ornı hám áhmiyeti 58
Тошева Г.Дж. Дизайнерлик фаолиятга оид ихтисослик фанларни амалий ўқитиш методлари ёрдамида касбий таълимни самарали ташкил этиш 60
Уразимова Т.В. Көркемлик билимлендириў системасында талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыў мәселелери 62
Уразимова Т.В. Қарақалпақстан сүўретлеў өнери жәрдеминде талабалардың көркем дөретиўшилик уқыплылықларын раўажландырыўдың педагогикалық тийкарлары 65

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

Абдирасилов С.Ф., Пардаев Б.А. Тасвирий санъат машғулотларида самарали технологиянинг қўлланилиши 68
Abılova G. “Notalastırıw hám kompyuter dástúrlerinde islew” pánin oqıtıwda sibelius nota redaktorınan paydalanıw metodikası 70
Avezov B. Texnologiya páninen sabaq ótiwde sızbashılıq elementlerinen paydalanıwdıń áhmiyeti 73
Алимов Д.М., Эрмаматов М.Дж., Саттиев А.Р., Мирвалиев З.З., Сулаймонов А.А. Математика фанидан тест синови натижаларини классик тест назарияси асосида статистик таҳлили 75
Джумамбетова Д.К. Филолог талабаларга инглиз тилини ўқитишда стилистик компетенцияни шакллантириш модели 77
Ембергенова К. Применение педагогических технологии в организации самостоятельной работы студентов (на примере препода-вании курса астрономии) 79
Xujanov E.B., Baratov J. Molekulyar fizika va termodinamika asoslaridan nostandart darslarni musobaqa shaklida tashkillashtirish metodikasi 80
Жуманазаров У.У. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида нутқ фаолиятининг грамматик кўникмаларини шакллантириш 82
Жуманазаров У.У. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида грамматик компетенцияни шакллантириш босқичлари 84
Kipchakov B.B., Mamutov P.J. Biologik faol qo`shimcha maxsulotlarning turlari va ularni sportda qo`llash tamoyillari 87
Кипчаков Б.Б., Утепбергенов А.Қ. Интенсив жисмоний юкламаларнинг юқори тоифали спортчиларнинг физиологик ҳолатига таъсири 90
Murodova Sh. O‘quvchilarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish va baholashga doir Pisa topshiriqlari 93
Narshabaeva A.Yu Improving the pedagogical mechanism of developing students’ culture of interethnic communication on the basis of a bilingual approach 94

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Абдуқаҳҳорова Г.А. Ижтимоий психологик хизматнинг моҳияти ва девиант хулқни бартараф этишдаги ўрни 97
Ёзиев Э. Жамоада шахслараро муносабатлар психологияси 99

USTAZLAR SHEJIRESI

Алламбергенов К., Төрткулбаева Т. Ҳ.Ҳамидовтың әдебий-көркем дөретиўшилигиниң өзгешелиги 101
Алламбергенов К., Пазылов А.К. К.М.Қощанов –тәжирийбели устаз, зәбердес алым 104
Қадиров Қ.А. Ўзбек тилшунослигининг йирик дарғаларидан бири 106

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Исмайлов Қанатбай Абдреймович

Исмайлов Қанатбай 1959-жылы Хожели районында туўылды. 1982-1986-жыллары Украина Миллий Илимлер Академиясының ярымөткизгишлер физикасы институтының стажёр-излениўшиси, аспиранты, 1986-1991-жыллары Нөкис мәмлекетлик университетинде «Көпқатламлы ҳәм варизонлы ярымөткизгишлер» проблемалық лабораториясында киши, үлкен илимий хызметкер, 1991-1992-жыллары хожалық шәртнамасының илимий басшысы, 1992-1994-жыллары Украина Миллий Илимлер академиясының ярымөткизгишлер институтының ҚМУ тәрепинен мақсетли илимий сапарға жиберген докторанты, 1994-1998-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Ярымөткизгишлер физикасы кафедрасының доценти, илимий ислер бойынша, руўхыйлық ҳәм ағартыўшылық ислери бойынша биринши проректор, 1998-2002 жыллар аралығында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң тәбийий пәнлер комплекси институтының директоры, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси комитет баслығы ҳәм Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң баслығының орынбасары, 2002-2011-жыллар аралығында Қарақалпақ Мәмлекетлик университетиниң оқыў ислери бойынша проректоры, факультет деканы лаўазымларында жумыс алып барды. 2011-жылдан кафедра баслығы. Оның илимий басшылығында 1 докторлық, 4 кандидатлық, 2 философия докторлығы ҳәм 30 дан аслам магистрлик диссертация жумыслары жақланған. 1999-2004-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңеси депутаты, 2019-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағының ийеси.

Қ.А.Исмайлов сабақ өтиў менен бир қатарда жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тилинде оқыўлықлар оқыў-методикалық қолланбалар жаратыўда белсене қатнаспақта. Бүгинги күнге шекем оның 300 ден аслам илимий, илимий-методикалық мийнетлери жәрияланды. Соның ишинде: 3 монографиясы, 5 оқыў қолланбасы, 8 оқыў-методикалық қолланбалары китап болып басылып, бул мийнетлер физика тараўы бойынша жоқары мағлыўматлы қәнигелер таярлаўда хызмет етип атыр. Профессор Қ.Исмайлов 2014-жылы Андижанлы профессор-оқытыўшылар менен бирге «Нано бөлекшелер физикасы, химиясы ҳәм технологиялары» деген атамадағы оқыў-қолланбасының авторы. 2015-жылы Өзбекстан көлеминде ҳәр жылы өткерилетуғын «Жылдың ең жақсы оқыў қолланбасы» конкурсында сыйлы 1 орын ийеси. Педагогикалық жумысын оқытыўшылық пенен баслаған ол өзиниң кәсиплик шеберлигин жетилистириўге айрықша итибар берип, 2005-жылы ТЕМПУС программасы бойынша Швеция мәмлекети орайында, 2013-жылы усы мәмлекетиниң Упсала қаласында қәнигелигин жетилистирип келди. Илимпаздың мийнетлери Европа мәмлекетлеринде, АҚШ, Германия, Россия, Украина, Молдавия, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан мәмлекетлериндеги илимий журналларда жәрияланды.

Жуманов Муратбай Арепбаевич

Жуманов Муратбай Арепбаевич 1970-жылы Нөкис қаласында туўылған. 1990-1995-жыллары Нөкис мәмлекетлик университети, Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң студенти. 1995-жыл Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Биоэкология институты паразитология лабораториясының илимий хызметкери, 1995-2011-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети зоология, биология кафедрасы ассистенти, доценти, кафедра баслығы. Биология ҳәм аўыл хожалығы тийкарлары кафедрасы баслығы, 2011-2013-жыллары тәбияттаныў ҳәм география факультетиниң деканы, 2013-2017-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети ректоры лаўазымларында ислеген. 2017-жылдан баслап Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси баслығының Жаслар сиясаты, социаллық раўажландырыў ҳәм руўхый-ағартыўшылық ислери бойынша орынбасары лаўазымында ислеп атыр. М.Жуманов 2014-жылы "Қарақалпақстан Республикасы халық билимлендириў ағласы", 2016-жыл "Өзбекстан Республикасы Ғәрезсизлигиниң 25 жыллығы", 2020-жылы "Мәденият ҳәм көркем өнер пидәкери" көкирек нышанлары менен сыйлықланды. 2014-2019-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси депутаты.

Оның илимий басшылығында 1 докторлық, 1 философия докторлығы ҳәм 10 нан аслам магистрлик диссертация жумыслары жақланған. М.А.Жуманов жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тилинде оқыўлықлар, оқыў ҳәм оқыў-методикалық қолланбалар жаратыўда белсене қатнасып келмекте. Бүгинги күнге шекем оның 150 ден аслам илимий ҳәм илимий-методикалық мийнетлери жәрияланды, 2 монография, 1 оқыўлық, 8 оқыў қолланба, 5 оқыў-методикалық қолланбалардың авторы. Илимпаздың мийнетлери Европа мәмлекетлеринде, АҚШ, Россия ҳәм Қазақстан мәмлекетлериндеги абырайлы илимий журналларда жәрияланды.

«Илим ҳәм жәмийет» журналына мақалаларды қабыллаўға қойылатуғын талаплар:

1.«Илим ҳәм жәмийет» журналына мақалалар қарақалпақ, өзбек, рус, инглиз тиллеринде қабыл етиледи. Мақаланың басында таяныш сөзлер ҳәм ақырында резюме үш тилде: өзбек, рус, инглис тиллеринде бериледи.

2. Мақала автор тәрепинен қол қойылып, еки дана қағаз ҳәм электрон вариантында тапсырылады.

3. Мақала 14 шрифтда Times New Romanда, ҳәр бир қатардың аралығы 1,5 интервалда, жоқарыдан 3 см, төменнен 2,5 см, шеп тәрепинен 2,5см, оң тәрепинен 1 см қалдырып, 5-7 бет көлеминде болыўы керек.

4. Мақалаға мәкеме басшысының қоспа хаты, тийисли қәнигелердиң пикири (ишки ҳәм сыртқы) ҳәм баспаға усынылған эксперт жуўмағы, кафедра (лаборатория) мәжлиси протоколынан көширме қосып тапсырылады.

5. Мақала темасы үлкен ҳәриплер менен жазылады, төменги қатарда автордың толық исми-шәрийпи, илимий дәрежеси, лаўазымы ҳәм жумыс орны көрсетиледи.

6. Мақалада пайдаланылған әдебиятлардың толық дизими ақырында көрсетиледи ҳәм тексттиң ишиндеги силтемелер қаўыс ишинде бериледи. Мәселен:[1:15]. Булардың дурыслығына мақала авторы жуўапкер.

7. Пайдаланылған әдебиятлар дизимине муўапық: Автордың исми-шәрийпи, әдебият аты, баспа орны, толық аты, жылы, бети толық көрсетиледи.

8. Мақаланың жазылыўы шәртли рәўиште:қысқаша кирис, изертлеўдиң тийкарғы ҳәм жуўмақлаў бөлимлеринен ибарат болыўы керек. Барлық мақалалар қайта оқылыўға жибериледи. Мазмуны ҳәм жазылыў тәртиби қәте жазылған мақалалар баспаға жиберилмейди ҳәм авторларға қайтарылмайды.

9. Мақаладағы надурыс фактлер ҳәм стилистикалық қәтелер ушын автор жуўапкер.

10. Редакция мақаланы қысқартыў ҳәм редакторлаў ҳуқықына ийе.

11. Мақала ақырында авторлардың байланыс телефон номерлери ҳәм мәнзиллери көрсетиледи.

Мақалаларды «fanvajat@mail.ru» электрон мәнзилине жибериў мүмкин. Журналға жазылыў ушын Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының "Илим ҳәм жәмийет" журналының банк есап бети мағлыўматлары:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри
Есап бети: 2340 2000 3001 0000 1010
МФО: 00014; ИНН: 200 357 981
Жеке есап бети:4001 1086 0354 0170 9410 0079 001
ИНН: 200 357 981
Редакция мәнзили: Нөкис қаласы, П.Сейтов көшеси номерсиз жай, индекс: 230100

«Фан ва жамият» журналига мақолалар қабул қилишга қўйиладиган талаблар:

1. «Фан ва жамият» журналига мақолалар қорақалпоқ, ўзбек, рус, инглиз тилларида қабул қилинади. Мақола бошида калит сўзлар ва охирида резюме уч тилда: ўзбек, рус, инглиз тилларида ёзилади.

2. Мақола муаллиф томонидан имзо қуйилиб, икки нусхада электрон версияси билан топширилади.

3. Мақола 14 шрифтда Times New Romanда, ҳар қаторнинг оралиғи 1,5 интервалда, юқоридан 3 см, пастдан 2,5 см, чап томондан 2,5см, ўнг томондан 1 см қолдириб, 5-7 бет ҳажмида бўлиши керак.

4. Мақолага ташкилот раҳбарининг йулланма хати, мазкур соҳа мутахассисидан тақриз (ички ва ташқи) ва нашрга тавсия қилиш бўйича экспертлар хулосаси, кафедра (лаборатория) мажлиси баённомасидан кўчирма қўшиб топширилади.

5. Мақола мавзуси катта ҳарфлар билан ёзилади, пастки қисмида муаллифнинг тўлиқ исми, илмий даражаси, унвони, лавозими ва иш жойи кўрсатилади.

6. Мақолада фойдаланилган адабиётлар тўлиқ рўйхати ишнинг охирида келтирилади ва матн ичидаги иқтибослар квадрат қавс ичида берилади [1:15].Уларнинг аниқлигига мақола муаллифи жавобгардир.

7. Фойдаланилган адабиётлар рўйхатига мувофиқ: муаллиф исми шарифи, адабиёт номи, нашриёт ўрни, номи, йили, бети тўлиқ кўрсатилади. Журналдан олинган адабиётларда муаллиф исми, нашри, мақола, журнал номи, йили, сони, бетлари кўрсатилади.

8. Мақола тузилиши шартли равишда: қисқача кириш, тадқиқотнинг асосий қисми ва хулосадан иборат бўлиши керак. Барча мақолалар тақризга юборилади. Мазмуни ва ёзилиши талабга жавоб бермайдиган мақолалар нашр қилинмайди ва муаллифларга кайтарилмайди.

9. Мақоладаги таркибий фактлар ва стиллик хатолар учун муаллифлар жавобгар.

10. Таҳририят мақолаларни қисқартириш ва таҳрир этиш ҳуқуқига эга.

11. Мақола охирида муаллифларнинг телефон рақамлари ва манзили кўрсатилади.

Мақолалар «fanvajat@mail.ru» электрон манзилига юборилиши мумкин. Обуна учун Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтининг "Фан ва жамият" журналининг банк ҳисоб рақамлари маълумотлари:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри
Ҳисоб рақами: 2340 2000 3001 0000 1010
МФО: 00014; ИНН: 200 357 981
Шахсий ҳисоб рақами:4001 1086 0354 0170 9410 0079 001
Редакция манзили: Нукус шаҳри, П.Сейтов кўчаси рақамсиз уй, индекси: 230100

Dıqqat, jazılıw - 2021!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy–pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2021-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shığatuğın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 250.000 (Eki júz eliw mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.

Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru

JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shığa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.	*Basıwğa ruxsat etildi: 25.03.2021 Buyırtpa: №0264. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 13,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shığadı. Nusqası : 181 dana. Reestr № 11-3084*